

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 1993

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ: ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Κοσμήτορας της Φιλοσοφικής Σχολής
ΜΕΛΗ: ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, Καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας, ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΛΦΑΣ,
Επίκουρος Καθηγητής Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΡΚΗΣ,
Καθηγητής Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ,
Αναπληρωτής Καθηγητής Τμήματος Φιλολογίας, ΝΙΚΟΣ ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ, Αναπληρωτής
Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Αναπληρωτής
Καθηγητής Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Χ. Γεωργίου - Ν. Φαράκλας</i>	Αρχαία κατοίκηση στην Κέα. Το βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς του νησιού	σελ. 7
<i>Θ. Καλπαξής</i>	Μια Αριάδνη στη Βοστώνη	58
<i>Γ. Σταϊνχάουερ</i>	Ένα Λακωνικό ανάθημα στη Δίκτυνα	76
<i>Α. Μίσιου</i>	Όνειρα και Ανατολή στο έργο του Ηρόδοτου	89
<i>Κ. Βαλάκας</i>	Όνειρα και τραγωδία: Το πρόβλημα των προρρήσεων στην <i>Ιφιγένεια εν Ταύροις</i> του Ευριπίδη	109
<i>M. Paschalis</i>	Minoan Thalassocracy: The Senecan Version	141
<i>Σ. Ν. Φιλιππίδης</i>	Η θεωρία του ρυθμικού πεζού λόγου και η τυποποίηση της κριτικής στην αρχαιότητα	147
<i>N. Hadjinicolaou</i>	Inequalities in the Work of El Greco and their Interpretation	175
<i>B. Δημητριάδης</i>	Μνημεία του Ηρακλείου κατά τον Enliya Celebi	213
<i>Σ. Πετμεξάς</i>	Η χρήση της γης στο βασίλειο της Ελλάδας κατά το 19ο αιώνα	221
<i>Ν. Βαγενάς</i>	Ο Καβάφης της κριτικής και ο Καβάφης του Σεφέρη	247
<i>ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ</i>		265
<i>ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1987-1991</i>		269

ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΣΤΗΝ ΚΕΑ

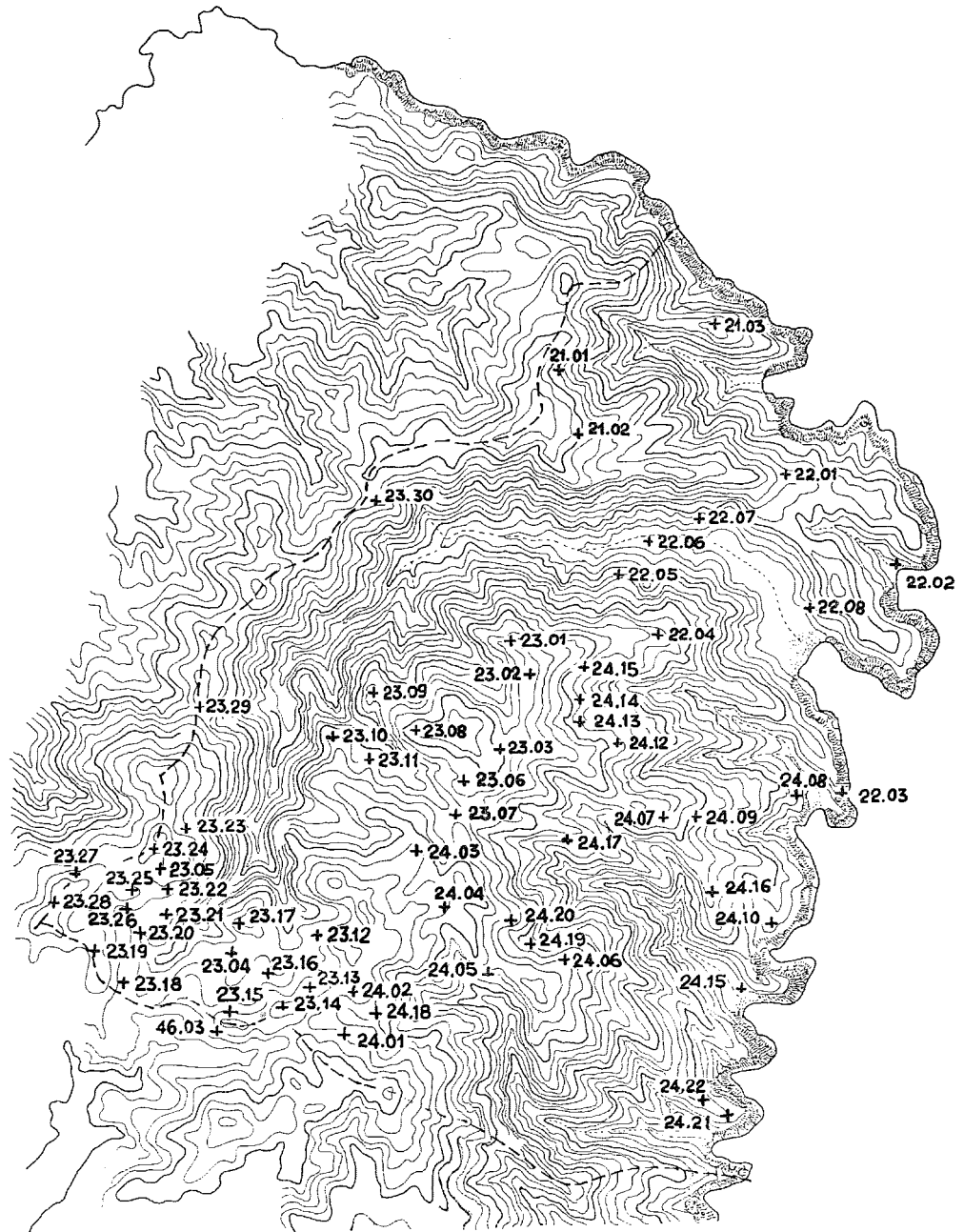
ΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ
ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΠΛΕΥΡΑΣ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ

7

Χαρά Γεωργίου - Νικόλας Φαράκλας

Τα στοιχεία που είχαν συλλεγεί στην πρώτη φάση της εργασίας μας για τη μελέτη της κατοίκησης στην Κέα στα αρχαία χρόνια καθώς και κάποιες πρώτες ερμηνευτικές προσεγγίσεις περιλαμβάνονται στο άρθρο μας “Ancient Habitation Patterns of Keos. Locations and Nature of Sites on the Northwest Part of the Island” που δημοσιεύτηκε στην ΑΡΙΑΔΝΗ τ. 3 (1985) σ. 207-266. Η φάση που τα πορίσματά της εκτίθενται εδώ ονομάζεται δεύτερη για λόγους συστηματικούς, επειδή πρόκειται επίσης για εντοπισμό θέσεων και προσπάθεια ερμηνευτικών προσεγγίσεων που αφορούν στη δεύτερη, από τις τέσσερις, Ευρύτερη Περιοχή του νησιού, δηλαδή το βόρειο τμήμα της ανατολικής του πλευράς. Η έρευνα στην πραγματικότητα άρχισε συγχρόνως, και μάλιστα εντάθηκε υστερότερα, από άλλη παράλληλη στην οποία μας απασχόλησαν τα προβλήματα που σχετίζονται με τη διαδρομή και τα χαρακτηριστικά των οχυρώσεων των τεσσάρων πόλεων του νησιού καθώς και με μερικά άλλα δημόσια έργα. Τις παρατηρήσεις και επεξεργασίες μας γι’ αυτά θα τις δώσουμε σε ένα τρίτο άρθρο που θα ακολουθήσει αμέσως το παρόν.¹

1. Στον εντοπισμό των θέσεων συνεργάστηκαν μαζί μας, στα πλαίσια έρευνας χρηματοδοτημένης από το Πανεπιστήμιο Κρήτης (και μετά από συνεννόηση με τον καθ. Β Λαμπρινουδάκη επικεφαλής ομάδας του Πανεπιστημίου Αθηνών που ερευνά επίσης τις αρχαίες θέσεις στο νησί έχοντας και σχετική άδεια για συγκέντρωση και μεταφορά οστράκων) οι πτυχιούχοι της Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης Κλεάνθης Σιδηρόπουλος και Αγγελική Χατζηστύλη και οι φοιτητές του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης Ιωάννα Αλεξανδρή, Παρθένα Γαλανίδου και Παναγιώτα Καραμαλίχη. Στον εντοπισμό μερικώς θέσεων συνεργάστηκαν επίσης οι αρχιτέκτονες Ουρανία Κλουτινιώτη και Άννα Παρασκευοπούλου.

Ειχ. 1. Ευρύτερη Περιοχή 2. Αρχαίες θέσεις. Ισούψεις ανά 20 μ.

Στη φάση λοιπόν αυτή ασχοληθήκαμε με τον πλουτισμό του καταλόγου των αρχαίων θέσεων στην Ευρύτερη Περιοχή 2 που μαζί με την στενότερη Περιοχή 18 αποτελούν το φυσικό αντίστοιχο της πολιτικής “χώρας” της Ιουλίδας². Από την πρώτη μας μελέτη είχε αρχίσει να μας γίνεται συνειδητή η πιθανότητα, ότι ο γενικός τρόπος κατάληψης του εδάφους στα αρχαία χρόνια δεν ήταν, όπως είχαμε υποθέσει αρχικά λόγω του μεγάλου αριθμού των θέσεων, παρόμοιος με το σημερινό, με μόνη διαφορά την ύπαρξη τεσσάρων οικιστικών κέντρων αντί ενός (το σημερινό σχήμα είναι: οικιστικό κέντρο-διάσπαρτη κατοίκηση). Είχαμε αρχίσει να βλέπουμε ότι στα αρχαία ιστορικά χρόνια τουλάχιστον υπήρχαν εκτός από τις πόλεις και τις διάσπαρτες κατοικίες, επίσης χωριά, ενδιάμεσου μεγέθους οικιστικές μονάδες. Το πρόβλημα επομένως που ετίθετο ήταν, πέρα από τον έλεγχο αυτής της υπόθεσης, η εκτίμηση του ρόλου του μεσαίου αυτού κρίκου στο τριμερές πιθανό σχήμα: πόλεις-χωριά-διάσπαρτη κατοίκηση. Ήδη η τοποθέτηση του προβλήματος μας υπέβαλλε την ανάγκη να κάνουμε πολύ επιμελέστερη εκτίμηση δεδομένων που θα μας επέτρεπαν να διαμορφώσουμε ομότροπες παραδοχές για τη φύση των θέσεων στα ιστορικά χρόνια και κυρίως για την έκταση και την πυκνότητα των θέσεων κατοίκησης, ώστε να μπορέσουμε, τουλάχιστον για τη νέα αυτή περιοχή που διερευνούσαμε συστηματικά, να συγκροτήσουμε ένα συνεκτικό και πειστικό σύστημα παραδοχών και υποθέσεων που να προσεγγίζει περισσότερο από όσο ως τώρα είχαμε επιτύχει μια πλήρη ερμηνευτική πρόταση για το προκείμενο πρόβλημά, δηλαδή την ανθρώπινη κατοίκηση στην Κέα στα ιστορικά τουλάχιστον χρόνια της αρχαίας εποχής. Έτσι η πρώτη ανάγκη που προέκυψε ήταν η μέσα στον ίδιο τον κατάλογο των θέσεων διατύπωση των πιθανότερων υποθέσεων και παραδοχών για τη φύση, την έκταση και τα λοιπά οικιστικά χαρακτηριστικά της κάθε μιας, στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό. Επειδή με την έρευνά μας οι θέσεις της Ευρύτερης Περιοχής υπερδιπλασιάστηκαν, ενώ μερικές ξαναμελετήθηκαν με αυτόν ακριβώς το σκοπό, θεωρούμε για λόγους συστηματικούς σωστότερο, αλλά και για τον αναγνώστη χρησιμότερο, να περιλάβουμε στον κατάλογο που ακολουθεί και τις ήδη γνωστές θέσεις σημειώνοντας όμως για αυτές μόνο τα νέα στοιχεία και τις εκτιμήσεις αυτού του είδους, μέρος και προϋπόθεση για τη συγκρότηση των ερμηνευτικών προτάσεων που διατυπώνουμε στη συνέχεια (βλ. και εικ. 1).

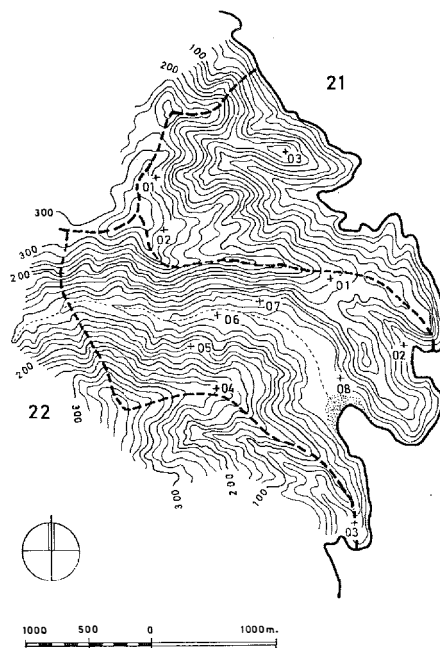
ΠΕΡΙΟΧΗ 21 (εικ. 2)

- 21.01. Η θέση ασφαλώς δεν είναι εκτεταμένη. Συνολικά καλύπτει έκταση δύο περίπου στρεμμάτων, η πυκνότητα όμως των οστράκων στο μεγαλύτερο τουλάχιστον μέρος αυτής της έκτασης δείχνει ότι δεν πρόκειται για θέση μόνο μίας αγροικίας, αλλά πιθανότερα δύο ή τριών³.
- 21.02. Εδώ φαίνεται ότι πρόκειται για θέση οικισμού. Η νέα έρευνα έδειξε ότι και η κλασική εποχή αντιπροσωπεύεται, ότι δηλαδή οι δύο θέσεις είναι σύγχρονες. Η συνολική έκταση φαίνεται να μην είναι τόσο μεγάλη όσο αρχικά εκτιμήσαμε, αλλά πάντως είναι μεγάλη, κάπου 100 στρέμματα, και η πυκνότητα μέτρια. Εμφανίζεται μεγαλύτερη κοντά στα νεότερα κτίσματα και τους λιθωρούς,

2. Για το περιεχόμενο των -συμβατικών- όρων Περιοχή και Ευρύτερη Περιοχή καθώς και για τη φυσική και την πολιτική διαίρεση του νησιού βλ. το μνημονεύμενο πιο πάνω άρθρο μας Η. Georgiou και Ν. Faraklas, “Ancient Habitation Patterns of Keos” (ΑΡΙΑΔΝΗ, 3, 1985, σελ. 220 κ.π.).

3. Georgiou και Faraklas, ο.π.π. 246.

Εικ. 2. Οι Περιοχές 21 και 22. Αρχαίες θέσεις. Ισούψεις ανά 20 μ.

επειδή εκεί απορρίπτονταν τα μεγαλύτερα τουλάχιστον κομμάτια που βρίσκονταν στο όργωμα⁴.

- 21.03. Καστρί. Η έρευνά μας εντοπίστηκε κυριότερα στις περιοχές 22,23 και 24, δεν περιέλαβε δηλαδή την 21, όμως η μικρή έκτασή της και η γενική μορφολογία της μας κάνουν να υποθέτουμε, ότι ο κατάλογος δεν θα μπορούσε να πλουτισθεί με πολλές ακόμα θέσεις, τουλάχιστον σημαντικές για τα ιστορικά χρόνια. Αλλά υπάρχει μία θέση που πιθανώς θα ήταν σημαντική. Εκείνη της μονής Καστριανής. Το όνομά της είναι Καστρί και είναι γνωστό ότι τέτοια ονόματα αποδίδονται συνήθως σε θέσεις με αρχαία οικοδομικά κατάλοιπα. Οι σύγχρονες εκτεταμένες κατασκευές δεν επιτρέπουν τον έλεγχο της υπόθεσης, αφού έχουν εξαφανίσει τυχόν παλαιότερα ίχνη, ο λόφος όμως είναι χαρακτηριστικός, ευρύχωρος, φυσικά οχυρός και ελέγχει άριστα και την θάλασσα με τον ομώνυμο όρμο που και σήμερα χρησιμεύει ως ευκαιριακό αγκυροβόλιο, και τη μικρή παραλιακή λεκάνη στα νότιά του. Η πιθανότητα να είχε μετακινηθεί εδώ από την προηγούμενη θέση το οικιστικό κέντρο της περιοχής από τα κλασικά χρόνια, και αυτό σε συνδιασμό με την εγκατάσταση κάποιας αμυντικού χαρακτήρα λειτουργίας, παραμένει μια ιδιαίτερα ισχυρή υπόθεση⁵.

4. Στο ίδιο, 246 π.

5. Για τη θέση ο Ι. Ψύλλας, *Ιστορία της νήσου Κέας*, Αθήνα 1920, 309, χρησιμοποιώντας τις πληροφορίες του τοπικού αρχαιολόγου του περασμένου αιώνα Μάνθου, αναφέρει την ύπαρξη ερειπίων σπιτιών, δεξαμενής και τάφων. Φαίνεται ότι πριν από τις εκτεταμένες εργασίες που έγιναν στο μοναστήρι στα χρόνια του Ψύλλα, γύρω στα 1900 ήταν ορατά στη θέση περισσότερα πράγματα από όσα σήμερα.

ΠΕΡΙΟΧΗ 22 (εικ. 2)

- 22.01. Τα ίχνη κάνουν πύλο πιθανό οτι εδώ υπήρχαν μερικά σκόρπια σπίτια, αλλά η κακή κατάσταση των οστράκων δεν επιτρέπει τη χρονολόγησή τους⁶.
- 22.02. Δεν έχουμε τίποτα να προσθέσουμε⁷.
- 22.03. Πρόκειται ασφαλώς εδώ για κάποιο χωριό, τουλάχιστον στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια. Η έκταση που κατελάμβανε είναι περίπου 25 στρέμματα και η πυκνότητα των οστράκων αλλού μέτρια και αλλού μεγάλη ως πολύ μεγάλη⁸.
- 22.04. Η πρώτη αναφερόμενη κατασκευή φαίνεται πως είναι αμυντικού χαρακτήρα. Τα όστρακα που μπορέσαμε να χρονολογήσουμε είναι αρχαϊκά και κλασικά, η κατασκευή όμως φαίνεται μάλλον ελληνοιστική. Αυτό οδηγεί στην παραδοχή ότι και στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια ο χαρακτήρας της θέσης θα ήταν παρόμοιος. Η προς ΝΑ (επί 400 μ.) επέκταση της θέσης φαίνεται να μαρτυρεί την ύπαρξη μεμονωμένων αγροτόσπιτων τουλάχιστον στα ελληνοιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια⁹.
- 22.05. Μαντού. Βραχύς απότομος πρόβολος στη Ν πλευρά του ρεύματος της Μαντούς που φέρεται ακριβώς προς τα Β από τη ράχη της Παναγίας. Τον χωρίζει από τη ράχη μικρού ύψους γκρεμός σε υψόμετρο 250 μ. περίπου. Τον κατεβαίνει παραδοσιακός δρόμος με απότομη κλίση¹⁰. Στο μέσο του ύψους του, σε υψόμετρο 120-130 μ. σχηματίζεται μικρό έξαρμα, στη Δ πλευρά του οποίου, αμέσως χαμηλότερα από το ψηλότερο σημείο του, σώζονται οι δύο πλευρές ορθογώνιου αρχαίου κτίσματος που έχει μετασκευασθεί σε σταυλί. Εσωτερικά διαμορφώνεται με εκφορικό τρόπο, όπως τα νεότερα αγροτικά κτίσματα, αλλά αντίθετα από αυτά το ίδιο σύστημα εφαρμόζεται και στις γωνίες¹¹. Φαίνεται πάντως ότι και η εκφορικά εισέχουσα ανωδομή ανάγεται στην αρχική φάση της κατασκευής. Η Δ όψη του έχει μήκος περίπου 7.00 μ. Γύρω του βρέθηκαν όστρακα σε μέτρια πυκνότητα, αρχαϊκά (από πίθους κ.τ.ο.), κλασικά (μελαμβαφή), ελληνοιστικά και ρωμαϊκά. Ο ογκώδης χαρακτήρας της κατασκευής με πολύ μικρό άνοιγμα θύρας, που ίσως δεν είναι καν αρχαίο, φαίνεται να δηλώνει ότι πρόκειται για το κάτω τμήμα (υπόγειο;) αμυντικού κτίσματος.
- Λίγο νοτιότερα, και ψηλότερα, στη μέση της απόστασης ανάμεσα στο μικρό έξαρμα που η κορυφή του κατέχεται από αλώνι και τον γκρεμό διακρίνονται τα λείψανα κυκλικού κτίσματος με πέτρες μετρίου μεγέθους, διαμέτρου περίπου 10.00 μ. Αναγνωρίσιμα όστρακα δεν βρέθηκαν, αλλά πρέπει να σημειωθεί ότι η φύση του εδάφους και η κλίση ευνοούν ισχυρότερη απόπλυση. Ίσως πρόκειται για κυκλικό πύργο-παρατηρητήριο, του οποίου η ασθενής υποδομή δηλώνει ότι δεν θα μπορούσε να είναι αρκετά υψηλός. Την εκτεταμένη ορατότητα όμως εξασφαλίζει η θέση.

6. Georgiou και Faraklas, ο.π.π. 248

7. Στο ίδιο

8. Στο ίδιο, 248 π.

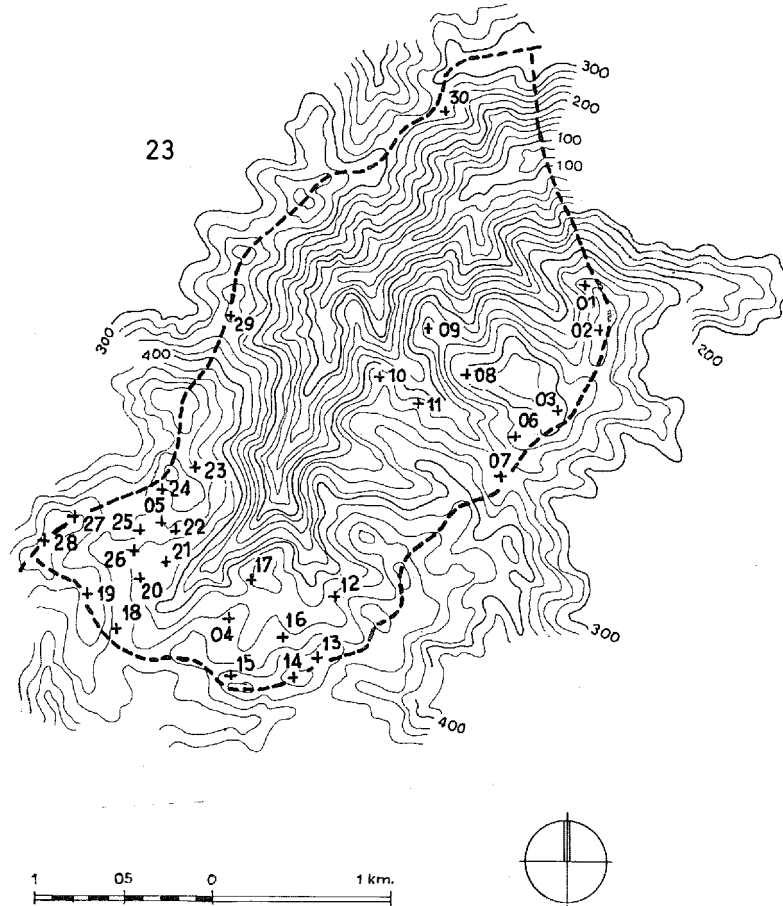
9. Στο ίδιο, 250

10. Για τους παραδοσιακούς δρόμους βλ. Ρ. Κλουτσιωτή και Ν. Φαράκλας, *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Τζιά (Κέα), Αθήνα 1981, 1π.

11. Στο ίδιο 15.

22.06. Μαντού. Σπίτι αγροτικό στο επίπεδο έδαφος της κοιλάδας τής Μαντούς, στη Ν πλευρά του, σε απόσταση 1.200 μ. από την παραλία τού Σπαθιού προς Δ (περίπου 1.400-1.500 μ. πάνω στο δρόμο), ακριβώς εμπρός στα βόρεια πόδια τού πιο πάνω προβόλου, στο Α τους μέρος και αμέσως Δ από μικρό ρέμα. Σε έκταση περίπου 50 X 30 μ. που καταλαμβάνεται από τα κτίσματα και τους ακάλυπτους χώρους τής αγροικίας, και εν πολλοίς χτισμένα ανάμεσα στις πέτρες βρέθηκαν πολλά όστρακα, μεγάλο μέρος των οποίων πολύ καλής ποιότητας. Περιλαμβάνονται αρχαϊκά (με ανάγλυφη τυπωμένη κόσμηση, από πίθους) κλασικά και εληνιστικά (μεταξύ τους

12

Εικ. 3 Η Περιοχή 23. Αρχαίες θέσεις. Ισοϋψείς ανά 20 μ

πολλά μελαμβαφή), ρωμαϊκά.

Στο Ν άκρο τού χώρου υπάρχουν λαφύματα που ίσως δηλώνουν κάτι παραπάνω από απλή λατόμηση. Ανατολικότερα, πέρα από το ρέμα, βρέθηκαν πολύ λίγα όστρακα, αδιάγνωστα και ένα μελαμβαφές. Η πολύ καλή ποιότητα των οστράκων θα οδηγούσε στη σκέψη ότι δεν πρόκειται απλώς για θέση αγροικίας, αλλά η

παρουσία πολλών αποθηκευτικών αγγείων φαίνεται να ενισχύει αυτή την υπόθεση. Ίσως τέλος πρόκειται για θέση με μικτή χρήση (αγροικία και ιερό).

- 22.07. Μαντού. Αγροτόσπιτο σε απόσταση 400 μ. περίπου ΒΑ από το προηγούμενο, στη Β πλευρά της κοιλάδας της Μαντούς, σε υψόμετρο 50-60 μ. και απόσταση περίπου 1.000 μ. από την παραλία του Σπαθιού. Στην έκταση του ίδιου και των άμεσων προσκτισμάτων του βρέθηκαν όστρακα σε μέτρια πυκνότητα. Ένα είναι ίσως γεωμετρικό, αλλά είναι κλασικά (μεταξύ τους και μελαμβαφή), ελληνιστικά και ρωμαϊκά. Η μη βεβαίωση αρχαϊκών είναι ίσως τυχαία. Η θέση φαίνεται να είχε στην αρχαιότητα τη χρήση που έχει και σήμερα. Ήταν δηλαδή αγροικία.
- 22.08. Σπαθί. Στη ΒΑ πλευρά της παραλιακής πεδιάδας, ακριβώς στο άκρο του επίπεδου εδάφους, σε τυχαία τομή για κατασκευή δρόμου φάνηκαν κάτω από το επιφανειακό στρώμα άμμου και χαλικιών πολλά όστρακα, φαγωμένα από το νερό και αδιάγνωστα. Η κατάσταση τους δείχνει ότι μάλλον δεν ολίσθησαν από το προς ΒΑ ύψωμα, αλλά ότι τα κατέβασε το νερό από το ρέμα της Μαντούς, το οποίο, επειδή αποστραγγίζει μεγάλη έκταση απότομων κλίσεων, γίνεται με τις βροχές πολύ ορμητικό. Πρέπει να σημειωθεί ότι το μεγαλύτερο μέρος της ρεματιάς αυτής, δυτικότερα από τις δύο προηγούμενες θέσεις, δηλαδή σε μήκος 2.500-3.000 μ. δεν μπορέσαμε (ακόμα) να το ερευνήσουμε επαρκώς.

13

ΠΕΡΙΟΧΗ 23 (εικ. 3)

- 23.01. Η θέση απλώνεται στην υδροκριτική και στη ΝΔ πλαγιά (και όχι όπως από λάθος γράφτηκε στη ΝΑ). Η έκταση είναι κάπου 25 στρέμματα και η πυκνότητα των οστράκων μάλλον μεγάλη. Πρόκειται ασφαλώς για θέση οικισμού¹².
- 23.02. Η πυκνότητα και η ποιότητα των οστράκων θα μπορούσαν να δηλώνουν κάτι σημαντικότερο από απλή αγροικία, αλλά η μικρή έκταση μάλλον φαίνεται να υποστηρίζει αυτή την παραδοχή¹³.
- 23.03. Νέα έρευνα απέδωσε μαζί με άλλα αδιάγνωστα όστρακα ένα ελληνιστικό και ακόμα ένα ίσως υστεροελλαδικό¹⁴.
- 23.04. Με νέα έρευνα διαπιστώθηκε ότι η έκταση της θέσης έχει ακτίνα περίπου 70 μ. με κέντρο την εκκλησία και η πυκνότητα των οστράκων προς Ν και ΝΑ μπορεί να χαρακτηριστεί μέτρια, ενώ στις άλλες κατευθύνσεις μικρή. Τα περισσότερα όστρακα είναι ρωμαϊκά, βρέθηκε όμως και ένα απολέπσμα οψιανού, πόδια από τριποδικό σκεύος, μάλλον υστεροελλαδικό, όστρακο άλλο ίσως της ίδιας περιόδου και ένα μάλλον μεσοελλαδικό τεφρό. Η ύπαρξη του ιερού αιτιολογεί επαρκώς την παρουσία των καταλοίπων¹⁵.
- 23.05. Φαίνεται πολύ πιθανό ότι πρόκειται για θέση αγροικίας¹⁶.
- 23.06. Πέρα Μεριά. Πρόβολος που φέρεται από ΒΑ προς ΝΔ ακριβώς ΒΔ από το δρόμο

12. Georgiou και Faraklas , ο.π.π. 250.

13. Στο ίδιο.

14. Στο ίδιο.

15. Στο ίδιο.

16. Στο ίδιο.

- για αυτοκίνητα που οδηγεί από τις Καστανιές στη Συκαμνιά σε απόσταση κάπου 2.000 μ. από τη διασταύρωσή του με το δρόμο Χώρας-Κάτω Μεριάς (Καστανιές). Ο πρόβολος είναι πλατύς και μαλακός και φτάνει σε διάσελο από το οποίο περνάει ο δρόμος. Σε έκταση περίπου 250 X 200 μ. στο πάνω τμήμα της Ν πλαγιάς του, σε υψόμετρο 380-400 μ. υπάρχουν όστρακα σε σχετικά μεγάλη πυκνότητα. Μερικά προερχόμενα από μικρά σχετικά αγγεία εμφανίζουν "σχοινοειδή" διακόσμηση και ίσως είναι υστεροελλαδικά. Αρκετά είναι τα μελαμβραφή κλασικά ή ίσως και αρχαϊκά, τα καστανά βερνικωμένα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά. Πρόκειται μάλλον για μικρό οικισμό, χωριό, αφού η έκταση, 50 στρέμματα περίπου, είναι ασφαλώς πολύ μεγαλύτερη από όση θα αντιστοιχούσε σε αγροτόσπιτο. Οικοδομικά κατάλοιπα όμως δεν εντοπίστηκαν.
- 23.07. Πέρα Μεριά. Σε απόσταση περίπου 200 μ. από την προηγούμενη θέση, ακριβώς Ν από το χαμηλότερο σημείο του διασέλου, σε υψόμετρο περίπου 350 μ. υπάρχει χαμηλή στρογγυλή και πλατυσμένη κορυφή, ακραία προς Β προβολή ράχης πάνω στην υδροκρική που έρχεται προς το διάσελο από Ν. Σε έκταση ακτίνας 10.00 περίπου μ. υπάρχουν αρκετά όστρακα, τα περισσότερα αδιάγνωστα, όχι όμως και νεότερα. Ανάμεσά τους βρέθηκε και στρεπτή λαβή που πρέπει να είναι ελληνιστική. Βρήκαμε επίσης και απόστημα στρωτήρα κορινθιακού τύπου, μετρίου μεγέθους, από ερυθρωπό πηλό. Μάλλον πρόκειται για θέση σπιτιού λίγο πιο απομακρυσμένου από εκείνα που συγκροτούσαν τον οικισμό της προηγούμενης θέσης.
- 23.08. Πέρα Μεριά. Σπίτι αγροτικό στη Ν πλαγιά του υψώματος με τη θέση 23.06, σε απόσταση περίπου 250 μ. από εκείνη προς ΒΔ, σε έδαφος με κλίση προς ΝΔ και υψόμετρο 400 μ. Κοντά στο σπίτι, στα Α του, σε μικρή έκταση αραιά όστρακα ασφαλώς αρχαία, τα περισσότερα αδιάγνωστα. Ένα όμως είναι μάλλον γεωμετρικό ή ίσως αρχαϊκό και μερικά άλλα ρωμαϊκά. Μάλλον και εδώ πρόκειται για θέση αγροτόσπιτου λίγο πιο απομακρυσμένου από εκείνα που συγκροτούσαν τον οικισμό της θέσης 23.06.
- 23.09. Πέρα Μεριά. Ο ίδιος προηγούμενος όγκος διαμορφώνει ένα χαμηλότερο πλάτωμα στα ΒΔ σε υψόμετρο 320-340 μ. με πλατύ μέτωπο προς τα Δ. Στα Δ, Β και Ν σχηματίζονται γκρεμοί και στο πλάτωμα υπάρχουν 3-4 αγροτόσπιτα. Στα Δ τους σε έκταση περίπου 40 X 50μ. παρατηρήσαμε όστρακα σε μέτρια πυκνότητα πρωτοελλαδικά. Επίσης αρκετά αδιάγνωστα ιστορικών χρόνων και αρκετά ρωμαϊκά. Η θέση είναι ευπρόσιτη από την προηγούμενη και απέχει από αυτήν περίπου 400 μ. Στα προϊστορικά χρόνια θα επρόκειτο μάλλον για μικρό οικισμό, φυσικά οχυρό, με καλή θέα προς το άνω τμήμα της κοιλάδας της Μαντούς. Στα ιστορικά χρόνια και πάντως στα ρωμαϊκά πρέπει να υπήρχε εδώ μία ή λίγο περισσότερες αγροικίες.
- 23.10. Πέρα Μεριά. Άγιος Δημήτριος. Εκκλησιά και σπίτι σε μικρό πρόβολο προς ΒΔ σε απόσταση 400 μ. από την προηγούμενη θέση. Ανάμεσα στους δύο προβόλους περνάει αρκετά βαθιά ρεματιά με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ που η αρχή της βρίσκεται στο διάσελο της Πέρα Μεριάς (θέση 23.07). Η θέση είναι επίσης αρκετά οχυρή φυσικά και κατοπτεύει μεγάλο μέρος της άνω κοιλάδας της Μαντούς. Σε έκταση μεγαλύτερη από 2 στρέμματα σε υψόμετρο 330 μ., κοντά στο σημερινό σπίτι υπάρχουν αραιά όστρακα πρωτοελλαδικά, λίγα μεσοελλαδικά και πολλά ρωμαϊκά. Βρέθηκε επίσης και κομμάτι από στρωτήρα κορινθιακού τύπου. Ο χαρακτήρας

- είναι παρόμοιος με της προηγούμενης θέσης, αλλά η σαφώς μικρότερη πυκνότητα των οστράκων φαίνεται να δηλώνει και μικρότερη ένταση της χρήσης. Στα ρωμαϊκά χρόνια θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε μία αγροικία.
- 23.11. Πέρα Μεριά. Άγιος Νικόλαος. Στο ίδιο ύψωμα με την προηγούμενη θέση, στην πλαγιά που βλέπει προς ΒΑ, 250-300 μ. ΝΑΑ από εκείνη, σε ομαλά κατωφερές έδαφος που σχηματίζει βραχύ πρόβολο οριζόμενο από Α και Δ από δύο μικρά ρέματα, σε υψόμετρο 340-350 μ. υπάρχει θέση αρχαία που καταλαμβάνει έκταση μήκους 150 και πλάτους 100-120 μ. περίπου. Στο κέντρο της Β πλευράς της υπάρχουν λαξεύματα στο βράχο που φαίνεται να ανήκαν στη θεμελίωση κτηρίου με περισσότερους του ενός ορθογώνιους χώρους και μακρό άξονα ΒΑ-ΝΔ. Σε όλη την έκταση υπάρχουν λιθοσωροί που φαίνεται να προέρχονται από τη διάλυση κτηρίων με μικρές πέτρες. Χωρικοί της περιοχής βεβαιώνουν ότι στο ΝΑ άκρο περίπου του χώρου είχε βρεθεί αρχαίος τάφος. Η έκταση καλύπτεται από όστρακα σε μάλλον μεγάλη πυκνότητα. Μερικά είναι της εποχής του χαλκού, αλλά δεν μπορέσαμε να διακρίνουμε ακριβέστερα τις περιόδους τους. Την ίδια εποχή μαρτυρεί και μικρή αμφίστομη λεπίδα οψιανού. Των ιστορικών χρόνων τα όστρακα περιλαμβάνουν κομμάτια αρχαϊκών πήθων με ενσφράγιστη και εμπέστη κόσμηση, τμήμα κορινθιακής οινοχοΐσκης, μελαμβαφές καστανόμαυρο από ανοιχτό αγγείο, ρωμαϊκά με πυκνές αυλακίες. Μαρτυρούνται ισότιμα σχεδόν οι εποχές από την αρχαϊκή ως τη ρωμαϊκή. Βρέθηκε και μικρό κομμάτι γυαλιού από ρωμαϊκό μάλλον αγγείο. Μικρή προϊστορική εγκατάσταση φαίνεται να βεβαιώνεται. Στα ιστορικά χρόνια έχουμε μάλλον να κάνουμε με σχετικά μικρό αλλά πυκνοχτισμένο χωριό, ίσως και με κάποιο ιερό, αν τα λαξεύματα προέρχονται από κάτι τέτοιο.
- 23.12. Σωτήρα. Μικρός μαλακός πρόβολος που κινείται προς Δ από την κορυφογραμμή που αποτελεί το όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 24, στην Α πλευρά τετράπλευρης λεκάνης, που αποστραγγίζεται με απότομη ρεματιά προς τα ΒΔ. Στη Ν και Δ πλευρά του προβόλου και λιγότερο στην κορυφογραμμή του, σε υψόμετρο 340-360 μ. βρέθηκαν πολύ λίγα όστρακα, ασφαλώς αρχαία ιστορικών χρόνων, αλλά δεν μπορέσαμε να διακρίνουμε ακριβέστερα εποχές. Ίσως πρόκειται για θέση κάποιου αγροτόσπιτου.
- 23.13. Σωτήρα. Σπίτι Α. Καράγιαννη. Στο κέντρο της ΝΑ πλευράς της ίδιας λεκάνης, σε ράχη πάνω ακριβώς στην κορυφογραμμή που χωρίζει τις Περιοχές 23 και 24, σε υψόμετρο 390 μ. κοντά στο σπίτι βρήκαμε λίγα όστρακα ιστορικών χρόνων, ανάμεσά τους ένα ελληνιστικό και ένα ρωμαϊκό. Βρήκαμε όμως και ένα χειροποίητο, ίσως πρωτοκυκλαδικό. Πιθανώς επίσης θέση αγροικίας στα ιστορικά χρόνια.
- 23.14. Σωτήρα. Στην ανατολικότερη από τις δύο κορυφές του όγκου στον οποίο ανήκει η προηγούμενη θέση, 200 μ. ΝΔ από εκείνη, πάνω στο φυσικό όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23, 24 και 46, στη ΝΑ πλαγιά, σε έκταση 40 X 30 μ. περίπου και υψόμετρο 500 μ. περίπου υπάρχουν όστρακα σε μέτρια πυκνότητα. Είναι πολύ φθαρμένα και από μη πολυτελή αγγεία. Έτσι μπορεί να βεβαιωθεί ότι μαρτυρούν χρήση στα αρχαία ιστορικά χρόνια, ακριβέστερη όμως χρονολόγηση δεν έγινε δυνατή. Καί εδώ πρόκειται πιθανότατα για θέση αγροτικού σπιτιού. Η θέση όμως θα μπορούσε το ίδιο καλά να καταταγεί στην Περιοχή 46 και ακόμη καλλίτερα στην Περιοχή 24.
- 23.15. Διασέλι. Στην άλλη κορυφή του ίδιου υψώματος, τη δυτικότερη, που βρίσκεται

πάνω στο φυσικό όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 46 και απέχει από την προηγούμενη περίπου 300 μ. στα ΔΝΔ, σε υψόμετρο 490-500 μ., στη Β πλευρά της, βρήκαμε όστρακα ιστορικών χρόνων και απότμημα αμφίστομης λεπίδας οψιανού. Στη Ν πλευρά όμως της ίδιας κορυφής και ακριβέστερα στα ΝΔ της, στο ίδιο και λίγο χαμηλότερο υψόμετρο εντοπίσαμε άλλη θέση, που, αφού βρίσκεται σαφώς στην Περιοχή 46 πρέπει να της δώσουμε τον αριθμό 46.03. Εκεί σε έκταση περίπου 50 X 30 μ. παρατηρείται μεγάλη πυκνότητα οστράκων, από τα οποία πολλά προέρχονται από αποθηκευτικά αγγεία ελληνιστικών και κυρίως ρωμαϊκών χρόνων. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για θέση αγροτικής κατοικίας. Επειδή η απόσταση από την προηγούμενη είναι μόλις 100 μ. περίπου, μάλλον θα πρέπει να λογίζονται ως ενιαία θέση με την ίδια χρήση (ένα σπίτι με παραρτήματα ή δύο σπίτια). Η λεπίδα του οψιανού όμως παραμένει μεμονωμένη ένδειξη για ύπαρξη χρήσης στα προϊστορικά χρόνια.

- 23.16. Επισκοπή. Σε απόσταση 200-250 μ. στα Α και ελαφρά Ν από την εκκλησία τής Επισκοπής (θέση 23.04) σε πολύ μαλακό πρόβολο που φέρεται προς Β και σε έκταση που δεν μπορεί να καθοριστεί βρήκαμε πολύ λίγα όστρακα ασφαλώς αρχαία και μερικά ειδικότερα ρωμαϊκά. Η αραιότητα και η παρουσία ολόγυρα άλλων θέσεων θα πρέπει να μας οδηγήσουν σε επιφύλαξη για το αν τα όστρακα αυτά δηλώνουν καν κάποια ειδικού χαρακτήρα κατάληψη του χώρου.
- 23.17. Άγιος Λεόντιος. Η θέση είναι πλατύς λόφος με κορυφή ύψους λίγο μεγαλύτερου από 460 μ., ΒΒΑ από την εκκλησία τής Επισκοπής και πάνω από την πηγή τής Σωτήρας. Το πλατύ ΒΔ μέτωπό του ορίζεται από ρεματιά με κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ. Μικρότερη ρεματιά που ενώνεται με εκείνη τον ορίζει από τα ΝΔ, και τρίτη σχετικά απότομη και βαθειά από τα Α. Πάνω του υπάρχουν μερικά αγροτόσπιτα. Στην κορυφή βρέθηκαν λίγα όστρακα, στη Ν όμως και τη ΝΔ πλαγιά, σε έκταση περίπου 250 X 150 μ. τα όστρακα βρίσκονται σε μεγάλη πυκνότητα. Πολλά είναι υπονεολιθικά και άλλα ίσως πρωτοελλαδικά και μεσοελλαδικά. Μάλλον λίγα τα ντόπια υστεροελλαδικά. Οι ιστορικές περιόδους από την αρχαϊκή ως και τη ρωμαϊκή αντιπροσωπεύονται ικανοποιητικά. Κάπως περισσότερο η ρωμαϊκή. Αξιοσημείωτα όμως είναι και μερικά μελαμβάφη και κομμάτια αρχαϊκών πήθων με εμπίεστη και ενσφράγιση διακόσμηση. Επίσης βρέθηκαν και μερικά απολεπίσματα οψιανού. Όλα δείχνουν ότι πρόκειται για σχετικά πυκνοχτισμένο χωριό στη θέση υπονεολιθικού οικισμού που δεν έπαψε να χρησιμοποιείται και στις άλλες προϊστορικές περιόδους. Ίχνη τεχνητής οχύρωσης δεν υπάρχουν, αλλά την έκταση με πυκνά όστρακα φαίνεται να την προστατεύει τουλάχιστον από τα Β ένα φυσικό μέτωπο του βράχου.
- 23.18. Διασέλι. Η θέση είναι πραγματικά διάσελο που χωρίζει τη λεκάνη του ρέματος της Μαντούς από την ευρύτερη λεκάνη των Ποισών και έτσι βρίσκεται ακριβώς στο φυσικό όριο ανάμεσα στις Ευρύτερες Περιοχές 2 και 4 (ειδικότερα ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 46). Εδώ υπάρχει μεγάλη δημόσια δεξαμενή και εικονοστάσι και περνάει ο δρόμος για τη Χώρα από τα Α. Εκατέρωθεν του δρόμου στο Δ μέρος τού διάσελου, σε απόσταση 650 μ. από τη θέση 23.15 και σε υψόμετρο 450 μ., έκταση περίπου 30 X 30 μ. έδωσε αραιά όστρακα που τα περισσότερα είναι ασφαλώς ιστορικών χρόνων, χωρίς όμως να μπορούν να χρονολογηθούν ακριβέστερα, αλλά και ένα κομμάτι αρχαϊκού πήθου με ενσφράγιση διακόσμηση. Μπορεί να δηλώνουν την ύπαρξη κάποιας αγροικίας, θα αρκούσε όμως ίσως να ερμηνεύσει

- την παρουσία τους και μόνο η φυσική συγκοινωνιακή σημασία της θέσης.
- 23.19. Παντέχα. Έτσι ονομάζεται η πλαγιά που απλώνεται με μαλακή κλίση προς τα Α αμέσως ΒΔ από την προηγούμενη θέση και διασχίζεται από τη συνέχεια του δρόμου προς τη Χώρα. Αμέσως Δ από το δρόμο και ψηλότερα από αυτόν σε υψόμετρο 480 μ. υπήρχε κρηναία κατασκευή τύπου συχνού στο νησί όπου το νερό μαζεύεται σε λαξευμένη δεξαμενή στην οποία οδηγεί λαξευτή επίσης εν μέρει και εν μέρει χτιστή σκάλα και το σύνολο στεγάζεται ή με λάξευση του βράχου ή με χτιστό μέρος. Ο τύπος αυτός κρήνης ονομάζεται συνήθως φουντάνα και ένα τουλάχιστον παράδειμά του έχει βεβαιωθεί ότι είναι αρχαίο. Αυτό που έχει ανασκαφεί δίπλα στον οικισμό τής Αγίας Ειρήνης¹⁷. Σ' αυτή τη "φουντάνα τού Διασελιού" βρήκαμε δύο μεσοελλαδικά όστρακα και μερικά άλλα αδιάγνωστα. Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι τα όστρακα αυτά χρονολογούν την κατασκευή, αλλά το παράδειγμα της Αγίας Ειρήνης δείχνει ότι μια τέτοια υπόθεση δεν θα ήταν αλίθια. Δυστυχώς πρόσφατα έγιναν εργασίες "βελτίωσης" της φουντάνας που την κατέστρεψαν.
- 23.20. Παντέχα. Ανατολικότερα από την προηγούμενη θέση και το δρόμο και σε απόσταση 50-70 μ. από αυτόν στη μαλακή πλαγιά, πάνω από άλλη πηγή, σε υψόμετρο περίπου 440 μ., δίπλα σε εκροή του υπερεκχειλισμού τής φουντάνας, αγροτόσπιτο και σταύλο, σε έκταση περίπου 60 X 30 μ. βρήκαμε αρκετά πυκνά όστρακα ρωμαϊκών χρόνων, κομμάτια οπών πλίνθων και κεραμιδιών καθώς και κομμάτια αποθηρευτικών αγγείων και σκευών. Πρέπει να δεχτούμε ότι πρόκειται για θέση αγροικίας. Ρωμαϊκά όστρακα βρέθηκαν επίσης μέσα σε ρεματιά ανατολικότερα και το πιθανότερο φαίνεται ότι έχουν κυλήσει από την ψηλότερη θέση¹⁸.
- 23.21. Αγία Ελεούσα. Η θέση απέχει από την προηγούμενη 200 μ. στα ΒΑ και χωρίζεται από εκείνη με μικρό ρέμα με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ. Είναι μικρός χθαμαλός πρόβολος του υψώματος του Παλαιόμυλου που απέχει από τη φερώνυμη εκκλησία της Αγίας Ελεούσας (βρίσκεται στον ίδιο λόφο) 200-250 μ. στα Ν. Ο πρόβολος φέρεται προς Ν και πάνω του βρίσκεται μικρή εγκαταλειμμένη εκκλησία και σπίτι. Σε έκταση 40 X 40 μ. περίπου βρήκαμε όστρακα σε μέτρια πυκνότητα και κεραμίδια στέγης. Τα όστρακα είναι αρχαίων ιστορικών χρόνων, αλλά μόνο η ρωμαϊκή περίοδος διαγνώστηκε με βεβαιότητα. Το υψόμετρό της είναι 430 μ. Πρέπει να πρόκειται για θέση αγροικίας.
- 23.22. Αγία Ελεούσα. Σε απόσταση 100 μ. ΝΔ από την εκκλησία σε έδαφος με ελαφρά κλίση προς τα Δ και υψόμετρο 440 μ. σε πολύ περιορισμένη έκταση βρήκαμε πολύ λίγα ρωμαϊκών χρόνων όστρακα και ένα ίσως πρωτοκυκλαδικό. Ο χαρακτήρας της αρχαίας χρήσης δεν μπορεί να διαγνωσθεί. Σε απόσταση 70 μ. περίπου Ν από την εκκλησία, κοντά σε αγροτικό σπίτι, σε θέση που βλέπει τη γένεση της κοιλάδας της Μαντούς σε υψόμετρο 450 μ. και σε έκταση 10 X 10 μ. περίπου, βρήκαμε κομμάτια από πιθάκια, ένα με χοντρή ιχθυάκανθα κοντά στο χείλος, ένα με παράλληλες αυλακιές, ένα με πυκνά παράλληλα σχοινοειδή και άλλα. Το τελευταίο είναι μάλλον υστεροελλαδικό, τα προηγούμενα πρωτοκυκλαδικά ή μεσοελλαδικά.

17. J. L. Caskey "Investigations in Keos". *Hesperia* 40 (1971) 365 κ.π. και εικ. 6.

18. Ι. Ψύλλας, ό.π.τ. 311. Το 1827 βρέθηκε εδώ (;), άγνωστο όμως πού ακριβώς, άγαλμα με ανεπίγραφο βάθρο και κιονόκρανα.

- Κοντά βρίσκεται η θέση 23.05 όπου είχαν εντοπισθεί ρωμαϊκών χρόνων όστρακα δίπλα στο μονοπάτι που οδηγεί προς την Επισκοπή, κάτω από το εκκλησάκι του Αγίου Αντωνίου.
- 23.23. Παλιόμυλος. Στη μαλακή ΒΑ πλαγιά του πλαπού υψώματος του Παλιόμυλου, σε υψόμετρο 460 μ. και σε χώρο που βλέπει προς ΒΑ σε μικρή έκταση βρέθηκαν αραιά όστρακα ιστορικών χρόνων που δεν έγινε δυνατό να χρονολογηθούν ακριβέστερα.
- 23.24. Παλιόμυλος. Η πλατιά κορυφή του λόφου χωρίζεται σε δύο σκέλη από ελαφρό βύθισμα που ανοίγεται προς Ν. Στο δυτικότερο και μικρότερο από τα δύο σκέλη, πάνω στο φυσικό όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 18 παρατηρήθηκαν διάσπαρτα αραιά όστρακα χαμηλότερα από την κορυφή και ένα ολόκληρο σχεδόν πρωτοκυκλαδικό αγγείο από εύθριπτο πηλό. Τα όστρακα περιλαμβάνουν πρωτοκυκλαδικά, μεσοελλαδικά, αρκετά ιστορικών χρόνων αδιάγνωστα κατά τα λοιπά, αλλά και ένα τουλάχιστον αρχαϊκό κορινθιακό, μερικά ελληνιστικά και μερικά ρωμαϊκά. Ο μη εντοπισμός κλασικών είναι ίσως τυχαίος. Η μεγάλη αραιότητα εξασθενίζει την υπόθεση για ύπαρξη αγροικίας, αν και θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την απόπλυση. Πάντως η χρήση δεν θα ήταν εντατική. Το ολόκληρο αγγείο είναι πιθανότερο να προέρχεται από κατεστραμμένο τάφο.
- 23.25. Παλιόμυλος. Αγία Ελεούσα. Στο μικρό πρόβολο που αποτελεί συνέχεια του Δ σκέλους της κορυφής του Παλιόμυλου προς ΝΔ, κάπου 150 μ. Δ και λίγο Ν από την εκκλησία της Αγίας Ελεούσας, σε έδαφος με μαλακή κλίση προς τα Α και υψόμετρο 460 μ., σε έκταση περίπου 50 X 60 μ. βρήκαμε πυκνά όστρακα πρώιμης και μέσης εποχής του χαλκού, κορινθιακά αρχαϊκά, μελαμβαφή κλασικά, "ηλειακά", κομμάτια από οξυπύθμενους και ένα απολέπισμα οψιανού. Στα προϊστορικά χρόνια ίσως εδώ βρισκόταν μέρος τουλάχιστον του οικισμού στον οποίο ανήκει το νεκροταφείο της προηγούμενης θέσης, αν αληθεύει η υπόθεση ότι πρόκειται πράγματι για νεκροταφείο. Η ποιότητα των οστράκων των ιστορικών χρόνων φαίνεται να δηλώνει ότι πιθανώς πρόκειται για θέση μικρού ιερού, αλλά δεν αποκλείεται να υπήρχε και μεμονωμένο αγροτόσπιτο.
- 23.26. Παλιόμυλος. Αγία Ελεούσα. Λίγο χαμηλότερα από την προηγούμενη θέση και σε απόσταση περίπου 100 μ. στα ΝΔ της, σε έδαφος με κλίση προς τα ΝΔ και σε υψόμετρο 450 μ. υπάρχει αγροτικό σπίτι, γύρω από το οποίο και χαμηλότερα βρήκαμε σχετικά αραιά όστρακα σε έκταση 60 X 20 μ. Ανάμεσά τους κομμάτια από τα πάμα αγγείου, τμήματα χοντρών αγγείων και σκευών καθημερινής χρήσης, αυλακωτά ρωμαϊκά, αλλά και ένα όστρακο πιθανώς μεσοελλαδικό και τμήμα σφαιρικού διάτρητου σφονδυλίου. Φαίνεται πως στα ιστορικά χρόνια υπήρχε εδώ αγροτόσπιτο.
- 23.27. Αγία Παρασκευή. Λόφος που βρίσκεται αμέσως Α από το δρόμο που οδηγεί στη Χώρα και έχει δύο μικρές κορυφές σε άξονα ΒΑ-ΝΔ. Η ράχη που τις περιλαμβάνει είναι μέρος του φυσικού ορίου ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 18 και η νοτιότερη κορυφή είναι το σημείο συνάντησης των φυσικών ορίων των δύο αυτών Περιχών και της 46. Η εκκλησία που του δίνει το όνομα βρίσκεται στη ΒΑ πλαγιά. 50 μ. στα Δ της και ανάμεσα σε αυτή και την κορυφή, σε υψόμετρο 510 μ. και σε χώρο διαμέτρου περίπου 50 μ. βρήκαμε πυκνά καλής ποιότητας όστρακα αρχαϊκά (και κομμάτι από πιθάρι με ενσφράγιση διακόσμηση), κλασικά, ρωμαϊκά και

αρκετά πρώιμης και ίσως μέσης εποχής του χαλκού, χείλος μεγάλου πίθου και μερικά απολεπίσματα οψιανού. Στα ιστορικά χρόνια το πιθανότερο είναι πως βρισκόταν εδώ κάποιο εύπορο αγροτόσπιτο.

- 23.28. Αγία Παρασκευή. ΝΔ από την προηγούμενη θέση, στη ράχη που ενώνει τις δύο κορυφές του λόφου, σε υψόμετρο 500 μ. παρατηρήθηκαν λίγα αραιά όστρακα ρωμαϊκών χρόνων και στις δύο πλαγιές, αλλά και ίχνη εκκαμίνευσης μετάλλου. Ίσως πρόκειται για ειδική οικονομική δραστηριότητα που συνδέεται με τους κατοίκους της προηγούμενης θέσης.
- 23.29. Άγιος Δημήτριος. Η θέση βρίσκεται πάνω στην κορυφογραμμή που σχηματίζει το φυσικό όριο ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 18. Πρόκειται για μικρή κορυφή αμέσως Β από τον όγκο της Αγίας Άννας, πάνω στον καινούργιο δρόμο που από Δ, από τον Παλιόμυλο, οδηγεί προς το Σωρό και από εκεί προς την Κουκουβαγιά και προς το Σπαθί, ακολουθώντας σε γενικές γραμμές τη διαδρομή παραδοσιακού δρόμου. Λίγο χαμηλότερο διάσελο στην ίδια ράχη την ενώνει με τον όγκο της Αγίας Άννας και ακριβώς στο διάσελο αυτό, Α από το δρόμο, βρίσκεται η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου. Στα ΒΔ της η κορυφή σηματοδοτείται από προεξέχοντες βράχους και ανάμεσα σ'αυτούς και το δρόμο υπάρχει έκταση σχετικά ομαλή με κύριο άξονα Β-Ν που κατόπιν στρέφει προς Δ περιβάλλοντας την κορυφή από Α και Ν σε υψόμετρο περίπου 450 μ. Στην έκταση αυτή που έχει πλάτος περίπου 80 μ. και συνολικό μήκος περίπου 250 μ. και κατοπτεύει την άνω λεκάνη της Μαντούς, βρήκαμε όστρακα σε μέτρια πυκνότητα, πρωτοκυκλαδικά, γεωμετρικά, αρχαϊκά (και ένα κομμάτι από πίθο με ενσφράγιστη κόσμηση), κλασικά (ανάμεσά τους και μελαμβαφή), ελληνιστικά και ρωμαϊκά ξεστά. Στα ΝΑ παρατηρήθηκε μικρό λάξευμα σε κατακόρυφο μέτωπο του βράχου που φαίνεται να προοριζόταν για τοποθέτηση αναθήματος. Παρόλο που αυτό το τελευταίο δείχνει την παρουσία κάποιας λατρευτικής χρήσης, η έκταση και το είδος των οστράκων φαίνονται να μαρτυρούν ότι στα ιστορικά χρόνια τουλάχιστον θα υπήρχε εδώ μικρό μάλλον χωριό που η πυκνότητα των οστράκων δείχνει ότι θα ήταν σχετικά αραιοχτισμένο.
- 23.30. Τρεις Ιεράρχες. ΒΑ στην ίδια υδροκριτική, σε απόσταση 1.800 μ. περίπου από την προηγούμενη θέση και σε υψόμετρο 280 μ., ανάμεσα στο εκκλησάκι των Τριών Ιεραρχών και διάσελο στα ΝΔ του, σε θέση που κατοπτρεύει το μεγαλύτερο μέρος της κοιλάδας της Μαντούς, εντοπίστηκαν αραιά όστρακα, ασφαλώς ιστορικών χρόνων που η ακριβέστερη χρονολόγησή τους δεν έγινε δυνατή. Ίσως πρόκειται για θέση αρχαίας αγροικίας, ίσως όμως και για ακόμα ελαφρότερη χρήση.

ΠΕΡΙΟΧΗ 24 (εικ. 4)

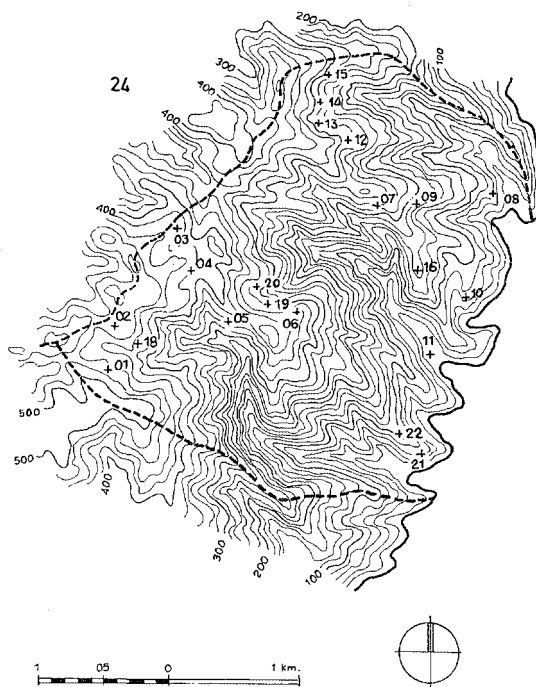
Για τις θέσεις 24.01, 24.02, 24.03, 24.07, 24.09, 24.10, 24.11 δεν έχουμε τίποτε να προσθέσουμε σε όσα σημειώθηκαν στην πρώτη μας δημοσίευση¹⁹.

- 24.04. Στη ράχη προς τα Α του οχυρώματος, όπου σποραδικά όστρακα φαίνεται να μαρτυρούν την παρουσία αγροτόσπιτων, βρέθηκαν και αρχαϊκά όστρακα, ανάμεσά

19. Georgiou και Faraklas, ο.π.λ. 250 κ.π.

- τους και κομμάτι από πύλο με ανάγλυφη και ενσφράγιση²⁰.
- 24.05. Το κτίσμα είναι πιθανό να αποτελεί το κατώτερο τμήμα κατασκευής αμυντικού χαρακτήρα, παρόμοιας με εκείνη της θέσης 22.05, πράγμα που εξάλλου δεν αποκλείει και το λατρευτικό χαρακτήρα, που υποδηλώνεται από τις εγχάρακτες επιγραφές στα όστρακα²¹.
- 24.06. Φαίνεται ότι στην περιοχή θα πρέπει να δεχτούμε την παρουσία μερικών σπιτιών, κάτι σαν πολύ αραιό χωριό σε συνολική έκταση 40 περίπου στρεμμάτων. Βεβαιώθηκαν επίσης με νέα επίσκεψη και τα αρχαϊκά χρόνια²².
- 24.08. Η θέση είναι μικρή. Πιθανώς πρόκειται για ένα-δύο αγροτόσπιτα²³.
- 24.10. Ο πύργος φαίνεται να είναι ελληνιστικός και η καλή κατασκευή του δείχνει ότι πιθανώς εκτός από παρατηρητήριο είχε και αμυντική χρησιμότητα²⁴.
- 24.13. Άγιος Γεώργιος. Η μεταβυζαντινή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στη Ν

20

Ειγ. 4 Η Περιοχή 24. Αρχαίες θέσεις. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

20. Στο ίδιο, 252.

21. Στο ίδιο.

22. Στο ίδιο.

23. Στο ίδιο, 253.

24. Στο ίδιο.

πλευρά ορεινής λεκάνης που ανοίγεται προς τα Α και αποστραγγίζεται προς τον όρμο της Καλυδωνίχης. Ένας αγροτικός δρόμος οδηγεί από το Χριστό (θέση 24.07) στα ΒΔ στον Άγιο Γεώργιο και από εκεί παρακολουθώντας περίπου την υψομετρική των 320 μ. έρχεται προς ΒΔ, Β και ΒΑ πριν κατέβει απότομα προς τη θέση 22.05. Το έδαφος στο πάνω μέρος τής λεκάνης εμφανίζει σχετικά μαλακές κλίσεις. Σε μικρό πρόβολο ΔΒΔ από την εκκλησία και λίγο χαμηλότερα από το δρόμο βρήκαμε σε μικρή έκταση αραιά όστρακα αρχαίων ιστορικών χρόνων που η ακριβέστερη χρονολόγησή τους δεν έγινε δυνατή. Αν δηλώνουν κάποιο είδος εγκατάστασης θα πρόκειται για αγροικία.

- 24.14. Άγιος Γεώργιος. 200 μ. περίπου βορειότερα από την προηγούμενη θέση υπάρχει άλλος πρόβολος οριζόμενος εκατέρωθεν από δύο μάλλον απότομα μικρά ρέματα, σε υψόμετρο 280-300 μ. όπως και ο προηγούμενος. Εδώ σε έκταση ακτίνας 100 μ. περίπου βρήκαμε μέτριας πυκνότητας όστρακα. Διακρίναμε μεσοελλαδικά, τοπικά υστεροελλαδικά, αρχαϊκά, κλασικά και ελληνιστικά. Επίσης και μερικά ίσως υπονεολιθικά. Στα ιστορικά χρόνια πρέπει να υπήρχαν εδώ λίγα αγροτικά σπίτια, ίσως τρία ή τέσσερα.
- 24.15. Στον επόμενο προς ΒΒΑ βραχύ πρόβολο με κατεύθυνση προς ΝΑ, σε απόσταση 200-250 μ. από τον προηγούμενο και αμέσως κάτω από το δρόμο σώζονται τα κάτω τμήματα μεγάλου αρχαίου κτίσματος. Στην οικοδόμησή του έχουν χρησιμοποιηθεί σχιστόλιθοι και ασβεστόλιθοι ορθογωνισμένοι στο βαθμό που επέτρεπε η φύση του υλικού. Το κτίσμα είναι ορθογώνιο, διαστάσεων περίπου 10 X 12 μ. και μακρό άξονα τον Α-Δ. Οι τοίχοι του έχουν χρησιμοποιηθεί για τη διαμόρφωση (και με σύγχρονα τμήματα) σταύλου και αυλής. Στα Ν και στα Α τού κτίσματος, σε έκταση πλάτους περίπου 50 μ. και μήκους 30 μ., σε έδαφος κατωφερές βρέθηκαν πυκνά κατάσπαρτα όστρακα, πολλά από τα οποία προέρχονται από μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία. Βρέθηκαν όμως και μελαμβαφή καθώς και απότμημα ανάγλυφου "μεγαρικού" σκύφου. Επίσης κομμάτια από στενούς καλυπτήρες κορινθιακού τύπου και κομμάτι λίθινο με κυμάτιο (ή μήπως απότμημα γλυπτού;). Οι εποχές που βεβαιώνονται είναι η υπονεολιθική, η πρωτοκυκλαδική, η υστεροελλαδική, η αρχαϊκή, η κλασική, η ελληνιστική και η ρωμαϊκή. Ο χαρακτήρας τού κτηρίου είναι αμυντικός. Μάλλον πρόκειται για πύργο που χρησίμευε για καταφύγιο των περιοίκων σε περίπτωση ξαφνικής επιδρομής. Ανάμεσα σ' αυτή και την προηγούμενη θέση παρατηρήσαμε κομμένη από το δρόμο βάση μικρού καμινιού, διαμέτρου περίπου 3 μ. και ίχνη από άλλο όμοιο, μικρότερου όμως μεγέθους, κατεστραμένο. Καί στα δύο υπήρχαν μεγάλα κομμάτια από υλικό που φαίνεται να είναι κατάλοιπο από εκκαμίνευση μετάλλου.
- 24.16. Βίγλα. Στη ράχη που η προς ΝΑ συνέχειά της διαμορφώνει το ακρωτήριο στη Β πλευρά τού όρμου τής Συκαμνιάς, κατεβαίνει από το Χριστό ο δρόμος για αυτοκίνητα που πάει στην παραλία, διαγράφοντας δύο μεγάλους ελιγμούς. Αμέσως ψηλότερα από αυτούς, σε πολύ μαλακή υδροκρική, περνάει ακριβώς Α από μικρό κυκλικό κτίσμα, βίγλα, σε υψόμετρο 180 μ. Η βίγλα έχει διάμετρο 2,50-3,00 μ. και το κάτω τρίτο της είναι αρχαίο. Κοντά της βρήκαμε αρκετά όστρακα και αραιά διάσπαρτα στο χώρο Ν της σε έκταση μήκους περίπου 100 μ. και πλάτους 50 μ. Αρκετά ήταν μελαμβαφή. Μόνο η κλασική εποχή βεβαιώθηκε. Ίσως εκτός από το παρατηρητήριο υπήρχε και κάποια κατοίκηση. Δύο ή τρία σπίτια.
- 24.17. Πέρα Μεριά. Η ράχη της Πέρα Μεριάς απλώνεται και Α τής υδροκρικής που

- χωρίζει τις Περιοχές 23 και 24 και γίνεται σ' αυτό το τμήμα μακρόστενη με κατεύθυνση προς ΑΑΝ και απότομες πλαγιές, κυρίως στα Ν. Πάνω της υπάρχει εκκλησία και μερικά αγροτόσπιτα σε πυκνότητα που θα μας επέτρεπε να μιλάμε για πολύ αραιά χτισμένο χωριό. Στη ράχη και κυρίως στη Ν πλευρά της παρατηρήσαμε πολύ αραιά διάσπαρτα όστρακα, μερικά από τα οποία ήταν αρχαίων ιστορικών χρόνων μη χρονολογήσιμα ακριβέστερα. Ένα όμως ήταν υπονεολιθικό. Η μεγάλη αραιότητα δείχνει ότι ίσως δεν δηλώνουν ούτε καν την παρουσία αγροτικών εγκαταστάσεων, σπιτιών, στα αρχαία χρόνια.
- 24.18. Έξινες. Πλατύς ομαλός πρόβολος φερόμενος προς Α από την υδροκριτική που χωρίζει τις Περιοχές 23 και 24, ακριβώς πάνω, στα Α, από τη λεκάνη τού ρέματος του Ψαθιού, σε υψόμετρο 400-450 μ. Όστρακα, αλλού σε μέτρια και αλλού σε μεγάλη πυκνότητα υπάρχουν στην Α ομαλή πλαγιά τού προβόλου και στις δύο κοιλότητες που τον ορίζουν στα Β και στα Ν, σε έκταση συνολικού μήκους σχεδόν 500 μ. και πλάτους περίπου 150 μ. Παρατηρούνται ακόμα λαξεύματα και τμήματα τοίχων που φαίνεται να προέρχονται από αρχαία σπίτια και μαρτυρείται η ανεύρεση αρχαίων δεξαμενών. Σε ένα από αυτά τα λαξεύματα ο αριθμός τών οστράκων ήταν πάρα πολύ μεγάλος και περιλάμβανε ολόκληρα τμήματα αγγείων. Αντιπροσωπεύονται γενικά πλούσια τα αρχαϊκά (ανάγλυφα και ενσφράγιστα πιθάρια και άλλα), τα κλασικά (και πολλά μελαμβαφή), τα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά. Επίσης παρατηρήθηκαν τρεις μυλόπετρες χειρόμυλου, αλλά αυτές δεν μπορούμε να πουμε αν είναι αρχαίες. Είναι φανερό οτι πρόκειται για πολύ σημαντικό χωριό²⁵.
- 24.19. Τρία Μαδερικά. Στη Β πλευρά του όγκου που ονομάζεται από το όνομα πηγής και κρήνης στην ίδια πλευρά²⁶, σε έδαφος με αρκετά ισχυρή κλίση, δίπλα σε αγροτικό σπίτι τού Β.Κοζαδίνου, λίγο δυτικότερα από την πηγή, σε υψόμετρο 280 μ., είχαμε την πληροφορία ότι κάποτε που έσκαβαν για αμπέλι είχαν βρει πολλά όστρακα και μικρά αγγεία. Βρήκαμε λίγα μόνο όστρακα και ανάμεσά τους ένα μελαμβαφές. Ίσως σκάβοντας είχαν αποκαλύψει και καταστρέψει ένα ή περισσότερους τάφους. Αμέσως χαμηλότερα υπάρχει μικρό κατακόρυφο φρύδι τού βράχου και στη ρίζα σπηλιές που από τη μία τους φαίνεται ότι κάποτε έβγαине νερό.
- 24.20. Άγιοι Ανάργυροι. Σε απόσταση 200 μ. περίπου ΒΔ από την προηγούμενη θέση υπάρχει ρεματιά που κινείται προς Α και ορίζει από Ν βραχύ σχετικά πρόβολο που στην κορυφή του βρίσκεται η εκκλησία των αγίων Αναργύρων. ΝΑ της, στη Ν πλαγιά τού προβόλου, σε έκταση ακτίνας περίπου 50 μ. και σε υψόμετρο 320-340 μ. παρατηρήθηκαν όστρακα σε μικρή ως μέτρια πυκνότητα. Τα περισσότερα είναι δύσκολο να τοποθετηθούν ακριβέστερα στα πλαίσια ασφαλώς των ιστορικών χρόνων, αλλά μερικά είναι κλασικά και ελληνιστικά. Πιθανή, αλλά όχι βέβαιη παραμένει η παρουσία αρχαϊκών και ρωμαϊκών. Πρέπει να δηλώνουν την ύπαρξη στα αρχαία χρόνια τριών ή τεσσάρων αγροτόσπιτων.
- 24.21. Ψαθί. Στο Β από τα δύο ακρωτήρια που ορίζουν τον όρμο, αμέσως νοτιότερα από το Α άκρο του, στο επίπεδο της θαλάσσιας στάθμης, δύο παράλληλες σύραγγες μεταλλείου εισχωρούν στη στεριά. Εφόσον είναι αρχαίες θα πρέπει να δεχτούμε

25. Βλ. και Ψύλλας, ό.π.π. 309.

26. Geogiou και Faraklas, ο.π.π. 252 (θέση 24.06).

ότι τότε βρίσκονταν λίγο ψηλότερα από την επιφάνεια του νερού, αφού είναι γνωστό ότι η στάθμη του Αιγαίου έχει ανέβει μερικά μέτρα από τα αρχαία ιστορικά χρόνια μέχρι σήμερα²⁷: Οι σύραγγες έχουν σήμερα ενμέρει καταρρεύσει και συμπαρέσυραν και μέρος του ψηλότερου εδάφους που κατολίσθησε. Μαζί του καταστράφηκε και το Α άκρο δρόμου που στηρίζεται σε ψηλό αναλημματικό τοίχο και έρχεται ως εδώ από ΔΝΔ παρακολουθώντας σε υψόμετρο περίπου 40 μ. την πλαγιά της ράχης που με την ίδια κατεύθυνση και μάλλον ισχυρές κλίσεις έρχεται από ΒΔ, στρέφει ΔΒΔ και σχηματίζει το ακρωτήριο. Η πλαγιά πάνω από το δρόμο και από το Α άκρο ως 350-400 μ. στα Δ, και σε πλάτος 80-100 μ. καλύπτεται από όστρακα σε πολύ μεγάλη πυκνότητα. Η έκταση αυτή φτάνει ως την υδροκριτική της ράχης, όπου υπάρχουν εγκαταλειμμένες κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις και λαξευμένα πιεστήρια για σταφύλια σε δύο μεγάλες πλάκες, πιθανότατα νεότερα. Όσο ανεβαίνουμε ψηλότερα τα όστρακα λιγοστεύουν, πράγμα που φαίνεται να οφείλεται κατά κύριο λόγο στην απόπλυση. Οι εποχές που αντιπροσωπεύονται πλούσια είναι η αρχαϊκή, η κλασική και η ελληνιστική. Αρκετά λιγότερα φαίνονται τα ρωμαϊκά. Ψηλά, κοντά στις κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις βρέθηκε και ένα πρωτόκυκλαδικό εγχάρακτο. Στη Β, εκτεθειμένη στον αέρα πλευρά του ακρωτηρίου υπάρχει εγκαταλειμμένο σήμερα αμπέλι με πολύ επιμελημένους αναλημματικούς τοίχους. Ο ανώτερος βρίσκεται λίγα μόνο μέτρα εμπρός από την υδροκριτική και από αυτόν προβάλλεται προς Β τόξο, περίπου το 1/3 κύκλου, που σχηματίζει τη βάση πύργου διαμέτρου περίπου 13 μ. Φαίνεται να μην ήταν πλήρης πύργος, αλλά καμπύλη προβολή, προμαχώνας οχυρωματικού τείχους, που τα ευθύγραμμα τμήματά του ενσωματώθηκαν στον αναλημματικό τοίχο του αμπελιού. Φαίνεται λοιπόν πως έχουμε να κάνουμε με πυκνοχτισμένο οχυρωμένο οικισμό σχετιζόμενο με τις μεταλλευτικές δραστηριότητες. Οχυρωματικό ρόλο προς τα Ν έπαιζε το ίδιο το ανάλημμα του δρόμου που αναφέραμε.

- 24.22. Ψαθί. Δυτικότερα από τον πύργο, πάνω στην υδροκριτική της ράχης φαίνονται πέντε τουλάχιστον κυκλαδικού τύπου μεγάλοι τάφοι με δρόμο σχετικά βραχύ. Του μεγαλύτερου ο δρόμος έχει μήκος περίπου 5.50 μ. και το πλάτος του διευρύνεται ελαφρά προς το στόμιο του περιφερούς θαλάμου. Από αυτόν διακρίνεται μέρος του μετώπου της εισόδου. Τα όρια του δρόμου στις τρεις άλλες πλευρές ορίζονται από όρθιες πλάκες και ίσως κάποτε ήταν στεγασμένος. Ο δεύτερος τάφος, επίσης όπως και ο πρώτος ανοιγμένος, έχει δρόμο μήκους 3,00 μ. περίπου και ο θάλαμος του είναι άδειος από χώματα τουλάχιστον στο πάνω μέρος του. Ήταν ελλειψοειδής με μέγιστο πλάτος 250 μ. περίπου και μέγιστο μήκος 3,00 μ. περίπου. Το κάτω μέρος του είναι λαξευτό και το πάνω χτιστό με αδρό εκφορικό τρόπο, πράγμα που σε μερικά σημεία περιορίζεται σε μία μόνο εισέχουσα πέτρα, και καλύπτεται με τεράστια επίπεδη πλάκα. Φαίνεται ότι αρχικά υπήρχε και δεύτερη πλάκα που κάλυπτε το προς την είσοδο μέρος. Ο δρόμος όμοια σχηματίζεται από λαξευμένο βύθισμα και όρθιες πλάκες και φαίνεται πιθανό να ήταν όμοια στεγασμένος. Οι άλλοι τρεις μοιάζουν να μην έχουν ανοιχτεί. Όστρακα κυκλαδικά κοντά τους δεν βρέθηκαν και φαίνεται ότι ο οικισμός στον οποίο ανήκαν ήταν σε άλλο σημείο, είτε δηλαδή σε ενδιάμεσο μικρό πρόβολο που κατεβαίνει προς το κέντρο της μικρής παραλιακής κοιλάδας, όπου υπάρχει και

27. Πρώτος το διαπίστωσε και το υποστήριξε ο Ph. Negris, "Vestiges Antiques Submergées", AM 1904, 48-71.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

πηγή, είτε στο Ν ακρωτήριο του όρου που εμφανίζει απότομες κλίσεις προς όλες τις πλευρές και μόνο μία στενή, ομαλή πρόσβαση από τα Δ. Εκεί βρίσκεται σήμερα ένα σπίτι.

Μπορούμε λοιπόν τώρα να συντάξουμε, όπως κάναμε και στην πρώτη δημοσίευση, πίνακα με τον αριθμό των θέσεων κατά εποχές, ανεξάρτητα από το χαρακτήρα τους. Οι στήλες του αφιερώνονται στις εποχές (υπο)νεολιθική (ΝΛ), πρώιμη του χαλκού (ΠΧ), μέση του χαλκού (ΜΧ), ύστερη του χαλκού (ΥΧ) και αρχαϊκή (ΑΡ), κλασική (ΚΛ), ελληνιστική (ΕΛ) και ρωμαϊκή (ΡΩ). Οι λόγοι που παραλείπουμε τη γεωμετρική (και την πρωτογεωμετρική) εξηγήθηκαν στο προηγούμενο δημοσίευμα²⁸.

24

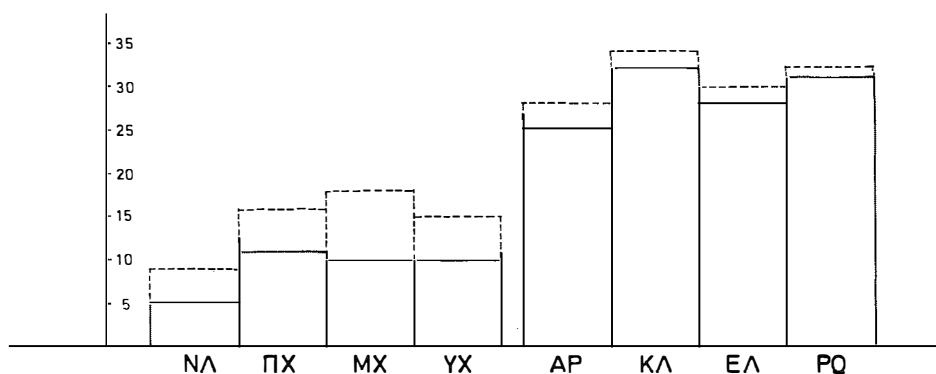
ΘΕΣΗ	ΝΛ	ΠΧ	ΜΧ	ΥΧ	ΑΡ	ΚΛ	ΕΛ	ΡΩ
21.01					X	X		
21.02					X	X		
21.03						;	;	;
22.01	X							
22.02	X	X		X	X	X		
22.03		X	X	X	X	X		
22.04		;	;	;	X	X	X	X
22.05					X	X	X	X
22.06					X	X	X	X
22.07					;	X	X	X
22.08								
23.01			X		X	X	X	X
23.02					X	X		
23.03				X			X	
23.04			;	;		X	X	X
23.05								X
23.06				;	;	X	X	X
23.07							X	
23.08					X			X
23.09		X	;					X
23.10		X	X					X
23.11		;	;	;	X	X	X	X
23.12								
23.13	;						X	X
23.14								

28.Georgiou και Faraklas , ο.π.π. , σελ. 263

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΘΕΣΗ	ΝΛ	ΠΧ	ΜΧ	ΥΧ	ΑΡ	ΚΛ	ΕΛ	ΡΩ
23.15							X	X
23.16								X
23.17	X	;	;	X	X	X	X	X
23.18					X			
23.19			X					
23.20								X
23.21								X
23.22		X	X	X				X
23.23								
23.24		X	X		X	;	X	X
23.25		X	X		X	X	X	X
23.26								X
23.27		X	;		X	X	;	X
23.28								X
23.29		X			X	X	X	X
23.30								
24.01					X	X	X	X
24.02	X				X			
24.03						X	X	X
24.04					X	X	X	
24.05						X	X	
24.06					X	X	X	
24.07	;	;	X	X		X	X	X
24.08						X		
24.09				X				
24.10			X	X		X	X	
24.11								
24.12		;	;	;				
24.13								
24.14	;		X	X	X	X	X	
24.15	X	X		X	X	X	X	X
24.16						X		
24.17	;							
24.18					X	X	X	X
24.19						X		
24.20					;	X	X	;
24.21					X	X	X	X
24.22		X						

Εικ. 5. Ευρύτερη Περιοχή 2. Διάγραμμα βέβαιων και πιθανών θέσεων κατά περιόδους.

Με βάση τα στοιχεία αυτού του πίνακα μπορούμε να σχεδιάσουμε το διάγραμμα βέβαιων και πιθανών θέσεων της Ευρύτερης Περιοχής 2 (εικ. 5). Παρατηρούμε ότι εμφανίζει αρκετές διαφορές από το αντίστοιχο της Ευρύτερης Περιοχής 1²⁹. Η σχέση ΝΛ προς ΠΧ εκεί δίνει ίσο αριθμό βέβαιων θέσεων, αλλά πολύ σημαντική αύξηση στα ΠΧ αν προσθέσουμε και τις πιθανές. Εδώ η αντίστοιχη αύξηση είναι μεγαλύτερη από 100% και ως προς τις βέβαιες (5 προς 11) και πάντως πολύ μεγάλη συνολικά (9 προς 16). Η αλλαγή όμως τουλάχιστον είναι ομότροπη. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τη σχέση ΠΧ και ΜΧ. Στην Ευρύτερη Περιοχή 1 οι θέσεις είναι λίγες και οι ΜΧ κατά μία λιγότερες από τις ΠΧ ως προς τις βέβαιες, ενώ ίσες ως προς τις πιθανές. Στην Ευρύτερη Περιοχή 2 τα μεγέθη προσεγγίζουν περισσότερο μολονότι οι αριθμοί των βέβαιων είναι πολύ ψηλότεροι και δεν πρόκειται συχνά για τις ίδιες θέσεις που υπάρχουν και στις δύο περιόδους. Ενώ οι βέβαιες μειώνονται κατά μία (11 προς 10), οι πιθανές αυξάνονται (8 προς 5). Εντυπωσιακή όμως είναι η διαφορά στις ΥΧ θέσεις που στην 1 όχι απλώς γίνονται περισσότερες, αλλά φτάνουν να είναι εξαπλάσιες από τις ΜΧ, ενώ στη 2 μένουν στον ίδιο αριθμό ή και μειώνονται αν συνυπολογίσουμε και τις πιθανές (από 8 γίνονται 5). Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι οι βέβαιες ΠΧ και ΜΧ θέσεις της 2 είναι διπλάσιες από τις αντίστοιχες της 1, ενώ οι ΥΧ είναι λιγότερες από τις μισές εκείνης. Τα δεδομένα αυτά φαίνεται να δηλώνουν ότι οι υπονεολιθικοί κάτοικοι κατανέμονται κατά το μάλλον και ήττον ισότιμα στις δύο Ευρύτερες Περιοχές, στα ΠΧ και ΜΧ η προς τις Κυκλάδες στραμμένη 2 εμφανίζει άνθιση σε σύγκριση με την 1, τη στραμμένη προς την Αττική, αλλά αυτή η κατάσταση αντιστρέφεται στα ΥΧ, οπότε ακμάζει η δυτική περιοχή, ενώ παρακμάζει και σε σύγκριση με εκείνη και σε σύγκριση με τις προηγούμενες περιόδους η δυτική. Ίσως όμως τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα και η εικόνα αυτή μαρτυρεί ότι ο τρόπος κατάληψης του χώρου διαφέρει ανάμεσα στις δύο Ευρύτερες

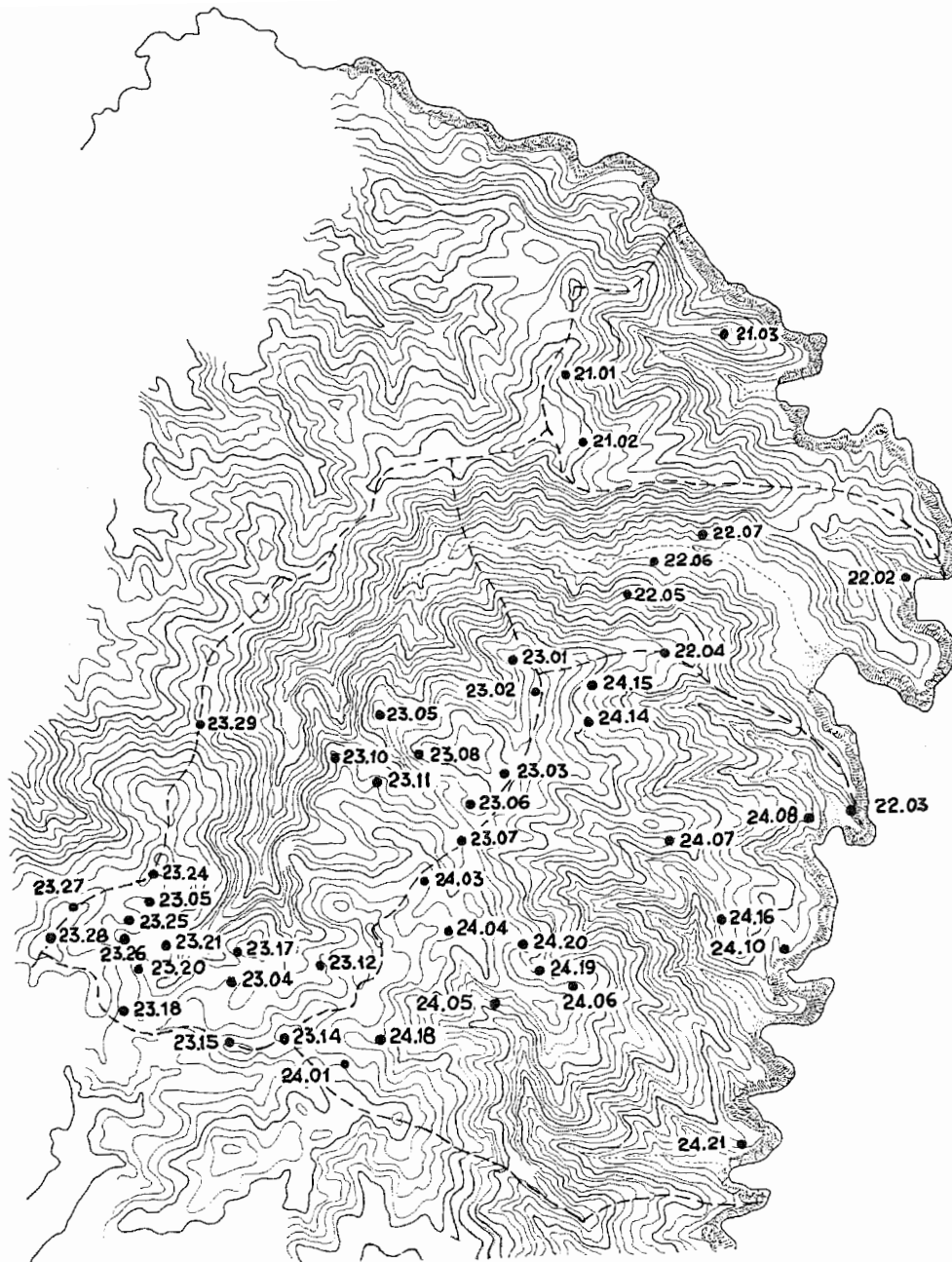
29. Στο ίδιο, εικ. 14 στη σ. 264.

Περιοχές στα ΠΧ και ΜΧ χρόνια κατά το ότι στην μεν Ευρύτερη Περιοχή 1 υπάρχει μεγάλο και σημαντικό κέντρο, η Αγία Ειρήνη, ενώ η κατοίκηση στη 2 ακολουθεί παλιότερους τρόπους και είναι σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό διάσπαρτη. Οι οχυρώσεις άλλωστε του σημαντικού εκείνου κέντρου ίσως δηλώνουν ότι οι κάτοικοί του δεν αισθάνονταν και πολύ ασφαλείς από την πλευρά των κατοίκων του εσωτερικού που φυσικά συγκεντρώνονται, αν αυτό είναι αληθές, περισσότερο σε χώρους πιο απομακρυσμένους από την άμεση περιοχή επιρροής του οικισμού της Αγίας Ειρήνης, ενώ στα ΥΧ το νησί ενοποιείται και φυσικά πιο πλούσια χρήση εμφανίζουν οι περιοχές που έχουν αμεσότερη σχέση με την πιο κοντινή στεριά.

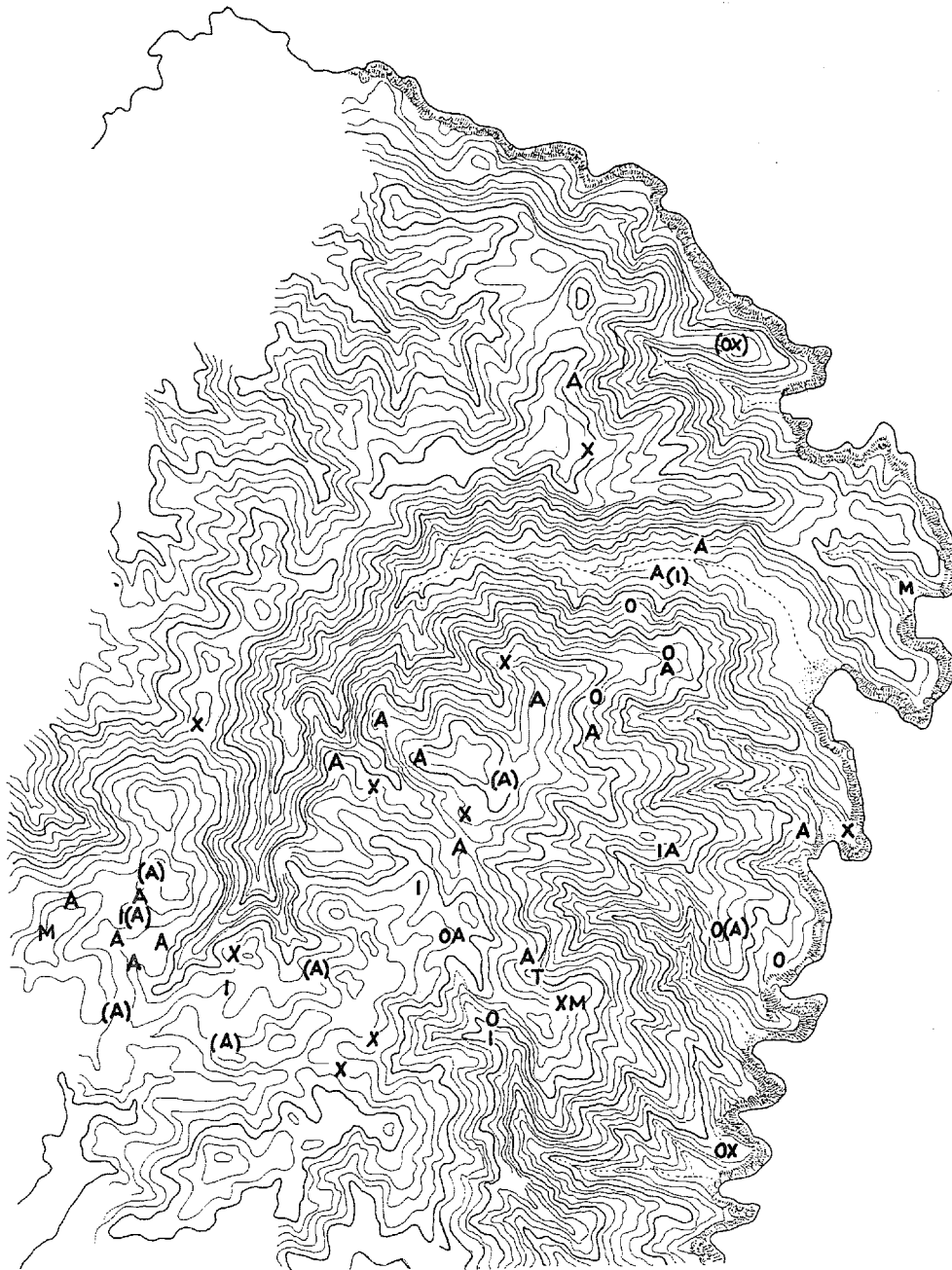
Αν έρθουμε τώρα στις ιστορικές περιόδους βλέπουμε πάλι κάποιες διαφορές ανάμεσα στις δύο Ευρύτερες Περιοχές. Στην 1 οι βέβαιες ΑΡ θέσεις κατα λίγο μόνο ξεπερνούν σε αριθμό τις ΥΧ, ενώ στη 2 είναι υπερδιπλάσιες (25 προς 10 και μαζί με τις πιθανές 28 προς 15), αλλά αυτό αντανακλά μάλλον το χαμηλό επίπεδο του αριθμού των ΥΧ. Αντίθετα οι ΑΡ θέσεις στις Ευρύτερες Περιοχές 1 και 2 είναι περίπου ισάριθμες (μολονότι ασφαλώς η 1 είναι μεγαλύτερη από τη 2). Οι ΚΛ όμως θέσεις της 1 είναι σχεδόν διπλάσιες από τις ΑΡ και πολύ περισσότερες από τις ΚΛ της 2 που εμφανίζουν μικρή μόνο αύξηση σε σχέση με τις ΑΡ της ίδιας (βέβαιες 32 έναντι 25 και συνολικά 34 έναντι 28). Το φαινόμενο ίσως αντανακλά τη σχετική άνθιση των στραμμένων προς την Αττική περιοχών σε σύγκριση με τις ανατολικότερες στην περίοδο που σφραγίζεται από την αθηναϊκή ηγεμονία και γενικότερα από τον κυρίαρχο ρόλο των δυνάμεων της ηπειρωτικής Ελλάδας. Το φαινόμενο να μειώνονται οι θέσεις στα ΕΛ, να παραμένουν όμως σε επίπεδο κάπως ψηλότερο από εκείνο των ΑΡ στην Ευρύτερη Περιοχή 1 επαναλαμβάνεται και στη 2, ενώ το συνολικό τους ύψος στη 2 προσεγγίζει περισσότερο εκείνο της 1 (28-29 έναντι 36-41) και αντιστοιχεί σε περισσότερο ισότιμη κατανομή λαμβανομένης υπόψη της διαφοράς μεγέθους ανάμεσα στις δύο Ευρύτερες Περιοχές. Δεν συνέβαινε ασφαλώς το ίδιο στα ΑΡ, όπου ο αριθμός των θέσεων στις δύο είναι πρακτικώς ταυτόσημος. Οι ΡΩ θέσεις στην 1 εμφανίζουν πολύ μικρή, άρα καθόλου σημαντική μείωση σε σύγκριση με τις ΕΛ, τουλάχιστον τις βέβαιες. Στη 2 εμφανίζουν μικρή αύξηση (31 προς 28 βέβαιες ή 33 προς 29 συνολικά). Σχεδόν ισοδύναμες εμφανίζονται επίσης κατά τον αριθμό των θέσεων οι δύο Ευρύτερες Περιοχές στη ΡΩ περίοδο.

Οι παρατηρήσεις που κάναμε όμως στον κατάλογο μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε με αίσθημα επαρκούς προσέγγισης και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των περισσότερων θέσεων για τις ιστορικές περιόδους. Το γεγονός αυτό νομιμοποιεί την απόπειρα για αναλυτικότερη προσέγγιση των προβλημάτων της οικιστικής για την Ευρύτερη Περιοχή 2 συγκροτώντας ένα κατά το δυνατό συνεκτικό σύστημα ομότροπων εκτιμήσεων και παραδοχών που θα μας βοηθήσει να σχηματίσουμε εικόνα, ασφαλώς όχι βέβαιη, χρήσιμη όμως ως ερευνητικό πρότυπο που με τη σειρά του μπορεί να προσανατολίσει την περαιτέρω έρευνα από την οποία άλλωστε και θα προκύπτει διαρκώς η εκτίμηση για το βαθμό κύρους του και τις ανάγκες τροποποίησής του.

Ας αρχίσουμε λοιπόν με πίνακα στον οποίο σημειώνονται οι θέσεις με χρονολογούμενα ίχνη των ιστορικών περιόδων καθώς και ο χαρακτήρας της κάθε θέσης όπως συνήχθη από τις παρατηρήσεις του καταλόγου (πρβ. και εικ. 6,7).

Εικ. 6. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις ιστορικών χρόνων. Ισούψεις ανά 20 μ. ●: βέβαιες ○: πιθανές

Εικ. 7. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις ιστορικών χρόνων. Ισοϋψείς ανά 20 μ.
 X: χωριό A: αγροικία O: σχυρό ή παρατηρητήριο M: μεταλλευτική εγκατάσταση
 I: ιερό OX: οχυρωμένο χωριό ( ): αβεβαιότητα ως προς τον χαρακτήρα

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

30

	ΑΡ	ΚΛ	ΕΛ	ΡΩ
21.01. Αγροικίες	X	X		
21.02. Χωριό	X	X		
21.03. Χωριό; Οχυρό;		; ;	; ;	; ;
22.02. Μεταλλευτική εγκατ.	; ;	; ;		
22.03. Χωριό	X	X		
22.04. Οχυρό Αγροικίες	X	X	X	X
22.05. Οχυρό	X	X	X	X
22.06. Αγροικία (και ιερό);	X	X	X	X
22.08. Αγροικία	; ;	X	X	X
23.01. Χωριό	X	X	X	X
23.02. Αγροικία	X	X		
23.03. Αγροικία;			X	
23.04. Ιερό	X	X	X	
23.05. Αγροικία				X
23.06. Χωριό	; ;	X	X	X
23.07. Αγροικία			X	
23.08. Αγροικία	X			X
23.09. Αγροικίες				X
23.10. Αγροικία				X
23.11. Χωριό (και ιερό);	X	X	X	X
23.12. Αγροικία;			X	X
23.13. Αγροικία;			X	X
23.17. Χωριό	X	X	X	X
23.18. Αγροικία;	X			
23.20. Αγροικία				X
23.21. Αγροικία				X
23.24. Αγροικία;	X	; ;	X	X
23.25. Ιερό (και αγροικία);	X	X	X	X
23.26. Αγροικία				X
23.27. Αγροικία	X	X	; ;	X
23.28. Μεταλλευτ. εγκατ.			X	
23.29. Χωριό (και ιερό)	X	X	X	X
24.01. Χωριό (και ιερό)		X	X	X
24.03. Ιερό	X			
24.04. Οχυρό Αγροικίες	X	; ;	X	
24.05. Οχυρό και ιερό		X	X	
24.06. Χωριό (και μεταλλευτ. εγκατ.)	X	X	X	
24.07. Ιερό	X			
Αγροικίες		; ;	X	X
24.08. Αγροικίες		X		

ΑΡΙΑΔΝΗ

	ΑΡ	ΚΛ	ΕΛ	ΡΩ
24.10. Οχυρό		X	X	
24.14. Αγροικίες	X	X	X	
24.15. Οχυρό	X	X	X	X
24.16. Αγροικίες;		X		
Παρατηρητήριο		X		
24.18. Χωριό	X	X	X	X
24.19. Τάφοι	X			
24.20. Αγροικίες	;	X	X	;
24.21. Οχυρωμένο χωριό	X	X	X	X

31

Φαίνεται λοιπόν ότι στα αρχαϊκά χρόνια (Βλ. και εικ. 8 και 9) η Ευρύτερη Περιοχή 2 περιλαμβάνει 9-10 χωριά, τα 21.02, 22.03, 23.01, 23.11, 23.17, 23.29, 24.06, 24.18 και 24.21 και πιθανώς και το 23.06. Τα χωριά αυτά δεν είναι όμοια μεταξύ τους ούτε κατά την πυκνότητα ούτε κατά την έκταση.

- Το 21.02 εμφανίζει μεγάλη έκταση, κάπου 100 στρεμμάτων, και σχετικά μεγάλη πυκνότητα οστράκων. Αντίστοιχα πυκνή θα πρέπει να υποθέσουμε τη δόμηση. Βέβαια όχι ασπικού χαρακτήρα, όπου έχει παρατηρηθεί ότι ένα σπίτι αντιστοιχεί σε περίπου 200 τετρ. μ. περιοχών κατοικίας³⁰, αλλά όχι και πολύ αραιή. Φαίνεται λογική η παραδοχή ότι σε ανοιχτό αγροτικό οικισμό από τους πιο πυκνούς θα αναλογούσε ένα σπίτι στο στρέμμα. Εδώ η πυκνότητα θα ήταν κάπως μικρότερη. Επειδή ακόμα είναι λογικό να δεχτούμε ότι με τον καιρό τα όστρακα θα διασπείρονται και πέρα από τα όρια της αρχικής εγκατάστασης, θα πρέπει να συμπεράνουμε ότι ο οικισμός θα είχε έκταση μικρότερη κάπως από εκείνη στην οποία βρισκόμαστε τα όστρακα. Λογικό είναι να δεχτούμε ότι η διαφορά θα είναι της τάξης του 20%. Δηλαδή στην προκειμένη περίπτωση θα δεχτούμε έκταση του οικισμού περίπου 80 στρέμματα και αριθμό σπιτιών 60-70.

- Η θέση 22.03 έχει έκταση 25 στρέμματα περίπου και με τις ίδιες παραδοχές θα πρέπει να υποθέσουμε ως έκταση του οικισμού τα 20 περίπου. Η πυκνότητα των οστράκων είναι μέτρια ως μεγάλη, όπως και στον προηγούμενο, άρα μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα σπίτια θα ήταν 15 ως 17.

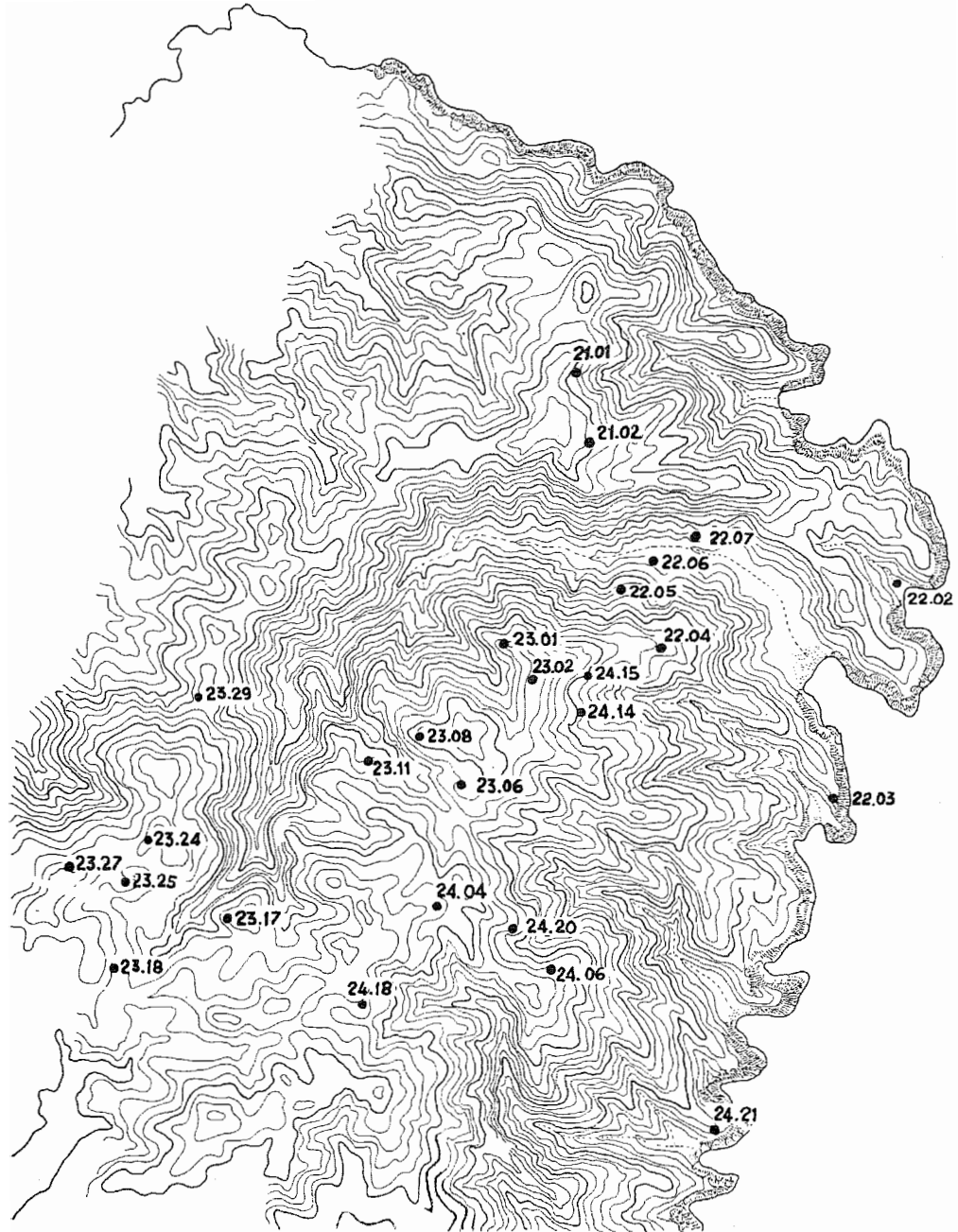
- Το χωριό 23.01 έχει χαρακτηριστικά πολύ όμοια με το προηγούμενο και κατά την έκταση και κατά την πυκνότητα. Και εδώ λοιπόν μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη 15-17 σπιτιών.

-Του 23.11 η έκταση είναι μικρότερη, 15 στρέμματα, η πυκνότητα όμως των οστράκων ίδια με των προηγούμενων. Με τις ίδιες παραδοχές θα πρέπει να δεχτούμε έκταση του οικισμού 12 στρέμματα και κάπου 10 σπίτια.

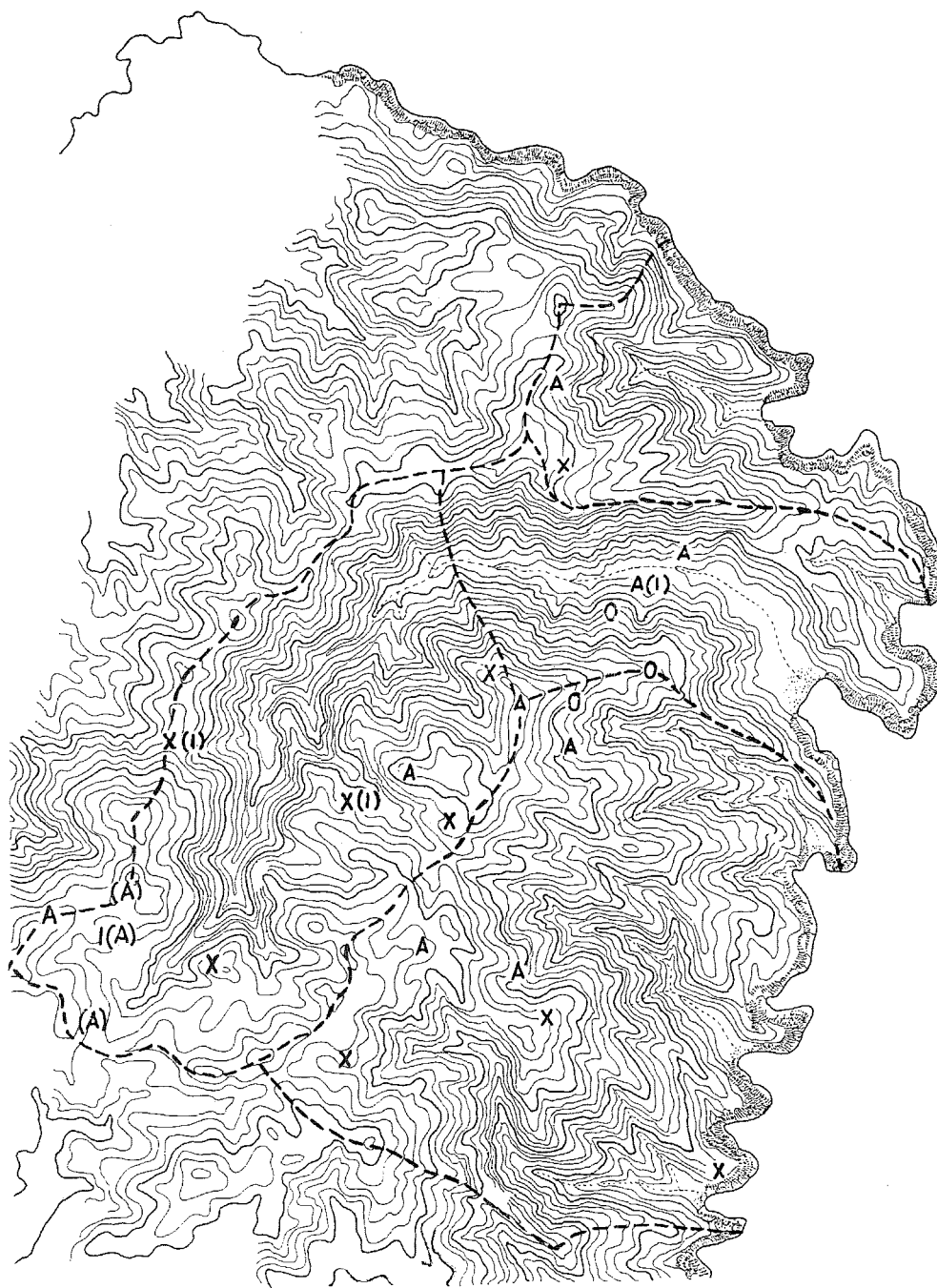
- Η θέση 23.17 έχει έκταση 37-38 στρέμματα. Υπολογίζουμε έτσι έκταση του οικισμού 30 στρέμματα και, αφού των αρχαϊκών τουλάχιστον η πυκνότητα φαίνεται ίδιας τάξης με τα προηγούμενα, μπορούμε να δεχτούμε την παρουσία 24-25 σπιτιών.

-Η συνολική έκταση του 23.29 είναι 20 στρέμματα, δηλαδή θα πρέπει να δεχτούμε για έκταση του οικισμού 16 στρέμματα. Η σημαντικά μικρότερη όμως πυκνότητα των οστράκων κάνει πιθανότερη την παραδοχή, ότι εδώ θα αντιστοιχούσε ένα σπίτι σε περίπου

30. Ι. Τραυλός, *Η πολεοδομική εξέλιξι των Αθηνών*, Αθήνα, 1960, 71π.

Εικ. 8. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις αρχαίων χρόνων βέβαιες και πιθανές. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

Εικ. 9. Ευρύτερη Περιοχή 2. Χαρακτήρας τών θέσεων αρχαϊκών χρόνων. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

δύο στρέμματα, δηλαδή πως το χωριό θα ήταν πολύ μικρό, με 8 περίπου σπίτια.

-Η θέση 24.06 έχει έκταση 40 περίπου στρεμμάτων, δηλαδή θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε την έκταση του οικισμού σε 32 στρέμματα. Η μεγάλη όμως αραιότητα των οστράκων δείχνει ότι πρόκειται για πολύ αραιοχτισμένο χωριό και φαίνεται πιθανότερη η εκτίμηση ότι θα αντιστοιχούσαν τρία ή και περισσότερα στρέμματα σε κάθε σπίτι του, δηλαδή ότι θα συνεκροτείτο από 10 περίπου σπίτια.

-Πολύ διαφορετική είναι η κατάσταση με τον οικισμό 24.18. Εδώ η έκταση με κατάλοιπα είναι 75 στρέμματα περίπου, δηλαδή μπορούμε να αποδώσουμε στον οικισμό περίπου 60 στρέμματα. Όμως η πυκνότητα των οστράκων είναι μεγαλύτερη από εκείνη όλων των πιο πάνω οικισμών. Άρα θα πρέπει να υποθέσουμε αντίστοιχα αυξημένη πυκνότητα και της κατοίκησης και επομένως να δεχτούμε περισσότερα από 50 σπίτια, κάπου 55.

-Τέλος η θέση 24.21 εμφανίζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ο οικισμός πρέπει να κατελάμβανε όλη την έκταση των 35 περίπου στρεμμάτων, αφού τα όριά του φαίνονται σαφώς καθορισμένα, προς Ν το ανάλημμα του δρόμου και προς Β, τουλάχιστον στην κλασική ή ελληνιστική περίοδο, το οχύρωμα με τον καμπύλο προμαχώνα. Εξάλλου μπορούμε να υποθέσουμε πως θα υπήρχαν και οικογένειες που δεν ασχολούνταν κυρίως με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, αλλά με τα μεταλλεία, το εμπόριο και τις μεταφορές και τα σπίτια τέτοιων οικογενειών δεν χρειάζονται τόσο μεγάλη έκταση. Το πιο πιθανό είναι ότι και στα αρχαϊκά χρόνια ο οικισμός θα είχε την ίδια έκταση. Η πυκνότητα των οστράκων στα χαμηλότερα τουλάχιστον μέρη είναι πολύ μεγάλη και η μέση πυκνότητα ασφαλώς μεγάλη και έτσι μοιάζει πολύ πιθανότερο ότι θα αντιστοιχούσε λιγότερο από ένα στρέμμα κατά μέσον όρο σε κάθε σπίτι, ίσως γύρω στα 700 τετρ. μ. ή και λιγότερο, δηλαδή ότι ο οικισμός θα είχε 50 περίπου σπίτια ή και λίγο περισσότερα.

-Ο οικισμός 23.06 θα πρέπει να δεχτούμε ότι είχε έκταση περίπου 40 στρεμμάτων, αφού η συνολική έκταση της θέσης είναι περίπου 50. Στα κλασικά χρόνια η πυκνότητα των οστράκων δείχνει ότι θα πρέπει να δεχτούμε σχέση αριθμού σπιτιών-έκτασης ίδια με εκείνη των χωριών 22.02, 22.03, 23.11 κλπ, δηλαδή 30-35 σπίτια. Αφού στα κλασικά χρόνια είναι χωριό, το πιο πιθανό φαίνεται ότι τέτοιο θα ήταν και στα αρχαϊκά, αλλά η αραιότητα των οστράκων αυτής της εποχής δείχνει πως μάλλον θα ήταν από τα πιο μικρά, δηλαδή της τάξης των 8-10 σπιτιών.

Μπορούμε λοιπόν τώρα να συντάξουμε τον πιο κάτω πίνακα των οικισμών με τα πιθανά μεγέθη τους:

21.02 :	περίπου	65	σπίτια
22.03 :	"	16	"
23.01 :	"	16	"
23.06 :	"	9	"
23.11 :	"	10	"
23.17 :	"	25	"
23.29 :	"	8	"
24.06 :	"	10	"
24.18 :	"	55	"
24.21 :	"	50	"

ΑΡΙΑΔΝΗ

Μικρότερη οικιστική μονάδα από τα χωριά είναι εκείνη των 2-3 αγροτόσπιτων και έσχατη το μεμονωμένο αγροτόσπιτο. Τέτοιες μικρότερες οικιστικές μονάδες έχουμε επισημάνει για τα αρχαϊκά χρόνια τις πιο κάτω:

21.01	με 2-3	αγροτόσπιτα
22.06	με 1	αγροτόσπιτο
23.02	με 1	"
23.08	με 1	"
23.27	με 1	"
24.04	με 3-4	αγροτόσπιτα
24.14	με 2-3	"

και ακόμα:

23.18	με 1	αγροτόσπιτο	ίσως (αβέβαιος ο χαρακτήρας)
23.24	με 1	"	" " " "
23.25	με 1	"	" " " "
24.20	με 2-3	αγροτόσπιτα	(αβέβαιη η εποχή)

35

Συνολικά δηλαδή φτάνουμε σε 11-14 με μεγαλύτερη βεβαιότητα στα οποία μπορούν ίσως να προστεθούν άλλα 5-6, δηλαδή με όλες τις παραδοχές τα μεμονωμένα ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροτόσπιτα της εποχής δεν ξεπερνούν τα 20. Επειδή οι θέσεις σπιτιών είναι πολύ μικρές, μπορούμε να δεχτούμε ότι θα μας έχουν διαφύγει ακόμα και οι μισές, αλλά και έτσι το πολύ που θα μπορούσαμε να δεχτούμε είναι ότι δεν θα υπήρχαν στην Ευρύτερη Περιοχή 2 στα αρχαϊκά χρόνια περισσότερα από 40 τέτοια αγροτόσπιτα, ενώ ασφαλέστερη φαίνεται η παραδοχή ότι αυτά δεν θα ξεπερνούσαν πολύ ή καθόλου τα 30.

Αν τώρα δεχτούμε τη γενικά κρατούσα άποψη ότι σε κάθε σπιτικό αντιστοιχούν περίπου 6 κάτοικοι³¹, μπορούμε να συντάξουμε τον πιο κάτω πληθυσμιακό πίνακα:

Στον οικισμό	με	σπίτια	αντιστοιχούν	με	κάτοικοι
" 21.02	με 60-70	"	360	με 420	κάτοικοι
" 22.03	με 15-17	"	90	με 102	"
" 23.01	με 15-17	"	90	με 102	"
" 23.06	με 8-10	"	48	με 60	"
" 23.11	με 10 περίπου	"	60	περίπου	"
" 23.17	με 24-25	"	144	με 150	"
" 23.29	με 8 περίπου	"	48	περίπου	"
" 24.06	με 10 περίπου	"	60	"	"
" 24.18	με 55	"	330	"	"
" 24.21	με 50	"	300	"	"

Επιπροσθέτως στα 30 περίπου μεμονωμένα ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροτόσπιτα αντιστοιχούν περίπου 180 κάτοικοι.

31. Ι. Τραυλός, ό.π. 72.

Συνολικά δηλαδή θα μπορούσαμε να εκτιμήσουμε ότι η Ευρύτερη Περιοχή 2 έχει στα αρχαϊκά χρόνια μεταξύ 1710 και 1812 κατοίκους, μέσον όρο δηλαδή 1761, και για να στρογγυλέψουμε τους αριθμούς, μεταξύ 1700 και 1800, κατά μέσον όρο 1750 κατοίκους. Ίσως όμως είναι ορθότερο να μιλάμε για τάξη μεγέθους οικισμών. Με αυτή τη μέθοδο θα είχαμε τέσσερεις οικισμούς της τάξης των 50 κατοίκων (23.06, 23.11, 23.29, και 24.06), δύο της τάξης των 100 (22.03 και 23.01), ένα της τάξης των 150 (23.17), δύο της τάξης των 300 (24.18 και 24.21) και ένα της τάξης των 400 (21.02). Επιπλέον πλυθησμό των μικρότερων οικιστικών μονάδων της τάξης των 200. Και με αυτό τον τρόπο φτάνουμε στον ίδιο ακριβώς αριθμό των 1750 κατοίκων.

Οι κάτοικοι αυτοί θα πρέπει να ασχολούνταν κατά κύριο λόγο με τον πρωτογενή, αλλά η παρουσία ιχνών εκκαμίνευσης μετάλλου σε δύο τουλάχιστον σημεία συνδεδεμένα με κατοίκηση (24.06 και 24.14) καθώς και η παρουσία μεταλλευτικών στοών στην άμεση γειτονία του οχυρωμένου χωριού 24.21 δείχνει ότι οι ίδιοι άνθρωποι ασχολούνταν τουλάχιστον και με το δευτερογενή³².

Αν θέλουμε να προωθήσουμε περαιτέρω τους συλλογισμούς μας θα σημειώσουμε ότι στην Περιοχή 18, που δεχτήκαμε³³ ότι πολιτικά πρέπει να συνανήκει με εκείνες της Ευρύτερης Περιοχής 2, υπάρχει μόνο ένας πραγματικός οικισμός, η πόλη της Ιουλίδας (18.02). Το πόσοι από τους κατοίκους της θα ήταν επίσης γεωργοί που είχαν τα χωράφια τους στην άμεση περιοχή μπορούμε μόνο να το συμπεράνουμε συγκρίνοντας την έκταση που διέτιθετο για γεωργική εκμετάλλευση με εκείνη άλλων οικισμών. Φαίνεται πράγματι να είναι περίπου όση εκμεταλλεύονταν οι οικισμοί 23.17 και 23.29 μαζί, δηλαδή τη λεκάνη της Επισκοπής και τη δυτική πλευρά της άνω λεκάνης της Μαντούς μαζί με τις αμέσως κοντινές τους εκτάσεις. Δεχόμαστε επομένως ότι μέσα στην έκταση της πόλης περιλαμβάνονταν 32 με 33 αγροτικά σπίτια (24-25 συν 8). Αυτά αντιστοιχούν σε 186-189 κατοίκους ή χοντρικά σε 200.

Έτσι συνολικά τα αγροτικά σπίτια στην έκταση του κράτους (πόλης) Ιουλίδας φτάνουν στον αριθμό 317-335, (287-305 στα χωριά και σε μικρότερες οικιστικές μονάδες και 32-33 στο πολιτικό κέντρο), δηλαδή κατά μέσο όρο 326 σπίτια που αντιστοιχούν σε 1956 κατοίκους. Στον αριθμό αυτό, χονδρικά δηλαδή στους 1950 κατοίκους καταλήγουμε και με εκτίμηση της τάξης μεγέθους, αφού στους 1750 κατοίκους της Ευρύτερης Περιοχής 2 προσθέτουμε τους 200 της 18.02. Αυτοί οι 1950 κάτοικοι δεχόμαστε ότι ζούσαν κυρίως από τον πρωτογενή (γεωργία και κτηνοτροφία). Επειδή στα αρχαϊκά χρόνια το νησί φαίνεται να ανθεί οικονομικά³⁴, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε και κάποιο ποσοστό κατοίκων, εγκατεστημένων κατά κύριο λόγο στο διοικητικό κέντρο, που ζούσαν κυρίως από το δευτερογενή και τον τριτογενή (μεταποίηση και υπηρεσίες). Το ποσοστό όμως αυτό δεν

32. Είναι ενδιαφέρον ότι η εκκαμίνευση και η επεξεργασία των μετάλλων δεν γινόταν κοντά στις θέσεις εξόρυξης, αλλά κοντά σε κατοικίες, πράγμα που φαίνεται να δηλώνει ότι αποτελούσε συμπληρωματική και εποχική ενασχόληση ανθρώπων που κατά τα λοιπά, δηλαδή σε άλλες περιόδους αλλά και παραλλήλως ασχολούνταν με τον πρωτογενή, γεωργία και κτηνοτροφία. Για το είδος της κτηνοτροφίας που ασκείται στα αρχαία χρόνια βλ. την πληροφρία του Αιλιανού, *Περί ζώων*, 16.32.

33. Georgiou και Faraklas, ό.π.π. 221

34. Οι πόλεις Ιουλίδας, Κορησία και Καρθαία κόβουν μεγάλες αξίες αργυρών νομισμάτων στο 6ο αιώνα, ενώ στον 5ο και 4ο αιώνα η νομισματοκοπία τους συνεχίζεται μεν, αλλά παράγει μόνο μικρές αξίες. Head HN² 482- Büchneer, "Keos", Re XI 1 (1921) 187.

πρέπει να ήταν πολύ μεγάλο, όπως και πουθενά στην Ελλάδα, όπου κυριαρχεί το ιδανικό της "αυτάρκειας". Μπορούμε να δεχτούμε ότι θα ανερχόταν περίπου στο 10% εκείνων που ζούσαν από τον πρωτογενή, δηλαδή να προσθέσουμε κάπου 200 κατοίκους στους πιο πάνω 1950, φτάνοντας στην τάξη μεγέθους 2150 για τον πληθυσμό της πόλης-κράτους.

Η παραδοχή αυτή θέτει κυρίως δύο προβλήματα ή ερωτήματα. Το πρώτο είναι ότι ο αριθμός φαίνεται πολύ μεγάλος για την περιοχή και καταναλογία για το νησί. Είναι όμως πράγματι έτσι; Έχει υποθεθεί βέβαια ότι ο πληθυσμός του νησιού στα αρχαία χρόνια (κλασικά) θα ήταν περίπου 2.000³⁵, πράγμα που φαίνεται λογικό αν παρατηρηθεί ότι ο σημερινός πληθυσμός είναι περίπου 1.600 άτομα. Όμως στην απογραφή του 1951 υπήρχαν στο νησί περίπου 7.600 άτομα και στα αμέσως επόμενα χρόνια συνέχισε ο πληθυσμός να αυξάνεται (πριν για άλλους λόγους αρχίσει η ραγδαία μείωση), και μάλιστα με το σύγχρονο επίπεδο των βιοτικών απαιτήσεων. Εξ άλλου συνολικός πληθυσμός 2.000 σημαίνει 500 άτομα κατά μέσον όρο για την κάθε μία από τις τέσσερις πόλεις του νησιού, από τα οποία μόνο το 1/6 θα ήταν άρρενες ενήλικοι ελεύθεροι, δηλαδή πολίτες³⁶. Αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι κάθε πόλη θα είχε κατά μέσο όρο γύρω στους 83 πολίτες. Προφανώς δεν μπορεί κάτι τέτοιο να θεωρηθεί καθόλου πιθανό. Το επίπεδο των δημοσίων έργων που εκτελούνται στο νησί, ή από τους κατοίκους του αλλού, στα αρχαϊκά και τα κλασικά χρόνια το αποκλείει³⁷, καθώς και το ότι οι ...83 αυτοί πολίτες των τριών από τις τέσσερις πόλεις, της Ιουλίδας, της Κορησίας και της Καρθαίας, έκοβαν αργυρά νομίσματα από τον 6ο αιώνα³⁸. Άλλωστε η ίδια η ύπαρξη των τεσσάρων πόλεων δείχνει ότι η κάθε μία από αυτές θα ήταν ασφαλώς μεγαλύτερη από ένα χωριό 500 συνολικά κατοίκων. Αλλιώς δεν θα είχαν αναπτυχθεί τέσσερις πόλεις, αλλά μόνο μία με κάποια πληθυσμιακή υπόσταση. Εκτός αυτού απορεί κανείς, πώς μπόρεσαν οι Κείοι να στείλουν στο Αρτεμίσιο τέσσερα πλοία, δύο πεντηκοντόρους και δύο τριήρεις και στη Σαλαμίνα, όπως φαίνεται, επτά τριήρεις³⁹. Θα χρειάζονταν περισσότερους ερέτες από όσους ελεύθερους άρρενες είχε το νησί⁴⁰. Αντίθετα ο αριθμός 2.000 περίπου κατοίκων κατά μέσο όρο ανά πόλη φαίνεται πολύ

35. Büchner, ο.π.π. 184 π· Beloch, Bevölkerung der griech - röm. Welt, 181.

36. Αφού σε κάθε σπικτικό υπολογίζουμε δύο ενήλικες ελεύθερους, δηλαδή ένα άρρενα, δύο ανήλικους (ή πολύ ηλικιωμένους) ελεύθερους και δύο δούλους. Πρβ. και Ι. Τραυλός, ό.π.π. 72.

37. Στα κλασικά χρόνια κατασκευάζονται αρκετά εκτεταμένες οχυρώσεις και στις τέσσερις πόλεις (βλ. G. Welter, "Keos I", AA 69 (1954) 52 κ.π., 71 κ.π. · F.G. Majer, "Stadtmauern auf Keos", AM 73 (1958) 6 κ.π.), αλλά και σε άλλους οικισμούς (Welter στο ίδιο, 92 κ.π.), οικοδομούνται και στα αρχαϊκά και στα κλασικά λαμπρά μνημεία όπως οι ναοί της Αθηνάς και του Απόλλωνος στην Καρθαία -μαζί με άλλους και εκεί και σε άλλες πόλεις- ο πρώτος μάλιστα με λαμπρό πλαστικό διάκοσμο του Αυστηρού Ρυθμού. Στα αρχαϊκά χρόνια παράγονται μνημειώδη καλλιτεχνικά έργα, όπως ο πρώιμος αρχαϊκός λέων της Ιουλίδας ή ο γνωστός Κούρος από την Κορησία, ενώ οι Κείοι από κοινού χτίζουν το "εσπητήριο" στο ιερό της Δήλου (Ηροδ. 4.35· Βλ. βιβλιογρ. στον Ε.Μ. "Keos", Kl. P. 3 (1969) 185)

38. Head HN² 482, κ.π. · Büchner, ο.π.π. 187

39. Ηροδ. 8:1 (Αρτεμίσιο), 8. 46 (Σαλαμίνα). Χρειάζεται ασφαλώς βεβαιωμένη ανάγνωση για να θεωρήσουμε ότι και στη Σαλαμίνα έστειλαν μόνο τα 4 πλοία του Αρτεμίσιου.

40. Η κάθε τριήρης χρειάζονταν 200 άνδρες (βλ. J. S. Morrison και J. F. Coates, The Athenian Trireme, 1986, 107 κ.π.) και η κάθε πεντηκοντόρος τουλάχιστον 50 και πιθανότατα περίπου 60 αφού οι "αυτερέται" (Θουκ. 3.18.4) ήταν κάτι ιδιαίτερα σπάνιο. Δηλαδή για τα τέσσερα πλοία του Αρτεμίσιου θα χρειάζονταν 500-520 άνδρες, ενώ το νησί θα διέθετε μόνο 330 όλους κι όλους αν είχε πληθυσμό 2.000 ανθρώπων.

λογικότερος και ίσως ο ελάχιστος για να μπορέσουν να γίνουν τα προηγούμενα. Σημαίνει 410-420 ενήλικες ελεύθερους άρρενες ανά πόλη, που θα ήταν πολύ μικρότερη από την ιδανική μυριάνδρο του Αριστοτέλη, αλλά πάντως δεν θα ήταν αναγκασμένη να συγχωνευθεί με τις άλλες. Ένα νησί με 1.600-1.700 πολίτες θα μπορούσε να στείλει στο Αρτεμίσιο τα τέσσερα πιο πάνω πλοία και στη Σαλαμίνα τα επτά, και να μείνουν και στις πόλεις του κάποιοι δυνάμενοι να φέρουν όπλα, πράγμα που ήταν απολύτως απαραίτητο, αφού το νησί μπορούσε ανά πάσα στιγμή να δεχτεί την επίθεση των Περσών ή των συμμάχων τους που κυριαρχούσαν στο Αιγαίο.

Αλλά και η πυκνότητα σε σχέση με την έκταση δεν φαίνεται απίθανη. Η Ευρύτερη Περιοχή 2 μαζί με την Περιοχή 18 έχουν συνολική έκταση περίπου 23 τετρ. χιλιόμετρα, πράγμα που σημαίνει ότι αντιστοιχούν 10.700 τετρ. μ. στο άτομο με πληθυσμό 2.150 ατόμων, ή λίγο περισσότερο από 64 στρέμματα ανά σπιτικό. Φτωχή γη γενικά, αλλά με πολύ λίγες εκτάσεις που δεν μπορούν να καλλιεργηθούν. Ο μέσος κλήρος έτσι δεν φαίνεται καθόλου μικρός. Ας σημειωθεί ακόμα ότι η συνολική έκταση του νησιού είναι 103 τετρ. χιλιόμετρα⁴¹ και, αν δεχτούμε την ίδια πυκνότητα, θα καταλήγαμε στον αριθμό των 9.626 κατοίκων. Επειδή όμως το νοτιότερο άκρο του νησιού είναι άγονο θα έπρεπε να δεχτούμε κάπως λιγότερους κατοίκους, που θα μπορούσαν όμως άριστα να ξεπερνούν τις 9.000. Σε παρόμοιους αριθμούς φτάνουμε συγκρίνοντας τα μεγέθη των πόλεων και ξεκινώντας από την εκτίμηση του πληθυσμού της Ιουλίδας στους 2.100-2.200 κατοίκους. Η Ποιήσα φαίνεται να ήταν λίγο ασθενέστερη από τις άλλες, η έκταση της χώρας της Κορησίας φαίνεται πως ήταν λίγο μεγαλύτερη από εκείνη της Ιουλίδας, ενώ η γενική εντύπωση είναι ότι η Καρθαία ήταν κάπως μεγαλύτερη και από αυτήν (ενδείξεις πιθανώς προκύπτουν και από την έκταση των αστικών κέντρων)⁴². Αν θεωρήσουμε ότι η Ποιήσα θα είχε πληθυσμό 2.000-2.100, η Κορησία 2.200-2.300 και η Καρθαία 2.300-2.400 φτάνουμε σε συνολικό πληθυσμό 8.600-9.000, δηλαδή αριθμό λίγο μόνο μικρότερο από εκείνον στον οποίο καταλήξαμε με τον προηγούμενο υπολογισμό, κατά μέσον όρο 8.800, που φαίνεται και ο πιθανότερος. Και μια άλλη όμως ένδειξη φαίνεται να ενισχύει την πιθανότητα να είναι ορθή αυτή η παραδοχή. Με άλλα δεδομένα και ανεξάρτητα από τη μελέτη της Κέας είχαμε υποθέσει και για άλλες περιοχές της Ελλάδας, στην Πελοπόννησο και τη Στερεά, ότι ο πληθυσμός τους στα όψιμα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά χρόνια ξεπερνούσε κατά 10 με 20% τους μέγιστους πληθυσμούς που οι ίδιες αυτές περιοχές έφτασαν στα μεταπολεμικά χρόνια, συνήθως αποτυπούμενους στην ίδια απογραφή του 1951⁴³. Ο πληθυσμός της Κέας είπαμε ότι τότε

41. Büchner, ό.π. 183.

42. Βλ. Mayer, ό.π.π. Όπως σημειώσαμε και στην αρχή του άρθρου έχουμε ήδη ολοκληρώσει την αποτύπωση των διαδρομών των οχυρώσεων και η δημοσίευση των παρατηρήσεών μας είναι το θέμα προσεχούς άρθρου.

43. Βλ. τα σχετικά με τους πληθυσμούς στις μονογραφίες των Α(ρχαίων) Ε(λληνικών) Π(όλεων), Ν. Φαράκλας, Σικωνία, ΑΕΠ 8, 1971· Τροιζηνία-Καλαύρεια-Μέθανα, ΑΕΠ 11 1972·Επιδαυρία, ΑΕΠ 12, 1972· Ερμιονίς - Αλιάς, ΑΕΠ 19, 1973· Μ. Sakellariou -Ν. Faraklas, Corinthia -Cleopaea, ΑΕΠ, 3, 1971· Μεγαρίς - Αιγόσθενα - Ερένεια, ΑΕΠ 14, 1972, καθώς και την ανακοίνωση στο συνέδριο Cities of the Past: The Greek city-states, Αθήνα, Ιούλιος 1972, και την ακολουθήσασα συζήτηση· Ν. Faraklas, "Some Observations on the Population of the NE Peloponnese in Antiquity", Ekistics/ Οικιστική 35, 206 (Ιαν. 1973) 40 κ.π. Είναι ενδιαφέρον ότι οι ενδείξεις μάς οδήγησαν να δεχτούμε για την Κορινθία πυκνότητα 90/ 1 τετρ. χλμ. και για τη Μεγαρίδα 98/1 τετρ. χλμ., ενώ με τους τελικούς υπολογισμούς μας για την Κέα προκύπτει πυκνότητα 85/1 τετρ. χλμ. για τα αρχαϊκά χρόνια και κάπως μεγαλύτερη, δηλαδή πρακτικά ταυτόσημη με τις πιο πάνω για τα κλασικά.

έφτασε στους 7.600 κατοίκους. Αν και εδώ λοιπόν συνέβαινε ό,τι και σε αυτές τις άλλες περιοχές, θα έπρεπε να αναμένουμε ότι στα ύστερα αρχαϊκά χρόνια ο πληθυσμός τού νησιού θα ήταν ανάμεσα στους 8.360 και τους 9.120, δηλαδή σε μέση τιμή στους 8.740 κατοίκους.

Το δεύτερο πρόβλημα που τίθεται είναι αν το αστικό κέντρο, η πόλη της Ιουλίδας, μπορούσε να έχει μόνο τους κατοίκους που αναφέραμε, δηλαδή τους 200 που αντιστοιχούν στα αγροτικά νοικοκυριά τα εγκατεστημένα μέσα στην πόλη και τους άλλους 200 που δεχτήκαμε ότι θα είναι ο αριθμός των ατόμων που ζούσαν κυρίως από την ενασχόληση στο δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα, δηλαδή περίπου 400 κατοίκους συνολικά. Ο αστικός χώρος που καλύπτουν τα τείχη της Ιουλίδας, όπως άλλωστε και των άλλων πόλεων της Κέας, είναι σχετικά μικρός. Τα τείχη αυτά φαίνεται ότι χτίζονται στα κλασικά χρόνια, αλλά και αρχαϊκοί πρόδρομοί τους δεν αποκλείονται. Μπορούμε να δεχτούμε ότι την ίδια έκταση θα κατελάμβανε και στα αρχαϊκά χρόνια ο αστικός χώρος. Η έκτασή του είναι περίπου 70.000 τετρ. μ.⁴⁴ και μέσα σ' αυτά περιλαμβανόταν χωριστή ακρόπολη, κατά πάσαν πιθανότητα ακατοίκητη, αγορά, ιερά και λοιπές δημόσιες εγκαταστάσεις και κοινόχρηστοι χώροι. Οι χρήσεις αυτές σε όλες τις πόλεις καταλαμβάνουν αρκετά μεγάλο ποσοστό τού συνολικού αστικού χώρου, μεταξύ 30 και 40%⁴⁵. Αν δεχτούμε το μέσο όρο για την παρούσα περίπτωση θα πρέπει στην Ιουλίδα να συμπεράνουμε ότι τους αφιερώνονταν περίπου 25.000 τετρ. μ. (ακριβέστερα 24.500) και επομένως για περιοχές κατοικίας απομένουν κάπου 45.000 τετρ.μ. Από την Αθήνα γνωρίζουμε ότι σε κάθε σπίτι αντιστοιχούν περίπου 200 τετρ.μ. των περιοχών κατοικίας⁴⁶. Για τα αγροτικά σπίτια όμως των χωριών δεχτήκαμε τουλάχιστον αναλογία 1.000 τετρ. μ. ανά σπίτι, όταν δεν υπάρχουν ειδικό όροι όπως για τον οικισμό 21.24, όπου δεχτήκαμε 700 τετρ.μ. ή κάπως λιγότερα ανά σπίτι. Οι αγρότες βέβαια που κατοικούσαν μέσα στην πόλη και καλλιεργούσαν την άμεση περιοχή της θα είχαν ασφαλώς και μέρος των εγκαταστάσεών τους έξω από την πόλη, αλλά ένα άλλο μέρος τους θα το είχαν μέσα. Αν δεχτούμε λοιπόν ότι κάθε τέτοιο αγροτικό σπίτι θα κατελάμβανε περίπου μισό στρέμμα, 500 τετρ. μ. μέσα στον αστικό χώρο, θα είμαστε σύμφωνοι με το συνολικό σύστημα παραδοχών μας. Αυτό σημαίνει ότι αυτού του είδους τα σπίτια θα κατελάμβαναν τα 16.000 με 16.500 τετρ. μ. των περιοχών κατοικίας (32 με 33 σπίτια). Αντίθετα 200 περίπου τετραγωνικά μέτρα πρέπει να υπολογίσουμε ότι αντιστοιχούσαν στους κατοίκους που ζούσαν κυρίως από το δευτερογενή και τον τριτογενή. Αυτοί είπαμε πως θα ήταν περίπου 200, δηλαδή θα είχαν 33 με 34 σπίτια των 6 κατοίκων τα οποία θα κατελάμβαναν 6.600 με 6.800 τετρ. μ. των περιοχών κατοικίας. Αν τον αριθμό αυτόν τον προσθέσουμε στον προηγούμενο φτάνουμε στα 22.600 με 23.300 τετρ. μ. των περιοχών αυτών που θα κατελάμβαναν τα σπίτια των μονίμων κατοίκων. Κατά μέσον όρο 23.000 τετρ. μ. Απομένουν άλλες 22.000 τετρ. μ. Η έκταση αυτή αντιστοιχεί σε 110 σπίτια με μέση έκταση ή χοντρικά 100 σπίτια κάπως ευπορότερα. Φαίνεται όμως πολύ λογικό να δεχτούμε ότι οι ευπορότεροι από τους αγρότες θα είχαν και αστικό σπίτι εκτός από την αγροτική τους εγκατάσταση και αν σε αυτούς ανήκαν τα υποτιθέμενα αυτά σπίτια θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι υπήρχαν κάπου 100 οικογένειες σαφώς ευπορότερες από τις άλλες. Τον

44. Όπως προκύπτει από την αποτύπωση για την οποία μιλήσαμε πιο πάνω.

45. Η εκτίμηση αυτή είναι συντηρητική. Στην Αθήνα π.χ. κάπου 44% της επιφάνειας της πόλης δεν διετίθετο για περιοχές κατοικίας: Τραυλός, ό.π.π. 71.

46. Τραυλός, ό.π.π. 71 π.

αριθμό των οικογενειών τον συμπεραίνουμε από τον αριθμό των -άλλων- σπιτιών, που όπως είπαμε είναι μεταξύ 350 και 369 (συμπεριλαμβανομένων των 30 των μικρών οικιστικών μονάδων και των περίπου 65-67 της πόλης), δηλαδή πάνω-κάτω 360. Θα έπρεπε να δεχτούμε λοιπόν ότι το 28% περίπου του πληθυσμού θα ήταν αρκετά ευπορότερο από το λοιπό, ώστε να διαθέτει και αστικό και αγροτικό σπίτι. Το σημερινό αντίστοιχο ποσοστό είναι πάνω από 90%.

Το επόμενο ερώτημα που προκύπτει είναι, γιατί, αν έτσι έχουν τα πράγματα, το αστικό-διοικητικό κέντρο της περιοχής αναπτύχθηκε στην Ιουλίδα, όπου υποθέσαμε 32-33 σπίτια αγροτών και όχι αλλού, και μάλιστα στην Περιοχή 21, όπου δεχτήκαμε 60-70 σπίτια. Η απάντηση είναι ότι η Ιουλίδα δεν ήταν μεν το φυσικό κέντρο της χώρας, άλλωστε ούτε καν περιλαμβάνεται στα φυσικά όρια της Ευρύτερης Περιοχής, ήταν όμως το φυσικό κέντρο όλου του νησιού, και αναφορικά με την κατανομή των λεκανών απορροής και αναφορικά με τους φυσικούς δρόμους επικοινωνίας, και από πολύ νωρίς πρέπει να έγινε σημείο συνάντησης και συναλλαγής. Η βαρύτητα που αποχτούσε από αυτή τη θέση φαίνεται και από το γεγονός ότι, όταν στο τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα ιδρύθηκε ένα χαλαρό "κοινό" των Κείων, ως κύριο κέντρο του χρησίμευσε η Ιουλίδας⁴⁷, μολονότι δεν ήταν κατά κανένα τρόπο ισχυρότερη ή πλουσιότερη από τις άλλες πόλεις και μάλιστα από την Καρθαία. Όταν κατόπιν ενώθηκαν ανά δύο οι βόρειες και οι νότιες πόλεις του νησιού, η ασθενέστερη Ποιήσα απορροφήθηκε από την Καρθαία, αλλά η Κορησία, μολονότι συνεχίζει το βίο της ως οικισμός (ο Στράβων την αναφέρει ως ένα από τους τρεις ζώντες οικισμούς του νησιού μαζί με την Ιουλίδα και την Καρθαία⁴⁸), υπήχθη στην Ιουλίδα⁴⁹. Τέλος πολύ σημαντικό τεκμήριο της σημασίας που της έδινε η θέση της αποτελεί το γεγονός ότι από τους Μέσους Αιώνες μέχρι σήμερα ο οικισμός της Ιουλίδας αποτελεί το μόνο αστικό κέντρο του νησιού.

Μπορούμε τώρα να ρίξουμε μια ματιά στην κατανομή του πληθυσμού της Ιουλίδας (του κράτους) κατά Περιοχές. Θα πρέπει πρώτα να επισημάνουμε ότι δεν φαίνεται αναγκαίο, εξαιτίας του πολύ μικρού συνολικού αριθμού τους (ούτε 10%), να συνυπολογίσουμε τις μικρότερες από χωριά των 50 περίπου κατοίκων οικιστικές μονάδες και ότι στην Περιοχή 18 η πόλη της Ιουλίδας πρέπει να είναι οικισμός, όπως είπαμε, της τάξης των 400 κατοίκων. Έχουμε λοιπόν:

Στην Περιοχή 18	ένα	οικισμό	της τάξης	των	400	κατοίκων	
"	21	ένα	"	"	400	"	
"	22	ένα	"	"	100	"	
"	23	ένα	"	"	150	"	
		ένα	"	"	100	"	και
		τρεις	οικισμούς	της τάξης	50	κατοίκων	
"	24	δύο	"	"	300	"	και
		ένα	οικισμό	της τάξης	50	"	

47. D. M. Lewis, 'The Federal Constitution of Ceos', BSA 57 (1962) 1 κ.π.

48. Στρ. 10. 6.

49. Ο Στράβων, 10.6, θεωρεί πόλεις μόνο την Καρθαία και την Ιουλίδα, ενώ την Κορησία την αναφέρει ως πολύ παρηκμασμένη, "κατοικίαν ουδέ κώμης έχουσαν". Την πληροφορία για την απορρόφηση της Ποιήσας από την Καρθαία και της Κορησίας από την Ιουλίδα δίνει και ο Plinius, N. H. 4. 62. Ο Πτολεμαίος όμως που δεν μνημονεύει την Ποιήσα, αντίθετα αναφέρει την Κορησία μαζί με τις άλλες δύο (3.14.27 M).

ΑΡΙΑΔΗΝΗ

Δηλαδή στην Περιοχή 18	πληθυσμό	τής τάξης	τών	400	κατοίκων
"	"	21	"	"	400
"	"	22	"	"	100
"	"	23	"	"	400
και	"	24	"	"	650

Οι πληθυσμοί αυτοί φαίνονται πολύ μεγάλοι για την Περιοχή 21 που η έκτασή της είναι περιορισμένη, και πολύ μικροί για την 22. Αν όμως δεχτούμε ότι το μέγιστο του Β τμήματος της 22 το νέμονταν οι κάτοικοι της 21 και μέρος τουλάχιστον του Δ της τμήματος οι κάτοικοι της 23, και ειδικότερα εκείνοι του οικισμού 23.01, που βρίσκεται σχεδόν στα όρια των δύο Περιοχών, παραδοχές που τις επιτρέπουν και τα γεωγραφικά στοιχεία, και οι δύο δυσαναλογίες θεραπεύονται ή ερμηνεύονται. Ότι κάτι τέτοιο είναι πράγματι πιθανό υποστηρίζεται και από το γεγονός, ότι ο μόνος οικισμός της 22, ο 22.03 βρίσκεται στο ακρότατο ΝΑ σημείο της Περιοχής και ακόμα και αυτός θα μπορούσε να καταταγεί στην Περιοχή 24. Σε τέτοια περίπτωση θα έπρεπε να συμπεράνουμε ότι οι κάτοικοι του οικισμού θα εκμεταλλεύονταν ένα μικρό μόνο τμήμα της Περιοχής 22 και ένα άλλο μέρος της Περιοχής 24. Αυτό θα αύξανε το συνολικό μέγεθος του πληθυσμού που εκμεταλλεύονταν την 24, το οποίο είναι ήδη υψηλότερο από το -ταυτόσημο- των Περιοχών 18, 21 και 23, και θα το έφτανε στην τάξη μεγέθους 700. Όμως το μέγεθος αυτό δεν δημιουργεί προβλήματα, αφού η Περιοχή 24 είναι πολύ μεγαλύτερη από την 23 ή και από τις 21 και 22 μαζί. Αν λοιπόν δεχτούμε αυτές τις υποθέσεις για την 23 και τον οικισμό της ο πιο πάνω πίνακας τροποποιείται ως εξής:

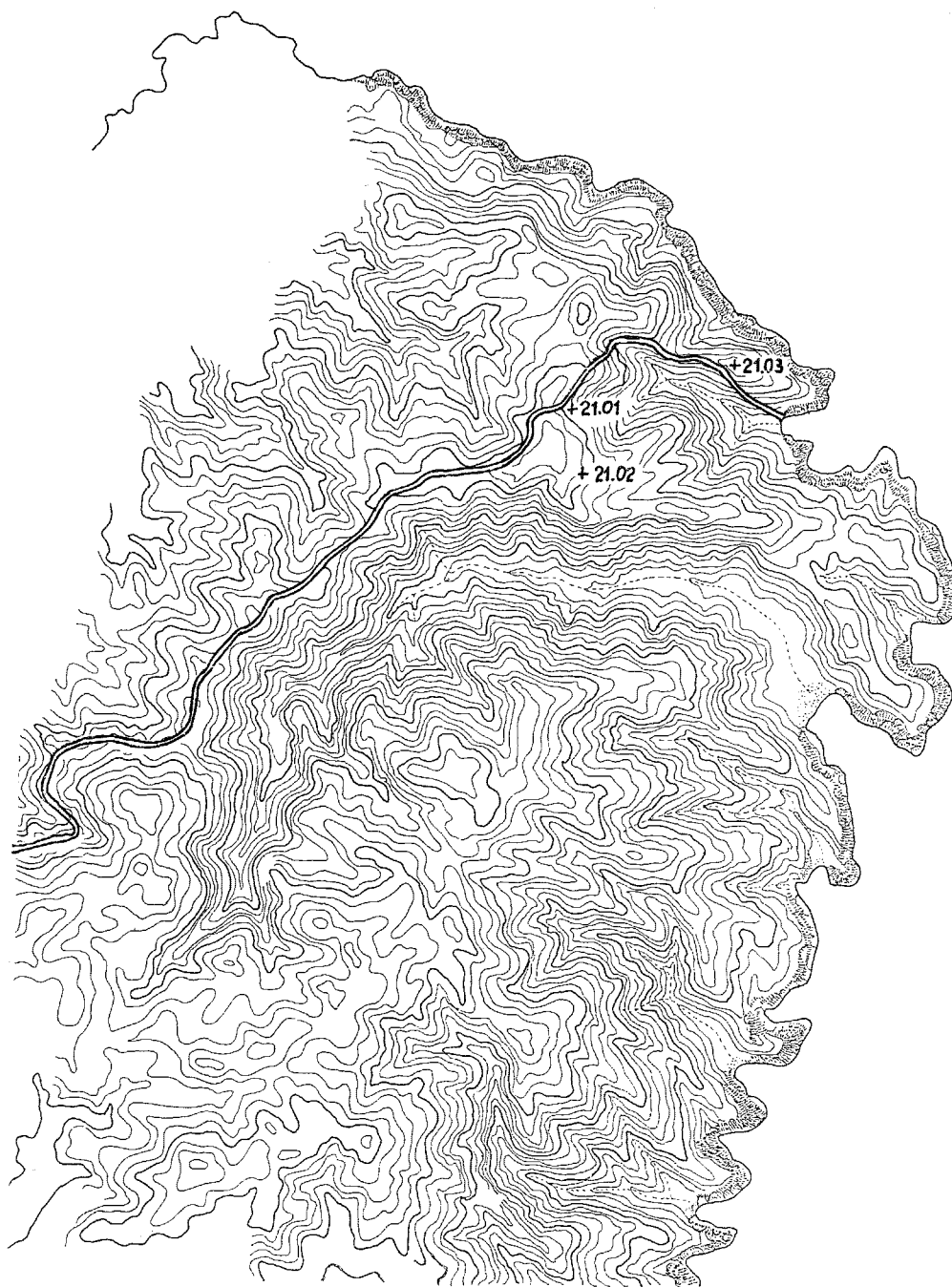
41

Στην Περιοχή 18	πληθυσμός	τής τάξης	τών	400	κατοίκων
"	21/22	πληθυσμός	τής τάξης	τών	450 (400 και 50) κατοίκων
"	23	πληθυσμός	τής τάξης	τών	400 κατοίκων και
"	24	πληθυσμός	τής τάξης	τών	700 (650 και 50) κατοίκων.

Για τις Περιοχές 21-24 το σχήμα αυτό φαίνεται να αντιστοιχεί ικανοποιητικά και στα γεωγραφικά και στα αρχαιολογικά δεδομένα. Μένει το πρόβλημα της Περιοχής 18 που είναι πολύ μικρότερη και όμως φέρεται να έχει πληθυσμό ίσο με την 21/22 και την 23, αλλά όπως είπαμε μόνο το μισό του πληθυσμού της πρέπει να ζούσε κυρίως από τον πρωτογενή.

Από τη διάταξη όμως και τα μεγέθη των οικισμών προκύπτουν ίσως και στοιχεία για την απάντηση στο πρόβλημα, που βρισκόταν το επίνειο της Ιουλίδας. Σε όλη την έκταση του κράτους διαπιστώσαμε την ύπαρξη δύο οικισμών της τάξης των 400 κατοίκων. Της πόλης Ιουλίδας (18.02) και του Σωρού (21.02). Ο τελευταίος, αν και κατά κύριο λόγο πρέπει να ήταν αγροτικός, είναι συγκεντρωμένος. Πράγματι και οι μεγαλύτεροι από τους άλλους οικισμούς είναι της τάξης των 300 κατοίκων. Ίσως θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι και στο Σωρό μόνο τα 3/4 του πληθυσμού ζούσαν κυρίως από τον πρωτογενή ή, πιθανότερα, ότι οι δυνατότητες για άλλες δραστηριότητες που παρείχε ο χαρακτήρας της θέσης ώθησαν τους αγροτοκτηνοτρόφους κατά κύριο λόγο κατοίκους της Περιοχής να συγκεντρωθούν σε ένα κέντρο, παρόλα τα προβλήματα διακίνησης που η επιλογή αυτή δημιουργούσε. Οι δυνατότητες δε αυτές σχετίζονταν με το χαρακτήρα της θέσης ως επίνειο ή ακριβέστερα ως σχετιζόμενης άμεσα με το επίνειο, που φυσικά θα ήταν ο όρμος του Καστριού, επαρκώς υπήνεμος, με πρόσφορη ακτή και επιπλέον

Ειγ. 10. Ο παραδοσιακός δρόμος επικοινωνίας Χώρας (Ιουλίδας)- Καστριανής-Παραλίας Καστριού. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

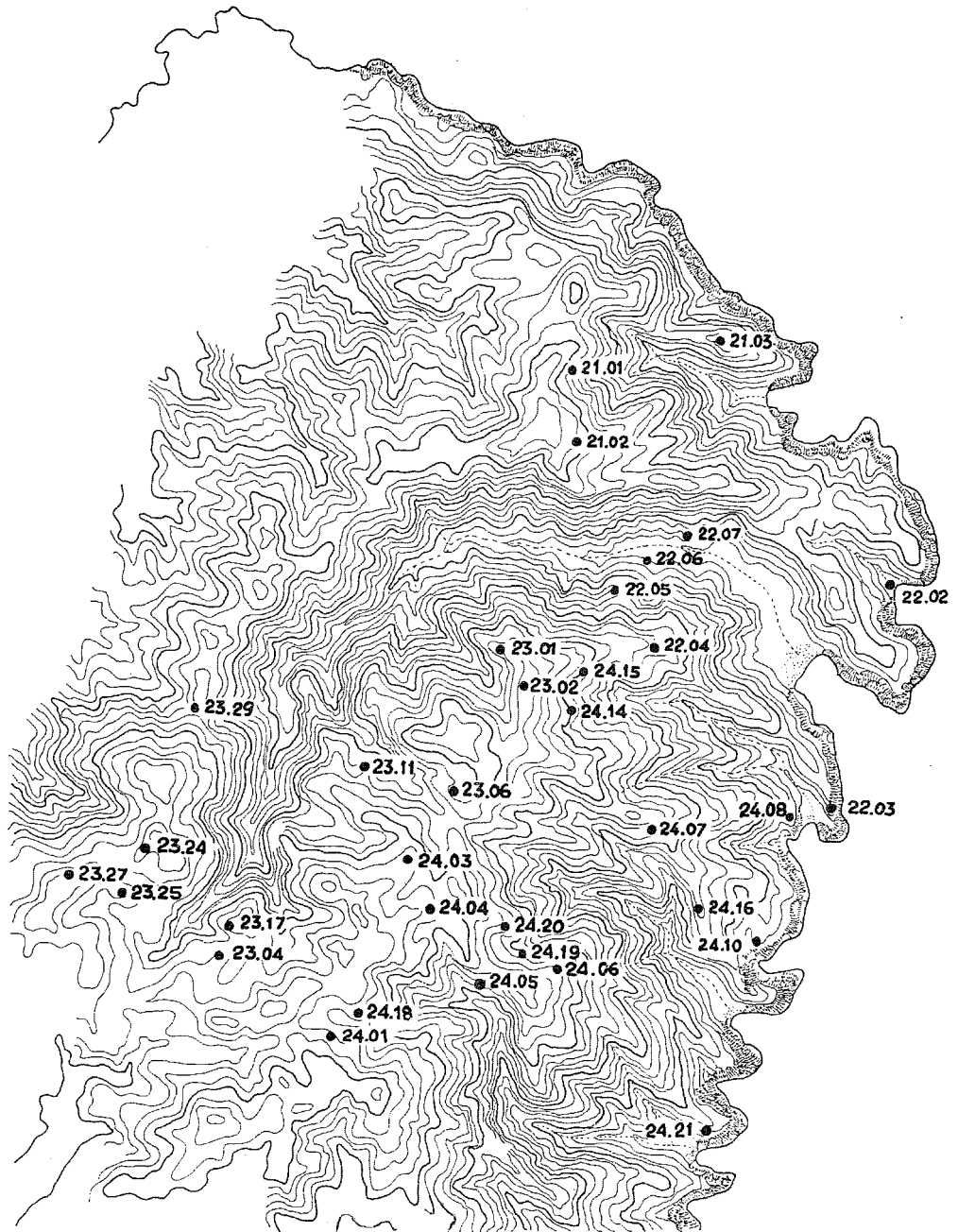
καλυπτόμενος και ελεγχόμενος άριστα, ίσως από τα αρχαϊκά ακόμα χρόνια, από το οχύρωμα που υποθέσαμε ότι αποτελεί το αίτιο του σημερινού τοπωνυμίου (Καστρί). Σημαντική ενίσχυση της υπόθεσης παρέχει το γεγονός ότι την Περιοχή 21 και μάλιστα αφενός τη θέση τού οικισμού και αφετέρου τη θέση Καστρί (με το μοναστήρι της Παναγίας Καστριανής) και τον όρμο συνδέει με την πόλη τής Ιουλίδας ένας φυσικός-παραδοσιακός δρόμος που βγαίνει από τα Ν τής πόλης, περνάει λίγο πάνω από τον αρχαϊκό λέοντα (θέση 18.06) -στα αρχαία χρόνια όμως θα περνούσε αμέσως κάτω του- και πιάνοντας την κορυφογραμμή ανάμεσα στις Ευρύτερες Περιοχές 1 και 2 από τη θέση του χωριού 23.29 οδηγεί στο Σωρό, περνώντας σε απόσταση μικρότερη από 300 μ. από τον οικισμό 21.02, και από εκεί στην Καστριανή και την παραλία τού Καστριού. Το συνολικό του μήκος είναι περίπου 7.000 μ. και πουθενά δεν έχει απότομες κλίσεις ή κλειστούς ελιγμούς. Από κανένα άλλο δρόμο της Ευρύτερης Περιοχής 2 δεν προσεγγίζεται ανετότερα και επομένως συντομότερα η πόλη της Ιουλίδας. (Βλ. εικ. 10).

43

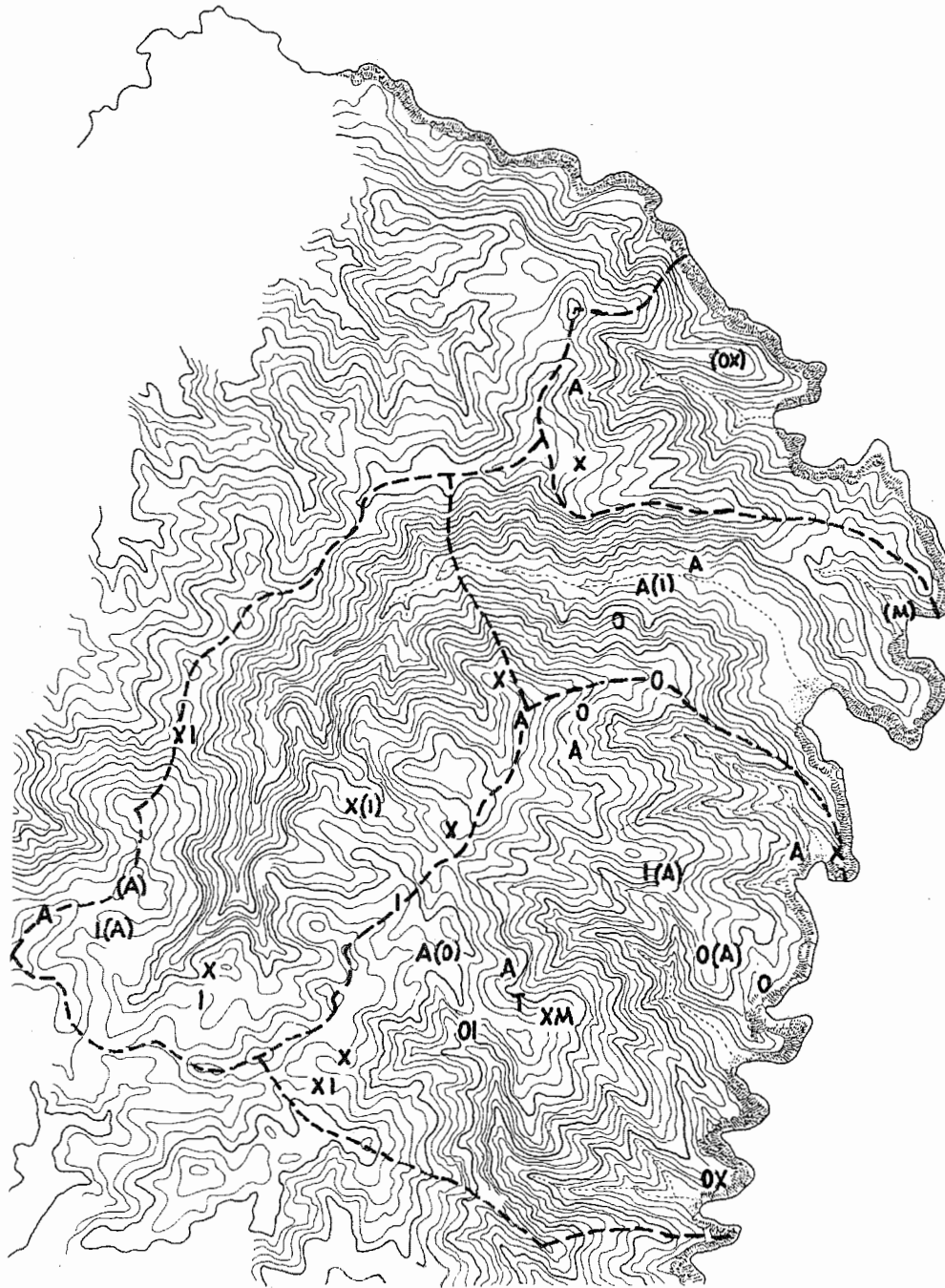
Στα αρχαϊκά χρόνια εκτός από μεμονωμένα αγροτόσπιτα, μικρές ομάδες και χωριά καθώς και τη μεταλλευτική εγκατάσταση στη θέση 22.02 που θα πρέπει σύμφωνα με τα παραπάνω να συσχετισθεί με το οικιστικό κέντρο 21.02, έχουμε και τρεις αμυντικού χαρακτήρα εγκαταστάσεις, δύο στην Περιοχή 22 (22.04 και 22.05) και μια στην 24 (24.15). Ακόμα θεωρήσαμε πιθανό ότι θα υπήρχε αμυντική εγκατάσταση στη θέση 21.03, δηλαδή στη θέση τού σημερινού μοναστηριού τής Παναγίας της Καστριανής, και αντίστροφα ότι ο οικισμός 24.21 δεν είναι βέβαιο ότι είναι οχυρωμένος από αυτή την εποχή, όπως άλλωστε ούτε ο κεντρικός οικισμός τού κράτους, η πόλη τής Ιουλίδας (18.02). Στην πραγματικότητα οι μόνες βέβαιες αμυντικές εγκαταστάσεις που χρονολογούνται στα αρχαϊκά χρόνια (και μάλιστα μόνο της μίας τα ακίνητα κατάλοιπα φαίνεται ότι μπορούν να χρονολογηθούν στην εποχή, της 22.05) διατάσσονται σε ένα τόξο Α από τον οικισμό 23.01 και του επιτρέπουν την κατόπτευση των προσβάσεων από τη θάλασσα. Πολύ σαφέστερη εικόνα τού αμυντικού πλέγματος ή δικτύου, πιθανώς επειδή τότε μόνο φαίνεται ότι αρτιώνεται, μπορούμε να αποκτήσουμε για την κλασική και την ελληνιστική περίοδο. Περαιτέρω η παρουσία δύο ή τριών ιερών εκτός οικισμών (18.05, 18.08 και ίσως 23.25) δεν έχει ασφαλώς καμιά σημαντική επίπτωση στην εικόνα τού σχήματος κατάληψης του χώρου, γεγονός που δεν αλλάζει και στις ακολουθούσες περιόδους.

Στα κλασικά χρόνια (Βλ. εικ. 11 και 12) φαίνεται ότι ο αριθμός τών οικισμών αυξάνει. Στην Περιοχή 21 βέβαια η συναγόμενη παρουσία ενός οικισμού στη θέση 21.03 δεν σημαίνει και αύξηση πληθυσμού, αφού τα κλασικά όστρακα στο μεγάλο οικισμό 21.02 είναι σαφώς λιγότερα από τα αρχαϊκά. Αν η σχετική ερμηνευτική πρόταση έχει πράγματι κύρος πρόκειται απλώς για τη διαδικασία μετακίνησης του πληθυσμού σε άλλο προσφορότερο για την περίπτωση σημείο. Εδώ δηλαδή η οικοδόμηση σημαντικού οχυρώματος στο Καστρί που ελέγχει το αγκυροβόλιο στάθηκε αιτία να προτιμήσουν οι κάτοικοι την ασφάλεια που προσέφερε αυτό. Ίσως όμως και να ελικύστηκαν από το γεγονός ότι η νέα θέση επέτρεπε μεγαλύτερη ενασχόληση με τις δραστηριότητες που προωθούνται από την παρουσία τού αγκυροβολίου, σε συνδιασμό πάντως με την ασφάλεια που παρείχε το οχύρωμα.

Η κατάσταση δεν αλλάζει επίσης για την Περιοχή 22, όπου συνεχίζει τη ζωή του ο μόνος οικισμός 22.03. Στην Περιοχή 23 όμως ο οικισμός 23.06 αναπτύσσεται πολύ και τώρα μπορούμε να θεωρήσουμε ότι περιλαμβάνει 30-35 σπίτια, δηλαδή ότι έχει πληθυσμό τής τάξης τών 200 κατοίκων (180-210), ενώ

Ειχ. 11. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις κλασικών χρόνων βέβαιες και πιθανές. Ισούψεις ανά 20 μ.

Εικ. 12. Ευρύτερη Περιοχή 2. Χαρακτήρας τών θέσεων κλασικών χρόνων. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

προηγουμένως δεχτήκαμε ότι θα ήταν της τάξης των 50. Σε μικρότερη κλίμακα κάτι παρόμοιο φαίνεται να συμβαίνει στην Περιοχή 24, όπου στη θέση 24.01 εμφανίζεται ένα ιερό, αλλά και συναρτημένος με αυτό οικισμός. Μόνο που φαίνεται πως ήταν από τους μικρότερους, δηλαδή μπορούμε να δεχτούμε ότι ήταν της τάξης των 50 κατοίκων.

Έτσι ο πίνακας των οικισμών για την εποχή διαμορφώνεται ως εξής:

21.02 (ή καλλίτερα 21.02 και 21.03)	περίπου	65	σπίτια
22.03	"	16	"
23.01	"	16	"
23.06	"	33	"
23.11	"	10	"
23.17	"	25	"
23.29	"	8	"
24.01	"	8	"
24.06	"	10	"
24.18	"	55	"
24.21	"	50	"

46

Σ' αυτούς προστίθεται βέβαια και η πόλη Ιουλίδα με πιθανώς τον ίδιο αριθμό σπιτιών (και κατοίκων) που είχε και στα αρχαϊκά χρόνια, δηλαδή περίπου 66 σπίτια.

Η εικόνα που προκύπτει από τις μικρότερες οικιστικές μονάδες, τα μεμονωμένα ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροτόσπιτα, φαίνεται να έχει παρόμοιες διαφοροποιήσεις από την αντίστοιχη των αρχαϊκών χρόνων. Στην Περιοχή 21 συνεχίζουν τη ζωή τους τα 2-3 αγροτόσπιτα της 21.01, ενώ φαίνεται βέβαιο ότι υπάρχει μία αγροικία και στην Περιοχή 22, εκείνη της 22.06, και εκείνη της 22.07 από πιθανή στην αρχαϊκή περίοδο γίνεται τώρα βέβαιη. Στην 23 συνεχίζουν τη ζωή τους η αγροικία της θέσης 23.02 και εκείνη της θέσης 23.07, καθώς και η θέση 23.05, που ο χαρακτήρας της όμως ως αγροικίας δεν είναι βέβαιος. Η άλλη θέση που ο χαρακτήρας της ήταν αβέβαιος στα αρχαϊκά χρόνια, η 23.24 γίνεται τώρα αβέβαιη και για την εποχή. Στην Περιοχή 24 φαίνεται να συνεχίζουν τη ζωή τους τα 3-4 σπίτια της θέσης 24.04 και τα 2-3 της 24.14, εμφανίζονται ακόμα 1-2 σπίτια στην 24.08 και ίσως άλλα τόσα στην 24.08 (αβέβαιη η εποχή). Ακόμη οι 2-3 αγροικίες που φαινόταν αβέβαιες στα αρχαϊκά χρόνια στη θέση 24.20 πρέπει τώρα να λογίζονται ως βέβαιες, ενώ ίσως άλλες 2-3 υπήρχαν στη θέση 24.16 (αβέβαιος ο χαρακτήρας). Συνολικά δηλαδή έχουμε 14-18 αγροικίες βέβαιες και κατά το χαρακτήρα και κατά την εποχή, 3-4 αβέβαιες κατά το χαρακτήρα, μία αβέβαιη κατά την εποχή και ακόμα μία αβέβαιη και κατά τα δύο, δηλαδή συνολικά 5-6 αβέβαιες. Όλες μαζί οι αγροικίες φτάνουν τις 19-24. Με αντίστοιχες παραδοχές με εκείνες που εφαρμόσαμε για τα αρχαϊκά χρόνια, καταλήγουμε ότι στις μικρότερες αυτές οικιστικές μονάδες θα περιλαμβάνονταν συνολικά κάπου 50 σπίτια, ενώ ασφαλέστερο ακόμα φαίνεται να δεχτούμε ότι θα ήταν περίπου 40.

Ακολουθώντας τώρα τη διαπραγμάτευση που εφαρμόσαμε στα αντίστοιχα φαινόμενα της αρχαϊκής εποχής και επιχειρώντας να εκτιμήσουμε το συνολικό πληθυσμό της Ευρύτερης Περιοχής θα είχαμε τον πιο κάτω πίνακα:

ΑΡΙΑΔΝΗ

Στον οικισμό	21.02 (και 21.03)	60-70	σπίτια που αντιστοιχούν σε	360-420	κατοίκους
"	22.03	15-17	"	"	" 90-102 "
"	23.01	15-17	"	"	" 90-102 "
"	23.06	30-35	"	"	" 180-210 "
"	23.11	περίπου 10	"	"	" 60 "
"	23.17	24-25	"	"	" 144-150 "
"	23.29	περίπου 8	"	"	" 48 "
"	24.01	" 8	"	"	" 48 "
"	24.06	" 10	"	"	" 60 "
"	24.18	" 55	"	"	" 330 "
"	24.21	" 50	"	"	" 300 "

47

Δηλαδή στους οικισμούς τής Ευρύτερης Περιοχής υπολογίζουμε την παρουσία 1710-1830 κατοίκων έναντι 1530-1632 ή με μέσους όρους 1770 έναντι 1581. Ποσοστιαία κάπως μεγαλύτερη εμφανίζεται η αύξηση του αριθμού των κατοίκων των μικρότερων οικιστικών μονάδων: 240 (40X6), έναντι 180 (30X6), αλλά και τα μεγέθη είναι μικρά και η αβεβαιότητα μεγάλη ώστε να μην επιτρέπουν προώθηση συλλογισμών με αφετηρία αυτή την αντιστοιχία. Πάντως οι κάτοικοι των μικρών οικιστικών μονάδων συνεχίζουν να είναι ένα μικρό ποσοστό του συνόλου, κάτω από 15%. Συνολικά ο πληθυσμός της Ευρύτερης Περιοχής μπορεί με αυτόν το τρόπο να εκτιμηθεί για τα κλασικά χρόνια στους 1950-2070 κατοίκους έναντι των 1710-1812 των αρχαϊκών ή με μέσους όρους σε 2010 έναντι 1761. Με στρογγυλούς αριθμούς σε 2000 έναντι 1750. Το ποσοστό τής αύξησης είναι δηλαδή της τάξης του 12%.

Αν κάνουμε τους ίδιους υπολογισμούς με βάση την τάξη μεγέθους των οικισμών φτάνουμε στο ίδιο αποτέλεσμα, αφού έχουμε ένα οικισμό της τάξης των 400 (21.02), δύο των 300 (24.18 και 24.21), ένα των 200 (23.06), ένα των 150 (23.17), δύο των 100 (22.03 και 24.21) και τέσσερις των 50 (23.11, 23.29, 24.01 και 24.06), που δίνουν σύνολο 1750 και στο οποίο πρέπει να προσθέσουμε ένα πληθυσμό τής τάξης των 250 που κατανεμόταν στις μικρότερες οικιστικές μονάδες. Φτάνουμε δηλαδή και πάλι στις 2000.

Δεν είναι βέβαιο ότι θα πρέπει να υποθέσουμε όμοια αύξηση του πληθυσμού και στο διοικητικό κέντρο, την Ιουλίδα, γιατί η αύξηση των αγροτών μπορεί να αντανακλά τον περιορισμό των δραστηριοτήτων στο δευτερογενή και τον τριτογενή που πρέπει να προκάλεσε στο νησί η αθηναϊκή ηγεμονία, αν και αυτό μάλλον οικονομικό αποτέλεσμα θα είχε, χωρίς να αναστείλει την πληθυσμιακή άνοδο, αφού μάλιστα δεχτήκαμε ότι με αυτούς τους τομείς θα ασχολιόταν κυρίως ένα μικρό ποσοστό του συνολικού πληθυσμού. Έτσι αν δεχτούμε αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού στην πόλη τής Ιουλίδας, θα κάνουμε την παραδοχή ότι αυτή έχει τώρα περίπου 450 κατοίκους (400 της αρχαϊκής εποχής επαυξημένοι κατά 12%). Σε τέτοια περίπτωση ο συνολικός πληθυσμός του κράτους θα έπρεπε να εκτιμηθεί στους 2.450 κατοίκους. Ο αριθμός δεν φαίνεται και πάλι υπερβολικός. Η πυκνότητα που προκύπτει είναι περίπου 1 άτομο ανά 9.400 τετρ.μ. ή 9,4 στρέμματα, δηλαδή 56,25 στρέμματα ανά σπιτικό (23 τετρ. χιλιομ. δια 2.450=9.375. Αυτό επί 6 δίνει 56.250 τετρ.μ.). Με την ίδια πυκνότητα όλο το νησί θα είχε πληθυσμό 10.700 κατοίκων, αφού η συνολική του έκταση είναι 103

τετραχιλιόμ., αλλά, όπως είπαμε, το νοτιότερο τμήμα του είναι άγονο και αυτό μάς οδήγησε να δεχτούμε για ύψος πληθυσμού στα αρχαϊκά χρόνια αριθμό κάπως μεγαλύτερο ίσως από 9.000, αλλά όχι τις 9.626 που έδινε ο δείκτης πυκνότητας που προκύπτει από την Ευρύτερη Περιοχή 2. Όμοια για τα κλασικά χρόνια θα έπρεπε να δεχτούμε ότι ο πληθυσμός θα ξεπερνούσε ίσως λίγο τις 10.000. Αν πάλι δεχτούμε τις ίδιες σχέσεις μεγέθους τών πόλεων μεταξύ τους που δεχτήκαμε για τα αρχαϊκά, θα πρέπει έναντι 2.400-2.500 κατοίκων τής Ιουλίδας να υπολογίσουμε 2.300-2.400 τους κατοίκους τής Ποιήσας, 2.500-2.600 εκείνους τής Κορησίας και 2.600-2.700 τής Καρθαίας. Φτάνουμε πάλι σε εκτίμηση συνολικού πληθυσμού τού νησιού 9.800-10.300, δηλαδή στους ίδιους αριθμούς και σε παραδοχή μέσης πυκνότητας ενός ατόμου ανά εκτάριο ή και μικρότερης. Βέβαια υπάρχει πιθανότητα οι αριθμοί αυτοί να είναι κάπως μεγαλύτεροι από τους αληθινούς, αφού στηρίζονται στις παρατηρήσεις για τη μόνη πόλη τού νησιού που το κέντρο τής βρισκόταν στην ενδοχώρα και δεν διέθετε σημαντικό λιμάνι, όπως οι άλλες τρεις, και επομένως ο σχετικός μαρασμός που προκύπτει από άλλες ενδείξεις για το νησί, εξαιτίας των περιορισμών (και της οικονομικής αφαίμαξης) που επέβαλαν στον 5ο τουλάχιστον αιώνα οι ηγεμόνες Αθηναίοι⁵⁰, θα την έπληξε λιγότερο από τις άλλες πόλεις. Αντίστροφα όμως η σύγκριση του αριθμού των κλασικών θέσεων στις Ευρύτερες Περιοχές 1 και 2 δείχνει ότι ίσως η αύξηση στην 1 ήταν μεγαλύτερη από ό,τι στη 2⁵¹.

Ας επανέλθουμε όμως στην Ιουλίδα για να εξετάσουμε την εσωτερική κατανομή τού προκύπτοντος πληθυσμού ανά Περιοχές. Ως προς τους οικισμούς διαπιστώσαμε ότι:

Η Περιοχή	18	έχει	ένα οικισμό τής τάξης τών	450 κατοίκων
"	21	"	ένα "	400 "
"	22	"	ένα "	100 "
"	23	"	δύο οικισμούς	50 "
			ένα οικισμό	100 "
			ένα οικισμό	150 "
		και	ένα οικισμό	200 "
"	24		δύο οικισμούς	50 "
		και	δύο οικισμούς	300 "

Ή κατά Περιοχές:

η	18	έχει	πληθυσμό τής	τάξης τών	450
η	21	"	"	"	400
η	22	"	"	"	100
η	23	"	"	"	550
και η	24	"	"	"	700

Οι μικρότερες οικιστικές μονάδες που την ύπαρξή τους διαπιστώσαμε μας δίνουν 4-5 αγροικίες στην Περιοχή 21, μία στην Περιοχή 22 και μία

50. Βλ. π.χ. Majer, ό.π. 15 κ.π.

51. Βλ. πό πάνω σ. 27

βέβαιη και δύο πιθανές στην Περιοχή 23, συνολικά δηλαδή στις τρεις Περιοχές 5-7 βέβαιες και δύο πιθανές, ενώ στην Περιοχή 24 βρίσκονται 8-10 βέβαιες και ακόμα 3-4 πιθανές, δηλαδή περίπου τα 2/3 τού συνόλου. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι από τις 40 αγροικίες που δεχτήκαμε ότι πρέπει να είχε η Ευρύτερη Περιοχή σε μικρές οικιστικές μονάδες, οι 25 θα μπορούσαν να βρίσκονται στην Περιοχή 24 και έτσι να συγκροτούν το αντίστοιχο ενός οικισμού της τάξης των 150 κατοίκων. Ασφαλέστερο πάντως θα ήταν να μιλάμε για ακόμα 100 άτομα που θα κατοικούσαν σε τέτοιες μονάδες στην ενλόγω Περιοχή, ενώ στις άλλες θα κατοικούσαν τα υπόλοιπα περίπου 150. Εξάλλου αν επαναλάβουμε τις παραδοχές που κάναμε για την αρχαϊκή εποχή σχετικά με την Περιοχή 22, πράγμα που φαίνεται λογικό, θα πρέπει να προσθέσουμε την 22 στην 21, αλλά υπολογίζοντας σ' αυτήν τους μισούς μόνο κατοίκους της, ενώ τους άλλους μισούς θα τους προσθέσουμε στην 24. Τους πιο πάνω 150 κατοίκους θα εξυπηρετούσε να τους μοιράσουμε έτσι ανά 50 περίπου στις Περιοχές 18,21-22 και 23. Με αυτές τις τροποποιήσεις φτάνουμε στο ακόλουθο σχήμα κατανομής του πληθυσμού:

49

Περιοχή	18	κάτοικοι	500	(450 και 50)
"	21 και 22	"	500	(400 και 50 και 50)
"	23	"	600	(550 και 50)
"	24	"	850	(700 και 100 και 50)

Συγκρινόμενος αυτός ο πίνακας με τον αντίστοιχο της αρχαϊκής εποχής στον οποίο μάλιστα δεν είχαμε προσθέσει τους κατοίκους των μικρότερων οικιστικών μονάδων, εικονογραφεί το συμπέρασμα, ότι το μέγιστο της αύξησης σημειώνεται στις Περιοχές που προσφέρονται περισσότερο για γεωργική εκμετάλλευση και μάλιστα περισσότερο στην εσωτερική και επομένως πιο ασφαλή 23, παρά στην παράλια 24 (όπου πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι οι κάτοικοι του 24.21 ασφαλώς ασχολούνται επίσης με την εξόρυξη και πιθανότατα και με το εμπόριο).

Στα κλασικά χρόνια τα δεδομένα μας μας επιτρέπουν ακόμα να αποδώσουμε σε γενικές γραμμές και ένα αμυντικό πλέγμα, πολλά από τα στοιχεία τού οποίου σώθηκαν σε μορφή που μάλλον πρέπει να χρονολογηθεί στα ελληνιστικά, αλλά όλα δείχνουν ότι κατά πάσαν πιθανότητα υπηρέτησαν λειτουργία (άμυνα-κατόπτευση) εγκατεστημένη ήδη από τα κλασικά. Το πλέγμα περιλαμβάνει οχυρώσεις οικισμών, συγκεκριμένα τις οχυρώσεις της Ιουλίδας (18.02) και του παράλιου οικισμού 24.21, ένα πιθανό φρούριο που συνάγουμε ότι θα σχετίστηκε με οικισμό επίσης πρακτικά παράλιο, το 23.03 (Μονή Καστριανής), μικρά οχυρά, το 22.05 και το 24.05, πύργους που μπορούσαν εκτός από την κατόπτευση να προσφέρουν και προστασία, τους 22.04, 24.10, 24.15 και ίσως 24.04, και παρατηρητήριο, το 24.16. Το όλο σύστημα στηρίζεται στις οχυρώσεις τού μεσόγειου κέντρου (18.02) και των δύο δευτερευόντων παραλίων (24.21 και 21.03), ενώ τα αμυντικά κτίσματα και οι πύργοι χρησιμοποιούνταν πιθανώς ως καταφύγια τών κατοίκων μικρών οικιστικών μονάδων σε περίπτωση ξαφνικών επιδρομών, αλλά και ως φυλάκεια των προσβάσεων. Τα 22.05, 22.04 και 24.15 καλύπτουν την πρόσβαση προς τον οικισμό 23.01 από τη μεριά της θάλασσας, αλλά ειδικότερα το πρώτο αποβλέπει στην αντιμετώπιση διείσδυσης στην κοιλάδα τής Μαντούς από τον όρμο Σπαθί, και τα άλλα δύο τυχόν προώθησης εχθρών από τον όρμο τής Καλυδωνίχης. Βορειότερα δεν εμφανίζονται τέτοια ανάγκη αν πράγματι στη θέση τής Μονής Καστριανής υπήρχε φρούριο. Όμοια δεν

υπήρχε τέτοια ανάγκη στο νοτιότερο άνοιγμα προς τη θάλασσα, στον όρμο Ψαθί, αφού ελεγχόταν άμεσα από τον οχυρωμένο οικισμό 24.21. Μένει ακάλυπτη έτσι μόνο τυχόν διείσδυση από τον όρμο της Συκαμνιάς, αλλά κατοπτεύεται από το παρατηρητήριο 24.16 που βρίσκεται σε άμεση επαφή με τον πύργο 24.10. Το οχυρό 24.05 και ο πύργος 24.04 μαζί με την άλλη λειτουργία τους ως καταφυγίων τών γύρω κατοίκων, ελέγχουν επίσης και το δρόμο που από το Ψαθί ανεβαίνει στα Τρία Μαδερικά για να φτάσει στην κορυφογραμμή τής Πέρα Μεριάς πηγαίνοντας προς την Ιουλίδα. Το γενικό σχήμα τής συγκρότησης του αμυντικού δικτύου με βάση τις οχυρώσεις τού κεντρικού οικισμού και ενός ή δύο εξαρτημένων γνωρίζουμε ότι ισχύει τουλάχιστον και για την Καρθαία. Εκεί ο κεντρικός οικισμός, η πόλη με τη στενή σημασία, είναι παράλιος, υπάρχει όμως και ένα δευτερεύον κέντρο, αυτή τη φορά αντίστροφα μεσόγειο, τα Ελληνικά, που είναι επίσης οχυρωμένο.⁵²

50

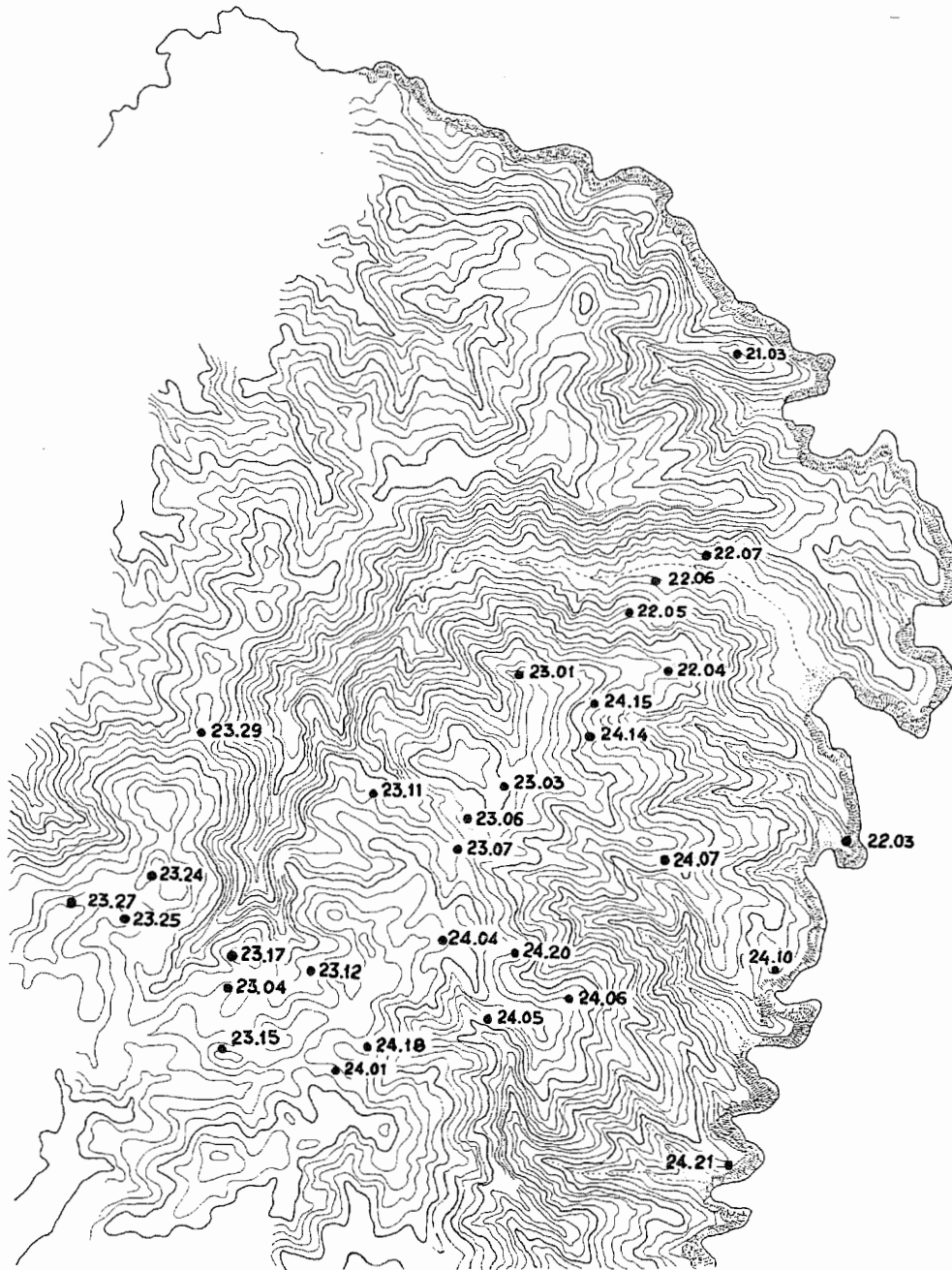
Στα Ελληνιστικά χρόνια είναι φανερή η έναρξη της παρακμής (βλ. εικ. 13 και 14). Μέσα στα όρια της Ευρύτερης Περιοχής βέβαιοι οικισμοί υπάρχουν μόνο στις Περιοχές 23 και 24. Στην Περιοχή 21 υποθέσαμε βέβαια ότι ο οικισμός θα μετακινήθηκε ίσως στη θέση 21.03, αλλά η γενικότερη συρρίκνωση που παρατηρούμε και στην Περιοχή 22 κάνει πολύ δύσκολη τώρα την υπόθεση ότι η θέση θα μπορούσε να ήταν κάτι περισσότερο από ένα φρούριο ίσως και με κάποιο πολύ μικρό οικισμό, του μικρότερου μεγέθους που γνωρίζουμε, δηλαδή της τάξης των 50 κατοίκων. Στην Περιοχή 22 ο οικισμός 22.03 παύει να ζει. Διατηρούνται μόνο οι πιο κάτω οικισμοί με τα αντίστοιχα πληθυσμιακά μεγέθη:

23.01	της τάξης τών	100	κατοίκων
23.06	"	200	"
23.11	"	50	"
23.17	"	150	"
23.29	"	50	"
24.01	"	50	"
24.06	"	50	"
24.18	"	300	"
24.21	"	300	"

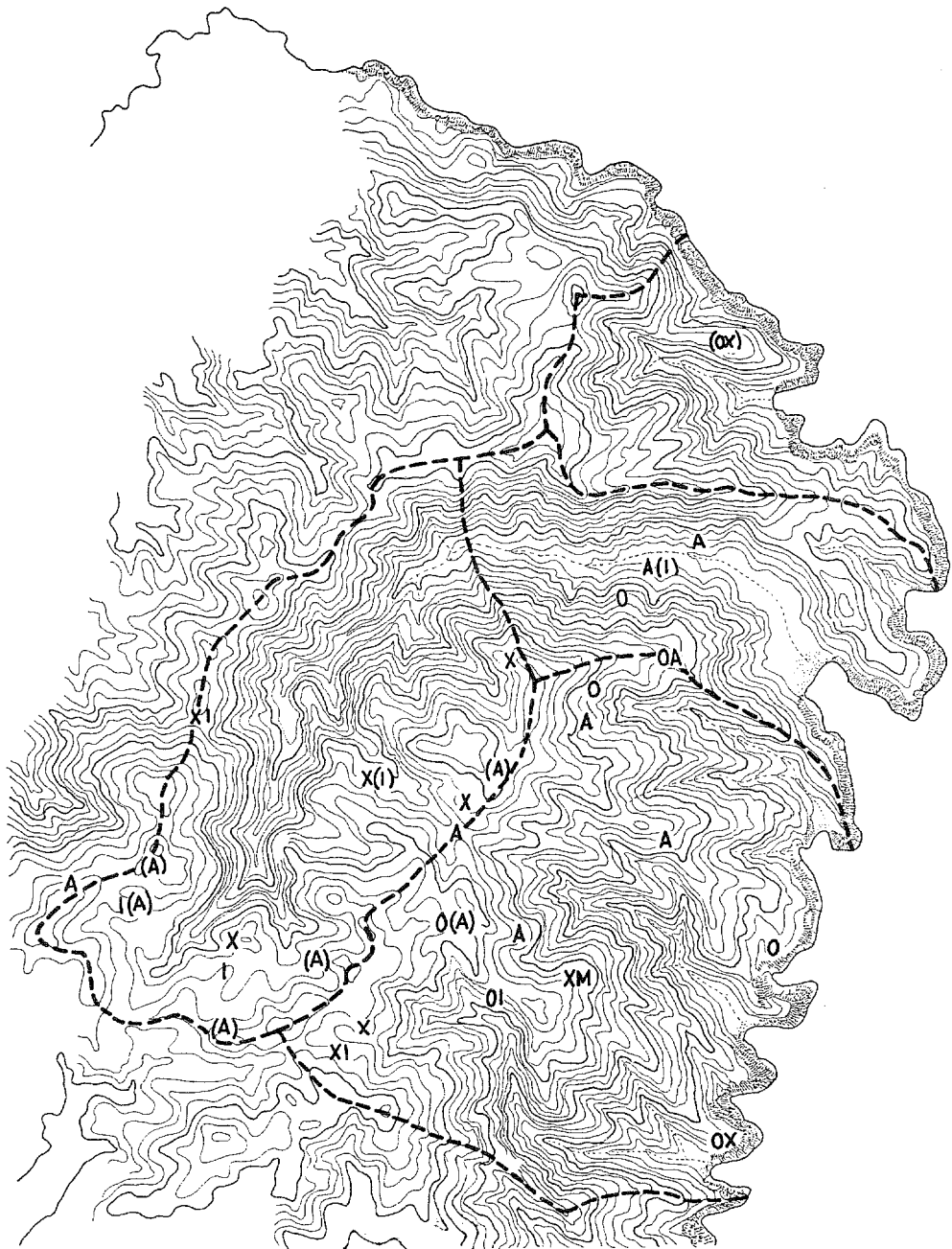
Σε αυτούς όπως είπαμε μπορούμε ίσως να προσθέσουμε και ένα οικισμό (21.03) με πληθυσμό 50 κατοίκους.

Μικρές αλλά υπαρκτές διαφοροποιήσεις από αυτή την εικόνα προκύπτουν όταν στραφούμε στην εξέταση των μικρότερων οικιστικών μονάδων, δηλαδή των μεμονωμένων ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροικιών. Στην Περιοχή 21 δεν υπάρχουν πια ούτε τέτοιες μονάδες, στην 22 όμως εμφανίζονται 3-4 αγροικίες στη θέση 22.04, ενώ συνεχίζουν να ζούν οι μεμονωμένες αγροικίες των θέσεων 22.06 και 22.07. Στην 23 εμφανίζονται μεμονωμένες αγροικίες στις θέσεις 23.07 και 23.15, γίνεται αβέβαιη εκείνη τής θέσης 23.27, ενώ από τις δύο αβέβαιες κατά το χαρακτήρα θέσεις τής προηγούμενης εποχής γίνεται βέβαιη για την εποχή η θέση 23.24 και παραμένει αβέβαιη η 23.25. Ακόμα εμφανίζονται οι θέσεις 23.03 και 23.13 που ο χαρακτήρας τους όμως ως

52. Welter, ό.π.τ. 92 κ.π.

Εικ. 13. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις ελληνιστικών χρώνων βέβαιες και πιθανές. Ισοϋψείς ανά 20μ.

Ειγ. 14. Ευρύτερη Περιοχή 2. Χαρακτήρας τών θέσεων ελλημιστικών χρόνων. ΙσοΨείς ανά 20 μ.

μεμονωμένων αγροικιών παραμένει μόνο πιθανός. Στην Περιοχή 24 έχουμε τέσσερις μικρές ομάδες σπιτιών, τις 24.07 (1-2), 24.14 (2-3), 24.20 (2-3) και 24.04 (3-4) που η ζωή όμως δεν είναι βέβαιη για τα ελληνοιστικά χρόνια. Έτσι στην Περιοχή 22 έχουμε 4-6 αγροικίες, στην 23 2 βέβαιες και ακόμα 5 πιθανές και στην 24 5-8 βέβαιες και 3-4 επιπλέον πιθανές. Δηλαδή ο συνολικός τους αριθμός είναι μεταξύ 19 και 25, πρακτικά ο ίδιος με εκείνον της κλασικής εποχής, πράγμα που μας υποχρεώνει, για να είναι σύμφωνες μεταξύ τους οι παραδοχές μας, να δεχόμαστε συνολικά την ύπαρξη 40 περίπου κατοικιών και πληθυσμό της τάξης των 250 κατοίκων που αντιστοιχεί σε αυτές. Όμως η κατά Περιοχές κατανομή των κατοικιών φαίνεται τώρα κανονικότερη, αφού στην Περιοχή 24 συγκεντρώνονται πια κάτι λιγότερο από τις μισές διαπιστωμένες. Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι και η κατανομή των κατοίκων αυτής της κατηγορίας θα ήταν σχετικά πιο ισόρροπη κατά Περιοχές, με ελαφρά μόνο αυξημένο το ποσοστό εκείνων που θα βρισκόνταν στην 24.

53

Τη μείωση του αριθμού των κατοίκων της πρωτεύουσας, της πόλης Ιουλίδας, θα πρέπει να τη συμπεράνουμε από το ποσοστό μείωσης των κατοίκων των άλλων οικισμών χωρίς να υπολογίσουμε τους κατοίκους των μικρότερων οικιστικών μονάδων όπου μείωση δεν φαίνεται να υπάρχει και αυτό φαίνεται ίσως να δηλώνει την προώθηση μιας τάσης για αλλαγή του σχήματος κατάληψης του χλωρου (ακόμα βέβαια οι κάτοικοι των μικρότερων μονάδων μπορούν να υπολογισθούν μόνο στο 15% των κατοίκων των οικισμών συμπεριλαμβανομένων και εκείνων του κεντρικού). Οι κάτοικοι λοιπόν των χωριών σύμφωνα με όσα σημειώθηκαν πιο πάνω πρέπει να υπολογισθούν σε 1250-1300 έναντι 1750 των κλασικών χρόνων. Πρόκειται επομένως για μείωση περίπου κατά 23%. Αντίστοιχη μείωση των 450 κατοίκων της πόλης Ιουλίδας (18.02) μας δίνει 348, δηλαδή πληθυσμό της τάξης των 350 κατοίκων. Αν σε όλους αυτούς προσθέσουμε 250 περίπου κατοίκους των μικρότερων οικιστικών μονάδων φτάνουμε σε συνολικό πληθυσμό 1850-1900 κατοίκων για το κράτος. Σε επίπεδο νησιού, αν υποθέσουμε τον πληθυσμό της Ποιήσας στους 1800, της Κορησίας στους 2000 και της Καρθαίας στους 2100 φτάνουμε στον αριθμό των 7.800 κατοίκων, που είναι σχεδόν ο ίδιος με εκείνον του 1951 (7.600).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η κατανομή του πληθυσμού του κράτους κατά Περιοχές. Ο σχετικός πίνακας παίρνει τώρα την εξής μορφή:

Περιοχή	18	κάτοικοι	350	
"	21 και 22	"	50	ίσως
"	23	"	550	
"	24	"	700	

Στη (σύνθετη) Περιοχή 21 και 22 εμφανίζονται κάποιες μικρότερες οικιστικές μονάδες. Θα πρέπει επομένως να δεχτούμε ότι και αυτή συμμετέχει, σε ένα ασφαλώς μικρότερο ποσοστό, στη διανομή των 250 περίπου κατοίκων τέτοιων μονάδων. Ενδιαφέρον έτσι είναι ότι η Περιοχή 22 εμφανίζει μικρή έως μηδενική μείωση του πληθυσμού της σε σχέση με την κλασική εποχή σε αντίθεση με την 24 όπου η μείωση εμφανίζεται κάπως μεγαλύτερη και πάντως με την 21 και 22 όπου η μείωση είναι δραματική.

Όσα σημειώθηκαν στην εξέταση της κλασικής περιόδου για το αμυντικό δίκτυο ισχύουν κατά μείζονα λόγο για την ελληνοιστική. Τα κατάλοιπα μάλιστα των

περισσότερων κτισμάτων που σώθηκαν χρονολογούνται σ' αυτή. Ειδικότερα εκείνα των θέσεων 22.04, 24.04, 24.15 (ορθογώνιοι πύργοι) και 24.10 (κυκλικός πύργος).

Η βαθμιαία μείωση του αριθμού τών χωριών συνεχίζεται και στα ρωμαϊκά χρόνια (Βλ. εικ. 15 και 16). Στην Περιοχή 21 είναι τώρα ακόμα πιο δύσκολο να υποθέσουμε ότι υπάρχει οικισμός, έστω και μικρός. Τέτοιος δεν υπάρχει ήδη από την προηγούμενη περίοδο ούτε στην Περιοχή 22. Η 23 φαίνεται να διατηρεί τους οικισμούς της, αλλά εκείνοι της 24 μειώνονται κατά ένα. Παύει να υπάρχει ο 24.06. Επιπλέον τα όστρακα δείχνουν ότι και ο 24.21 παρακμάζει. Η αραιότητά τους δηλώνει πως θα ήταν σωστότερο να θεωρήσουμε ότι δεν είναι πλέον της τάξης τών 300, αλλά εκείνης τών 150 κατοίκων. Ο πίνακας των οικισμών της Ευρύτερης Περιοχής διαμορφώνεται ως εξής:

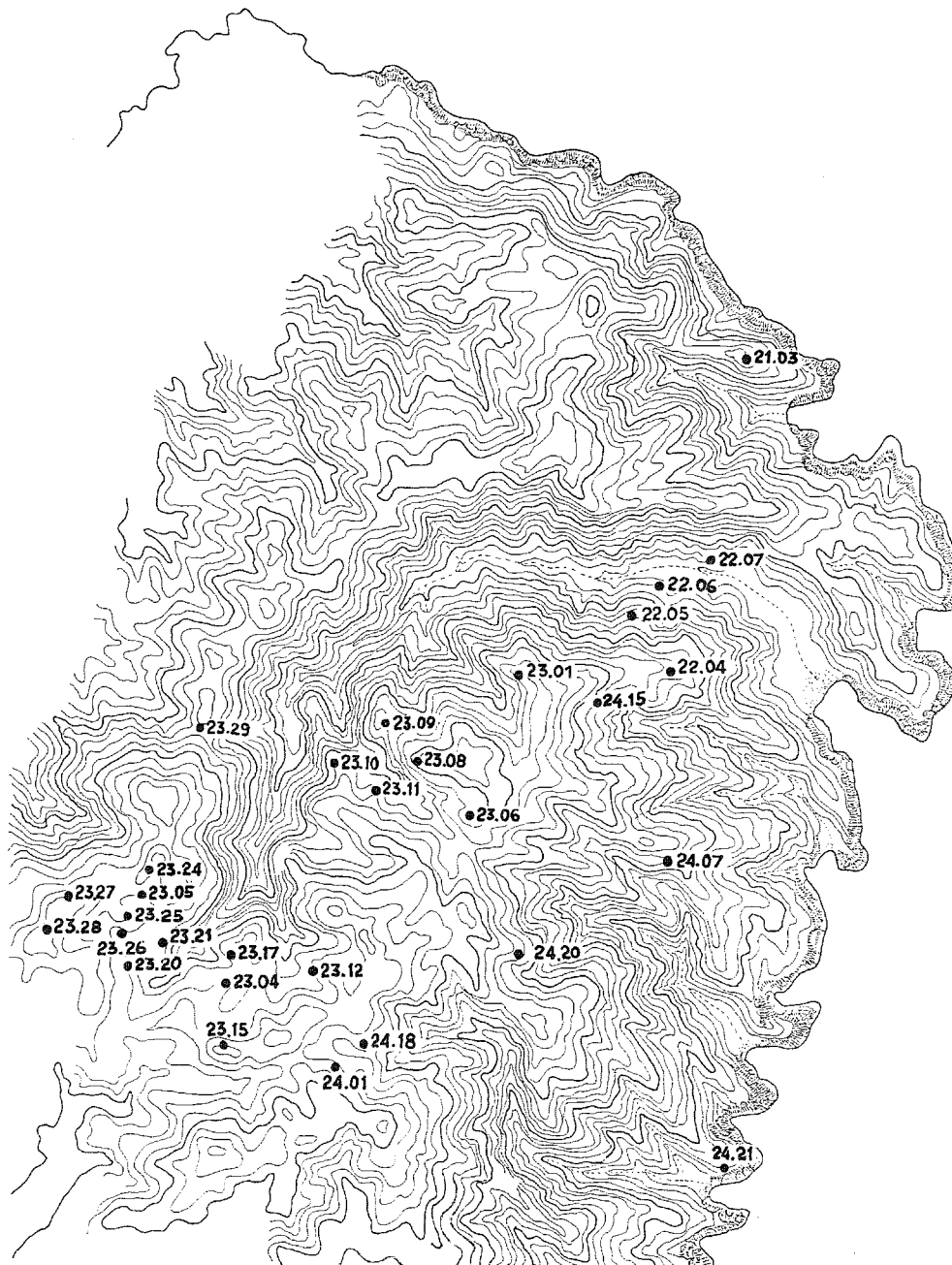
54

23.01	με	πληθυσμό	της	τάξης	των	100	κατοίκων
23.06	"	"	"	"	"	200	"
23.11	"	"	"	"	"	50	"
23.17	"	"	"	"	"	150	"
23.29	"	"	"	"	"	50	"
24.01	"	"	"	"	"	50	"
24.18	"	"	"	"	"	300	"
24.21	"	"	"	"	"	150	"

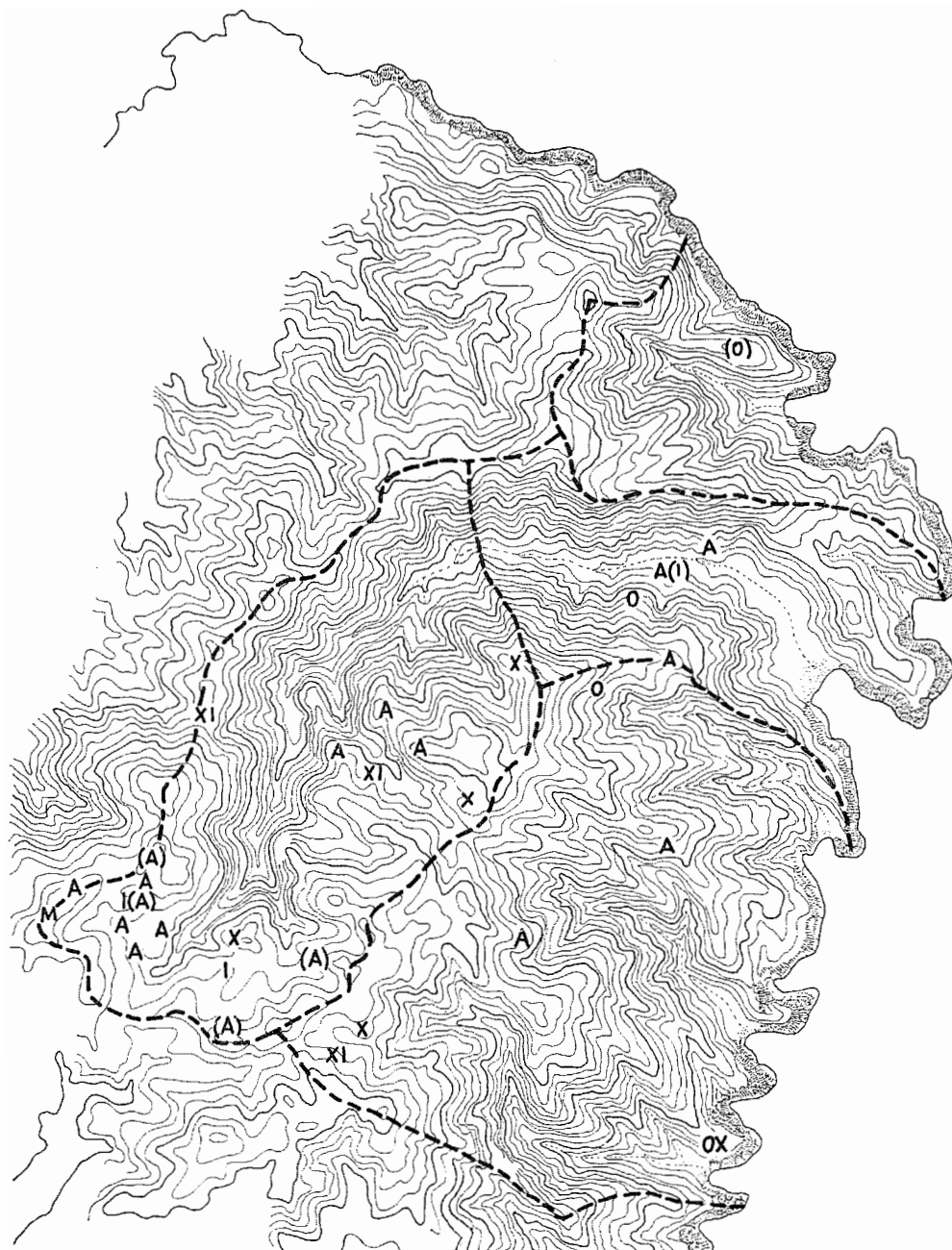
Ο πληθυσμός της πρωτεύουσας θα πρέπει να μειώθηκε και αυτός. Το βαθμό μείωσης μπορούμε να τον εικάσουμε συγκρίνοντας τον αριθμό των κατοίκων τών χωριών στην Ευρύτερη Περιοχή με εκείνον της κλασικής εποχής. Τώρα τους υπολογίζουμε σε 1.050 έναντι 1.750 εκείνης της εποχής. Το ποσοστό μείωσης είναι 40%. Αν δεχτούμε όμοιο ποσοστό και για τους κατοίκους της πόλης θα πρέπει να δεχτούμε ότι αυτοί τώρα γίνονται περίπου 270, πράγμα που ανεβάζει το συνολικό αριθμό των κατοίκων τού κράτους εκτός από αυτούς που κατοικούν σε μικρότερες από χωριά οικιστικές μονάδες στους 1320 ή χονδρικά στους 1300, ενώ στα ελληνιστικά χρόνια τους κατοίκους αυτής της κατηγορίας τους υπολογίσαμε σε 1600-1650. Κατά Περιοχές οι κάτοικοι αυτοί φαίνεται να κατανέμονται ως εξής:

Περιοχή	18	κάτοικοι	270
"	23	"	550
"	24	"	500

Διαφορετική είναι η κατάσταση με τις μικρότερες οικιστικές μονάδες. Στην Περιοχή 21 συνεχίζουμε να μην έχουμε ούτε τέτοιες οικιστικές μονάδες, ενώ στην 22 διατηρείται η εικόνα που είχαμε στα ελληνιστικά χρόνια, δηλαδή 3-4 αγροικίες στη θέση 22.04 και από μία στις 22.06 και 22.07. Στην Περιοχή 23 έχουμε μόνο μεμονωμένες αγροικίες στις θέσεις 23.05, 23.08, 23.09, 23.10, 23.15, 23.20, 23.21, 23.26, 23.27. Συνεχίζουν επίσης τη ζωή τους οι θέσεις 23.13, 23.24 και 23.25 που πιθανώς είναι επίσης μεμονωμένες αγροικίες. Στην Περιοχή 24 συνεχίζουν να κατοικούνται τα 1-2 αγροτόσπιτα της θέσης 24.07, αυτό όμως είναι αμφίβολο για τα 3-4 της θέσης 24.20. Έχουμε έτσι στην Περιοχή 22 4-6 αγροικίες, όσες και στην προηγούμενη περίοδο, στην 23

Ειχ. 15. Ευρύτερη Περιοχή 2. Θέσεις ρωμαϊκών χρόνων βέβαιες και πιθανές. Ισοψείς ανά 20 μ.

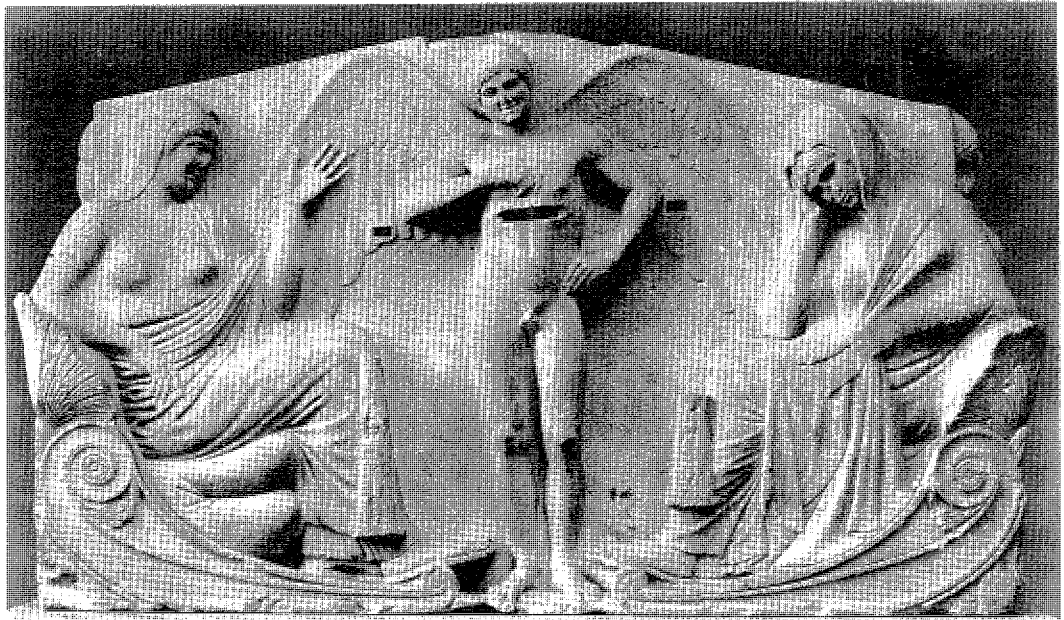
Εις. 16. Ευρύτερη Περιοχή 2. Χαρακτήρας τών θέσεων ρωμαϊκών χρόνων. Ισοϋψείς ανά 20 μ.

9 βέβαιες και ακόμη 3 πιθανές έναντι 2 μόνο βεβαίων και 5 πιθανών εκείνης, και αντίστροφα στην Περιοχή 24 1-2 βέβαιες και 3-4 πιθανές έναντι 5-8 βεβαίων και 3-4 πιθανών ελληνοιστικών. Ο συνολικός όμως αριθμός παραμένει μεταξύ 20 και 23 και σύμφωνα με τις προηγούμενες παραδοχές μας μας οδηγεί να υποθέσουμε την παρουσία περίπου 40 αγροικιών στην Ευρύτερη Περιοχή που αντιστοιχούν σε πληθυσμό τής τάξης των 250 κατοίκων. Όσα σημειώσαμε δείχνουν ότι σχετικά ενισχυμένη σε κατοίκους αυτής της κατηγορίας δεν είναι πλέον η Περιοχή 24, αλλά η μεσόγεια Περιοχή 23. Αυτό είναι φαινόμενο ομότροπο με εκείνο που παρουσιάζεται και σε σχέση με τους πληθυσμούς των χωριών, όπου ο αριθμός των κατοίκων τής 23 δεν υφίσταται μείωση σε σχέση με τον αντίστοιχο αριθμό των ελληνοιστικών χρόνων σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε όλες τις άλλες Περιοχές. Έτσι με την ολοκλήρωση μιας τάσης που εμφανίζεται ήδη τότε αντιστρέφεται η πληθυσμιακή σχέση ανάμεσα στις Περιοχές 23 και 24, ενώ ακόμα στα ελληνοιστικά χρόνια η 24 υπερεπερνούσε σαφώς της 23. Το φαινόμενο, συνδυαζόμενο με εκείνο της πρακτικής εγκατάλειψης των Περιοχών 21 και 22, πρέπει να αντανακλά αφενός το μαρασμό του νησιού που επανέρχεται σε κλειστή γεωργική οικονομία και ο πληθυσμός του δεν ενδιαφέρεται πια για τη θάλασσα, αφετέρου την ανασφάλεια των καιρών που οδηγεί τους κατοίκους να απομακρυνθούν από τις πιο επικίνδυνες, δηλαδή τις παράλιες περιοχές. Άλλο φαινόμενο που βρίσκεται σε εξέλιξη είναι ότι η κατοίκηση σε μικρές οικιστικές μονάδες, μεμονωμένες ή σε πολύ μικρές ομάδες αγροικίες, αποχτά όλο και μεγαλύτερη σημασία. Τώρα ο πληθυσμός που κατοικεί σε τέτοιες μονάδες προσεγγίζει το 20% εκείνου που κατοικεί στην πόλη και τα χωριά.

Προσθέτοντας τους κατοίκους αυτής της κατηγορίας φτάνουμε για το συνολικό πληθυσμό της χώρας στον αριθμό 1550. Επειδή το φαινόμενο της πληθυσμιακής παρακμής πρέπει να δεχτούμε ότι θα χαρακτηριζε περίπου στον ίδιο βαθμό και τις λοιπές περιοχές του νησιού, μπορούμε να εκτιμήσουμε τον πληθυσμό της Ποιήσας σε 1450 κατοίκους, εκείνο της Κορησίας σε 1650 και εκείνο της Καρθαίας σε 1750, δηλαδή το συνολικό πληθυσμό του νησιού σε 6.400. Σαφώς μικρότερον από εκείνον του 1951.

* Το κείμενο των Χ. Γεωργίου και Ν. Φαράκλα "Αρχαία κατοίκηση στην Κέα. Το βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς του νησιού" κατατέθηκε για δημοσίευση στην Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης το 1988.

ΜΙΑ ΑΡΙΑΔΝΗ ΣΤΗ ΒΟΣΤΩΝΗ

Θανάσης Καλπαξής

59

Οι αινιγματικές συνθήκες κάτω από τις οποίες ήρθε στο φως το περίφημο τρίπλευρο ανάγλυφο του μουσείου Καλών Τεχνών της Βοστώνης¹, ο λεγόμενος θρόνος της Βοστώνης, σε συνδυασμό με τα προβλήματα που προκύπτουν από τη μοναδικότητα των παραστάσεων που φέρει και την ασυνήθιστη μορφή του μνημείου, συνέβαλαν στη δημιουργία ενός πολύ δύσκολα πλέον εποπτευόμενου όγκου βιβλιογραφίας αναφερόμενης στα θέματα της γνησιότητας, της ερμηνείας, της χρονολόγησης και της ένταξής του στην τεχνοτροπική παράδοση κάποιας περιοχής του αρχαιοελληνικού κόσμου. Στην πιο πρόσφατη προσπάθεια συγκέντρωσης των δημοσιευμάτων που θίγουν εν εκτάσει ή εν συντομία ζητήματα σχετικά με το ανάγλυφο απαριθμούνται 223 τίτλοι συγγραμμάτων². Σ' αυτόν τον ήδη εντυπωσιακό αριθμό αναφορών, για ένα όχι μνημειακό ή ιδιαίτερα σύνθετο έργο τέχνης, πρέπει εδώ να προσθέσουμε και κάποιες μελέτες που παρέβλεψε ο συντάκτης του παράπνω καταλόγου³, αλλά και εκείνες που κυκλοφόρησαν μετά τη δημοσίευσή του, κατά την τελευταία δηλαδή δεκαετία⁴. Ωστόσο, παρά την τόσο πλούσια βιβλιογραφία, σχεδόν όλα τα ερωτήματα που θέτει στον αρχαιολόγο το μνημείο εξακολουθούν να παραμένουν αναπάντητα, και αυτό επειδή, όπως πιστεύουμε, κάποιες πολύ σημαντικές για την κατανόησή του λεπτομέρειες δεν έτυχε ακόμα να τραβήξουν την προσοχή των ερευνητών. Δύο από αυτές θα δοκιμάσουμε

1. Βλ. σχετ. E. Nash, "Über die Auffindung und den Erwerb des "Bostoner Thrones"", RM 66, 1959, 104 κέξ.

2. M. Comstock - C. Vermeule, *Sculpture in Stone*, 1976, σελ. 24 κέξ.

3. Ενδεικτικά μόνο αναφέρουμε: Γ. Μπακαλάκη, *Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη*, 1958, σελ. 52 κέξ. - G. Rösch, "Das Reliefwerk von Ludovisi und sein Bostoner Gegenstück", στην *Festschrift der Gelehrtenschule des Johanneums zur Feier des vierhundertjährigen Bestehens der Hamburger St. Johannisschule 1529-1929*, 1929, σελ. 199 - F. Doelger, IXΘΥΣ II, 1929, σελ. 338 κέξ.

4. Π.χ. M. Robertson, *Le Arti in M. Grecia, Magna Graecia 17*, 1982, 3 - E. Vermuele, *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry* (1979) 161-162 - H. von Steuben, *Physikalischer Verein Ff. am Main, Jahresbericht 1976*, 49-51.

να αναλύσουμε στη συνέχεια, επιχειρώντας να προσεγγίσουμε τον "θρόνο" με μια διαφορετική μέθοδο, μια μέθοδο που βασίζεται στην αρχή, ότι το καθένα από τα εικονογραφικά στοιχεία που συνθέτουν ένα έργο της αρχαίας ελληνικής τέχνης έπρεπε να μπορεί να διαβάζεται με σαφήνεια από το κοινό στο οποίο απευθυνόταν ο καλλιτέχνης. Ελπίζουμε ότι το αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής θα βοηθήσει να ξεπεράσουμε την αμηχανία που τελευταία άρχισε να επικρατεί στα πλαίσια της επιστημονικής αντιμετώπισης και αξιοποίησης του μνημείου, αμηχανία που εκδηλώνεται φανερά στην αδικαιολόγητη αποσιώπηση του "θρόνου" σε νεότερες μελέτες⁵ και που αδικεί όχι μόνο την εξαιρετική του ποιότητα αλλά και τις δυνατότητες της ερμηνευτικής. Οι λεπτομέρειες που θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα είναι:

60

Η στάση, ή έκφραση και οι χειρονομίες των δύο γυναικείων μορφών της κύριας πλευράς του "θρόνου"

 Οι παρατηρήσεις μας έχουν ως αφετηρία την απλή διαπίστωση ότι ο τρόπος απόδοσης του θέματος που επέλεξε ο δημιουργός της σύνθεσης της κύριας πλευράς του αναγλύφου της Βοστώνης τον απήλλαξε από την ανάγκη να χρησιμοποιήσει κάποια σύμβολα ταύτισης των μορφών για να το κάνει, κατανοητό, δηλαδή ευανάγνωστο. Καμία από τις δύο γυναικείες μορφές (εικ. 1) δεν κρατά ή φορά κάτι που θα διευκόλυνε να την ταυτίσουμε, κανένα χαρακτηριστικό αντικείμενο δεν είναι τοποθετημένο κοντά τους. Το ψάρι και το ρόδι που διακοσμούν τα μεταξύ των ελίκων της βάσης και των ακμών του αναγλύφου σχηματιζόμενα "νεκρά" τρίγωνα δεν αποτελούν - άποψη που έχει γίνει δεκτή και από άλλους ερευνητές⁶ - σύμβολα ταύτισης προσώπων με την έννοια που συνηθίζεται να δίνεται στον όρο, αλλά έχουν προφανώς μιá ευρύτερη σημασιολογική λειτουργία. Ακόμα και εκείνοι οι αρχαιολόγοι που ερμήνευσαν σε τελευταία ανάλυση τις γυναικείες μορφές του "θρόνου" βασιζόμενοι σ'αυτόν ακριβώς τον διάκοσμο, όπως π.χ. ο F. Studniczka, αναγκάστηκαν να παραδεχτούν ότι το ψάρι και το ρόδι "έχουν αξία για την ερμηνεία, δεν ενδείκνυται όμως για να την ξεκινήσει κανείς από αυτά"⁷. Κατά συνέπεια, ο παρατηρητής του μνημείου πρέπει να ήταν σε θέση να εννοήσει το περιεχόμενο της παράστασης και χωρίς τη βοήθεια επεξηγηματικών συμβόλων, κάτι όμως που λογικά -αφού η παράσταση στο σύνολό της δεν επαναλαμβάνει κάποιον συνηθισμένο στην ελληνική εικονογραφία τύπο- είναι εφικτό, μόνο όταν ο χαρακτηρισμός της κάθε μίας μορφής εκπροσωπεί μια γενικότερα κατανοητή αφηγηματική αξία, η οποία μάλιστα γινόταν απόλυτα συγκεκριμένη στο ειδικό πλαίσιο της παράστασης. Με βάση αυτά τα δεδομένα, είναι πολύ δύσκολο να φανταστούμε ότι ο καλλιτέχνης του "θρόνου" θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιήσει, ως το πιο βασικό στοιχείο της δημιουργίας του, ένα σύμβολο με τελείως παραλλαγμένη τη γνώριμη για τον θεατή εννοιολογική του σημασία, προκειμένου να πρωτοτυπήσει στην απόδοση του θέματος.

Εδώ ακριβώς βρίσκεται το πιο αδύνατο σημείο των επιμρατέστερων από τις ερμηνείες που ως τώρα έχουν προταθεί

5. Π.χ. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, 1983² και LIMC στα λήμματα "Άδωνις" ή "Αφροδίτη".

6. E. Simon, *Die Geburt der Aphrodite* (1959) 67 κ.εξ.

7. F. Studniczka, "Das Gegenstück der Ludovisischen "Thronlehne"", *Jdl*, 26, 1911, σελ. 128.

για το ανάγλυφο⁸. Αποδεχόμενες ως δεδομένο ότι η στάθμιση που διεξάγεται στο κέντρο της σκηνής από τον φρεωτό νέο αφορά κατά τον ίδιο τρόπο και τις δύο γυναικείες μορφές που τον πλαισιώνουν, οδηγούνται σ' ένα αδιέξοδο σχετικά με την επικάλυψη του νοήματος της έκφρασης των μορφών και της στάσης της πλάστιγγας. Σε μιά συμβολική στάθμιση δεν μετρά, σύμφωνα με την αρχαιοελληνική αντίληψη, ο όγκος ή το βάρος αυτού που εναποτίθεται στους δίσκους της πλάστιγγας, αλλά το συμβολικό του περιεχόμενο. Όσο πιο δυσβάστακτο είναι αυτό για τον άνθρωπο, τόσο μεγαλύτερο φυσικά και το "βάρος" του, το οποίο στην τέχνη μπορεί να παίρνει τελείως εξωπραγματικές διαστάσεις:

Διόνυσος: δύ' ἄρματ' εἰσέθηκε καὶ νεκρῶ δύο,
οὓς οὐκ ἄν ἄραιντ' οὐδ' ἑκατὸν Αἰγύπτιοι
(Ἀριστοφάνη, *Βάτραχοι* 1405 κ. ἔξ.)

61

Ο θεατής της σκηνής της κύριας πλευράς του "θρόνου" έβλεπε στην κλίση της ζυγαριάς το αποτέλεσμα του συμβολικού της φορτίου και όχι την αντίδραση σ' έναν από τους νόμους της φυσικής. Αντίθετα προς τα ισχύοντα για την αρχαιοελληνική σκέψη, η ερμηνεία που δίνει ο F. Studniczka στην παράσταση -ανταγωνισμός μεταξύ Αφροδίτης και Περσεφόνης για το ποιά από τις δύο θα κρατήσει περισσότερο καιρό κοντά της τον Άδωνι- έχει ως βάση το ποσοτικό μέγεθος αυτού που ζυγίζεται, χωρίς να παίρνει υπ' όψη της το βάρος των συνεπειών που θα προκύψουν από τον έτσι κρινόμενο ανταγωνισμό για την κάθε μια από τις θεές. Η πλάστιγγα βαραίνει, κατά τη γνώμη του, προς την πλευρά της Αφροδίτης επειδή προβλέπεται ο αγαπημένος της Άδωνι να παραμένει τα δύο τρίτα του χρόνου κοντά της και μόνο το ένα τρίτο κοντά στην Περσεφόνη. Άρα, η κλίση της ζυγαριάς εκφράζει την ευνοϊκή για την Αφροδίτη έκβαση της αντιμαχίας και αιτιολογεί το χαμόγελο της θεάς, αλλά και την θλίψη της αντιπάλου της. Είναι προφανές ότι σ' αυτήν την περίπτωση θα είχαμε μιά αντιστροφή της καθιερωμένης σημασίας του μηχανισμού του κεντρικού θέματος της παράστασης -η δυστυχία βαραίνει αναμφισβήτητα περισσότερο από την ευτυχία- πράγμα που έμμεσα ή άμεσα παραδέχονται όλοι οι υποστηρικτές της παραπάνω ερμηνείας καθώς και οι οπαδοί κάθε άλλης ερμηνείας που συνδέει την έκφραση των μορφών αποκλειστικά με την έκβαση της διαμάχης τους. Στο σχετικά πρόσφατο δημοσιευμένο άρθρο της Ch. Sourvinou-Inwood διαβάζουμε π.χ. *"Iconographically speaking, then, the artist of the Boston relief adapted the psychostasia pattern - two youths being weighed against each other by a woman on either side, one in sorrow, the other rejoicing -by altering the mechanics and the significance of the weighing, so that they correspond to that of a transaction in which the psychostasia pattern itself was inadequate, or inappropriate, or both"*⁹.

Δικαιολογημένα αναρωτιέται όμως τότε κανείς, πώς θα κατάφερε ποτέ ένας Έλληνας της εποχής εκείνης να "διαβάσει" την εικόνα που είχε μπροστά του, αν πίσω της κρυβόταν μιά τόσο εξεζητημένη διαδικασία διαμόρφωσής της. Θα πρέπει, σύμφωνα με όσα γνωρίζουμε για την αρχαία τέχνη, να υπάρχει μιά πιό απλή

8. Σχετ. βιβλιογραφία στους H. Möbius, "Zur Problematik des Bostoner Throns", *Charites*, 1957, σελ. 53 υποσ. 34 - L. Alschér, *Götter vor Gericht*, 1963, σελ. 127 και υποσ. 11 - Ch. Sourvinou-Inwood, "The Boston Relief and Religion of Locri Epizephyrii", *JHS*, 94, 1974, σελ. 126 υποσ. 1.

9. Ch. Sourvinou-Inwood ό.π. 128. Βλ. και E. Vermeule ό.π., σελ. 16: "The usual meaning of the psychostasia has been inverted".

δυνατότητα λογικού συνδυασμού της στάσης, των χειρονομιών και της έκφρασης των μορφών που συμμετέχουν σε όσα διαδραματίζονται στη σκηνή με το όχι κατά οποιονδήποτε τρόπο παραλλασσόμενο σύμβολο της στάθμισης. Αναφέραμε ήδη ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ερμηνειών που έχουν δοθεί στην παράσταση υιοθετεί την άποψη, χωρίς όμως να εξηγεί πειστικά ή έστω να αναφέρει ποιοί λόγοι την αναγκάζουν, ότι η στάθμιση αφορά κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο και τις δύο γυναικείες μορφές. Αυτό δεν είναι διόλου αναγκαίο. Ήδη στο αρχικό στάδιο της σχετικής με το "θρόνο" συζήτησης ήταν γνωστό ότι η αρχαιοελληνική τέχνη δεν χρησιμοποιεί το μοτίβο της στάθμισης μόνο στα πλαίσια υποθέσεων κατά τις οποίες κρίνεται κάτι μεταξύ δύο ατόμων -όπως π.χ. συμβαίνει στην ψυχοστασία ή στην περίπτωση του ανταγωνισμού μεταξύ Αισχύλου και Ευριπίδη στους Βατράχους- αλλά και σε περιπτώσεις που δεν περιέχουν κάποιο ανταγωνιστικό στοιχείο, δηλαδή συνδέονται με το πεπρωμένο ενός και μόνο ατόμου. Σ' αυτές ανήκει και το ζύγισμα μιας ερωτικής υπόθεσης, η λεγόμενη ερωτοστασία¹⁰. Σε μια "καμπανική" υδρία¹¹ παριστάνεται, για παράδειγμα, η Αφροδίτη να προσφέρει σ' ένα νέον άντρα "δύο ανισόβαρα ερωτικά πεπρωμένα προς επιλογή"¹². Η σκέψη ότι και στο ανάγλυφο της Βοστώνης θα μπορούσαμε να αντικρίσουμε την κρίση γύρω από μια "ερωτική" υπόθεση ενισχύεται κυρίως από το δεδομένο, πως τη ζυγαριά δεν την κρατά κανείς άλλος από τον ίδιο τον Έρωτα. Ο ισχυρισμός, ότι στη συγκεκριμένη σκηνή ο Έρωτα δρα "ως εντεταλμένος ειδικός του βασιλιά των θεών"¹³, είναι μια σύγχρονη ερμηνευτική κατασκευή, που δεν στηρίζεται ούτε σε εικονογραφικά παράλληλα ούτε στη φιλολογική παράδοση, και επομένως κινείται έξω από όσα θα μπορούσαν να είναι κατανοητά για τον θεατή. Αυθαίρετη είναι επίσης κάθε προσπάθεια άλλης ερμηνείας του φτερωτού νέου, αφού η ίδια η παράσταση δεν δίνει καμία αφορμή για κάτι τέτοιο¹⁴.

Αλλά και η από τον καλλιτέχνη ασφαλώς όχι τυχαία επιλογή του ψαριού και του ροδιού ως διάκοσμου των "νεκρών" τριγώνων συνηγορεί υπέρ μιάς τοποθέτησης των όσων διαδραματίζονται στη σκηνή στο πλαίσιο που πιο πάνω άρχισε να διαγράφεται, στον ερωτικό δηλαδή χώρο. Το ρόδι, προπαντός όμως το ψάρι, δεν αποτελούν σύμβολα ταύτισης, χαρακτηριστικά μόνο για μιά θεότητα ή κάποια μορφή του μύθου, όπως συμβαίνει, π.χ., με την αιγίδα ή τη λεοντή. Σε μια τέτοια περίπτωση εξάλλου θα ήταν δυσνόητη η επανεμφάνιση των ίδιων αντικειμένων στα "νεκρά" τρίγωνα που σχηματίζονται και στις δευτερεύουσες, στις στενές πλευρές του "θρόνου", αφού αυτές κοσμούνται με πρόσωπα που δεν ταυτίζονται με αυτά της κυρίας πλευράς. Παρά το ειδικό νόημα που μπορούν κατά περίπτωση να αποκτήσουν, και τα δύο αντικείμενα είναι κατ' αρχήν σύμβολα ερωτικής προσέλκυσης και γονιμότητας. Το ρόδι απαντά τόσο σε σκηνές συμποσίου¹⁵, όσο και σε σκηνές γάμου¹⁶. Ροαί νυμφικαί

10. Ο όρος ερωτοστασία είναι σύγχρονος. Δημιουργήθηκε προφανώς κατ' αναλογία του όρου ψυχοστασία και χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον E. Bielefeld, "Erotostasia", *Wiss. Zeitschr. der Universität Greifswald*, 1, 1951/52,σελ. 1.

11. F. Studniczka, ό.π. 140 εικ. 58- LIMC II Aphrodite 1248.

12. F. Studniczka, ό.π. 139.

13. F. Studniczka, ό.π. 142- βλ. σχετ. L. Alscher ό.π. 118 υποσ. 188 και Ch. Sourvinou-Inwood ό.π. 132.

14. Η E. Vermeule, ό.π. 161 π.χ. ερμηνεύει τον νέο ως "a fusion of Eros and Thanatos".

15. F. Muthmann, *Der Granatapfel* (1982) 48.

16. F. Muthmann, ό.π. 61 εικ. 48-49.

ονομάζονταν τα ρόδια που έσπαγαν οι αρχαίοι στο κατώφλι της νύφης για να ευχηθούν γονιμότητα. Τα ψάρια που παριστάνονται στο ανάγλυφο -το ένα σίγουρα μία τρίγλη¹⁷, το δεύτερο ίσως ένας κεστρεύς¹⁸- περιέχουν ασφαλώς μια σεξουαλική διάσταση¹⁹, προπαντός όμως τη διάσταση της πολυσπερμίας²⁰, την ίδια δηλαδή που τόσο έντονα υπάρχει και στο ρόδι. Με αυτήν τους την ιδιότητα ενδείκνυνται και τα δύο αντικείμενα φυσικά για να χαρακτηρίσουν την Αφροδίτη ως θεά του έρωτα και προστάτιδα του γάμου ή την Περσεφόνη ως την γονιμότητα φέρουσα νύφη του κάτω κόσμου, καθώς όμως επίσης και κάθε άλλη μορφή ως νύφη, ως ερωμένη ή ως θεά γονιμότητας και διάφορες σκηνές ως ερωτικές.

Αποδεχόμενοι τις παραπάνω απόψεις οδηγούμαστε στο ερώτημα, ποιās από τις δύο γυναικείες μορφές της κύριας πλευράς του "θρόνου" θα μπορούσε να σταθμίζεται η τύχη ως ερωμένης ή ως συζύγου; Η χειρονομία της μορφής προς τα αριστερά (εικ. 2) έχει, όπως δίκαια ως τώρα πολλές φορές τονίστηκε, πολλές και

Εικ. 2

17. F. Doelger, ό.π. 338.

18. F. Doelger, ό.π. 338. Παραμένουν όμως κάποιες αμφιβολίες ως προς την ορθότητα αυτής της ερμηνείας, λόγω της κακής διατήρησης του αναγλύφου. Βλ. και F. Studniczka ,ό.π., σελ. 129 κεξ.

19. RAC VII (1969) 1013 λήμμα Fisch (J. Engemann).

20. J. Engemann , ό.π. 1006.

διαφορετικού περιεχομένου σημασίες, με άλλα λόγια η ίδια χειρονομία μπορεί να εκφράζει π.χ. χαρά, έκπληξη ή συμπαράσταση²¹. Προφανές είναι εν πάση περιπτώσει ότι με το ανατεταμένο και ανοιχτό χέρι επιθυμείται να δηλωθεί η ενεργός συμμετοχή της μορφής σ' ένα συγκεκριμένο συμβάν. Ας αναφερθεί εδώ, πως σε μια παράσταση ερωτοστασίας που φέρει ένας ερυθρόμορφος καλυκόσχημος κρατήρας του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (εικ. 3), η χειρονομία που περιγράψαμε επαναλαμβάνεται από τον Ερμή ο οποίος συνοδεύει τη σταθμίζουσα Αφροδίτη²².

Η ψυχική διάθεση της ίδιας μορφής εκφράζεται μέσα από το αμυδρό της χαμόγελο, ένα χαμόγελο που δεν αιτιολογείται, όπως είδαμε, από την αρνητική για την πλευρά της κλίση της ζυγαριάς. Αν ταυτίσουμε την έκφρασή της -όπως προτείνει η E. Simon²³- με την ψυχική διάθεση που αποδίδεται με το νεοελληνικό "τι να κάνουμε", αν ερμηνεύσουμε το χαμόγελο ως ένδειξη επιδεικτικής αδιαφορίας, τότε, κατά τη γνώμη μας, υποπίπτουμε στο λάθος να δεχτούμε ότι μια τέτοια, υποτίθεται "γνήσια ελληνική", στην πραγματικότητα όμως τίποτε άλλο από έντονα φαναλιστική στάση θα μπορούσε να έχει κάποια θέση στα πλαίσια μιας σκηνης που

64

Εικ. 3

21. G. Neumann, *Gesten und Gebärden* (1965).

22. LIMC *Aphrodite* 1249 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

23. E.Simon, ό.π., 85.

αντανανκλά τον θεϊκό χώρο δράσης και παρέμβασης, όπως σίγουρα συμβαίνει με την παράσταση του ανάγλυφου της Βοστώνης. Εκτός αυτού προϋποθέτουμε, επίσης λανθασμένα βέβαια, ότι η στάση και η έκφραση της κάθε μίας των μορφών αντικατοπτρίζει στιγμιαίες ψυχολογικές αντιδράσεις, ανεξάρτητες, κατ' ανάγκη, από την κατά την εποχή της δημιουργίας του ανάγλυφου ως γνωστό επικρατούσα απαίτηση για "σαφήνεια των σχημάτων". Είναι τέλος περιττό να στηρίξουμε ερμηνείες της έκφρασης και της χειρονομίας της θεάς σε κάποιες υποκειμενικές εντυπώσεις, τη στιγμή που τα ίδια τα έργα της τέχνης και ακόμα σαφέστερα η αρχαία φιλολογική παράδοση είναι σε θέση να λύσουν τις σχετικές μας απορίες. Το μειδιάμα σε συνδυασμό με το ανατεταμένο, ανοιχτό χέρι αποτελούν για τους αρχαίους - χωρίς περιθώρια αμφιβολίας, όπως προκύπτει από το ακόλουθο απόσπασμα- ενδείξεις θεϊκής συμπαράστασης και εύνοιας²⁴ και μόνο κατ' αυτόν τον τρόπο έχουμε συνεπώς δικαίωμα να τα ερμηνεύσουμε:

Παρέστηκε δὲ καὶ ὁ Θεὸς ὀρέγει οἱ τὴν
 παιώνιον χεῖρα, καὶ παῖς νεαρὸς ὑπομειδῶν καὶ οὗτος
 (Αἰλιανός, ἀπόσπ. 99)

65

Ὡς αντίβαρο της τόσο ζωντανῆς έκφρασης της αριστερῆς γυναικεῖας μορφῆς χρησιμοποίησε ο καλλιτέχνης τη στάση της μορφῆς που κάθεται ἀντίκρου της, στη δεξιά πλευρά της παράστασης. Το βλέμμα της υποδηλώνει συγκέντρωση σε κάποια προβλήματα που δεν σχετίζονται με τα ὅσα συμβαίνουν τριγύρω της. Η αἰτία της θλίψης την οποία εκφράζει η χαρακτηριστικῆ για μορφές που πενθούν στάση της, δεν φαίνεται να είναι ἀποτέλεσμα της κρίσης που διεξάγεται παρουσία της²⁵ -μίας κρίσης που, ἐξάλλου σύμφωνα με την καθιερωμένη συμβολικῆ λειτουργία της στάθμισης, ἀποβαίνει ἀναμφισβήτητα ενοικῆ για αὐτή-, ἀλλὰ πηγάζει ἀπό χρονικῶς προηγούμενα συμβάντα.

Οι σκέψεις και παρατηρήσεις που εκθέσαμε μας οδηγούν σ' ένα πρώτο ἀποτέλεσμα. Η συμβολικῆ στάθμιση που εκτελεί ο Ἔρως κρίνει το πεπρωμένο μόνο μίας των δύο μορφῶν και συγκεκριμένα εκείνης προς τα δεξιά. Η προς τα αριστερά καθισμένη θεά της συμπαρίσταται ἐκδηλώνοντας την εὐνοιά της. Η θεά δεν μπορεί να είναι ἄλλη ἀπὸ την Αφροδίτη, ἀφοῦ ο Ἐρωτας ενεργεῖ προφανῶς κατ' ἐντολή της και ἐπιπλέον ὑπὸ την προστασία της. Το χαμόγελο της θεάς δεν είναι μία στιγμιαία ἀντίδραση ἐπὶ των συμβάντων, ἀλλὰ, ὅπως και σε πολλές ἄλλες σκηνές παραπλήσιου περιεχομένου, ένα σύμβολο που εκφράζει με σαφήνεια τη θεῖα εὐνοια:

ἐσύ μ' ἔνα χαμόγελο στό ἄθᾶνα-
 τό σου πρόσωπο ζητοῦσες λέει τί νά'παθα
 - τί νά' παθα νά μάθεις · για ποιάν αἰτία
 σέ φώναξα κοντά μου - τί νά'ναι πάλι
 ἐκεῖνο πού ζητᾶ ἡ τρελή καρδιά μου: "ποιά
 νά'ναι πάλι αὐτή πού τήν Πειθῶ ἱκετεύεις

24. O.Weinreich, *Antike Heilungswunder* (1909) 3 ὑποσ. 3.

25. Ἐτσι και η Ch. Sourvinou-Inwood, ὁ.π.,σελ. 136, ὑποσ. 77α.

νά σοῦ φέρει πίσω; ποιά νά πονέσεις σ' ἔκα-
νε Σαπφώ μου;.....

(Σαπφώ 1, 13 κ. ἔξ., ἀνασύνθεση καί
ἀπόδοση Ὁ. Ἐλύτη 1984)

Για τη μορφή προς τα δεξιὰ λαμβάνεται, ὅπως μας δείχνουν τόσο το μείδιμα της Αφροδίτης και του Ἐρωτα, ὅσο και η προς την πλευρά της ανασηκωμένη πλάστιγγα, μια ευνοϊκὴ ἀπόφαση. Στην κύρια πλευρά του "θρόνου" της Βοστῶνης παριστάνεται μια ἐρωτοστασία.

Ἡ στάση των μορφῶν στους δίσκους της πλάστιγγας

66

Ποιά ὅμως θα μπορούσε να εἶναι η θλιμμένη γυναίκα που βοηθά η Αφροδίτη; Την ἀπάντηση σ' αὐτό το ερώτημα την "κρυπτογράφησε" ο καλλιτέχνης, ευανάγνωστα για τον αρχαῖο θεατὴ, χρησιμοποιώντας ὄχι μόνο τη στάση της ἴδιας της μορφῆς, ἀλλὰ και τη στάση των δύο ειδώλων που βρίσκονται πάνω στους δίσκους της πλάστιγγας (εικ. 4). Τα δύο εἴδωλα με μορφή εφήβων ἐντάσσονται πάντα δια της βίας στις διάφορες

ερμηνείες του αναγλύφου, χωρίς ποτέ να γίνεται προσπάθεια μιάς πειστικής εξήγησης της ιδιόμορφης στάσης τους. Παραδόξως κανείς ως τώρα δεν ενδιαφέρθηκε ή τουλάχιστον δεν επέτυχε να τους συνδέσει με ικανοποιητικά εικονογραφικά παράλληλα. Αντ' αυτού διαπιστώνουμε κάποιες προσπάθειες ερμηνείας των μορφών στηριγμένες σε πολύ αμφισβητήσιμες υποκειμενικές κρίσεις, όπως π.χ.: "Οι δύο λεπτόσωμοι αθλητικοί νεανίσκοι μοιάζουν σαν να ήθελαν να εκμεταλλευτούν την ζυγοστάθμιση για ένα σύντομο τουρνουά, και συμβάλλουν έτσι στην κατά κύριο λόγο εύθυμη εντύπωση του συνόλου"²⁶. Τελευταίος επανέλαβε ο F.L. Bastet την άποψη, ότι η μία -η αριστερά για τον θεατή- νεανική μορφή "θυμίζει αμέσως τα γνωστά αγάλματα του Μαρσύα"²⁷. Την καλύτερη εικονογραφική σύγκριση για τον έφηβο προς τα δεξιά προσφέρουν, κατά τον ίδιο ερευνητή, οι σάτυροι στο ερεισίνωτο ενός από τους θρόνους του διονυσιακού θεάτρου της Αθήνας. Καμία από τις δύο συγκρίσεις δεν ικανοποιεί, όμως, από τη στιγμή που τις ελέγξει κανείς πίο προσεκτικά. Τα χέρια των σατύρων του διονυσιακού θεάτρου είναι λυγισμένα, όπως συνηθίζεται σε παραστάσεις του Άτλαντα και γενικότερα μορφών που στηρίζουν κάποιο βάρος, έντονα προς τα πίσω και ακουμπούν σχεδόν το κεφάλι, το ένα τους πόδι πατά με ολόκληρο το πέλμα στο έδαφος. Το κεφάλι του Μαρσύα, πάλι, κλίνει τόσο απότομα προς τα κάτω, ώστε το σαγόνι να ακουμπά σχεδόν το στήθος, τα χέρια του είναι τεντωμένα κάθετα προς τα πάνω, τα πόδια του κρέμονται παράλληλα το ένα προς τ' άλλο. Ελάχιστα πείθει, επίσης, η άποψη που υιοθέτησε η πλειοψηφία των ερευνητών, ότι δηλαδή η στάση των δύο νέων της πλάστιγγας παράγεται από τις ιδιαίτερες ανάγκες της σκηνης, που τους επιβάλλει να κρέμονται από τα νήματα που συνδέουν τους δίσκους με τον κανόνα της ζυγαριάς, και επομένως δεν μπορεί να έχει εικονογραφικά παράλληλα. Υπάρχουν βέβαια παραστάσεις ψυχοστασίας και ερωτοστασίας στις οποίες τα είδωλα που σταθμίζονται κρατούν τα νήματα της ζυγαριάς²⁸, αυτό το κάνουν όμως με έναν απόλυτα φυσιολογικό τρόπο, τείνοντας τα χέρια προς τα εμπρός και όχι, όπως θα συνέβαινε στην προκειμένη περίπτωση, κρατώντας το νήμα που βρίσκεται πίσω από την πλάτη τους, κάτι που η ανθρώπινη ανατομία αποκλείει.

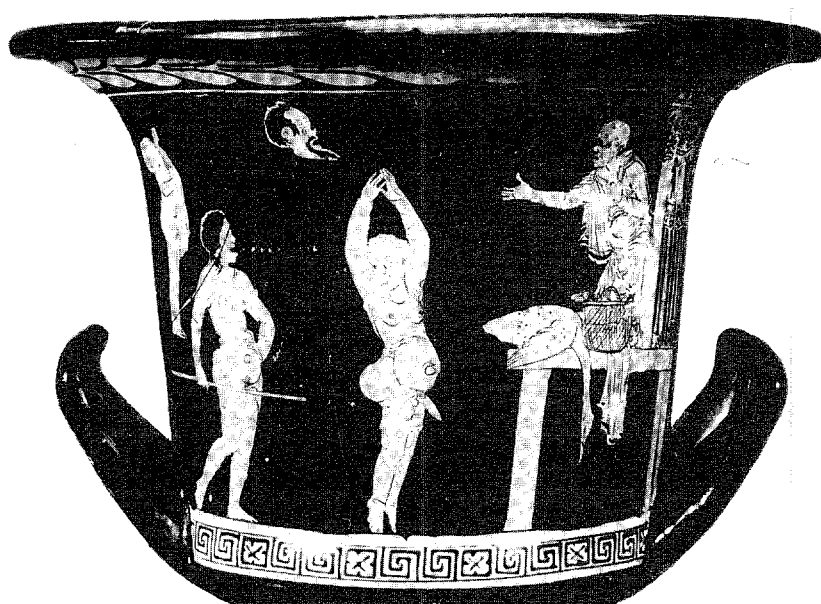
Χάρην μιάς ερμηνείας της στάσης των δύο νέων δεν επιτρέπεται να παρακάμπτεται το δεδομένο ότι σε όλες τις ως τώρα γνωστές παραστάσεις ανάλογου περιεχομένου, οι στάσεις των ειδώλων της πλάστιγγας είναι μεταξύ τους ίδιες. Βλέπουμε δηλαδή πάντα δύο καθιστούς ή δύο όρθιους Έρωτες, δύο συσπειρωτά καθισμένα ή δύο βαδίζοντα φτερωτά όντα, δύο πολεμιστές σε στάση μονομαχίας, ενώ αντίθετα δεν παριστάνονται ταυτόχρονα, π.χ., ένας καθιστός και ένας όρθιος Έρωτας. Η νεανική μορφή που αποδίδεται στο ανάγλυφο της Βοστώνης σε πλάγια όψη δεν θα μπορούσε να κρέμεται ποτέ από το νήμα που θα βλέπαμε, αν είχαν σωθεί τα χρώματα του αναγλύφου, να περνά πίσω από την πλάτη της, λόγω της απόστασης μεταξύ του νήματος και των χειρών, ούτε φυσικά από ένα νήμα που θα περνούσε κάθετα πλάι της, εκτός αν ο καλλιτέχνης παραβίαζε εθελοντικά όλους τους κανόνες της ανατομίας. Η στάση των ποδιών του ειδώλου εξάλλου αποτελεί επαρκή απόδειξη για το αβάσιμο αυτής της άποψης, αφού τα πόδια κρεμασμένων από κάπου μορφών παριστάνονται πάντα, όπως βλέπουμε και στην περίπτωση του Μαρσύα, παράλληλα μεταξύ τους και ποτέ σε στάση βηματισμού. Αυτό ισχύει και για την παράσταση σε έναν κατωιταλιωτικό κρατήρα (εικ. 5),

26. F. Studniczka, ό.π. 128.

27. BABesch 38, 1963, 16.

28. Πρβλ. Roscher, *Lexikon* II 1142 εικ. 2 και 1143 εικ. 4.

68

Ειχ. 5

Ειχ. 8

Εικ. 6

Εικ. 7

στην οποία παραπέμπουν η Χρ. Καρδαρά²⁹ και η Ch. Sourvinou-Inwood, θεωρώντας την ως "ακριβές εικονογραφικό παράλληλο"³⁰ των ειδώλων του "θρόνου" και εκεί τα πόδια του ηθοποιού δεν παριστάνονται σε στάση βηματισμού.

Για να διαπιστώσουμε ότι οι δύο νέοι δεν κρέμονται από τα νήματα της πλάστιγγας αρκεί να παρατηρήσουμε προσεκτικά τα χέρια του ειδώλου που αποδίδεται κατά μέτωπο. Σε φωτογραφία αυτής της λεπτομέρειας που παρουσιάζουμε εδώ για πρώτη φορά (εικ. 6)³¹ φαίνεται πολύ καθαρά -σε αντίθεση προς τις ως τώρα δημοσιευμένες φωτογραφίες του "θρόνου"- ότι τα χέρια του αριστερού ειδώλου δεν περισφίγγουν το νήμα. Η νοητή προέκταση του ανάγλυφου τμήματος της χορδής δεν περνά μέσα από την παλάμη του δεξιού χεριού του νέου και η στάση των δακτύλων του, τόσο του προς τα άνω τεντωμένου δείκτη του αριστερού χεριού, όσο και των δακτύλων του δεξιού, δεν εξηγείται παρά μόνο αν δεχτούμε ότι ο καλλιτέχνης δεν έδωσε ιδιαίτερη σημασία σ' αυτή την λεπτομέρεια. Πολύ πιο πιθανό είναι όμως ότι η στάση των χεριών του ειδώλου δεν είναι ούτε τυχαία ούτε αφύσικη, αλλά στοχεύει στο να βοηθήσει στην ταύτισή του, όπως συμβαίνει και στην περίπτωση του νέου που παριστάνεται σε ανάγλυφο του Μουσείου Bardo της Τύνιδας (εικ. 7)³².

Έχει γραφτεί, ότι τα δύο είδωλα στέκουν στις άκρες των ποδιών τους "για να εξισορροπήσουν τα σκαμπανεβάσματα της ζυγαριάς"³³ ή ότι κρέμονται από τα νήματα και "σπαρταρούν" για να υπενθυμίσουν στο θεατή τη μοίρα του Τιθωνού³⁴ ή ακόμα ότι συμβολίζουν τους "ανηρημένους" του κάτω κόσμου³⁵. Τα πράγματα είναι, ωστόσο, πολύ πιο απλά. Το βάδισμα στις άκρες των ποδιών χαρακτηρίζει στην ελληνική τέχνη τον χορευτή, τον δρομέα και γενικά όλες τις μορφές που κινούνται με ταχύτητα προς τα εμπρός. Τα ανατεταμένα χέρια, σε συνδυασμό με κινήσεις δακτύλων, όπως αυτές που χαρακτηρίζουν τον νέο του "θρόνου", αποτελούν βασικά στοιχεία ενός πολύ διαδεδομένου στην Ελλάδα χορού περσικής προέλευσης, του οκλάσματος³⁶. Πράγματι, μεταξύ των παραστάσεων χορευτών του οκλάσματος, συναντάμε και τα πειστικότερα εικονογραφικά παράλληλα της στάσης των δύο νέων της πλάστιγγας. Οι κινήσεις του οκλάσματος, χορού συνδεδεμένου στενά με την λατρεία του Διονύσου, περιέχουν όλες τις λεπτομέρειες που παρατηρούμε και στις κινήσεις των δύο ειδώλων του αναγλύφου: τα πάνω από το κεφάλι ανασηκωμένα χέρια, τον τεντωμένο δείκτη, το ελαφρά σκυμμένο κεφάλι, το βάδισμα στις άκρες των ποδιών (εικ. 8).

Στους δίσκους της πλάστιγγας δεν στέκουν, επομένως, κάποια στη σημασία τους απροσδιόριστα είδωλα, αλλά δύο διονυσιακοί χορευτές. Από αυτή πάλι τη διαπίστωση προκύπτει, ότι η

29. *Αρχαιολ. Εφημερίς*, 1964, 75 Πιν. 20 β.

30. Ευχαριστώ το Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης για την παραχώρηση της φωτογραφίας της λεπτομέρειας αυτής.

31. Ch. Sourvinou-Inwood, ό.π. 131.

32. *Catalogue du Musée Alaoui, 2e Suppl., 1921, 51 αρ. 1235 πιν. 81.*

33. F. Studniczka, ό.π. 128.

34. E. Simon, ό.π. 83.

35. Ch. Sourvinou-Inwood, ό.π. 135.

36. Βλ. σχετ. A.E. Kalpaxis, "Das Beizeichen silyonischer Alexandertetradrachmen", *Tainia, Festschrift R. Hampe, 1980, σελ. 291 κέξ.*

ερωτοστασία του αναγλύφου αναφέρεται στην ένωση του θεού με τον οποίο συνδέεται το όκλασμα, του Διονύσου, με μιά θεά ή μιά θνητή. Τον ρόλο που μπορούν να παίξουν στα πλαίσια ενός γάμου, φυσικά και ενός ιερού γάμου, χορευτές του οκλάσματος, μας παραδίδει η παράσταση πάνω σ' ένα αγγείο από το Καβίριο της Θήβας (εικ. 9). Ο χορευτής είναι εδώ προπομπός του εορταστικά στολισμένου, από δύο ημίονους συρόμενου κάρου, στο οποίο κάθονται γαμπρός και νύφη³⁷. Η όρθια στάση του χορευτή είναι ακριβώς η ίδια με αυτήν του ειδώλου του δεξιού δίσκου και αντικρούει την λανθασμένη άποψη, ότι το όκλασμα χορευόταν μόνο με γυρτό προς τα εμπρός το άνω μέρος του σώματος.

Εικ. 9

Ποιά θα μπορούσε, απομένει να ρωτήσουμε, να είναι αυτή η τόσο θλιμμένη σύζυγος του Διονύσου και ποιά τα αίτια της θλίψης της; Την απάντηση μάς τη δίνει η ίδια η μορφή, για την απόδοση της οποίας ο καλλιτέχνης προσέφυγε στον λεγόμενο τύπο της Πηνελόπης. Ο εικονογραφικός αυτός τύπος δεν χαρακτηρίζει, όπως είναι γνωστό, ένα συγκεκριμένο πρόσωπο του μύθου αλλά χρησιμοποιείται στην ελληνική τέχνη για να εκφραστεί μία ιδιαίτερη συναισθηματική κατάσταση. Ποτέ, όμως, δεν παρατηρούμε να αποδίδεται έτσι η στενοχώρια κάποιου που βγαίνει χαμένος από έναν οιονδήποτε ανταγωνισμό. Μορφές για την απόδοση των οποίων γίνεται χρήση αυτού του τύπου³⁸ -είτε πρόκειται για την Ηλέκτρα, είτε για την Περσεφόνη ή την Πηνελόπη, είτε για την ανώνυμη γυναίκα που θρηνεί δίπλα στον τάφο ή την μητέρα του ήρωα πολεμιστή ο οποίος φεύγει για τη μάχη - έχουν όλες ένα κοινό σημείο: αιτία της θλίψης τους είναι ο χωρισμός που τους επέβαλε η μοίρα, η θεία βούληση, από κάποιον που αγαπούσαν. Ανάμεσα στις ερωμένες και συζύγους του Διονύσου υπάρχει μόνο μία που κατατάσσεται στην κατηγορία των γυναικών που περιγράψαμε. Αυτή είναι η από τον Θησέα εγκαταλελειμμένη Αριάδνη.

Με βάση μία εκτίμηση των εκφράσεων, στάσεων και χειρονομιών των μορφών, που αποτελεί το αποτέλεσμα των συγκρίσεων με άλλα μνημεία,

37. P. Wolters - G. Bruns, *Das Kabirenheiligtum bei Theben*, 1940, 108 Πιν. 33.1 : "Wenn wirklich nicht nur ein feuchtföhlicher Heimweg nach dem Fest gemeint ist, dann hat die Deutung auf die Parodie eines Hieros Gamos noch die meiste Wahrscheinlichkeit . . .".

38. G. Neumann, *AA* 1962, 852 κέξ.

αντί να καταγράφει υποκειμενικές εντυπώσεις, καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα σχετικά με την ερμηνεία της κύριας πλευράς του αναγλύφου της Βοστώνης. Στο "θρόνο" παριστάνεται η επέμβαση της Αφροδίτης στη μοίρα της εγκαταλελειμμένης Αριάδνης. Ο καλλιτέχνης δεν είχε ως στόχο την παρουσίαση ενός από τα δύο τμήματα του μύθου της Αριάδνης. Σε μία, όπως καθαρά πλέον διακρίνεται, εξαιρετικής ποιότητας σύνθεση, στην οποία εξαντλούνται σχεδόν οι δυνατότητες της ελληνικής τέχνης, μας φέρνει αντιμέτωπος με εκείνη τη δραματική, φευγαλέα στιγμή που ταυτόχρονα συνδέει και χωρίζει τα δύο μέρη αυτού του μύθου, κάτι που κανένας ποιητής δεν πέτυχε ή δεν μπορούσε να αποδώσει με έναν τόσο εντυπωσιακά απλό τρόπο. Η προς τα δεξιά -πράγμα ασφαλώς όχι τυχαίο, αλλά ουσιαστικό στα πλαίσια της σημασιολογικής διαφοροποίησης των πλευρών στην αρχαία ελληνική τέχνη- καθισμένη Αριάδνη δεν είναι μόνο η γεμάτη απόγνωση, παρατημένη ερωμένη του Θησέα, αλλά την ίδια στιγμή και η μέλλουσα σύζυγος του Διονύσου. Η στάση της εκφράζει την ψυχική διάθεση που περιγράφει, εξίσου συγκινητικά, ο Κάτουλλος με τα λόγια:

nam quo me referam? quali spe perdita nitor?

(Κατούλλου, *Carmen* 64, 177)

Ο θεατής είναι όμως σε θέση να διακρίνει τη λύση, που στην Αριάδνη παραμένει ακόμα κρυφή:

Ἰλισσοῦ δὲ ῥέεθρα μελίρροτα Βάκχος ἑάσας
 ἄβροῶς ἔς ἄμπελόεσσαν ἑκάμασεν ἄντυγα Νάξου
 ἄμφι δὲ μιν πτερὰ πάλλεν Ἔρωσ θρασύς, ἔρχομένου δὲ
 μελλογάμου Κυθήρεια παρηγεμόνευε Λυαίου
 (Νόννου, *Διονυσιακά* 47, 265 κ. ἑξ.)

Η Αφροδίτη ως μεσολαβητής του ιερού αυτού γάμου δεν είναι μια εφεύρεση του ποιητή της ύστερης αρχαιότητας. Σ' αυτόν της το ρόλο την γνωρίζουν και οι πρωϊμότερες εποχές, όπως σαφώς αποδεικνύεται από το γνωστό απόσπασμα του Φερεκιδή, που, ως σημειωθεί, διαβάζεται σχεδόν σαν μια περιγραφή του αναγλύφου της Βοστώνης:

Κατολοφρομένης δὲ τῆς Ἀριάδνης ἢ Αφροδίτῃ ἐπιφανείῃα
 (θαρρεῖν
 αὐτὴ παραινεί· Διονύσου γάρ ἔσεσθαι γυναῖκα καὶ εὐκλεῖ
 (γενέσθαι
 (Σχολ. Ὀμ. Ὀδύσεια, λ, 322)

Η προς τα αριστερά καθισμένη, χαμογελαστή Αφροδίτη είναι, όπως την βλέπει και η Σαπφώ, η θετικά προδιατεθειμένη συμπαραστάτρια και προστάτιδα της γυναίκας που ο έρωτας την οδήγησε στη δυστυχία. Ο συνοδός της, ο προσωποποιημένος Έρωτας, συμμετέχει ενεργά στην τέλεση του μυστηρίου που θα δώσει τέλος στο δράμα. Η συμμετοχή του αποδίδεται όμως από τον αρχαίο Έλληνα καλλιτέχνη με πολύ μεγαλύτερη λεπτότητα και ευαισθησία, απ' ό,τι από τον ποιητή, που αιώνες αργότερα θα γράψει:

παρθενικήν δὲ
 φέρτερον εἰς πόθον ἄλλον ἐμάστιε κέντροι κεστῶ
 θούρος Ἔρως περίφοιτος, ὅπως Μινωίδα κούρην
 πειθομένην ζεύξιε κασιγνήτῳ Διονύσῳ
 (Νόννου, *Διονυσιακά* 47, 422 κ. ἔξ.)

Ο Ἔρως κοιτάζει, "υπομειδιῶν και ούτος", προς την πλευρά της πλάστιγγας που ανασηκώνεται. Το μειδιάματά του δεν είναι βέβαια αυτό ενός "ανάγωγου μόρτη" - "*eines losen Schlingels*"³⁹ - αλλά υποδηλώνει, όπως και το χαμόγελο της Αφροδίτης, την θεϊκή συμπαράσταση. Η ερωτοστασία, που διεξάγεται με τη βοήθειά του, σημαίνει για την Αριάδνη -το ίδιο αφήνει να εννοηθεί και το σχόλιο της Οδύσειας που ήδη παραθέσαμε- την είσοδό της στον κόσμο των Θεών:

χρυσοκόμης δὲ Διώνυσος ξανθὴν Ἀριάδνην,
 κούρην Μίνως, θαλερὴν ποιήσατ' ἄκοιτιν
 (Ἡσίοδος, *Θεογ.* 948)

73

Ο ίδιος ο Διώνυσος δεν εμφανίζεται στο ανάγλυφο. Αυτό δεν είναι κάτι που επιβάλλεται από κάποιες ανάγκες για την διατήρηση της συμμετρίας στην παράσταση ούτε από την έλλειψη χώρου, αλλά από το περιεχόμενο του μύθου. Η εμφάνιση του Διονύσου είναι το συμβάν που τέμνει τον μύθο στα δύο του μέρη:

... καὶ ἐπάλλετο χάσματι κούρη
 μνήσιν δλην Θησῆος ἀπορρίψασα θαλάσση
 οὐρανίου μνηστήρος ὑποσχεσίην ὕμεναίων
 δεξαμένη · ...
 (Νόννου, *Διονυσιακά* 47, 453 κ. ἔξ.)

Μιά αυτού του είδους απότομη τομή του μύθου ερχόταν, προφανώς, σε άκρα αντίθεση προς τις επιδιώξεις του καλλιτέχνη, ο οποίος δίνει λύση στο πρόβλημα καταφεύγοντας σ' ένα πρωτότυπο τέχνασμα. Η επικείμενη άφιξη του Διονύσου υποδηλώνεται στο ανάγλυφο, σαφέστατα για τον θεατή, μέσω των δύο διονυσιακών χορευτών της πλάστιγγας. Και πέρα απ' αυτό, ενώ ο νέος που βρίσκεται πάνω στον χαμηλωμένο δίσκο κοιτάει προς τον θεατή, ο διονυσιακός χορευτής του δίσκου που υψώνεται, της "καλής" πλευράς δηλαδή, στρέφεται προς την Αριάδνη τονίζοντας έτσι ακόμα πίο έντονα το στοιχείο της προκείμενης ένωσης του θεού με την ηρωίδα. Τέλος, οι διονυσιακοί χορευτές της ζυγαριάς δεν φαίνεται να έχουν εδώ μόνο την ιδιότητα του εκπροσώπου του Θεού, αλλά να έχουν χρησιμοποιηθεί ταυτόχρονα ως αναφορά σε ένα από τα βασικά έθιμα του αρχαιοελληνικού γάμου:

τὸν δ' εὖρον δαινύντα γάμον πολλοῖσιν ἔτησιν
 υἱέος ἠδὲ θυγατρὸς ἀμύμονος ᾧ ἐνὶ οἴκῳ.
 . . . .
 . . . μετὰ δὲ σφιν ἐμέλπετο θεῖος ἀοιδὸς
 φορμίζων· δοιῶ δὲ κυβιστῆρε κατ' αὐτούς,
 μολπῆς ἐξάρχοντες ἐδίνεον κατὰ μέσσοις,
 (Ὀδύσσ. δ.3 κ. ἔξ.)⁴⁰

39. F. Studniczka ό.π. 127. - L. Alschcr ό.π. 61 κέξ.

40. Δεν εξετάζουμε εδώ αν αυτό το απόσπασμα αντιπροσωπεύει την αρχική μορφή της Οδύσειας ή έχει προστεθεί στο έπος στα μετά τον Όμηρο χρόνια.

Κλείνοντας την πρότασή μας για μια νέα ερμηνεία της κεντρικής παράστασης του ανάγλυφου της Βοστώνης επιθυμούμε να παραπέμψουμε σ' ένα μνημείο της ελληνικής ζωγραφικής. Την Αφροδίτη, ως συμπαραστάτιδα της Αριάδνης και μεσολαβήτρια του ιερού γάμου της με το Διόνυσο, την συναντούμε ακόμα μια φορά στον λεγόμενο κρατήρα της Αριάδνης, ένα ερυθρόμορφο αγγείο από την σικελική Καμαρίνα (εικ. 10)⁴¹. Αυτή η παράσταση, που είναι πολύ πιθανό να είναι επηρεασμένη από τον πολυσυζητημένο πίνακα του Πολυγνώτου στον ναό του Διονύσου της Αθήνας⁴², τεκμηριώνει κατ' αρχήν ότι η εγκαταλελειμμένη Αριάδνη δεν παρουσιάζεται στην ελληνική τέχνη μόνο ως "κοιμωμένη", αλλά και καθισμένη σ' ένα βράχο, όπως και στο ανάγλυφο της Βοστώνης. Δεν χρειάζεται, επομένως, να καταφύγουμε στην κάπως εξεζητημένη στάση της ηρώιδας στο ρωμαϊκό "μωσαϊκό του Θησέα" στο Salzburg⁴³, για να αποδείξουμε ότι ο δημιουργός του "θρόνου" δεν ήταν υποχρεωμένος να εφεύρει έναν νέο τύπο της Αριάδνης, αλλά ότι είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει έναν γνωστό τύπο για να εκφράσει όσα ήθελε.

Εικ. 10

Στον κρατήρα της Καμαρίνας θέλουμε, όμως, να παραπέμψουμε και για έναν ακόμα λόγο. Και εκεί απεικονίζονται συγχρόνως τα δύο αλληλοσυνδεόμενα τμήματα της ναξιακής εκδοχής του μύθου της κόρης του Μίνωα. Το πλοίο του Θησέα είναι έτοιμο να εγκαταλείψει τη Νάξο. Ο ήρωας στέκεται ακόμα στο ακρογιάλι, ήδη όμως έχουν εμφανιστεί ο Διόνυσος και ο Έρωτας που στεφανώνει τη νύφη.

41. *CVA Syracus (I) III 1* Πίν. 10, 1-4. E. Simon, *AntKunst* 6, 1963, 14 Πιν. 5,2.

42. Πανσανίας I, 20, 3.

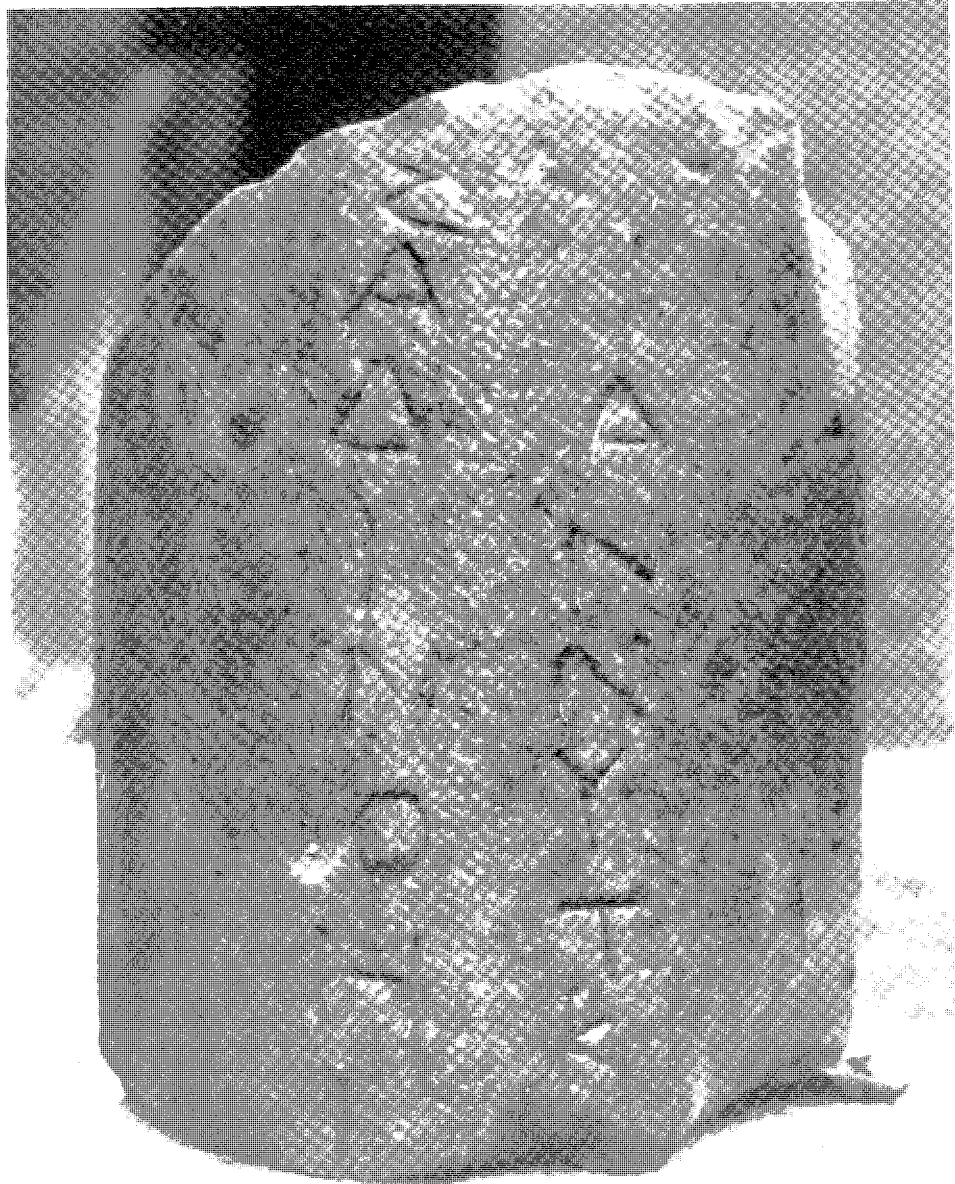
43. LIMC III Ariadne 91.

Ανάμεσα στον θεό και τον ήρωα παρεμβάλλει ο αγγειογράφος την προστάτιδα του Θησέα Αθηνά, που στη συγκεκριμένη εικόνα λειτουργεί όχι μόνο ως μέρος της αφήγησης αλλά και ως κάθετος διαχωριστικός άξονας των δύο σκηνών που συγκροτούν τη σύνθεση. Κατ' αυτόν τον τρόπο κατορθώνει να αποτρέψει τον κίνδυνο μιας σύγχυσης που ενδεχομένως θα μπορούσε να προκύψει από την ταυτόχρονη παρουσία των δύο "δευτεραγωνιστών" του μύθου, μια σύγχυση που εύκολα δημιουργούσε, ακόμα και στους αρχαίους, η πρακτική αδυναμία έκφρασης της ακαριαίας μεταβολής των συναισθημάτων μέσω της ίδιας της Αριάδνης: "Στη Νάξο γιόρταζαν την Αριάδνη τη μία ως πενθούσα εγκαταλελειμμένη ή ως την άτυχα στον θάνατο οδηγημένη, με σκοτεινά λατρευτικά έθιμα, την άλλη ως την ευτυχισμένη νύφη του Διονύσου, με χαρμόσυνες βακχικές τελετές, και γι' αυτό, σύμφωνα με μερικούς ναξίους συγγραφείς, επικρατούσε στη Νάξο η άποψη ότι υπήρχαν δύο διαφορετικές Αριάδνες"⁴⁴. Παρόμοια είναι και η σύγχυση που επικράτησε και στη σύγχρονη έρευνα, με αποτέλεσμα, μερικοί αρχαιολόγοι να υποθέσουν ότι η περιγραφή του πίνακα του Πολυγνώτου από τον Πανσανία, αναφέρεται σε δύο διαφορετικά έργα του ζωγράφου⁴⁵. Η σύγχυση που προκύπτει από τη διπλή υπόσταση της ηρωίδας είναι ίσως και η εξήγηση για τον δρόμο που πήραν οι ερμηνείες για την Αριάδνη της Βοστώνης.

* Το κείμενο του Θανάση Καλπαξή "Μια Αριάδνη στη Βοστώνη" κατατέθηκε για δημοσίευση στην Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης το 1988.

44. Roscher, *Lexikon I* 543 λήμμα *Ariadne* (Stoll).

45. Βλ. σχετ. τις δικαιολογημένες ενστάσεις της E. Simon, *Özh.* 41, 1954, 77 υποσ. 1.

ΕΝΑ ΛΑΚΩΝΙΚΟ ΑΝΑΘΗΜΑ ΣΤΗ ΔΙΚΤΥΝΝΑ*

Γιώργος Σταϊνχάουερ

77

1. Η επιγραφή

Τμήμα κιονίσκου από λευκό μάρμαρο σπασμένο κάτω, πάνω κομμένο λοξά. Διαστάσεις: ύψ. 0,13-0,25 μ., διάμ. 0,182 μ. Στο κέντρο τής πάνω επιφάνειας ελλειψοειδής (0,03 X 0,06 μ.) τρύμος για τη στερέωση του χωριστού πάνω τμήματος που λείπει. Η επιφάνεια του κιονίσκου είναι δουλεμένη με λεπτό βελόνι και φέρει επιγραφή σε δύο στήλες, σε διάταξη κιονηδόν αλλά με ανεστραμμένη φορά, δηλ. η ανάγνωση γίνεται από κάτω προς τα πάνω. Το ύψος των γραμμάτων 0,022 μ.

Βρέθηκε το 1978

σε ένα χωράφι 1,5 χμ. ΝΔ. από το χωριό Αγ. Ανάργυροι (παλαιά Ζούπαινα). Μουσείο Σπάρτης αρ. 7872.

[—]ιθονίδας
[Δι]κτύνναι

Πολύ μικρή βαρύτητα μπορεί να δοθεί στο παλαιογραφικό κριτήριο για τη χρονολόγηση των σπαρτιατικών επιγραφών του 4ου και 3ου αι. π.Χ. Τούτο ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση του δημοσιευμένου κιονίσκου λόγω του μικρού αριθμού των γραμμάτων. Το συντηρητικό ύφος και η παρουσία ορισμένων παλαιοτέρων στοιχείων, όπως η μορφή του Ν και του ανοιχτού Σ, τοποθετούν την επιγραφή στο μεγάλο διάστημα από το 330 έως το 230 π.Χ. (εφόσον γίνει δεκτή η χρονολόγηση της IG V 1. 458). Η αμελής, χωρίς ακριβή στοίχιση, γραφή και η λιτή, χωρίς ακρεμόνες, απόδοση των γραμμάτων, δεν συμβιβάζονται με τις καλλιγραφικές φιλοδοξίες των χαρακτών του τέλους του 3ου αι. (π.χ. IG V 1. 724). Απουσιάζει επίσης η χαρακτηριστική για τον 3ο αι. απόδοση ορισμένων γραμμάτων, όπως το ανοιχτό Α και Δ. Πιθανή, με κάποια επιφύλαξη, είναι η χρονολόγηση στο τέλος του 4ου αι. ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

*Για το σχέδιο και το χάρτη ευχαριστώ θερμά τη ζωγράφο Μανόλια Σκουλούδη.

Ο τρόπος της διάταξης του κειμένου είναι αρκετά σπάνιος.¹ Στη Λακωνία βρίσκεται άλλο ένα παράδειγμα. Πρόκειται για το ανάγλυφο με την αναθηματική επιγραφή της Χορήβιος στην Ελευσίαν (*Χόρηβις Ἐλευσίαι*) από τις γειτονικές Γερώνθρες.² Η κατεύθυνση της επιγραφής έχει ως προφανή σκοπό την εξυπηρέτηση της ανάγνωσης από κάτω και προϋποθέτει την υψηλή τοποθέτηση της.³ Το αρχικό ωστόσο ύψος του κιονίσκου είναι άγνωστο, όπως και γενικά η μορφή του μνημείου. Δεδομένου ότι η επιγραφή πρέπει να βρισκόταν κοντά στην κορυφή, η προσθήκη είχε προφανώς ως σκοπό όχι την υπέρμετρη αύξηση του ύψους (το οποίο υπολογιζόμενο με βάση τη διάμετρο του κιονίσκου δεν είναι δυνατόν να ήταν πολύ μεγαλύτερο του ενός μέτρου) αλλά τη δημιουργία βάσεως για τη στερέωση της επιστέψεως και ενδεχομένως του αναθήματος. Δεν μπορούμε να διατυπώσουμε καμμία υπόθεση (πλαστικό αγγείο, ανάγλυφο ή αγαλματίδιο) για τη μορφή που είχε το ίδιο το αφιέρωμα. Περιττεύει επίσης κάθε σχόλιο για τον κοινότυπο τύπο της αναθηματικής επιγραφής.⁴ Αποφασιστική για την ιστορική ερμηνεία του αναθήματος θα ήταν η γνώση του ονόματος του αναθέτη. Το καθαρά λακωνικό όνομα δύσκολα θα μπορούσε να είναι αυτό ενός νεότερου ομωνύμου (ή ενός απογόνου) του γνωστού από μίαν επιγραφή της Δήλου του 400-399 π.Χ. εφόρου Θυωνίδα.⁵ Πολύ πιθανότερη είναι η συμπλήρωση: "[Πε]ι- honidas / [Δι]κτύνας".

2. Η Δίκτυνα στη Λακωνία

Ο δημοσιευόμενος κιονίσκος αποτελεί μια από τις αρχαιότερες επιγραφικές μαρτυρίες της θεάς όχι μόνο στη Λακωνία αλλά, όπως φαίνεται, σε ολόκληρη την Ελλάδα⁶. Το ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον του ευρήματος αφορά στα νέα

1. Τέτοιος τρόπος "κιονιόδον" διάταξης των γραμμάτων δεν αναφέρεται στα σχετικά εγχειρίδια (Larfeld, Guarducci), αλλά ούτε σημειώνεται κάποιο παράδειγμα ανάμεσα στα αναθήματα της Ακροπόλεως: Βλ. Α.Ε. Raubitschek, "Dedications from the Athenian Acropolis", *CPh* XLVII (1952).
2. A.J.B. Wace-F.W. Hasluck-H.J.W. Tillyard, "Laconia: Geraki", *BSA* XI (1904-5) 131, *IG* V 1.1118.
3. Για την προσαρμογή του τρόπου της γραφής στην οπτική του επισκέπτη βλ. παραδείγματα A. Wilhelm, *Beitraege zur griechischen Inschriftenkunde* (1909), 31-32.
4. Όνομα αναθέτη στην ονομαστική, όνομα θεότητας στη δοτική. Στα αρχαϊκά λακωνικά αναθήματα συνηθίζεται και ο λιτότερος τύπος με μόνο το όνομα του αναθέτη στην ονομαστική: π.χ. Αναξίβιος (*IG* V 1.215).
5. Μουσείο Δήλου αρ. 506 και 597: Th. Homolle, *BCH* III (1879) 12· P. Amandry, *BCH* LXXI-LXXII (1947-8) 415, εικ. 30· *IG* V 1.1564 και πιν. VII· *SEG* XI 963. Εικόνες: H. Roehl, *Imagines inscriptionum graecarum antiquissimum* (3¹907) 103.26· O.Kern, *Inscriptiones graecae* (1913), πιν.16. Για παράλληλα της προτεινόμενης συμπλήρωσης [Πε]ληονίδας (Πεισ-> Πειη-) βλ. P.Poralla, *Prosopographie der Lakedaimonier* (Breslau, 1913).
6. Η αρχαιότερη επιγραφική μνεία της Δίκτυνας βρίσκεται στον όρκο των Ορειωτών από την Λισσό (*IC* II XVII 1 [278-250 π.Χ.]). Οι αναθηματικές επιγραφές χρονολογούνται όλες στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Αστυπάλαια, *IG* XII 3. 189: "Τιμόκλεια Σινάνδρου Δικτύνα (λόγω του υπογεγραμμένου ιώτα είναι της ελληνιστικής εποχής και όχι του 4ου αι. π.Χ. όπως υποστηρίζεται από τον Farnell) Μήσσαλία, *CIG* III 6764: "θεῆ Δικτύα δήμος Μασσαλιωτῶν" (ρωμαϊκών χρόνων;), Αθήνα (;), *IG* II 2.4688 (ρωμ. χρόνων;· Κομμαγινη, *ZPE* 20, σσ. 201 κ.ε., στήλη από τέμενος με αφιέρωση του βασιλέως Αναόχου I της Κομμαγινης (μέσα του 1ου αι. π.Χ.): "Βασιλεύς Ἀντίοχος Θεός Δίκαιος Ἐπιφανής Φιλορωμαῖος καί Φιλέλλην, ὁ ἐγ βασιλεύς Μιθριδάτου Καλλιπικίου, ὁ κτίστης καί εὐεργέτης καί πρῶτος ἀναλαβῶν τήν κίταριν, Ἀπόλλωνι ἐπικόφω καί Ἀρτέμιδι Δικτύνην τόν τόπον τοῦτον ἀφιέρωσα, ..." . Πρβλ. *LIMC* λήμμα Diktynna (Chr. Boulotis).

στοιχεία που (έστω με τη μορφή εμμέσων πληροφοριών) είναι δυνατόν να προσφέρει σχετικά με την έκταση και το ρόλο της λατρείας της Δίκτυνας στη Λακωνική.

Το κέντρο της λατρείας της μεγάλης αυτής κρητικής θεάς, που στό ανατολικό τμήμα του νησιού είναι γνωστή ως Βριτόμαρτις,⁷ τοποθετείται στην περιοχή της Κυδωνίας, όπου βρισκόταν και το πιο περίφημο από τα ιερά της, το Δικτύνναιον και όπου αναφέρεται εορτή προς τιμήν της.⁸ Είναι άγνωστος ο χρόνος όπως και οι συνθήκες της επεκτάσεως της λατρείας στην απέναντι λακωνική ακτή. Στη Σπάρτη μεταφέρθηκε αυτή από το λιμάνι του Λα, όπου την παλαιότητα της αποδεικνύει η ύπαρξη ενός ναού και εορτής της θεάς. Η ίδρυση του σπαρτιατικού Δικτυνναίου, εφόσον αυτή, όπως πιστεύεται, εντάσσεται στο πλαίσιο της γνωστής πολιτικής πρακτικής για τη συγκέντρωση στην πρωτεύουσα των κυριότερων τοπικών λατρειών της Λακωνικής⁹ πρέπει να χρονολογηθεί στους ιστορικούς χρόνους.

Στη διάδοση της λατρείας στη Λακωνία¹⁰ σημαντικό ρόλο έπαιξαν χωρίς αμφιβολία η γειννίαση και οι στενές ιστορικές και πολιτιστικές σχέσεις με την Κρήτη αλλά και με τη Σάμο, με την οποία συνδέεται η ίδρυση, ή πιο σωστά επανίδρυση, του Δικτυνναίου της Κυδωνίας. Η αποδοχή της θεάς διευκολύνθηκε ωστόσο από τη συγγένεια με την Αρτέμιδα,¹¹ ιδιαίτερα με τη

7. Για τη διάκριση και σύνδεση των δύο σύμφωνα με το σχήμα Δήμητρος-Περσεφόνης βλ. R.F.Willems, *Cretan Cults and Festivals* (London, 1962), σ. 180. Για την πιθανή παρουσία της Δήμητρος και της Κόρης ως συννάων της Δίκτυνας στο σπαρτιατικό Δικτύνναιον βλ. *IG V 1.559* (3ος αι.μ.Χ.): “Δήμητρος και Κόρης εν Δικτύννη”.

8. Καλλιμ. *Ἦμν. εις Ἀρτεμιν*, στ.197 “...ὄθεν μετέπειτα Κύδωνες / νύμφην μὲν Δίκτυναν, ὄρος δ’ ὄθεν ἦλτα νύμφη / Δικταῖον καλέουσιν, ὄνεσθήσαντο δὲ βωμοὺς / ἱερά τε ῥέξουσιν”. Ηροδ. III 59. M.P. Nilsson, *Griechische Feste von religioeser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen* (Leipzig, 1906), σσ. 225–26. Για την ανασκαφή του Δικτυνναίου της Κυδωνίας βλ. F. Matz, *Forschungen auf Kreta 1942* (1951), σσ. 106–17. Η λατρεία μαρτυρείται στην Δ. και ΝΔ. Κρήτη: α) Λισ(σ)ός: *IC II XVII.1*, β) Φαλάσαρνα: Dionysius Calliphontis filius, ed. C. Mueller, *GGM I*, σσ. 118–29, 242 γ) Πολυρρήνια: Στραβ. X (479) δ) Άσπερα: μήνας Δικτυνναίου (*IC II III.1*).

9. Τα παραδείγματα αφρονούν στην Σπάρτη (ναός Ταιναρίου Ποσειδώνος, ναός Απόλλωνος Καρνείου και Μαλεάτα κλπ.) όπως εξάλλου και στην Αθήνα, όπου η μεταφορά των λατρειών στην Ακρόπολη και στην Αγορά χρονολογείται στους ιστορικούς χρόνους.

10. α) Νότια από το λιμάνι του Λα (Παυσ. III 24. 8): “πρός θαλάσση δὲ ἐπὶ ἄκρας ναός Δικτύνης Ἄρτεμιδος, καὶ οἱ κατὰ ἔτος ἕκαστον εορτὴν ἄγουσι” β) Σπάρτη (Παυσ. III 12.8): “ἐπὶ τῷ πέρατι τῆς Ἄφεταῖδος, ἐγγύτατα ἤδη τοῦ τείχους Δικτύνης ἔστιν ἱερὸν καὶ βασιλείοι τάφοι τῶν καλουμένων Εὐρωπυτιδῶν”.

11. Ἦδη στη δραματική ποίηση: Ευριπ. *Ιφιγ. Τ.*, στ.127· Αριστοφ. *Βατρ.*, στ.1359: “Δίκτυννα παῖς, Ἄρτεμις καλά” (αναφορά στους Κρήτες του Ευριπίδη)· Ηουχ. “Βριτόμαρτις ἐν Κρήτη ἢ Ἄρτεμις”. Solinus 11.8: “Cretes Dianam religiosissime venerantur, Britomartem gentilitate nominantes”. Βλ. εντούτοις τη σύγκριση στον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη, όπου ενώ στους στ.145–50 ο ποιητής αναφέρεται στην κρητική θεά, στο στ.1130 το όνομα της Δίκτυνας χρησιμοποιείται αντ’ εκείνου της Αρτέμιδος λόγω της κρητικής προέλευσης της Φαίδρας. Η εικόνα που επικρατεί στη συνέχεια (μια περίοδο από την οποία προέρχονται και τα περισσότερα ευρήματα) όπως και ο αντίστοιχος εικονογραφικός τύπος, οφείλεται στον Καλλιμάχο, *Ἦμν. εις Ἀρτεμιν*, στ.189–90: “ἔξοχα δ’ ἄλλων Γορτύνιδα φίλαο νύμφην, / ἔλλοφόνον Βριτόμαρτιν ἐὺσκοπον”. Η εξάρτηση από τον εικονογραφικό τύπο της αγροτέρας Αρτέμιδος χαρακτηρίζει ακόμα και τις γνωστές (αποκλειστικά νομοματικές) κρητικές παραστάσεις της Δικτύνης (βλ. *LIMC* λ. Δίκτυννα). Για τη σχέση με την Εκάτη βλ. παρακάτω υποσημ. 25. Ένα από τα πιο γνωστά παραδείγματα του υποβιβασμού των τοπικών μορφών της θεάς της άγριας φύσης σε νύμφες, κνηγετικές συντρόφους της Αρτέμιδος και του όνοματός τους σε επίκληση της θεάς του κνηγιού δίνει ο μύθος της αρκαδικής Καλλιτοῦς.

λακωνική μορφή της θεάς, που είναι γνωστή με τις επικλήσεις της Ισσωρίας, Ορθείας, Λιμνάτιδος και Καρυάτιδος¹². Είναι αξιοσημείωτη εν τούτοις η –έως και την ελληνιστική ακόμα εποχή– διατήρηση στη Λακωνία, όπως και σε μερικές ακόμα περιοχές (Αστυπάλαια, Άμβρωσο), του ονόματος αλλά και των χαρακτηριστικών της κρητικής προέλευσής της. Σε αντίθεση με την Αίγινα η Δίκτυννα εδώ ούτε αφομοιώθηκε από κάποια τοπική θεότητα, ούτε υποβιάσθηκε ποτέ σε επίκληση της Αρτέμιδος¹³. Με την άμεση εξάρτηση της λακωνικής από τη κρητική λατρεία συμφωνεί και η χαρακτηριστική (εμπνευσμένη από το μύθο και επιβεβαιωμένη από τα κρητικά παράλληλα) επιλογή της θέσης του σπαρτιατικού Δικτυνναίου σε ένα απότομο ύψωμα στο ΝΑ. άκρο της πόλης,¹⁴ καθώς και το ίδιο το όνομα της σπαρτιατικής κόμης, όπου το ιερό τοποθετείται: η Κυνόσουρα είναι μια από τις κρητικές τροφούς, όπως και η ίδια η Δίκτυννα, του Διός.¹⁵

Η γεωλογική εικόνα της ευρύτερης περιοχής από όπου προέρχεται ο κιονίσκος που δημοσιεύεται εδώ, μέσα στην καρδιά της άγονης κροκαλοπαγούς περιοχής η οποία προεκτείνει τον ασβεστόλιθο του Πάρωνος έως τον Ευρώτα,¹⁶ αναγκάζοντας το ποτάμι να ανοίξει το δρόμο του προς την παραλία του Έλους μέσα από ένα στενότατο φαράγγι αφενός και αφετέρου η μικρή – 1 έως το πολύ 1,5 στρέμματα – έκταση του συγκεκριμένου χώρου ευρέσεως του κιονίσκου, όπως αυτή ορίζεται από τα επιφανειακά ευρήματα, σχεδόν μόνο κεραμίδια στέγης, αποκλείουν την ύπαρξη στο σημείο αυτό ενός οικισμού ή έστω μίας μεγάλης αγροικίας, όπως αυτές που εκάλυπταν κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο τις εύφορες περιοχές της Αφυσσού και των Χρυσάφων.¹⁷ Πολύ περισσότερο πιθανή είναι η ταύπιση του χώρου με κάποιο από τα αγροτικά ιερά με τα οποία ήταν σπαρμένη η λακωνική γη, όπως αποδεικνύει η πρόσφατη συστηματική έρευνα της Λακωνικής.¹⁸ Χρειάζεται ωστόσο

80

12. S.Wide, *Lakonische Kulte* (Leipzig, 1893), σσ.259-60. Για τη συγγένεια της Δίκτυννας με την πελοποννησιακή Πότνια Θηρών βλ. K.Hoenn, *Artemis: Gestaltwandel einer Goetin* (1949), όπου γίνεται ειδική αναφορά στις σπαρτιατικές μορφές της θεάς (Ορθία, Λιμναία, Καρυάτις), και παρακάτω υποσημ. 26. Ιδιαίτερα για τη σχέση με την Σαμία Ήρα Λυγόδεσμα βλ. την ιστορία στον Ηρόδοτο (III 59) της ίδρυσης του ιερού της Δίκτυννας στην Κυδωνία από τους Σαμίους.

13. Τούτο αποδεικνύει και η δημοσιευόμενη επιγραφή. Στον Παισανία αντίθετα η θεά ονομάζεται Άρτεμις-Δίκτυννα. Χαρακτηριστική μιας φάσης που προηγήθηκε της οριστικής αφομοίωσης της κρητικής θεάς από την Αρτέμιδα, είναι η αναφορά στη συνύπαρξη και των δύο εορτών στην Δήλο (βλ. *IG XI* 2.145, στ.34: “χορῶι τῶι τοῖς Ἀρτεμισίους καὶ Βριτομαρτίους”· πρβλ. *IG XI* 1.146,158 και Ph. Bruneau, *Recherches sur les cultes de Délos à l'époque hellénistique* (Paris, 1970), σσ.198-201.

14. Η θέση του ιερού σε ένα απόκρημνο και γι' αυτό ανοχύρωτο σημείο στο ΝΑ. άκρο της πόλης διαπιστώνεται στην περιγραφή της πολιορκίας της Σπάρτης το 195 π.Χ. (Τ.Λίβ. XXXIV 38). Ανάλογη είναι και η υποδοχή και η πορεία στην Λακωνία καθώς και η σημασία της επιλογής του τόπου του ιερού στην περίπτωση της Μητέρας (Κυβέλης)· βλ. σχετικά J. de la Genière, “De la Phrygie à Locres Epizéphyrienne: Les Chemins de Cybèle”, *MEFR* 97 (1985) 694-718).

15. Για την Κυνόσουρα ως τροφό του Διός βλ. τα άρθρα της Κ. Γιαννουλίδου στο περιοδικό *Πλάτων*, πύκ κάτω σημ. 26.

16. A. Philippson, *Die Griechischen Landschaften* III 1, (Frankfurt/Main, 1959), σ. 477.

17. Για τα προσωρινά αποτελέσματα της συστηματικής επιφανειακής έρευνας της Λακωνικής από τους G. Cavanagh και J. Crouwel βλ. *AR* (1983-84) 28· *AR* (1984-85) 24· *AR* (1987-88) 25· *AR* (1988-89) 37· *Λακωνικά Σπουδαί* 9 (1988) 77-88 (Πρβλ. Ξενοφ. *Ελλ.* VI 27).

18. Για τις θέσεις των ιερών που αποκαλύφθηκαν κατά την έρευνα των Cavanagh και Crouwel (ό.π. σημ.) βλ. *AR* (1987-88) 25· *AR* (1989-90) 20-24.

ΑΡΙΑΔΝΗ

συμπλήρωση η ειδυλλιακή εικόνα που έρχεται αμέσως στο νου, αυτή του αφιερώματος ενός σπαρτιάτη κτηματία, κυνηγού στις ατέλειωτες ελεύθερες ώρες του (ήταν ως γνωστό το κυνήγι η μόνη εκτός από τον πόλεμο απασχόληση των σπαρτιατών "ομοίων") σε ένα αγροτικό ιερό της "πολυθήρου" Δίκτυνας,¹⁹ πιθανόν ένα παράρτημα του σπαρτιατικού Δικτυνναίου στο μεταίχμιο του κάμπου και των βοσκοτόπων του Πάργωνα.²⁰

Η θέση του ιερού στα όρια της πολιτικής χώρας και των περιοικίδων πόλεων του Σελινούντος και των Γερονθρών, πάνω στο δρόμο που ακολουθώντας τους πρόποδες της οροσειράς συνέδεε τη Σπάρτη με την τελευταία αυτή πόλη και τη χερσόνησο του Μαλέα,²¹ το εντάσσει στη σειρά των ιερών των εσχατιών, συνδεόντας έτσι στενότερα τη Δίκτυνα με τις προστάτιδες θεές των ορίων της Λακωνικής γης, όπως η Άρτεμις (Πατριώτις στα ΝΑ. όρια της πολιτικής χώρας, Καρυάτις στα ΒΑ., Δαφνεία στα ΝΔ., Δερρεάτις και Λιμνάτις στα Δ.) και η Αθηνά (στη Βελμνάτιδα)²². Παρόμοιος υπήρξε πιθανόν ο ρόλος της Δίκτυνας και στο Λα καθώς και στη φωκική Άμβρωσο, τη μοναδική περιοχή εκτός της Κρήτης και της Λακωνίας, όπου αναφέρεται ιερό της θεάς.²³

Σε τούτο το ρόλο, με τον οποίο δεν είναι άσχετη και η θέση της δίπλα στα τείχη της Σπάρτης, φανερώνεται μια άλλη όψη της θεάς. Η επέκταση της εξουσίας της Δίκτυνας πέρα από το χώρο της άγριας φύσης που ελέγχει η κλασική αγροτέρα Άρτεμις, με την οποία συνήθως εξομοιώνεται, είναι φανερή στην ταύπιση της με την Εκάτη.²⁴ Η συγγένεια με την Ορθεία και ιδιαίτερα με την

19. Η θεά συνδέεται με το κυνήγι στενότερα ακόμα από την ίδια την Αρτέμιδα. Ο Μ. Nilsson (*Geschichte der griechischen Religion I* σε *Handbuch der Altertumswissenschaft V.II* [Muenchen, 1967], σ. 312) υποθέτει ότι η ευρύτατη διάδοση της λατρείας της στη Ελλάδα, στην οποία αναφέρεται ο Πλούταρχος, οφείλεται –τουλάχιστον στα μεταγενέστερα χρόνια– στην αναγνώριση της ως μιας κατεξοχήν θεάς του κυνηγιού, εξαιτίας της ετυμολογικής σύνδεσης του ονοματός της με το κυνηγετικό δίχτυ.

20. Θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως ένδειξη για τη σύνδεση των κλήρων των Κονοουρέων (ή Κυνοουρέων) με την κόμη στην ασιακή περιοχή της οποίας βρίσκεται το σπαρτιατικό Δικτυνναίο. Άλλη ένδειξη παρέχει ο τόπος ευρέσεως της επιγραφής των Κονοουρέων υδραγών βλ. Chr. Le Roy, "Inscriptions de Laconie inédites ou revues", *Mélanges hellénistiques offerts à Georges Daux* (Paris, 1974), σσ. 229-38.

21. Για τα ίχνη του αρχαίου δρόμου βλ. F. Boelte, "Sparta" *RE* III A, στ. 1342.

22. Για τα λακωνικά ιερά των εσχατιών: Γ. Σταϊνχάουερ, "Το πρόβλημα του Ager Denthaliatis", *Αριάδνη* 4 (1988), 224-26 και υποσημ. 44.

23. Το ιερό (όχι η Άμβρωσος) ελέγχει ως εκ της θέσεώς του, στην αρχή της καθόδου, τον κόλπο της Αντίκυρας· Πανσαν. X 36.5: "Τραπέντι δὲ ἐπὶ Ἀντίκυραν [ενν. από την Άμβρωσον] ἀνάπτης τὰ πρῶτὰ ἐστὶν ὁδός. ἀναβάντι δὲ ὄσον δύο στάδια ἡμαλές τε χωρίον καὶ ἐν δεξιᾷ τῆς ὁδοῦ Δικτυνναίας ἐπίκλησιν ἱερὸν ἐστὶν Ἀρτέμιδος. ...τὸ δὲ ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δικτυνναίας κατάντης ὁδός ἐς Ἀντίκυραν πᾶσά ἐστι".

24. Βλ. L.R. Farnell, *Cults of the Greek States* (Oxford, 1909), σ. 479 και Willets (σημ.7), σ.180, σύμφωνα με τους οποίους η Δίκτυνα ανήκει στον κύκλο των (καρικής προέλευσης) κρητικών θεοτήτων της βλάστησης και της αύξησης (κατά τον Willets συνδεομένων επίσης και με τη μύηση των εφήβων). Στην ίδια κατηγορία ανήκουν η Ευρώπη, η Αριάδνη, η Λητώ κ.ά. μορφές της μεγάλης προελληνικής Μητέρας (Διοδ. IV 79, 80), την τυπική μορφή της οποίας διατηρεί η Κυβέλη. Διαφορετική από την καθιερωμένη (Δίκτυνα= τύπος της Αρτέμιδος, Άρτεμις= υπόσταση της προελληνικής Μητέρας των Θεών) είναι η δομική ερμηνεία του J.B. Harrod, "The Tempering Goddess: A Phenomenological and Structural Analysis of the Britomartis-Diktyнна-Aphaia Mythologem" (διδ. διατρ.: Univ.of Michigan, 1980). Στον Ευρωπαϊκή η Δίκτυνα, η οποία έχει περιόριστη εξουσία, συνδέεται με την Εκάτη· βλ. *Ιππόλ.*, στ.141-50: "Ὅτ' γὰρ ἔνθεος, ὦ κούρα/ εἴτ' ἐκ Πανός εἴθ' Ἐκάτας / ἢ σεμνῶν Κορυβάντων / φοιτῆς καὶ ματρὸς ὄρεας / οὐδ' ἄμφι τὰν πολύθηρον / Δίκτυναν ἀπλακίας / ἀνίερος ἀθύτων πελάνων

Αφαία²⁵ που πιστοποιείται τόσο από το μύθο όσο και από τη γειτνίαση του σπαρτιατικού Δίκτυνναίου με το ιερό της Αιγινάϊας Αρτέμιδος, αναδεικνύει τη διπλή όψη της κρητικής θεάς, ως πολιούχου, προστάτιδας της πόλης, και ως κουροτρόφου, προστάτιδας της αγωγής των εφήβων και των "συγγενικών" θεσμών. Στην Αφαία τη διπλή φύση της θεϊκής αυτής μορφής δηλώνει η επιφάνεια της Αθηνάς στη μέση της μάχης (στα αετώματα του ναού της), όπως και από την άλλη πλευρά, ο κεντρικός (όπως και της Ορθείας) ρόλος της στην αγωγή.²⁶ Η παρουσία της Δίκτυννας στις εσχατιές της πολιτικής χώρας αποκτά αντίστοιχα στις συγκεκριμένες συνθήκες της εποχής όπου χρονολογείται η επιγραφή, ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον. Οι λόγοι είναι δύο: η αυξημένη σημασία της περιοχής για την άμυνα της Λακωνίας και η σύγχρονη προσαρμογή στο πνεύμα της νέας στρατηγικής του παλαιού θεσμού της κρυπτείας.²⁷

Η αρχαιολογική έρευνα του αμυντικού συστήματος της ελληνιστικής Σπάρτης, στην περίοδο δηλαδή ανάμεσα στις ρυθμίσεις του Φιλίππου Β' και εκείνες του Αυγούστου, βρίσκεται ακόμα στην αρχή της.²⁸ Είναι φανερό πάντως ότι, μετά την απώλεια της εξωτερικής αμυντικής ζώνης των συνοριακών περιοχών και την

τύχη / Φοιτᾶ γάρ και διὰ λίμνας / χωροῦσ' ὑπὲρ πελάγους / δίνας ἐν νοτίαις ἄλμας", και Σχόλια: "τινὲς δὲ τὴν αὐτὴν εἶναι τῆ Ἑκάτῃ". Βλ. επίσης *Egypt. Magn.* 214. 26, Βριτόμαρτις: "Νεάνθης ἐν τῷ πρώτῳ περὶ τελετῶν φησι χρῆσιν Διὶ δοθῆναι ὅτι ἐκ τῆς μητρὸς τῆς Ἑκάτης γενησόμενος μεταστῆσει τῆς βασιλείας αὐτόν. γεννηθείσης δὲ τῆς Ἑκάτης, τὰς συμπαρούσας κόρας τῆ λεχοῖ ἀναβοεῖσαι, Βρίτον τουτέστιν ἀγαθόν". Βλ., τέλος, και το χαρακτήρα της Φωσφόρου Αρτέμιδος που ἔχει ἡ λακωνική Ἰσσωρία (Ντ. Πέππα-Δελμούζου, *AAA IV* (1973) 482- 90 και ἰδίως 487-89).

25. Αφαία: Πausan. II 30.3.

26. Για την εικονογραφική συγγένεια της Ορθείας (όπως και της Αφαίας) με την Αθηνά βλ. τις παραστάσεις της Αρτέμιδος Ορθείας με περικεφαλαία και δόρυ S. Grunauer von Hoerschelmann, *Die Muenzpraegung der Lakedaimonier* (Berlin, 1978), σ. 14 και πν. 1, αρ. 2 (κοπή Κλεομένου Γ'), πν. 28, αρ. 5-6 (κοπές Γαλληνοῦ). Πρβλ. E. Kunze, "Ein fruehes Palladion", *Olympiabericht VII* (1961), σ. 160 κ.ε. Για την ανάλογη (ἐνοπλη) μορφή της Δίκτυννας βλ. την αποδιδόμενη σε αυτή παράσταση H. Beauchamp Walters, *Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum II* (London, 1869), σ. 309 και *CVA Br. Mus.* 6111, πν. 18 (για τις αντιρρήσεις του van Effenterre βλ. *LIMC*, λήμμα Britomartis). Το χαρακτήρα της Δίκτυννας της Κυδωνίας ως κουροτρόφου πιστοποιεί ἤδη ἀπὸ τον 3ο αι. π.Χ. (ανεξάρτητα με το αν τούτο πρέπει να αποδοθεί σε φιλοδοξίες των Κυδωνίων) η σύνδεση της Δίκτυννας με τον Δία Κρητογενή βλ. επιγραφή της Λισσού *IC II XVII.1* σε Κ. Γιαννουλίδου, *Πλάτων* 8 (1956), 78 και 10 (1958), 105. Για τον ανάλογο χαρακτήρα της Αφαίας βλ. U. Sinn, "Der Kult der Aphaia auf Aegina", *Early Greek Cult Practice: Proceedings of the Fifth International Symposium of the Swedish Institute of Athens* (26-29 June 1986) (Stockholm, 1988), σσ. 149-59. Γενικά για το χαρακτήρα της κουροτρόφου που ἔχουν οι θεότητες αυτού του κύκλου (σημ. 6) βλ. ἰδιαιτέρα Willets ὁ.π., σ. 180, όπου γίνεται αναφορά στο ρόλο της θεάς στην αγωγή των εφήβων, όπως στην περίπτωση της Ορθείας Σπάρτης, της Ἄγρας Αθηνών, της Αλέας Αρκαδίας (Πaus. VIII 23.1). Για τη Δήμητρα και την Κόρη ως συννάους της Δίκτυννας στη Σπάρτη βλ. παραπάνω σημ. 7.

27. P. Vidal-Nacquet, *Le Chasseur noir: Formes de pensée et formes de société dans le monde grec* (Paris, 1981), σσ. 161 κ.ε.

28. Παρά τις επιμέρους μελέτες των W. Kendrick Pritchett, *Studies in Ancient Greek Topography: Part III* (Roads) (Univ. Of California, Class.Studies, τομ. 22, 1980), *Part IV* (Passes) (Univer. of California, Class. Studies, τομ. 28, 1982), Γ.Α. Πίκουλα, "Η Νότια Μεγαλοπολίτικη Χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο αι. μ.Χ." (διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1988), J. Christien: "Les liaisons entre Sparte et son territoire", *Montagnes, fleuves, forêts dans l'histoire* (J. Fr. Bergier ed., Stuttgart, 1985), σσ. 18- 44, και της ἰδίας "Promenades en Laconie", *Dialogues d'histoire ancienne* (Paris, 1989), σσ. 75-105.

εγκατάλειψη στη συνέχεια των φρουρίων της Θυρεάτιδος, των Καρυών, του Οίου της Σκιριτίδος και του Αθηναίου της Βελμινάτιδος, η σπαρτιατική μεθόριος έχει πλέον μετατοπισθεί στα όρια της κοιλάδας του Ευρώτα, στη γραμμή Σελλασίας, "χάρακος" Πελλάνας και των φρουρίων του Ταϊγέτου και του Πάρωννα.²⁹ Η δυσκολία κάτω από αυτές τις συνθήκες, της φύλαξης των φρουρίων της κορυφογραμμής του Πάρωννος στον Κοσμά και τον Αγ. Βασίλειο (Πολύβ. 5. 18-24 για την εισβολή του Φιλίππου Ε' και των Μεσσηνίων το 218 π.Χ.) οδήγησε έτσι στο διπλασιασμό της αμυντικής γραμμής με τη δημιουργία μιας σειράς μικροτέρων οχυρών που είχαν ως σκοπό τον έλεγχο των οδών εισβολής της Λακωνικής κατά μήκος του Οινούντος και από τα περάσματα του Πάρωννος, αλλά και την προστασία της πολιτικής γης, για τη σύγχρονη άνθηση της οποίας οι φιλολογικές μαρτυρίες συμφωνούν με τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας της περιοχής.³⁰

84

Η κατηγορία των ιερών, στην οποία εντάσσεται και το ιερό της Δίκτυνας στους πρόποδες του Πάρωννα, είναι ήδη γνωστή. Την ύπαρξη δύο φρουρίων κατά μήκος του κυρίως δρόμου που συνδέει τη Σπάρτη με τη Γλυπία (φρουρίο Αγ. Βασιλείου), στο τμήμα μεταξύ Αφυσσού και Χρυσάφων, είχε ήδη επισημάνει ο Jochmus.³¹ Την τυπική εικόνα του οχυρού ιερού φαίνεται να δίνει η πρόσφατη ανασκαφή ενός τρίτου, αν δεν ταυτίζεται με ένα από τα δύο προηγούμενα. Σε τούτο οι ανασκαφείς αναγνώρισαν (AR 1989-90. 22-24) ένα ιερό του Διός Μεσσαπέως και μιας κουροτρόφου θεάς. Για την προτεινόμενη εδώ ερμηνεία συνηγορούν ωστόσο σοβαροί λόγοι: η στρατηγική καταρχάς θέση του ιερού, η αποκάλυψη ύστερα ενός δεύτερου –εκτός του ναού– κτιρίου, που αρχικά χαρακτηρίστηκε ως περίβολος, στη συνέχεια "εστιατόριον", το πιθανότερο όμως είναι ότι πρόκειται για ένα οχυρωματικό πύργο και κατάλυμα της φρουράς, λόγω της θέσεως (ακριβώς στη ΒΔ. γωνία του λόφου) και της στερεότερης κατασκευής: τέλος τα ευρήματα, τα οποία, με εξαίρεση τα πήλινα αναθήματα, περιλαμβάνουν σχεδόν αποκλειστικά όπλα (αιχμές βελών, ακοντίων και τουλάχιστον δύο ασπίδες).

Είναι γνωστή η σύνδεση του θεσμού της κρυπτείας με τη φύλαξη των εσχατιών της χώρας. Όπως και η αστυνόμευση των περιοίκων (Ξενοφ. *Ελλ.* Γ 3.8-9), τούτο ήταν έργο των νεωτάτων,³² μεταξύ των οποίων πρέπει ίσως να αναζητηθεί, λόγω του σπαρτιατικού του ονόματος, και ο αναθέτης της επιγραφής μας. Η μόνιμη όμως φρουρά των πολεμικών περιόδων, απετελείτο από νεοδαμώδεις και ξένους (μισθοφόρους). Ανάμεσα σε αυτούς ιδιαίτερα σημαντική θέση πρέπει να είχαν οι κρήτες τοξότες. Οι πολεμιστές αυτοί, ειδικό στο χειρισμό του τόξου, ήταν φυσικό να αποκτήσουν σημαντικό ρόλο ιδιαίτερα στη φύλαξη των συνοριακών φρουρίων κατά την μακρά και ταραγμένη περίοδο της αντιπαράθεσης στη Μακεδονία και

29. Βλ. Πλουταρχ. *Αγίς* VIII: "τῆς δὲ γῆς ἀναδασθεΐσις τὴν μὲν ἀπὸ τοῦ κατὰ Πελλήνην χαράδρου πρὸς τὸ Ταῦγετον καὶ Μαλέαν καὶ Σελλασίαν".

30. Την επιδρομή του Επαμεινώνδα (για τις καταστροφές των πλουσιών οικιών των σπαρτιατών στην περιοχή δυτικά του Ευρώτα βλ. Ξενοφ. *Ελλ.* VI 5.27) διαδέχεται κατά τη διάρκεια του 3ου και του 2ου αι. π.Χ. ατέλειωτη σειρά εισβολών. Ιδιαίτερα καταστροφικές ήταν αυτές του Πύρρου (Πλουταρχ. *Πυρρ.* XXX: μετά την αποτυχία της επιθέσεως κατά της Σπάρτης "τὴν χώραν ἐπόρθη διανοούμενος αὐτόθι διαχειμῶσαι"), η επιδρομή των Αιτωλίων το 240 ή 239 π.Χ. (Πολύβ. IV 34.9) και εκείνη του Φιλίππου Ε' το 218 π.Χ. (Πολύβ. V 18- 24)

31. Βλ. J.J.E. Hondius–M.A. Hondius von Haeften, "Laconia II: Notes on Topography", *BSA* XXIV (1919–21) 145–Boelte, "Sparta" *RE* III A, στ.1320.

32. Ξενοφ. *Ελλ.* VI 5.24 και 31: Οἶον Σκιριτίδος, Φοιβαίων.

στο κοινό των Αχαιών από τον 4ο αι. και έως το 2ο αι. π.Χ.³³ Οι κρήτες τοξότες ήταν ανέκαθεν γνωστοί στη Σπάρτη. Η παρουσία τους μαρτυρείται ήδη από τον 2ο μεσοσηνακό πόλεμο,³⁴ όμως ιδιαίτερα πολυάριθμη (ο αριθμός τους φθάνει συχνά τους 2.000 άνδρες) και συνεχής υπήρξε αυτή από την εποχή του Αρέως (Πλουτ. *Πυρρ.* 29. 4-6) έως εκείνη του Νάβιος (Τ. Λιβ. XXXII 40. 4-5, XXXIII 3. 10, 14.4, XXXIV 27.2). Η ανάγκη εξασφάλισης της κρητικής πηγής στρατολογίας αποτέλεσε κύρια μέριμνα της σπαρτιατικής πολιτικής. Τούτο αποδεικνύει τόσο η ανάμειξη του Αρέως στους εσωτερικούς πολέμους της Κρήτης όσο και οι κρητικές κτήσεις του Νάβιος.³⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εν προκειμένω το σωζόμενο στο Μουσείο της Σπάρτης επιτύμβιο επίγραμμα (*IG V 1.723*) για ένα κρήτα μισθοφόρο (πιθανώς "ηγεμόνα" των μισθοφόρων, αν κρίνουμε από την μνημειώδη για τα λακωνικά μέτρα χαρακτήρα του επιτύμβιου) που φονεύθηκε το 264 π.Χ. στη μάχη της Κορίνθου και που, όπως αποδείχθηκε τελευταία,³⁶ προερχόταν από το κοινό των Ορειών, του οποίου η Δίκτυννα αποτελεί την κύρια θεότητα.³⁷

85

Οι στενοί δεσμοί με την Κρήτη και η συνεχής επί σειρά δεκαετιών παρουσία ενός αρκετά μεγάλου αριθμού κρητών συνέβαλε σίγουρα στην αναγέννηση της γνωστής ήδη στο λακωνικό χώρο λατρείας της Δίκτυννας. Δεν αποκλείεται συνεπώς να ήταν η προσωρινή εγκατάσταση μιας κρητικής φρουράς που έδωσε την αφορμή για το ανάθημα στη Δίκτυννα στο αγροτικό ιερό της Αρτέμιδος, προστάτιδας των ορίων της κόμης των Κυνοσουρέων. Τη φυσική εικόνα ενός

33. Η ανάθεση της φύλαξης των φρουριών σε σώματα τοξοτών είναι πρακτική γνωστή ήδη από τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (Θουκυδ. II 13.6-8 και A.W. Gomme, *A Historical Commentary to Thucydides*, vol. II (Oxford, 1956), σσ.34-42. Για τους Κρήτες ως τοξότες και τη σχέση με τη Δίκτυννα πρβλ. Αριστοφ. *Βάτρ.*, στ. 1355 κε.: "Ἄλλ' ὦ Κρήτες, Ἴδας τέκνα, τὰ/τόξα <τε> λαβόντες ἐπαμύνατε, τὰ / κῶλα τ' ἀμπάλλετε κυκλοῦμενοι τὴν οἰκίαν. / Ἄμα δὲ Δίκτυννα παῖς, Ἄρτεμις καλὰ. / τὰς κυνίσκας ἔχουσι ἑλθέτω διὰ δόμων πανταχῆ". Οι κρήτες μισθοφόροι της ελληνιστικής περιόδου είναι σχεδόν αποκλειστικά τοξότες βλ. Launey, ό.π. (σημ. 38), σ. 283. Η παράδοση του όπλου που τους ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους Ἕλληνες (Παυσαν. I 23.4:" Ἕλλησι ὅτι μὴ Κρησὶν οὐκ ἐπιχώριον ὄν τοξεύειν") ανάγεται στη μινωϊκή εποχή. Για την Αρτέμιδα του Καλλιμάχου το τόξο είναι "κυδώνιον" (Καλλιμ. Ἰγν. εις Ἄρτεμιν, στ. 81:"Κύκλωπες, κῆμοί τι Κυδώνιον εἰ δ' ἄγε τόξον").

34. Παυσαν. IV 19.4, 20.8, *IG V 1.252*. Σύγχρονες είναι οι παραστάσεις τοξοτών στα μολύβδινα αφιερώματα στην Ορθεία, καθώς και στον παθιαμοφρέα του θεάτρου της Σπάρτης, *BSA XII* (1905-6, πιν. IX).

35. Πλουταρχ. *Πυρρ.* XXVII 1-2: "ὅ τε Ἄρευσ οὐκ ἐτύγχανε παρών, ἀλλ' ἐν Κρήτη Γορτυνίους πολεμοῦμενος βοηθεῖν... Γενομένης δὲ νυκτὸς οἱ Λακεδαιμόνιοι πρῶτον μὲν ἐβουλεύσαντο τὰς γυναῖκας εἰς Κρήτην ἀποστέλλειν". Πρβλ. το ψήφισμα του Χρεμωνίδη, *SIG³ 434-5*, στ. 25-26: "καὶ Κρηταέων ὅσοι εἰσιν ἐν τε συμ[μ] / ἀχί[α] τε] ἰ Λακεδαιμονίων καὶ Ἀρέως", καθώς και H. van Effenterre, *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Paris, 1968), σ.248. Για τον Νάβι βλ. Τ.Λιβ. XXXIV 35.9: "in Creta insula nequam urbe, haberet, quas habuisset redderet Romanis".

36. Εμμ. Μικρογιαννάκης, "Ορειοί της Κρήτης στη Λακωνία (Συμβολή στη Λακωνική Επιγραφική)", *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών* (Μολάοι 5-7 Ιουνίου 1982) (Αθήνα, 1983), σσ. 268-72.

37. *IC II XVII I* Λισσός (συμμαχία Ορειών με Μάγα Κυθηναϊκής, 278-250 π.Χ.): "... καὶ στάλαν γράφαντες ἀναθέμεν ἐς τὸ Δικτυνναῖον ἐλ Λισσῶι τὸν αὐτὸν φίλον κῆχθρόν ἔξεν... Ὅρκος ὁμνῶν τὰν Δίκτυνναν καὶ τὸς ὁμοτεμενέας τὰς Δικτυννας καὶ τὸς ἐμ Ποικιλασίωι θεὸς καὶ τὸν Δία τὸν Κρηταγενῆ καὶ θεοὺς πάντας, ...". Το κοινό των Ορειών έχει ως ἕδρα του το ιερό της Δίκτυννας στη Λισσό, όπου και ανατίθεται η επιγραφή με τη συμμαχία. Οι θεοί που λατρεύονται στη Λισσό είναι, εκτός από τη Δίκτυννα, οι Διόσκουροι (παραστάσεις σε νομίσματα) και πιθανόν η Κυβέλη (ανάγλυφο).

από τα μέλη της αποδίδει ενδεχομένως ένα από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα του ιερού του Μεσσαπέως Διός, ο σφραγιδολίθος (AR 1989–90, εικ.17) με την παράσταση ενός σγουρομάλλη τοξότη.

86

Ανάλογη πιθανότατα υπήρξε η επίδραση του κρητικού στοιχείου σε ολόκληρο τον ελληνικό χώρο.³⁸ Η υπόθεση παρέχει μια θεμιτή, και εν πάση περιπτώσει πιο λογική από τη σύνδεση με τον κρητικό χαρακτήρα της θεάς, εξήγηση για την αφνίδια από το τέλος του 4ου αι. και έως το τέλος της ελληνιστικής εποχής αναγέννηση της λατρείας της Δίκτυννας, την οποία τεκμηριώνουν τα αναθήματα, τα ιερά και οι εορτές της θεάς σε τόσο απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές όπως η Λακωνία, η Φωκίδα, η Δήλος, η Αστυπάλαια, η Κομμαγινή, η Αθήνα και η Μασσαλία. Η ίδια υπόθεση εξηγεί και την εν συνεχεία σύνδεση της με την Ίσιδα,³⁹ αλλά και την εμμονή στο κρητικό όνομα και στις παραδόσεις για την κρητική καταγωγή της θεάς Δίκτυννας.⁴⁰

38. Βλ. M. Launey, *Recherches sur les Armées hellénistiques* (Paris, 1949-50), τομ.Ι, σσ. 248-86 και κατάλογος σ.1152. Σ. Σπυριδάκης, *Κρητολογία* 12-13 (1981) 49–83. Η παρουσία κρητών μισθοφόρων μαρτυρείται από τους καταλόγους των φρουρών στην Ερμόνη (M.Guarducci, *Historia* IX [1935] 69) που χρονολογείται πιθανόν το 273 π.Χ. και στην Λίβια στη φρουρά του Αττάλου στον πρώτο μακεδ. πόλεμο· βλ. L. Robert, *Feuilles de Delphes* II, σ. 224, στ.13· πρβλ. Launey, ό.π. (σημ. 38), σ. 255.

39. *P. Oxy.* II 1380. 82.

40. Η σύνδεση με τη Κρήτη τονίζεται σε όλα τα κείμενα που προαναφέρθηκαν (Ευριπ. *Κρήτ.* (= Αριστοφ. *Βάτρ.*), Ευριπ. *Ιππόλ.* Για την Αίγινα βλ. Πausan. II 30.3 και *IG* IV 1582 (ανάθημα στην Αφα= Αφαία, από το ιερό της Αφαίας Αθηνάς). Πρβλ. και Ε. Μικρογιαννάκης, "Η τύχη των υπό των Αθηναίων εξοικισθέντων Αιγινήτων", *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνον 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), Α' τόμος (Αθήνα, 1973), σσ. 195-98. Για την αιγινήτικη παράδοση στη Φωκίδα βλ. Πausan. X 1.1: ο οικιστής Φάκος γιός του Διακού. Για τους Δελφούς βλ. Πλουταρχ. *Ηθικά* 984 B: "Ἀρτέμιδος γε Δικτύνης, Δελφινίου δὲ Ἀπόλλωνος ἱερά και βωμοὶ παρὰ πολλοῖς Ἑλλήνων ἐστὶ" (σ' αυτή την κατηγορία ανήκει πιθανώς και το αφιέρωμα του Αντιόχου της Κομμαγινης, ό.π. (σημ. 6). Από τα Άπτερα προέρχεται ο κατασκευαστής του δεύτερου ναού του Απόλλωνος (Πausan. X 5.10). Στους Δελφούς πιθανόν να οφείλεται η εξάπλωση της λατρείας προς τα δυτικά, στην Καλυδόνια και Κεφαλληνία (*SIG*³ 438) παρά την πληροφορία για την αργεΐτικη προέλευση.

Ηδη η παρουσία της στη Δήλο και την Αστυπάλαια, καθώς και η ταύτιση της με την Ίσιδα, δείχνουν τη σύνδεση με την αιγυπτιακή κυριαρχία στο Αιγαίο, η οποία σε μεγάλο βαθμό είχε στηριχθεί σε κρήτες μισθοφόρους. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση τα στοιχεία που διαθέτουμε επιτρέπουν την απόπειρα για την επαλήθευση της υπόθεσης σε ένα άλλο ιερό, αυτό της φωκικής Αμβρώσου. Η λατρεία της Δίκτυνας πρέπει να ήταν και εκεί γνωστή από παλιά.⁴¹ Η ακμή ωστόσο του ιερού, όπως τουλάχιστον συμπεραίνεται από την περιγραφή του Πανσανία, ιδιαίτερα από την αναφορά στα αρχαϊστικά ("αιγιναίας τέχνης") αγάλματα σε μαύρο μάρμαρο, δεν μπορεί να είναι παλαιότερη από την ελληνιστική περίοδο, συμπίπτει δηλαδή και εδώ με τη μαζική εμφάνιση μισθοφόρων στη Φωκίδα στην τελευταία περίοδο της ελληνικής αντίστασης στο Φίλιππο Β' (346-338 π.Χ.). Είναι αλήθεια ότι οι πηγές (εν προκειμένω ο Διόδωρος), ενώ αναφέρουν τη συμμετοχή των Αθηναίων και των Πελοποννησίων, ιδιαίτερα των Σπαρτιατών (Διόδωρ. XVI 59, 510), δεν δίνουν περισσότερες λεπτομέρειες για τη σύνθεση του μισθοφορικού στρατού του Φαλαίκου. Η εμπλοκή του τελευταίου αυτού μετά από στρατιωτική ανταρσία, στις συγκρούσεις ανάμεσα στις κρητικές πόλεις, θα μπορούσε να αποδοθεί στην πίεση των κρητών, που πρέπει να ήταν πολυάριθμοι ανάμεσα στους μισθοφόρους του. Το ίδιο ισχύει αντίστοιχα και για την απόδοση του θανάτου του (παρόλο που αυτό φαίνεται να εντάσσεται στο γενικό σχήμα της θείας δίξης που τιμωρεί με τη σειρά τους διαδοχικούς στρατηγούς του Ιερού πολέμου) στην οργή κάποιας μη κατονομαζόμενης από το Διόδωρο θεότητας της Κυδωνίας, ένα θαύμα που πιθανότατα είχε ως σκοπό την απαλλαγή της κρητικής θεότητας από την έμμεση ευθύνη για την ιεροσυλία στο Δελφικό ιερό που εβάρυνε όλους τους μισθοφόρους των Φωκέων.⁴² Το φωκικό ιερό της Δίκτυνας θα οχυρώθηκε συγχρόνως με την πόλη της Αμβρώσου το 338 π.Χ. Η εν συνεχεία –κατά την ελληνιστική περίοδο– σημαντική, ανεξάρτητη από την κατεστραμμένη Άμβρωσο ακμή του⁴³ οφείλεται στην πιθανότατη ανανέωση της κρητικής παρουσίας, μία παρουσία αλληλένδετη με τη στρατηγική σημασία για τον έλεγχο του κόλπου της Ανάκυρας.⁴⁴

Δεν πρέπει να ξενίζει η προτεινόμενη σύνδεση της αναγέννησης των ιερών της Δίκτυνας με την εξάπλωση της κρητικής μισθοφορίας. Η ίδρυση από τον Ξενοφώντα στο κτήμα του στον Σμιλλούντα ενός ιερού της Εφεσίας Αρτέμιδος σε εκπλήρωση της ευχής που είχαν κάνει οι Μύριοι στον Κερασσούντα αποτελεί ένα πρώιμο παράδειγμα για το ρόλο των στρατιωτών στη

41. Για τις αρχαίες σχέσεις της Φωκίδος με την Αίγινα και των Δελφών με την Κρήτη βλ. την προηγούμενη σημείωση.

42. Βλ. Διόδωρ. XVI 62-63. Αν και ο μεγάλος αριθμός κρητών μισθοφόρων μαρτυρείται για την περίοδο 280-150 π.Χ. (στο στρατό του Αλεξάνδρου στην Θήβα και στην Μ. Ασία αναφέρονται μόνο μερικές εκατοντάδες κρητών τοξοτών βλ. Launey, ό.π. (σημ. 38), σ. 248), οι Κρήτες τοξότες αποτέλεσαν από ενωρίς βασικό στοιχείο όλων των μισθοφορικών στρατών βλ., π.χ., Ξενοφ. Κύρ. Αν. Α II.9, Β III.7,15, Δ II.28, VIII.27, Ε II.29)

43. Πανσαν. Χ 36.2: "Ἔστι δὲ ἀγορὰ Ἀμβρωσεῦσι οὐ μεγάλη, καὶ ἀνδριάντων ἐν αὐτῇ λίθου πεποιημένων κατεάγασιν οἱ πολλοί". Τελείως διαφορετική είναι η κατάσταση του ιερού της Δίκτυνας: "Δικτυνναίας ἐπίκλησιν ἱερόν ἐστιν Ἀρτέμιδος, ταύτην οἱ Ἀμβρωσεῖς ἄγουσι μάλιστα ἐν τιμῇ. τῷ δὲ ἀγάλματι ἐργασία τέ ἐστιν Αἰγιναία καὶ μέλανος λίθου πεποιηται".

44. Η στρατηγική σημασία της θέσεως τονίζεται ιδιαίτερα με αφορμή τα γεγονότα του Β' μακεδονικού πολέμου: βλ. Τ.Λίβ. XXXII 18 (198 π.Χ.), όπου υπογραμμίζεται η σημασία του λιμανιού της Ανάκυρας για τον ανεφοδιασμό, τη διαχείμαση του στρατού και για τον έλεγχο του Κορινθιακού κλπ., και Τ.Λίβ. XXXII 39 και 40 (97 π.Χ.), όπου η Ανάκυρα χρησιμεύει ως προγεφύρωμα του Φλαμίνου και των κρητών μισθοφόρων του.

διάδοση ορισμένων (πολεμικών) λατριών,⁴⁵ ανάμεσα στις οποίες σημαντική υπήρξε ανέκαθεν (ας μη λησμονείται ότι με την επίκληση της Αγροτέρας ή της Ηγεμόνης απετέλεσε αυτή την πολεμική θεά των Λακεδαιμονίων) η θέση της Αρτέμιδος ως Σωτείρας και Νικηφόρου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ως προς τη θέση που αναπτύχθηκε προηγουμένως, είναι η μνεία ως προστάτου των οχυρώσεων της Αρτέμιδος Φωσφόρου,⁴⁶ μιας θεάς της οποίας έχει ήδη επισημανθεί η συγγένεια με τη λακωνική Ισσωρία - Δίκτυννα.⁴⁷

45. Ξενοφ. *Κύρ. Αν.* Ε Π.4-13, Διογ. Λαερτ. ΙΙ 6.51-52, Παυσαν. V 6.5-6, Στραβ. VIII 7.5 (387)· πρβλ. Launey, ό.π. (σημ. 38), σ. 875 κε.

46. Launey, ό.π. (σημ.38), σ. 912.

47. Η Αρτεμις (όπως και η Εκάτη στην Κω) λατρευόταν ως Σώτειρα (είτε ως μία από τις παρέδρους του Διός Σωτείρος ή και μόνη όπως στη Θίβη) και ως Νικηφόρος. Είναι γνωστή επίσης η συμμετοχή των αθηναίων εφήβων στην πομπή της Αρτέμιδος Αγροτέρας. Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Launey, ό.π. (σημ. 38), σσ. 875 κε. Για τη μορφή της Φωσφόρου που έχει η Αρτεμις Ισσωρία βλ. παραπάνω (σημ. 24). Για την Εκάτη Επιπυργίδα των Αθηνών (και τη σχέση της με την Αίγινα) βλ. Mark D. Fullerton, "The Location and Archaism of the Hekate Epiryrgidia", *AA* 1986, 669.

ΟΝΕΙΡΑ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΗΡΟΔΟΤΟΥ *

89

Άννα Μίσσιου

Για τη στάση των ανθρώπων και τις αντιλήψεις τους ως προς τα όνειρα κατά την αρχαιότητα διαθέτουμε μόνο συμπτωματικές και αποσπασματικές μαρτυρίες, είτε πρόκειται για τους λαούς της Εγγύς Ανατολής¹ είτε για τους Έλληνες. Ανάμεσα στις ελληνικές πηγές έως και τον 5ο αι. π.Χ. ξεχωρίζουν τα ομηρικά έπη ως η παλαιότερη² και το ηροδότειο έργο *Ιστορίες* ως η πλουσιότερη.

Ο Ηρόδοτος γεννήθηκε λίγο πριν από το 480 π.Χ. Γενέτειρά του ήταν η Αλικαρνασσός, ελληνική αποικία στη νοτιοδυτική Μ. Ασία, η οποία, όπως και οι άλλες αποικίες της περιοχής, γρήγορα υποτάχτηκε σε ξένο δυνάστη, πρώτα στους βασιλείς της Λυδίας και μετά το 546 π.Χ. στον Κύρο της Περσίας.

* Αυτό το άρθρο σε μια πρώτη μορφή ανακοινώθηκε στις 14 Απριλίου 1992 στη σειρά των διαλέξεων με θέμα "Η αρχαιότητα μέσα από τα όνειρα", που οργάνωσε ο κ. Δ. Κυριάτος στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Τον ευχαριστώ για την πρόσκλησή του και για τις εύστοχες παρατηρήσεις του.

¹ Για τη Μεσοποταμία βλ. A. Leo Oppenheim, «The Interpretation of Dreams in the Ancient Near East», *Transactions of the American Philosophical Society*, n. s. 46, 1956· Jean Bottéro, «L' oniromanie en Mésopotamie ancienne», *Kléma* 7, 1982, σ. 5-18 και D.R. Gurney, «The Babylonians and Hittites» στο Michael Loewe και Carmen Blacker, (επιμ.), *Divination and Oracles*, σ. 142-73, Λονδίνο, 1981. Για την Αίγυπτο, βλ. Jacques Parlebas, «Remarques sur la conception des rêves et sur leur interprétation dans la civilisation égyptienne antique», *Kléma* 7, 1982, σ. 19-22, και J.D. Ray, «Ancient Egypt» στο *Divination and Oracles* των Michael Loewe και Carmen Blacker, σ. 174-90.

² Για το όνειρο στον Όμηρο βλ. Edmond Lévy, «Le rêve homérique», *Kléma* 7, 1982, σ. 23-41. Στη σ. 24 τονίζονται οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στα όνειρα της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας*. Στους συγγραφείς της αρχαϊκής περιόδου βρίσκουμε μόνο από μία σύντομη αναφορά στη *Θεογονία* του Ησίοδου, στον Αλκμάν, στον Σησίχορο και στον Μίμνεμο και από δύο στη Σαπφώ και στον Θέογνη. Για ακριβείς παραπομπές βλ. R.G.A. van Lieshout, *Greeks on Dreams*, Ουτρέχτη 1980, σ. 252-62, όπου δίνονται ακριβείς παραπομπές και για όνειρα σε ποιητές του 5ου αιώνα, συγκεκριμένα στον Αισχύλο, τον Πίνδαρο, τον Σοφοκλή, τον Ευριπίδη και τον Αριστοφάνη.

Στα χρόνια που έζησε ο Ηρόδοτος στην Αλικαρνασσό, η πόλη ανήκε στο περσικό κράτος και την πολιτική εξουσία είχε πρώτα η Αρτεμισία και μετά ο εγγονός της, ο Λύγδαμης.

Δεν ξέρουμε πότε ακριβώς ο Ηρόδοτος έγραψε το έργο αυτό,³ το οποίο αποτελεί όχι μόνο αφήγηση της αντίστασης που οι Έλληνες πρόβαλαν με επιτυχία στον περσικό επεκτατισμό στις αρχές του 5ου αι. π.Χ.,⁴ αλλά και έκθεση των διαφορών που παρουσίαζαν οι Έλληνες και οι βάρβαροι μεταξύ τους.⁵ Ο συνδυασμός αυτός, που έκανε από τη μια τον Πλούταρχο να χαρακτηρίσει τον Αλικαρνασσέα ιστορικό φιλοβάβαρο (*Ηθικά* 857α) και από την άλλη σύγχρονους μελετητές να τον πουν «πρόδρομο της πολιτισμικής ανθρωπολογίας»,⁶ παρουσιάζει πολλά προβλήματα για τον μελετητή. Δύσκολα κανείς παρακολουθεί την ιστορική αφήγηση των πολεμικών γεγονότων της σύγκρουσης Ελλήνων και Περσών, επειδή με πολλά ανέκδοτα και παρεκβάσεις ανθρωπολογικού και εθνογραφικού χαρακτήρα αναφέρονται οι διαφορές Ελλήνων και βαρβάρων, τις οποίες ο Ηρόδοτος είχε πληροφορηθεί από άλλους ή είχε διαπιστώσει από μόνος του στα πολλά ταξίδια του. Είχε επισκεφτεί τη Βαβυλώνα, είχε φτάσει ως και την Ελεφαντίνη της Άνω Αιγύπτου, είχε πάει στην Κυρήνη και είχε γνωρίσει τη Θράκη και τη Σκυθία, ενώ ένα μεγάλο διάστημα της ζωής του το είχε περάσει στην Αθήνα.

Ωστόσο, σ' αυτόν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του ηροδότειου έργου οφείλουμε τον μεγάλο αριθμό ονείρων, ο οποίος και το διαφοροποιεί από το έργο των άλλων ιστορικών της κλασικής περιόδου. Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει κανένα όνειρο, ενώ στο συνολικό έργο του Ξενοφώντα υπάρχουν εφτά, τα οποία κατανέμονται τρία στην *Κύρου Ανάβαση*, δύο στην *Κύρου Παιδεία* και από ένα στο *Συμπόσιο* και στον *Ιππαρχικό*.

Τό ηροδότειο όνειρο, λοιπόν, είναι το αντικείμενο αυτής της εργασίας που αποτελείται από τρεις ενότητες. Στην πρώτη ενότητα επιχειρώ να δω το όνειρο ως στοιχείο της ηροδότειας «ρητορικής της ετερότητας»,⁷ μέσα από τη διαφορετική σημασία που φαίνεται να είχαν το όνειρο και ο χρησμός μαντείου για τις ελληνικές πόλεις από τη μια και τα μοναρχικά κράτη της Εγγύς Ανατολής από την άλλη. Στη συνέχεια μέσα από μια λεπτομερειακή, αν και συχνά επιλεκτική, εξέταση των ηροδότειων ονείρων, ως προς τον τύπο τους και τη σημασία των συμβόλων τους, προσπαθώ να προσδιορίσω τη σχέση που έχει το όνειρο στον Ηρόδοτο με την ανατολική παράδοση.⁸ Στην τελευταία ενότητα, όπου μ' ενδιαφέρει η σχέση του ονείρου με τον κόσμο της εγρήγορσης, επικεντρώνω την προσοχή μου στη σχέση του ονείρου με το κοινωνικοπολιτικό status quo.

³ Βλ., π.χ., C.W. Fornara, «Evidence for the Date of Herodotus' Publication», *JHS* 91, 1971, 25-34 και «Herodotus' Knowledge of the Archidamian War», *Hermes* 109, 1981, 149-156· J. Cobet, «Wann wurde Herodots Darstellung der Perserkriege publiziert?», *Hermes* 105, 1977, σ. 2-27 και J.A.S. Evans, «Herodotus' Publication Date», *Athenaeum* 57, 1979, σ. 145.

⁴ Για παράδειγμα βλ. A. Hauvette, *Hérodote, historien des guerres médiques*, Παρίσι 1894.

⁵ Βλ. *Hérodote et les peuples non grecs*, *Entretiens* 35, 1988 και François Hartog, *The Mirror of Herodotus. The Representation of the Other in the Writing of History*, αγγλ. μτφρ. Janet Lloyd, Μπέρικλεϊ και Λος Άντζελες, Λονδίνο 1988 (Παρίσι 1980).

⁶ Βλ., π.χ., J. Harmatta, «Herodotus, Historian of the Cimmerians and the Scythians», *Entretiens* 35, 1988, σ. 117.

⁷ Βλ. François Hartog, *The Mirror of Herodotus*, σ. xxiv και κεφ. 6.

⁸ Στη μονογραφία του Peter Frisch, *Die Träume bei Herodot. Beiträge zur klassischen Philologie*, Heft 27, 1968, θίγονται τα προβλήματα αυτά, συνήθως όμως με διαφορετικό τρόπο, όπως θα φανεί από την ανάπτυξη του θέματος.

Όπως είναι γνωστό, κατά την αρχαιότητα επικρατούσε η αντίληψη ότι η βούληση της θεότητας αποκαλυπτόταν στους ανθρώπους με πολλούς και διάφορους τρόπους, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονταν οι χρησμοί και τα όνειρα. Στο έργο του Ηρόδοτου αναφέρονται δεκαοχτώ όνειρα και ενενηνταέξι χρησμοί, από τους οποίους πενήντα περίπου αποδίδονται στο μαντείο των Δελφών,⁹ που ξεχωρίζει και μέσα στο ηροδότειο έργο ως το σημαντικότερο μαντείο στον ελλαδικό χώρο.¹⁰ Παρά την απόλυτη αριθμητική υπεροχή των χρησμών, αξίζει να προσέξουμε, μαζί με τον Guy Lachenaud, ότι τα όνειρα έχουν πολύ μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι οι χρησμοί μαντείου στα τμήματα του έργου που αφορούν την ιστορία της περσικής αυτοκρατορίας. Ενώ μόνο δύο χρησμοί σχετίζονται με την ιστορία των Περσών,¹¹ έντεκα όνειρα είτε έχουν σχέση με την ιστορία του ιδρυτή του περσικού κράτους είτε αποδίδονται σε Πέρσες μονάρχες ή υψηλά ιστάμενους αξιωματούχους τους. Και, κατά τη γνώμη μου, εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι από τα δεκαοχτώ όνειρα τα δεκατέσσερα αποδίδονται σε ξένους -Λυδούς,¹² Μήδους,¹³ Πέρσες¹⁴ και Αιγύπτιους,¹⁵ ενώ από τα τέσσερα όνειρα που αποδίδονται σε Έλληνες τα δύο τα βλέπουν τύραννοι¹⁶ και τα άλλα δύο τα βλέπουν γυναίκες.¹⁷

91

Στο σημείο αυτό θα τολμούσα μία γενίκευση, ότι όλα τα όνειρα στον Ηρόδοτο, όλα χωρίς καμιά εξαίρεση, τα είδαν άνθρωποι που δεν ήταν πολίτες ελληνικής πόλης, με την έννοια ότι κανένας τους δεν συμμετείχε σε συλλογικό όργανο που αποφάσιζε στη βάση της πλειοψηφίας.¹⁸ Υποστηρίζω ότι και οι Έλληνες δέκτες των ηροδότειων ονείρων δεν ήταν πολίτες ελληνικής πόλης, επειδή, από τη μιά, οι δύο γυναίκες λόγω του φύλου τους αποκλείονταν εντελώς από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων και, από την άλλη, οι δύο τύραννοι, οι Πεισιστρατίδες Ιππίας και Ίππαρχος, αν επέτρεψαν οποιαδήποτε συλλογική διαδικασία λήψης αποφάσεων στα χρόνια της διακυβέρνησής τους, δεν το έκαναν σύμφωνα με την αρχή της πλειοψηφίας: τις αποφάσεις τις έπαιρναν οι ίδιοι, ενώ ο χαρακτήρας του συλλογικού οργάνου ήταν καθαρά συμβουλευτικός. Με άλλα λόγια, ο Ηρόδοτος χρησιμοποιώντας το όνειρο εξομοιώνει τον Έλληνα τύρανο με τον μονάρχη της Ανατολής, κάτι που προσπάθησε να πετύχει και με άλλους τρόπους.¹⁹ Εξάλλου, έχει παρατηρηθεί ότι ο ιστορικός συχνά δείχνει μια τάση να κατατάσσει τα πολιτεύματα σε δύο μεγάλες κατηγορίες: από τη μια είναι η μοναρχία -είτε βασιλεία είτε τυραννίδα- και από

⁹ Roland Crahay, *La littérature oraculaire chez Hérodote*, Παρίσι 1956, σ. 40 και 64.

¹⁰ Βλ. H.W. Parke, *Τα Ελληνικά Μαντεία*, μτφρ. Ανδρέας Βόσκος, Αθήνα 1979 (Λονδίνο 1967).

¹¹ Guy Lachenaud, *Mythologies, Religion et Philosophie de l'Histoire dans Hérodote*. Διδακτορική διατριβή στο Παρίσι IV, Atelier Reproduction de Thèses, Λίλη 1978, σ. 291-2. Επίσης Crahay, *La littérature oraculaire*, σ. 232-3 και Hartog, *The Mirror of Herodotus*, σ. 269.

¹² Το όνειρο του Κροΐσου: 1.34.

¹³ Τα όνειρα του Αστυάγη: 1.107 και 108.

¹⁴ Το όνειρο του Κύρου: 1.209, το όνειρο του Καμβύση: 3.30, το όνειρο του Οτάνη: 3.149, το όνειρο του Δάτη: 6.118, τα όνειρα του Ξέρξη: 7.12, 14, 19 και 8.54, το όνειρο του Αρτάβανου: 7.17.

¹⁵ Το όνειρο του Σαβακώ: 2.139, το όνειρο του Σεθώ: 2.141.

¹⁶ Το όνειρο του Ίππαρχου: 5.55-6 και το όνειρο του Ιππία: 6.107.

¹⁷ Το όνειρο της θυγατέρας του Πολυκράτη: 3.124-5 και το όνειρο της Αγαρίστης: 6.131.

¹⁸ Για τη σημασία της αρχής της πλειοψηφίας, βλ. G.E.M. de Ste Croix, *The Origins of the Peloponnesian War*, Λονδίνο 1972, σ. 348-9 και M.I. Finley, *Politics in the Ancient World*, Κέμπριτζ 1983, σ. 52.

¹⁹ Για παράδειγμα, ο H.R. Immerwahr, *Form and Thought in Herodotus*, Κλίβελαντ 1966, σ. 191, έδειξε πώς οι προδοσίες και οι δολοφονίες κάνουν το πορτρέτο του Πολυκράτη να μοιάζει με εκείνο του Πέρση αριστοκράτη. Βλ. και Hartog, *Mirror of Herodotus*, σ. 277 και 324-9.

την άλλη τα πολιτεύματα όπου η εξουσία ασκείται από συλλογικά όργανα, δηλ. η αριστοκρατία, η ολιγαρχία και η δημοκρατία.²⁰ Και δεν είναι ίσως άσχετο το γεγονός ότι η αρχαία παράδοση²¹ θέλει τον Ηρόδοτο πρώτα να εξορίζεται λόγω της αντίθεσής του με τον τύραννο Λύγδαμη και μετά να επιστρέφει στην Αλικαρνασσό για να πάρει μέρος στην επανάσταση κατά του τυράννου, καθώς και το γεγονός ότι ο ιστορικός σε πολλά σημεία του έργου του δείχνει μια αποστροφή για την τυραννίδα.²²

Η σημασία της διαπίστωσης ότι οι δέκτες των ονείρων δεν είναι πολίτες ελληνικής πόλης έγκειται στο ότι αναδεικνύει το όνειρο τόσο ως μέσο εξομοίωσης του Έλληνα τυράννου με τον μονάρχη της Ανατολής όσο και ως στοιχείο της «ρητορικής της ετερότητας», την οποία ο Ηρόδοτος ανέπτυξε για να περιγράψει «την κατηγορία του διαφορετικού» που δεν ανταποκρινόταν στο «μοντέλο του ενήλικου πολίτη».²³ Ακόμη, η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με τη διαφορετική σημασία που έχουν τα όνειρα και οι χρησμοί μαντείου για τους βάρβαρους και τους Έλληνες μέσα στο ηροδότειο έργο, βοηθάει να διαλευκανθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Ηρόδοτος προσπάθησε να καταγράψει «την εμπειρία του απολύτως ετέρου» που είχαν οι Έλληνες και οι βάρβαροι.²⁴ Υπογραμμίζει, μ' άλλα λόγια, διαφορετικές αντιλήψεις για την επικοινωνία του ανθρώπου με τη θεότητα, αντιλήψεις που ανταποκρίνονταν στη βασική αντίθεση των Ελλήνων και των ανατολικών λαών ως προς την πολιτική οργάνωση.

Οι λαοί της Εγγύς Ανατολής, σε γενικές γραμμές, γνώρισαν μια κοινωνική δομή και μια πολιτική εξέλιξη που έμοιαζαν μεταξύ τους. Για το ζήτημα που εξετάζουμε είναι πολύ σημαντικό ότι, αν και οι νομικοί κώδικες που έχουν διασωθεί από την Αίγυπτο και από τη Βαβυλώνα παρουσιάζουν κάποιες αλλαγές, το πολιτικό τους σύστημα παρέμεινε ουσιαστικά στάσιμο μέσα στη μακράιωνη ιστορία τους. Κάθε κράτος -είτε επρόκειτο για τους Σουμέριους, τους Χετταίους, τους Ασσύριους, τους Πέρσες είτε για τους Αιγύπτιους- διοικούταν από έναν μονάρχη²⁵ με τη βοήθεια μιας περιφερειακής υποτακτικής τάξης αρχόντων, πάντοτε υπό την προστασία των θεών, τους οποίους έπρεπε να υπηρετούν οι άνθρωποι.

²⁰ Βλ. Ste Croix, «Herodotus», *Greece and Rome* 24, 1977, σ. 137-8 και Hartog, ό.π., σ. 323, με τη σχετική βιβλιογραφία.

²¹ Σούδα, λ. «Ηρόδοτος».

²² Βλ. Ste Croix, «Herodotus», σ. 137. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι Πέρσες χρησιμοποίησαν τυράννους για τη διοίκηση των ελληνικών πόλεων στη Μ. Ασία.

²³ J.-P. Vernant, *Το βλέμμα του θανάτου. Μορφές της ετερότητας στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Γ. Παππάς, Αθήνα 1992 (Παρίσι 1985), σ. 33-34, όπου και γράφει: «οι Έλληνες ... κατέταξαν ... στην κατηγορία του διαφορετικού ... τους βαρβάρους, ... τους ξένους, τους δούλους, τους νέους ή τις γυναίκες».

²⁴ Βλ. και Vernant, ό.π., σ. 34: «Ο ερευνητής πρέπει ... να εξετάσει ... με ποιον τρόπο οι Αρχαίοι επιχειρήσαν, στα πλαίσια της θρησκείας τους, να δώσουν μορφή στην εμπειρία του απολύτως ετέρου».

²⁵ Για το μοναρχικό σύστημα α) στις πόλεις-κράτη των Σουμερίων βλ. I.M. Diakonoff, «General Outline of the First Period of the History of the Ancient World and the Problem of the Ways of Development» στο Diakonoff, (επιμ.), *Early Antiquity*, Σικάγο και Λονδίνο 1991, σ. 37 και Tom B. Jones, «Foreword» στο Robert Griffith και Carol G. Thomas, (επιμ.), *The City-State in Five Cultures*, Σάντα Μπάρμπαρα, Καλιφόρνια και Οξφόρδη, Αγγλία 1981, σ. xi και β) στην Αίγυπτο, βλ. Diakonoff, ό.π., σ. 44. Η ολιγαρχική διακυβέρνηση των φοινικικών πόλεων κατά το β' μισό της δεύτερης χιλιετίας π. Χ. πιθανότατα αποτέλεσε εξαίρεση για τους λαούς της Εγγύς Ανατολής: βλ. Diakonoff, «Syria, Phoenicia, and Palestine in the third and second millenia B.C.» στο Diakonoff, (επιμ.), *Early Antiquity*, σ. 292.

Αντίθετα, στις ελληνικές πόλεις, κατά τη διάρκεια της αρχαϊκής περιόδου (8ος-6ος αι.), σημειώθηκαν ορισμένες πολιτικές αλλαγές,²⁶ οι οποίες από τη μια προϋπέθεταν την κατάργηση της μοναρχίας και από την άλλη ενίσχυαν την πίστη ότι οι άνθρωποι αποφάσιζαν για ό,τι τους αφορούσε και επομένως λογοδοτούσαν μόνο για ό,τι έκαναν οι ίδιοι.²⁷ Από ένα σημείο και πέρα η ουσία της ελληνικής πόλης ήταν η ταύτιση των πολιτών με το ίδιο το κράτος, με την έννοια ότι η συνέλευση των πολιτών έπαιρνε όλες τις αποφάσεις σχετικά με τη διακυβέρνηση της πόλης. Αυτό ακριβώς έκανε τον Μ.Ι. Finley να πει ότι «οι Έλληνες ανακάλυψαν την πολιτική».²⁸

Στη σύγχρονη έρευνα, ενώ συχνά γίνονται αναφορές στην ομοιότητα που παρουσιάζουν ο χρησμός μαντείου και το όνειρο, δεν έχει συζητηθεί η αντιθετική σχέση τους.²⁹ Ο χρησμός και το όνειρο έμοιαζαν, αλλά και διέφεραν. Έμοιαζαν, επειδή αποτελούσαν έκφραση της θείκης βούλησης και γνώσης. Η κύρια λειτουργία και των δυο τους ήταν να μεταδίδουν θεϊκά μηνύματα ή θεϊκές λύσεις σε ζητήματα που απαιτούσαν κάτι περισσότερο από την κανονική ανθρώπινη γνώση και κατανόηση. Τέτοια ζητήματα που απασχολούσαν τους ανθρώπους σε συλλογικό επίπεδο αφορούσαν είτε το παρελθόν, λόγω χάρη παρωχημένες φυσικές καταστροφές ή άλλου είδους συμφορές που οι αιτίες τους δεν ήταν εύκολο να εξηγηθούν, είτε το παρόν και το μέλλον, όπως, για παράδειγμα, η σωστή αντιμετώπιση μιας κρίσιμης κατάστασης και η επιλογή των κατάλληλων ανθρώπων για κάποιο συγκεκριμένο έργο.

Η διαφορά ανάμεσα στον χρησμό μαντείου και στο όνειρο, κατά τη γνώμη μου, έγκειται στο ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την έκδοση ενός χρησμού ήταν η απόφαση να ρωτηθεί το μαντείο, κάτι που δηλώνει μεγαλύτερο βαθμό ενεργής ανθρώπινης συμμετοχής στην επικοινωνία με το θείο. Ο χρησμός μαντείου, λοιπόν, ταριάζει περισσότερο απ' ό,τι το όνειρο με την έννοια της ελληνικής πόλης, όπου τις αποφάσεις για τα κοινά δεν τις έπαιρνε ένας παντοδύναμος μονάρχης, αλλά ένα σώμα πολιτών, ολιγάριθμο ή πολυάριθμο. Κι αυτό αιτιολογεί, νομίζω, την προτίμηση που, σύμφωνα με το ηροδότειο κείμενο, φαίνεται να είχαν οι Έλληνες, ως πολίτες μιας πόλης, για τους χρησμούς μαντείου.³⁰

Μια τέτοια ενεργή ανθρώπινη συμμετοχή στην επικοινωνία με τη θεότητα δεν χαρακτηρίζει το όνειρο. Ως καθαρά παθητικό μέσο επικοινωνίας με το θείο, ανεξάρτητο από τη βούληση του ενδιαφερόμενου θνητού, το όνειρο ταίριαζε στο πολιτικό πλαίσιο της μοναρχίας. Εκεί τις υποθέσεις του κράτους τις ρύθμιζε ο απόλυτος μονάρχης που ήταν ο εκλεκτός της θεότητας.

²⁶ Βλ., π.χ., A. Andrewes, *Η τυραννία στην αρχαία Ελλάδα*, μτφρ. Μαίρη Κάσου, Αθήνα 1982 (Λονδίνο 1974), σ. 9-21, W.G. Forrest, *The Emergence of Greek Democracy. The Character of Greek Politics 800-400 B.C.*, Λονδίνο 1966 και Anthony Snodgrass, *Archaic Greece. The Age of Experiment*, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες 1981, σ. 29-32.

²⁷ Βλ. και Ste Croix, «Herodotus», σ. 146.

²⁸ Finley, *Politics in the Ancient World*, σ. 53.

²⁹ Βλ., π.χ., Frisch, *Die Träume bei Herodot*, σ. 62-3, που υπογραμμίζει μόνο την ομοιότητα που έχει το όνειρο με τον χρησμό. Στη σ. 63 γράφει: «So wird deutlich, dass Traum und Orakel nicht nur zusammenwirken und sich ergänzen können -es sind äquivalente Äusserungs- und Machmittel der Gottheit, die beliebig wählen kann».

³⁰ Βλ. Robert Parker, «Greek States and Greek Oracles» στο P.A. Cartledge και F.D. Harvey, *Cnax. Essays presented to G.E.M. de Ste. Croix on his 75th birthday*, Έξετερ 1985, σ. 298-326. Στη σ. 298 κάνει εύστοχα τη διάκριση ανάμεσα στο κύρος που έχουν οι χρησμοί μαντείου από τη μια και οι χρησμοί συλλογών από την άλλη.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Δαρείου ο οποίος στην αρχή της τρίγλωσσης επιγραφής στο βουνό Behistun δηλώνει ότι έγινε βασιλιάς της Περσίας επειδή ήταν ο εκλεκτός του θεού Ahuramazda.³¹

Ως εκλεκτός του θεού ο μονάρχης στα κράτη της Εγγύς Ανατολής είχε το προνόμιο να δέχεται τη θεία καθοδήγηση μέσω διάφορων οιωνών, θεοφανειών, προφητειών και ονείρων.³² Σύμφωνα με χειττικά κείμενα, που είναι γνωστά ως «Προσευχές πανούκλας», ο Χετταίος βασιλιάς Murshili II, όταν βρέθηκε σε απόγνωση εξαιτίας μιας επικίνδυνης επιδημίας πανούκλας που θέριζε τους υπηκόους του, παρακάλεσε τους θεούς να του υποδείξουν μέσω ενός οιωνού ή ενός ονείρου ή ενός προφήτη τι θα έπρεπε να κάνει.³³ Και σε αιγυπτιακές επιγραφές το όνειρο συχνά αναφέρεται ως μέσο θείκης συμπαράστασης σε κάποιον φαράώ που αντιμετώπιζε κάποια δυσκολία, μικρή ή μεγάλη.³⁴ Εξάλλου, την πεποίθηση ότι η θεότητα αποκαλύπτει τη βούλησή της κατά προτίμηση στον μονάρχη τη βρίσκουμε και στο έργο του Ηρόδοτου. Την υπαινίσσεται η πρόταση που κάνει ο Ξέρξης στον Αρτάβανο: για να επανεμφανιστεί στον Αρτάβανο το όνειρο που είχε δει ο ίδιος ο Ξέρξης την προηγούμενη νύχτα, ήταν απαραίτητο ο σύμβουλος του βασιλιά να φορέσει τα βασιλικά ρούχα και να καθίσει στον βασιλικό θρόνο (7.16).³⁵ Επίσης, ο Κύρος, ο ιδρυτής του περσικού κράτους, δηλώνει ότι οι θεοί τον προειδοποιούν με όνειρο για τον κίνδυνο που τον απειλεί, επειδή τον προστατεύουν (*ἐμεῦ θεοὶ κήδονται καὶ μοι πάντα προδεικνύουσι τὰ ἐπιφερόμενα*: 1.209.4). Αξίζει να σημειωθεί ότι και στην ομηρική κοινωνία των ηρώων βασιλέων τα πράγματα δεν ήταν διαφορετικά. Όταν το στρατόπεδο των Αχαιών υπέφερε από τον λοιμό που είχε στείλει ο Απόλλωνας, ο Αχιλλέας μπροστά στη συνέλευση του στρατού -άρα πρόκειται για επίσημη εκδήλωση- πρότεινε στον Αγαμέμνονα να ζητήσουν τη βοήθεια ενός μάντη ή ενός ιερέα ή ενός *όνειροπόλου* για να μάθουν την αιτία του θυμού του θεού (Ιλ 1.63).³⁶

Αντίθετα, πάντα σύμφωνα με τις πηγές που διαθέτουμε έως τώρα, φαίνεται ότι στην αρχαϊκή και κλασική Ελλάδα η ονειρομαντεία, παρά την ευρεία διάδοσή της,³⁷ παρέμεινε στο περιθώριο, με την έννοια ότι το κύρος της δεν ήταν τόσο μεγάλο όσο το κύρος της χρησμολογίας,³⁸ που είχε υιοθετηθεί επίσημα στο πλαίσιο της ελληνικής πόλης, όπου είχε καταργηθεί η βασιλεία. Συλλογικά όργανα των πόλεων αποφάσιζαν και

³¹ Mary Boyce, «The religion of Cyrus the Great», στο Amélie Kuhrt και Heleen Sancisi-Weerdenburg, (επιμ.), *Achaemenid History III. Method and Theory*, Λέιντεν, 1988, σ. 24.

³² Oppenheim, «Interpretation of Dreams», σ. 199-206.

³³ Oppenheim, *ό.π.*, σ. 199.

³⁴ Alan B. Lloyd, *Herodotus, Book II. Commentary 99-182*, Λέιντεν, Νέα Υόρκη, Κοπεγχάγη, Κολωνία 1988, σ. 97 και Parlebas, «Remarques sur la conception des rêves ... dans la civilisation égyptienne antique», σ. 22.

³⁵ Πβ. το σχόλιο του Νέστορα για το όνειρο του Αγαμέμνονα στην *Ιλιάδα* (2.80-3). Σύμφωνα με τον Αρτεμίδωρο (1.2), ο Πανύσσης ο Αλικαρνασσίας και ο Νικόστρατος ο Εφέσιος υποστήριζαν ότι όνειρα σημαντικά για όλη την πόλη έβλεπαν μόνο σπουδαίοι άνθρωποι, όπως οι στρατηγοί, οι άρχοντες, οι ιερείς και οι προφύτες.

³⁶ Πβ. την επίκληση του Χετταίου βασιλιά Murshili που αναφέρω παραπάνω.

³⁷ Βλ. και E.R. Dodds, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης, Αθήνα 1978 (Μπέροκλει και Λος Αντζελες 1951), σ.100.

³⁸ Από το χωρίο Υπερ. 4.14-15, το οποίο αποτελεί τη μόνη γνωστή μας περίπτωση εγχοίμησης κατ' εντολήν του αθηναϊκού δήμου για εξεύρεση λύσης σε κάποιο δημόσιο πρόβλημα -και κυρίως από το 4.15-, φαίνεται ότι και στις τελευταίες δεκαετίες του 4ου αι. επικρατούσε η αντίληψη πως ο χρησμός του δελφικού μαντείου υπερείχε του ονείρου. (Ο λόγος Υπερ *Ευξενίππου εισαγγελίας* του Υπερείδη εκφωνήθηκε γύρω στα 330 π.Χ.).

έστελναν *θεωρούς* ή *θεοπρόπους* στα μαντεία για να ζητήσουν είτε συμβουλές για την ίδρυση αποικίας, τη σύναψη συμμαχίας ή την επιτυχία μιας εκστρατείας είτε την επιδοκιμασία μιας νομοθεσίας ή μιας επεκτατικής πολιτικής.³⁹

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι σε τμήματα του ηροδότειου έργου που αφορούν την Ανατολή οι χρησιμοί μαντείου είναι όχι μόνο κάτι σπάνιο, αλλά και ξένο. Σε όλο το ηροδότειο έργο έχουμε μόνο δύο χρησμούς μαντείου που άμεσα αφορούν Πέρσες - πρόκειται για τον χρησμό που το μαντείο στη Βουτώ έδωσε στον Καμβύση (3.64) και τον χρησμό που το δελφικό μαντείο έδωσε στον Μαρδόνιο (9.42-3).⁴⁰ Επίσης, στον *Λυδικό Λόγο*, μολονότι χρησιμοί μαντείου αναφέρονται συχνά εκεί,⁴¹ βλέπουμε ότι ο Κροίσος, από τη μια, ένιωσε την ανάγκη να δοκιμάσει αυτό το μέσο επικοινωνίας με το θείο για να πειστεί για την εγκυρότητά του (1.46-9) και, από την άλλη, μετά την ήττα του από τον Κύρο, έστειλε με την άδεια του νικητή τις άλυσιδες του στο δελφικό μαντείο και κατηγορήσε τον Απόλλωνα για τους *κίβδηλους* χρησμούς που του είχε δώσει (1.90).

Επιπλέον, το μεγάλο ενδιαφέρον των ανατολικών λαών για τα όνειρα και την ερμηνεία τους ίσως φαίνεται και από το γεγονός ότι βιβλία όνειροκριτικής από την Εγγύς Ανατολή χρονολογούνται στο τέλος της 3ης χιλιετίας.⁴² Όπως έχει υποστηρίξει ο Jean Bottéro, στην πολύ πρώιμη ενασχόληση των Μεσοποταμίων με την ερμηνευτική των ονείρων ίσως συνέβαλε και το σύστημα της γραφής τους, που βασιζόταν σε εικονικές παραστάσεις με συμβολικό νόημα οι οποίες χρησιμοποιούνταν για να αποδοθούν ακόμη και αφηρημένες έννοιες.⁴³

Εξάλλου, η επίδραση που άσκησε η μακράιωνη παράδοση της Ανατολής για θέματα ερμηνευτικής ονείρων αντανακλάται στο γεγονός ότι οι περισσότεροι όνειροκρίτες του ελληνικού κόσμου κατάγονταν από τόπους που είχαν στενούς δεσμούς με αυτή την παράδοση. Από τους δεκατέσσερις όνειροκρίτες που κατονομάζει ο Αρτεμίδωρος στα *Όνειροκριτικά* του,⁴⁴ οι δέκα κατάγονταν από πόλεις της Μικράς Ασίας.⁴⁵ Ο κατάλογος των επώνυμων ονει-

³⁹ Για τον περιθωριακό χαρακτήρα της όνειρομαντικής σε σχέση με τον επίσημο χαρακτήρα της σπλαγχνοσκοπίας βλ. S.R.F. Price, «The future of dreams: From Freud to Artemidorus», *Past and Present* 113, 1986, σ. 30. Στην Αθήνα οι *ιεροποιοί*, ετήσιοι άρχοντες της πόλης (Αριστ. *Αθ. Πολ.* 54.6), πριν από κάθε στρατιωτική επιχείρηση ή άλλη επίσημη εκδήλωση, έκαναν θυσίες και έκριναν αν οι θυσίες πήγαν καλά. Πάντως αξίζει να σημειωθεί ότι η σπλαγχνοσκοπία από πολύ νωρίς την είχαν υιοθετήσει και οι μονάρχες των Βαβυλωνίων και Ασσυρίων: βλ. Gurney, «The Babylonians and Hittites», σ. 147-52.

⁴⁰ Βλ. και παραπάνω, σ.91 και σημ. 11.

⁴¹ Ηροδ. 1.7, 13, 19-22, 46-9, 53, 55, 75, 78, 85, 87.

⁴² Oppenheim, «The Interpretation of Dreams», Bottéro, «L' oniomancie en Mésopotamie», και Parlebas, «Remarques sur la conception des rêves ... dans la civilisation égyptienne antique». Ίσως αξίζει να αναφέρουμε ότι στον ελλαδικό χώρο η συγγραφή έργων με όνειροκριτικό περιεχόμενο δεν χρονολογείται νωρίτερα από το τέλος του 5ου αιώνα π.Χ., ενώ γραπτές συλλογές χρησμών, για παράδειγμα του Μουσαίου (Ηροδ. 7.6, 8.96, 9.43) και του Βάκη (Ηροδ. 8.20, 77, 96, 9.43), χρονολογούνται στον 6ο αιώνα, αν όχι και παλιότερα.

⁴³ Bottéro, ό.π., σ. 6.

⁴⁴ Roger A. Pack, *Αρτεμίδωρου Δαλδιανού Όνειροκριτικά*, Bibliotheca Teubneriana, Λιψία 1963.

⁴⁵ Αυτοί είναι: ο Αλέξανδρος από τη Μύνδο της Καρίας (1.67, 2.9 και 66), ο Αντίπατρος από την Ταρό (4.65), ο Απολλόδωρος από την Τελμησό (1.79), ο Απολλώνιος από την Αττάλεια (1.32 και 3.28), ο Αρίστανδρος από την Τελμησό της Λυκίας (1.31 και 4.23), ο Αρτέμων ο Μιλήσιος (1.2), ο Γέμνος από την Τύρο (2.44), ο Νικόστρατος ο Εφέσιος (1.2), ο Πανύασης από την Αλικαρνασό (1.2, 1.64 και 2.34) και ο Φοίβος ο Ανοχεάς (1.2 και 2.9). Στα *Όνειροκριτικά* του Αρτεμίδωρου αναφέρονται επίσης ο Αντιφώντας ο Αθηναίος (2.14), ο Δημήτριος ο Φαληρέας (1.31 και 4.23), ο Μελάμπους (3.28) και ο Διονύσιος ο Ηλιοπολίτης (2.66).

ροκριτών από τη Μικρά Ασία μεγαλώνει, όταν προσθέσουμε το όνομα του ίδιου του Αρτεμίδωρου από την Έφεσο ή, όπως ο ίδιος προτιμούσε να λέει, από τη Δάλδη της Λυδίας (3.66).

Ός το σημείο αυτό τονίστηκε ότι το όνειρο και ο χρησμός μαντείου ως μέσα επικοινωνίας με τη θεότητα διέφεραν μέσα στην αρχαία ανατολική και την ελληνική κοινωνία. Διέφεραν ως προς το κύρος, το οποίο προσδιοριζόταν και από την πολιτική εμπειρία των ανθρώπων, και όχι μόνο από τη «θρησκευτική».⁴⁶ Στην ενότητα πού ακολουθεί το κύριο θέμα είναι η σχέση του ηροδότειου ονείρου με την ανατολική παράδοση ως προς τον τύπο και τα σύμβολά του.

96

Με βάση τον τρόπο με τον οποίο το θεϊκό μήνυμα μέσω του ονείρου μεταδίδεται στον άνθρωπο, τα όνειρα τα έχουν κατατάξει, ήδη από την αρχαιότητα, σε δύο μεγάλες κατηγορίες, που είναι το *όνειρο-χρησμός* και το *αλληγορικό όνειρο*.⁴⁷ Το *όνειρο-χρησμός* είναι ο τύπος ονείρου όπου μια κεντρική μορφή εκφέρει με λόγια το μήνυμα της θεότητας.⁴⁸ Από την άλλη, αλληγορικά όνειρα είναι όσα «σημαίνουν ένα πράγμα μέσω κάποιων άλλων». Το μήνυμα του αλληγορικού ονείρου δεν βασίζεται στον λόγο αλλά σε εικόνες. «Το μυαλό προλέγει τι θα συμβεί στο μέλλον μέσω εικόνων», σημειώνει ο Αρτεμίδωρος (1.2). Οι εικόνες αυτές, που από μόνες τους πιθανότατα είναι εντελώς ασήμαντες, έχουν μιά σχέση μεταξύ τους και μιά σειρά που δεν συμβιβάζονται με τους νόμους της λογικής και της πραγματικότητας.

Τρία από τα δεκαοχτώ ηροδότεια όνειρα δεν μπορούμε να τα κατατάξουμε, επειδή δεν έχουμε καμιά πληροφορία για το περιεχόμενό τους.⁴⁹ Ενώ τα ομηρικά έπη είναι φειδωλά ως προς το αλληγορικό όνειρο,⁵⁰ το έργο του Ηρόδοτου μας παρέχει επτά παραδείγματα αυτού του τύπου. Πρόκειται για τα όνειρα που βλέπουν ο Μήδος βασιλιάς Αστυάγης, ο Πέρσης βασιλιάς Κύρος, η θυγατέρα του τυράννου της Σάμου Πολυκράτη, η Αθηναία Αγαρίστη, ο εξόριστος τύραννος της Αθήνας Ιππίας και ο Πέρσης βασιλιάς Ξέρξης. Τα υπόλοιπα οχτώ όνειρα στον Ηρόδοτο ανήκουν στον τύπο του ονείρου-χρησμού. Τα βλέπουν ο Λυδός βασιλιάς Κροίσος (1.34), ο Αιθίοπας βασιλιάς της Αιγύπτου Σαβακώς (2.139), ο Αιγύπτιος βασιλιάς Σεθώς (2.141), ο Πέρσης βασιλιάς Καμβύσης (3.30), ο Πεισιστρατίδης Ίππαρχος (5.55-56), ο Πέρσης βασιλιάς Ξέρξης (7.12 και 14-15) και ο σύμβουλος του Αρτάβανος (7.17-18). Για την

⁴⁶ Βλ. Dodds, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, σ. 102, όπου γίνεται λόγος για το «πολιτιστικό πρότυπο» που ανήκει στη θρησκευτική εμπειρία ενός λαού.

⁴⁷ Η περίπλοκη κατάταξη του Lieshout, *Greeks on Dreams*, σ. 12-34, σε παθητικά/ ενεργητικά, ενστατικά/ εκστατικά και υποκειμενικά/ αντικειμενικά όνειρα, δεν βοηθάει να δοίμε τη σχέση του ηροδότειου ονείρου με την ανατολική παράδοση. Ο Frisch, *Die Träume bei Herodot*, σ. 2 και 53-9, κατατάσσει σε πέντε κατηγορίες τα ηροδότεια όνειρα ανάλογα με τη λειτουργία που έχει το καθένα: όνειρο πεπωμένου (Schicksalstraum), θανάτου (Todestraum), εντολής (Auftragstraum), κατευνασμού (Beruhigungstraum) και γέννησης (Geburtstraum).

⁴⁸ Βλ. Αρτεμ. 1.2.

⁴⁹ Πρόκειται για τα όνειρα του Οτάνη (3.149), του Δάτη (6.118) και του Ξέρξη (8.54).

⁵⁰ Από τα έξι ομηρικά όνειρα αλληγορικό είναι μόνο το δεύτερο όνειρο της Πηνελόπης. Η Πηνελόπη στο όνειρο θρηνεί που χάθηκαν οι όμορφες χήνες, όταν ξάφνου ο αετός, που είχε κατασπαράξει τις χήνες, με ανθρώπινη φωνή της εξηγεί ότι αυτές είναι ο Οδυσσεύς (Οδ.19.541 κ.). Βλ. και Dodds, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, σ.100 και σημ.21.

καλύτερη αξιοποίηση των πληροφοριών που μας δίνει ο ιστορικός ως προς αυτόν τον τύπο, θα συγκρίνω την ηροδότεια καταγραφή ονείρων-χρησμών με προηγούμενες.

Τα όνειρα αυτού του τύπου, όπως παρατηρεί ο Leo Oppenheim, παρουσιάζουν τα εξής χαρακτηριστικά στα κείμενα της Εγγύς Ανατολής:

α) Αυτός που ονειρεύεται είναι σχεδόν πάντα άντρας⁵¹ και είναι ή βασιλιάς ή ιερέας ή ήρωας. Το όνειρο το βλέπει κατά τη διάρκεια του ύπνου και σε μια πολύ κρίσιμη στιγμή της ιστορίας του.

β) Φορέας του μηνύματος, που συχνά δεν απαιτεί ερμηνεία, είναι ένας θεός. Η εμφάνιση νεκρού ή ζωντανού ανθρώπου ως φορέα θεϊκού μηνύματος είναι εξαιρετικά σπάνια.⁵²

Τα περισσότερα ομηρικά όνειρα ανήκουν σ' αυτόν τον τύπο: μια ονειρική μορφή επισκέπτεται κάποιον στον ύπνο του και του δίνει το μήνυμα. Εάν εξαιρέσουμε όμως μερικά στοιχεία τυποποίησης,⁵³ τα ομηρικά όνειρα διαφέρουν από τα ανατολικά κυρίως ως προς τον φορέα του μηνύματος. Η ονειρική μορφή δεν είναι οπωσδήποτε θεϊκή: είναι άλλοτε ένας ονειρικός αγγελιοφόρος που εμφανίζεται με τα χαρακτηριστικά ενός ζωντανού ήρωα,⁵⁴ άλλοτε ένα φάντασμα νεκρού συντρόφου αυτού που ονειρεύεται,⁵⁵ άλλοτε ένα είδωλο ζωντανής γυναίκας, που δημιουργεί ένας θεός ειδικά για την περίπτωση,⁵⁶ άλλοτε ένας θεός που παίρνει τη μορφή ζωντανής φίλης.⁵⁷

Η διαφορά αυτή που διαπιστώνεται ανάμεσα στο ανατολικό και το ομηρικό όνειρο ως προς τον φορέα του μηνύματος, ενδεχομένως οφείλεται στην πολύ ισχυρή επίδραση της αυστηρά οργανωμένης θρησκείας⁵⁸ στις θεοκρατικές κοινωνίες της Ανατολής σε αντίθεση με την ομηρική. Η θεοφάνεια αποτελεί το αρχέτυπο του ανατολικού ονείρου-χρησμού.⁵⁹ Η θεότητα εμφανίζεται και απευθύνει τον λόγο στον ονειρευόμενο που υποτακτικά συμφωνεί. Στο ομηρικό έπος η καταγραφή ονειρικής εμπειρίας διαφοροποιείται από την ανατολική λόγω της απουσίας αμιγούς ονειρικής θεοφάνειας, αλλά και λόγω του διαλόγου ανάμεσα στην Πηνελόπη και το είδωλο της αδελφής της Ιφθίμης.⁶⁰ Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται πιθανώς στο ότι η ομηρική κοινωνία λειτουργούσε χωρίς να υπάρχει ένα αυστηρά διαμορφωμένο νομικό και πολιτειακό πλαίσιο.⁶¹

⁵¹ Oppenheim, «The Interpretation of Dreams», σ. 197, όπου παραθέτει και τις εξαιρέσεις.

⁵² Βλ. Oppenheim, ό.π., σ. 191.

⁵³ Όπως στα κείμενα των Σουμερίων, και στα ομηρικά (Ιλ. 2.20 και 10.496 και Οδ. 4.803 και 6.21), ο ονειρικός επισκέπτης στέκεται στο κεφάλι του κοιμισμένου.

⁵⁴ Ιλ. 2.1-41: «ὄνειρος» με χαρακτηριστικά του Νέστορα εμφανίζεται στον Αγαμέμνονα και 10. 494-7: με χαρακτηριστικά του Διομήδη στον Πήσο.

⁵⁵ Ιλ.23.59-107: το φάντασμα του Πάτροκλου εμφανίζεται στον Αχιλλέα.

⁵⁶ Οδ.4.795-841: η θεά Αθηνά δημιούργησε και έστειλε στην Πηνελόπη το είδωλο της Ιφθίμης, της αδελφής της.

⁵⁷ Οδ. 6.15-40: η θεά Αθηνά εμφανίζεται στον ύπνο της Ναυσικάς με τη μορφή αγαπημένης φίλης της κόρης του Αλκίνοου.

⁵⁸ Βλ. Song Nai Rhee, «Sumerian City-States» στο Griffith και Thomas, *The City-State in Five Cultures*, σ. 4 και 9.

⁵⁹ Oppenheim, «The Interpretation of Dreams», σ. 191.

⁶⁰ Oppenheim, ό.π.

⁶¹ Louis Gernet, *Anthropologie de la Grèce antique*, Παρίσι 1976, σ. 9-19.

Στον Ηρόδοτο τα όνειρα-χρησμοί είναι πιο κοντά στην ανατολική παράδοση απ' ό,τι στα ομηρικά έπη. Και εδώ παρατηρείται η τυποποίηση που ισχύει και για τα ανατολικά και τα ομηρικά όνειρα.⁶² Από την άλλη, ενώ στην *Οδύσσεια* (4.795-841) και μια γυναίκα - συγκεκριμένα, η Πηνελόπη- μπορεί να παραλάβει το θείκό μήνυμα, στο έργο του Αλικαρνασσία ιστορικού οι δέκτες του ονειρικού μηνύματος και στις οχτώ περιπτώσεις ονειρού-χρησμού είναι άντρες, μάλιστα στις επτά ο δέκτης είναι είτε βασιλιάς είτε σύμβουλος βασιλιά κράτους της Ανατολής.⁶³ Επιπλέον, ο φορέας του ονειρικού μηνύματος είναι συχνά μια «υπεράνθρωπη»⁶⁴ μορφή -μια φορά μάλιστα είναι «θεός»⁶⁵- στην οποία αποδίδονται χαρακτηρισμοί, συγκεκριμένα τα επίθετα *μέγας* και *εὐειδής*,⁶⁶ τους οποίους βρίσκουμε και σε σουμερικά κείμενα.⁶⁷ Εξάλλου, σε κείμενα της Ανατολής αυτός που ονειρεύεται συχνά ξυπνάει και πετιέται πάνω αμέσως μετά το όνειρο. Κάτι παρόμοιο, όπως παρατηρεί ο Peter Frisch,⁶⁸ έχουμε και στον Ηρόδοτο, συγκεκριμένα στο έβδομο βιβλίο στην περίπτωση του Ξέρξη και του Αρτάβανου.⁶⁹ Από τα παραπάνω διαπιστώνεται, νομίζω, η σαφής συγγένεια του ηροδότειου έργου με την ανατολική παράδοση ως προς τον τύπο του ονειρού-χρησμού.

Μετά την κατάταξη των ηροδότειων ονείρων σε όνειρα-χρησμούς και αλληγορικά θα προσπαθήσω να δω τι πληροφορίες μας δίνει το ηροδότειο έργο για το θέμα της ερμηνείας των ονείρων. Όπως φαίνεται από τις γραπτές μαρτυρίες, η ερμηνεία των ονείρων ήταν ζωτικής σημασίας για τον άνθρωπο των αρχαίων χρόνων. Σε αιγυπτιακή επιγραφή της 25ης δυναστείας διαβάζουμε: «Το όνειρο σημαίνει κέρδος γι' αυτόν που το φυλάγει μέσα στην καρδιά του, αλλά καταστροφή για κείνον που δεν το καταλαβαίνει».⁷⁰ Η πίστη ότι οι λιγότερο ή περισσότεροι λογικές εικόνες ενός

⁶² Το σχετικό με την τυποποιημένη στάση της ονειρικής μορφής λεξιλόγιο έχει ως εξής: μια φορά το ρήμα *υπερίσταμαι* (7.17) και σε έξι περιπτώσεις το ρήμα *εφίσταμαι* (1.34, 2.139, 2.141, 5.55, 7.12 και 7.14). Η τυποποιημένη φράση δεν υπάρχει στο όνειρο του Καμβύση (3.30). Πουθενά όμως δεν λέγεται ότι η μορφή στάθηκε πάνω από το κεφάλι του ονειρευόμενου. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι στην αφήγηση της ονειρικής εμπειρίας του Ξέρξη και του Αρτάβανου ο ιστορικός χρησιμοποιεί σχετικά με την εμφάνιση της κεντρικής μορφής και άλλα ρήματα, όπως *φοιτώ* (7.17), *επιφοιτώ* (7.15, 16β, 16γ), *ἀποπέτομαι* (7.12), *επιπέτομαι* (7.15), *επιφαίνομαι* (7.16γ), *έρχομαι* (7.17) και *φαντάζομαι* (7.15).

⁶³ Βασιλιάς είναι ο Κροίσος στη Λυδία, ο Σαβακός και ο Σεθώς στην Αίγυπτο, ο Καμβύσης και ο Ξέρξης στην Περσία. Ο Αρτάβανος είναι σύμβουλος του Ξέρξη. Η όγδοη περίπτωση είναι η ονειρική εμπειρία του Πεισιστράτιδη Ίππαρχου.

⁶⁴ Lieshout, *Greeks on dreams*, σ. 16.

⁶⁵ Πρόκειται για το όνειρο του Σεθώ: 2.141.

⁶⁶ Τα επίθετα «μέγας» και «εὐειδής» απαντούν μόνο στα χωρία 5.55 και 7.12, αλλά στην ουσία υπάρχουν και στο 7.14 και 7.17, που αποτελούν επανάληψη του ονειρού που έχουμε στο 7.12. Αυτό δηλώνεται με τις εκφράσεις «τὸ αὐτὸ ὄνειρον τῷ Ξέρξη κατυπνωμένῳ ἔλεγε ἐπιστάν» στο 7.14 και «ἦλθε οἱ κατυπνωμένῳ τὸ αὐτὸ ὄνειρον τὸ καὶ παρὰ Ξέρξην ἐφοίτα» στο 7.17.

⁶⁷ Βλ. Frisch, *Die Träume bei Herodot*, σ. 15 και 52. Σύμφωνα με τον Dodds, *Οἱ Ἕλληνες καὶ τὸ παράλογο*, σ. 106-107, η ομορφιά και το μεγάλο ανάστημα που προσδίδεται στην ονειρική μορφή είναι στοιχείο που αντανακλά πολιτισμικές και κοινωνικές νόρμες και εύκολα προστίθεται κατά τη δευτερογενή επεξεργασία του ονειρού, που αναφέρει ο Freud.

⁶⁸ Frisch, *ό.π.*, σ. 15.

⁶⁹ Συγκεκριμένα, στο χωρίο 7.15 ο Ξέρξης πετάχτηκε έξω από το κρεβάτι του και στο 7.18 ο Αρτάβανος τινάχτηκε επάνω και ξεφωνίζοντας έτρεξε και κάθισε κοντά στον Ξέρξη.

⁷⁰ Το παραθέτει ο Parlebas, «Remarques sur la conception des rêves ... dans la civilisation égyptienne antique», σ. 19.

αλληγορικού ονείρου, όπως και τα λιγότερο ή περισσότερο λογικά λόγια ενός ονείρου-χρησμού, κρύβουν ένα θεϊκό μήνυμα το οποίο είναι δυνατό να αποκρυπτογραφηθεί, συνιστά την προϋπόθεση της ονειροκριτικής. Με δεδομένη την πολυσημία των ονειρικών συμβόλων, την οποία επιβεβαιώνουν οι οδηγοί ονειροκριτικής των Μεσοποταμίων, των Αιγυπτίων και του Αρτεμίδωρου, για τον σημερινό ιστορικό εύλογα είναι τα εξής ερωτήματα: Ποιος ερμήνευε τα όνειρα; Ο ίδιος ο ονειρευόμενος ή κάποιος άλλος; Πώς καθοριζόταν η σημασία κάθε ονειρικού στοιχείου; Ήταν τυχαία ή βασιζόταν σε σύστημα μεταφορών που συνέδεαν τα ονειρικά στοιχεία με την πραγματικότητα; Κι αυτό γινόταν στη βάση της ομοιότητας ή της αντίθεσης;

Όπως έχουμε κιόλας δει, για τρία από τα δεκαοχτώ ηροδότεια όνειρα δεν έχουμε καμία πληροφορία σχετικά με το περιεχόμενό τους. Στα δεκαπέντε που το περιεχόμενό τους περιγράφεται λεπτομερειακά παρατηρούμε ότι μόνο τέσσερις φορές κλήθηκαν ειδικοί ερμηνευτές ονείρων, οι *όνειροπόλοι*. Μάγοι ονειροπόλοι ερμήνευσαν τρία αλληγορικά όνειρα, δύο του Αστυάγη στη Μηδία (1.107 και 108)⁷¹ και ένα του Ξέρξη στην Περσία (7.19), ενώ απλοί ονειροπόλοι ερμήνευσαν το όνειρο-χρησμό που είδε ο Πεισιστρατίδης Ίππαρχος στην Αθήνα (5.55-6). Και σ' αυτές τις τέσσερις περιπτώσεις αλλά και στις έντεκα άλλες, στις οποίες ο ονειρευόμενος κατέληξε στην ερμηνεία του ονείρου χωρίς τη μεσολάβηση τρίτου, δεν υπάρχουν στοιχεία τα οποία θα βοηθούσαν να δούμε το σύστημα αντιστοιχιών ανάμεσα στα ονειρικά σύμβολα και την ερμηνεία τους, να δούμε δηλ. μέσα από ποιο πλέγμα μεταφορών συνδέονταν τα ονειρικά στοιχεία με τον πραγματικό κόσμο, αν αυτό γινόταν στη βάση της ομοιότητας⁷² ή στη βάση της συμπληρωματικότητας των αντιθέσεων.

Θα έλεγα ότι το σχόλιο του Ηρόδοτου για τη σχέση ανάμεσα στο όνειρο της θυγατέρας του Πολυκράτη και την εκπλήρωσή του αποτελεί τη μόνη ένδειξη⁷³ ότι τα ερωτήματα αυτά απασχόλησαν τον ιστορικό, ο οποίος, αν ευσταθεί η παράδοση που θέλει τον θείο του Πανύαση ερμηνευτή ονείρων,⁷⁴ είναι πιθανό να γνώριζε μερικά πράγματα σχετικά. Συμφωνα, λοιπόν, με το κείμενο του Αλικαρνασσία ιστορικού, η θυγατέρα του Πολυκράτη ανησύχησε πολύ μετά το όνειρο που είδε, ότι τον κρεμασμένο πατέρα της τον έλουζε ο Δίας και τον άλειφε ο Ήλιος. Η κόρη ήταν πεισμένη πως το όνειρο ήταν κακό σημάδι για τον Πολυκράτη που ετοιμαζόταν να πάει να συναντήσει τον Οροίτη, τον Πέρση σατράπη των Σάρδεων (3.124). Ο πατέρας της όμως απήφησε όλες τις συμβουλές της και πήγε να συναντήσει τον Οροίτη, ο οποίος τον θανάτωσε και κατόπιν τον σταύρωσε. Λίγες γραμμές πιο κάτω ο Ηρόδοτος γράφει: «Ο Πολυκράτης κρεμασμένος στον σταυρό εξεπλήρωσε πέρα για πέρα το όνειρο της θυγατέρας του (*ἐπετέλεε πᾶσαν τὴν ὄψιν τῆς θυγατρὸς*), τον έλουζε δηλ. ο Δίας, όταν έβρεχε, και τον άλειφε ο Ήλιος, όταν το σώμα του ανέδιδε ικμάδα». Στο σχόλιο αυτό είναι έκδηλος ο συσχετισμός που κάνει ο αφηγητής με βάση την ομοιότητα ανάμεσα στην ονειρική παράσταση και την πραγματική εικόνα που παρουσίαζε ο νεκρός Πολυκράτης. Ωστόσο δεν διευκρινίζεται αν ο συσχετισμός του αφηγητή είχε κάτι κοινό με την ερμηνεία

⁷¹ Μνεία των μάγων γίνεται και στα χωρία 1.120, 121 και 128.

⁷² Βλ. Αρτεμ. 2.25.

⁷³ Για μια διαφορετική προσέγγιση βλ. Frisch, *Die Träume bei Herodot.*, σ. 58: «ο μόνος λόγος που χρησιμοποιείται το όνειρο αυτό είναι για να απεικονίσει τις υπερφυσικές δυνάμεις των θεών και την ανθρώπινη ανημποριά στο θάνατο».

⁷⁴ Βλ. How και Wells, *A Commentary on Herodotus*, τ. I, σ. 1-2.

που είχε δώσει η κόρη στο όνειρο ούτε λέγεται αν η ερμηνεία αυτή βασίστηκε σε παρόμοια όνειρα που είχαν παρόμοια έκβαση.⁷⁵

Δεν μπορούμε, λοιπόν, να μελετήσουμε το σύστημα αντιστοιχιών ανάμεσα στα ονειρικά σύμβολα και την ερμηνεία τους μέσα στο έργο του Ηρόδοτου, που επίσης δεν μας δίνει ενδείξεις για την ύπαρξη μεθόδου ερμηνείας των ονείρων. Εντούτοις, μας βοηθάει να διερευνήσουμε το θέμα της εξέλιξης της σημασίας κάποιων ονειρικών συμβόλων και της σχέσης τους με την ανατολική παράδοση. Σχετικά με τα θέματα αυτά θα παρουσιάσω επιλεκτικά μόνο μερικές παρατηρήσεις.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον σημερινό ιστορικό παρουσιάζει το αιμομικτικό όνειρο που είδε ο Ιππίας τις παραμονές της μάχης του Μαραθώνα. «Είδε όνειρο ότι έκανε έρωτα με τη μητέρα του» γράφει ο Ηρόδοτος. «Και από το όνειρο έβγαλε το συμπέρασμα ότι θα επέστρεφε στην Αθήνα, θα καταλάμβανε την αρχή και θα πέθαινε από γηραιά στον τόπο του» (6.107). Την πρώτη μαρτυρία ότι ένα τέτοιο όνειρο το θεωρούσαν καλό οιωνό τη βρίσκουμε στο παπυρικό αιγυπτιακό βιβλίο ονείρων που διασώζεται από την εποχή του Ραμσή (13ος αι. π.Χ.).⁷⁶ Χρήσιμη, όμως, είναι κυρίως η αντιπαραβολή του ονείρου του Ιππία και της ερμηνείας του στον Ηρόδοτο με το σχετικό χωρίο από τα *Ονειροκριτικά* του Αρτεμίδωρου. Με την αντιπαραβολή αυτή εύκολα κανείς μπορεί να διαπιστώσει αυτό που ο Freud⁷⁷ κιάλας το 1911 είχε διατυπώσει για το όνειρο του Ιππία, ότι οι αρχαίοι Έλληνες ερμήνευαν συμβολικά «τα απροκάλυπτα οιδιπόδεια όνειρα», τα οποία, σύμφωνα με την Ιοκάστη στον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή (980-2), αποτελούσαν ονειρική εμπειρία πολλών θνητών.

Κατά τον Αρτεμίδωρο, αν κάποιος ονειρευόταν ότι έκανε έρωτα με τη ζωντανή μητέρα του σήμαινε επιστροφή στην πατρίδα, αν ο ονειρευόμενος ήταν ξενιτεμένος, ή μεγάλη επιτυχία, αν ο ονειρευόμενος ήταν δημαγωγός ή δημόσιος άντρας. «Γιατί μητέρα σημαίνει πατρίδα» (*σημαίνει γάρ την πατρίδα ή μήτηρ*), συμπληρώνει ο Αρτεμίδωρος. Και συνεχίζει: «Και όπως κάποιος που ακολουθεί τις συμβουλές της Αφροδίτης, κάνοντας έρωτα κυβερνά το σώμα της υπάκουης ερωτικής συντρόφισσας, έτσι και ο ονειρευόμενος θα ελέγχει τις υποθέσεις της πόλης» (1.79). Όπως, λοιπόν, μαρτυρεί το κείμενο του Ηρόδοτου, για τους Έλληνες η σημασία της ερωτικής πράξης με τη μητέρα ως συμβόλου επιστροφής για τον ξενιτεμένο και μεγάλης επιτυχίας για τον πολιτικό άντρα, την οποία αναφέρει ο Αρτεμίδωρος τον 2ο αιώνα μ.Χ., είχε κιάλας προταθεί⁷⁸ τον 5ο αιώνα π.Χ., αν όχι νωρίτερα.

Η εξέταση του αιμομικτικού ονείρου του Ιππία μας έδωσε κάποια στοιχεία και για τη σχέση που έχουν τα ονειρικά σύμβολα στα

⁷⁵ Κατά τον Αρτεμίδωρο, η ονειροκριτική είναι μία τεχνική που βασίζεται κυρίως στην εμπειρία. Ο ίδιος στο προοίμιο του έργου του διατείνεται ότι ταξίδεψε στον σύγχρονό του ελληνικό κόσμο για να συλλέξει όνειρα των οποίων την έκβαση μελέτησε. Στόχος του ήταν να ανακαλύψει ποιες αντιστοιχίες υπήρχαν ανάμεσα στα όνειρα και την έκβασή τους. Πβ. και Ηρόδ. 2.82.

⁷⁶ Alan Gardiner, *Late Egyptian Stories*, Bibliotheca Aegyptiaca I, La Fondation Egyptologique, Βρυξέλες 1932.

⁷⁷ Sigmund Freud, *The Interpretation of Dreams*, αγγλ. μπηρ. James Strachey, Χαμόντσγουόρθ 1981, σ. 522 και σημ. 1. Βλ. και Price, «The Future of Dreams: From Freud to Artemidorus», σ. 21-2 και σημ. 40, όπου αναφέρει την άποψη του C. Jung ότι «η ερωτική γλώσσα των ονείρων δεν συμπίπτει αναγκαστικά με ερωτικό περιεχόμενο».

⁷⁸ Βλ. και Frisch, *Die Träume bei Herodot*, σ. 25, ο οποίος σημειώνει ότι σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (5.93) ο Ιππίας ήταν πολύ καλός ερμηνευτής χρησμών.

ηροδότεια όνειρα με την ανατολική παράδοση είδαμε ότι στην αιγυπτιακή ονειροκριτική η ερωτική πράξη με τη μητέρα είναι ονειρικό σύμβολο τουλάχιστο από τον 13ο αι. π.Χ.. Ακόμα πιο διαφωτιστική όμως είναι η ηροδότεια καταγραφή ενός άλλου ονείρου.

Στο πρώτο αλληγορικό όνειρο που είδε ο τελευταίος βασιλιάς των Μήδων, ο Αστυάγης, η κόρη του Μανδάνη «κατούρησε τόσο πολύ ώστε πλημμύρισε η πόλη του και κατακλύστηκε όλη η Ασία. Το εμπιστεύτηκε το όνειρό του στους μάγους εκείνους που εξηγούν τα όνειρα και κατατρόμαξε όταν έμαθε τι ακριβώς σήμαινε. Αργότερα, όταν η Μανδάνη έφτασε σε ηλικία γάμου, δεν την πάντρεψε με κανέναν Μήδο της τάξης του, επειδή είχε φοβηθεί με το όνειρο, αλλά την έδωσε σε έναν Πέρση που λεγόταν Καμβύσης, ο οποίος, καθώς έμαθε, ήταν από καλή οικογένεια, ήρεμος άνθρωπος, αλλά πολύ κατώτερος από έναν μέσο Μήδο» (1.107).

Ένας έλεγχος στα *Ονειροκριτικά* του Αρτεμίδωρου ως προς την σύρση, η οποία είναι το κύριο σύμβολο στο συγκεκριμένο όνειρο,⁷⁹ δείχνει ότι η ελληνική ονειροκριτική παράδοση, όπως τουλάχιστον διασώζεται σ' αυτό το έργο του 2ου αι. μ.Χ., δεν συσχέτιζε το σύμβολο αυτό με τη γέννηση παιδιού. Το μοναδικό χωρίο που έχουμε στον Αρτεμίδωρο για την σύρση (4.44) τη συνδέει με την παράβαση νόμων και εν γένει με την περιφρονητική συμπεριφορά. Αντίθετα, στον μεγάλο βαβυλωνιακό ονειροκρίτη⁸⁰ το εν λόγω σύμβολο έχει μία αναμφισβήτητη πολυσημία, στοιχεία της οποίας προσεγγίζουν ιδιαίτερα την ερμηνεία που κατά πάσα πιθανότητα έδωσαν οι μάγοι στο όνειρο κοντά σ' όλα τ' άλλα, σημαίνει και τη γέννηση γιού, που θα γίνει βασιλιάς, αλλά και τη βίαιη αφαίρεση της περιουσίας.⁸¹

101

Κατά τον Roger Caillois,⁸² δύο βασικά ζητήματα έχουν απασχολήσει από παλιά τους μελετητές του ονειρικού φαινομένου. Το ένα είναι το πρόβλημα της ερμηνείας, που θίξαμε προηγουμένως. Το άλλο αφορά τη σχέση ανάμεσα στο όνειρο και τον κόσμο της εγρήγορσης, το *όναρ* και το *ύπαρ*, όπως τα αποκαλούσαν οι αρχαίοι.⁸³ Σχετικά με το δεύτερο ζήτημα, ο μελετητής έχει να απαντήσει σε μερικά ερωτήματα όπως: Τι βαθμό πραγματικότητας μπορούν και αποδίδουν οι άνθρωποι στο όνειρο; Αντανakλάται ο κόσμος της εγρήγορσης στα όνειρα; Το περιεχόμενό τους και η ερμηνεία τους επηρεάζονται από την πραγματικότητα; Σε ποιό βαθμό;

⁷⁹ Βλ. και Frisch, ό.π., σ. 9-10. Για μια εντελώς διαφορετική ερμηνεία βλ. Immerwahr, *Form and Thought in Herodotus*, σ. 163: «Mandane's urine is a pollution of the land».

⁸⁰ Τον έχει μεταφράσει στα αγγλικά ο Oppenheim, «The Interpretation of Dreams».

⁸¹ Συγκεκριμένα υπάρχουν δύο σύνολα πρότασης και απόδοσης: «Αν τα ούρα κάποιου πλημμυρίσουν πολλούς δρόμους, θα του κλέψουν τα υπάρχοντά του ή θα τα μοιράσουν στους συμπολίτες του», και «Αν κάποιος προσκυνήσει τα ούρα του που θα πεταχτούν ίσια μπροστά του, θα αποκτήσει γιο που θα γίνει βασιλιάς»: βλ. Bottéro, «L' oniromanie en Mésopotamie», σ. 12.

⁸² Roger Caillois, «Logical and Philosophical Problems of the Dream», στο G. E. von Grunbaum και Roger Caillois, (επιμ.), *The Dream and Human Societies*, Μπέρκλεϊ και Λος Άντζελες, 1966, σ. 23 και 27.

⁸³ Βλ. και Dodds, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, σ. 96. Ο Lieshout, *Greeks on Dreams*, σ. 41-4, ωστόσο, δίνει μια διαφορετική ερμηνεία σχετικά με το *όναρ* και *ύπαρ*.

Στο έργο του Ηρόδοτου για πρώτη φορά⁸⁴ διατυπώνεται η άποψη ότι το περιεχόμενο των ονείρων έχει άμεση εξάρτηση από τον κόσμο της εγρήγορσης. Στο έκτακτο πολεμικό συμβούλιο που συγκάλεσε ο Ξέρξης για να ανακοινώσει στους αρίστους των Περσών τα σχέδιά του για την τιμωρία των Αθηναίων, οι οποίοι είχαν προκαλέσει συμφορές στους Πέρσες στη διάρκεια της Ιωνικής επανάστασης, ο Αρτάβανος ανέπτυξε σοβαρά επιχειρήματα κατά της εκστρατείας. Στην αρχή τα επιχειρήματά του εξόργισαν τον Ξέρξη. Αργότερα ο βασιλιάς τα ξανασκέφτηκε και κατέληξε στο συμπέρασμα ότι θα έπρεπε να παραιτηθεί από την εκστρατεία. Στον ύπνο του, ωστόσο, του παρουσιάστηκε μια ονειρική μορφή που τον προέτρεψε να εμμένει στην πρώτη του απόφαση. Ο Ξέρξης δεν έδωσε σημασία και στο επόμενο συμβούλιο των αρίστων ανακοίνωσε τη ματαίωση της εκστρατείας. Τη νύχτα η ονειρική μορφή ξαναπαρουσιάστηκε και τον απείλησε ότι γρήγορα θα γινόταν *ταπεινός*, αν δεν αναλάμβανε αμέσως την εκστρατεία. Ο Ξέρξης κατατρομαγμένος έστειλε να του φωνάξουν τον Αρτάβανο.

Αφού άκουσε όσα ο Ξέρξης είχε να του πει σχετικά με τις δύο εμφανίσεις της ονειρικής μορφής, ο Αρτάβανος ανάμεσα σε άλλα του είπε: «Λες ότι, ενώ θέλεις να παραιτηθείς από την εκστρατεία κατά των Ελλήνων, κάποιο όνειρο, σταλμένο από τον θεό, σε επισκέφεται και δεν σε αφήνει να το κάνεις. Αλλά, παιδί μου, το όνειρο αυτό δεν είναι θεϊκό. Τα όνειρα που γυρίζουν εδώ και κει και παρουσιάζονται στους ανθρώπους είναι όπως ακριβώς θα σου εξηγήσω εγώ, που είμαι τόσα χρόνια μεγαλύτερός σου. Συνήθως αυτά που βλέπουμε στο όνειρό μας είναι οι σκέψεις που μας απασχολούν μέσα στη μέρα. Και μεις όλες τις προηγούμενες μέρες ήμασταν παρά πολύ απασχολημένοι με την εκστρατεία» (7.16β).

Σ' ένα πολύπλοκο έργο όπως αυτό του Ηρόδοτου κανένας δεν περιμένει να βρει μόνο μία άποψη για τη σχέση του ονείρου με τον κόσμο της εγρήγορσης. Αντίθετα, συναντάμε ένα ευρύ φάσμα λεπτών διαφορών που οδηγούν από τη μια άποψη στην αντίθετή της. Έτσι δίπλα σ' αυτή την ορθολογική άποψη που διατυπώνει ο Αρτάβανος, ότι δηλ. το περιεχόμενο των ονείρων είναι συνήθως ό,τι σκέφτονται οι άνθρωποι σε κατάσταση εγρήγορσης, βρίσκουμε και την αντίληψη που αποδίδει μεγάλο βαθμό πραγματικότητας και στον κόσμο της εγρήγορσης και στον κόσμο των ονείρων.⁸⁵ Σύμφωνα μ' αυτήν την αντίληψη, εκείνος για τον οποίο τα ονειρικά δεδομένα αποτελούν στοιχεία της πραγματικότητας ακριβώς όπως και όσα του συμβαίνουν σε κατάσταση εγρήγορσης, θα απαιτήσει μιαν εξήγηση από τον φίλο ή τον γείτονα ο οποίος στο όνειρο του φέροθηκε εχθρικά ή τον απείλησε.⁸⁶ Ας δούμε δύο από τα παραδείγματα που δανείζεται ο Roger Caillois από ανθρωπολογικές μελέτες.⁸⁷ Ένας Ινδιάνος σε κάποια φυλή της Παραγουάης είδε στον ύπνο του πως ένας ιεραπόστολος τον πυροβόλησε. Το επόμενο πρωί ο Ινδιάνος προσπάθησε να σκοτώσει τον ιεραπόστολο. Ένας ιθαγενής στο Βόρνεο ονειρεύτηκε πως η γυναίκα του τον απατούσε. Ο πατέρας της την πήρε σπίτι του για να μην αναγκαστεί η κόρη του να πληρώσει πρόστιμο ως μοιχαλίδα. Με άλλα λόγια, για τον ονειρευόμενο και για το περιβάλλον του το όνειρο ήταν τμήμα της πραγματικότητας, ήταν πραγματικό γεγονός -η γυναίκα είχε διαπράξει μοιχεία- που έπρεπε να αντιμετωπιστεί.

⁸⁴ Βλ. Freud, *The Interpretation of Dreams*, σ. 64-6. Πβ. και σ. 69-81 και 746

⁸⁵ Βλ. και Dodds, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, σ. 97-9.

⁸⁶ Caillois, «Logical and Philosophical Problems of the Dream», σ. 28.

⁸⁷ Caillois, ό.π.

Ας επανέλθουμε στον Ηρόδοτο κι ας δούμε το όνειρο του Κύρου, του ιδρυτή του περσικού κράτους, κατά την εκστρατεία του εναντίον των Μασσαγетών. Είδε στον ύπνο του ότι ο Δαρειός, ο μεγαλύτερος γιος του Υστάσπη, είχε φτερούγες στους ώμους του και με τη μια σκίαζε την Ασία και με την άλλη την Ευρώπη. Όταν ξύπνησε ο Κύρος, κάλεσε τον Υστάσπη και του είπε: «Υστάσπη, ο γιος σου έχει συλληφθεί να κάνει σχέδια εναντίον μου και εναντίον της εξουσίας μου. Και θα σου εξηγήσω πώς είμαι τόσο βέβαιος γι' αυτό. Εμένα με προστατεύουν οι θεοί και με προειδοποιούν για τον κίνδυνο που με απειλεί. Καθώς λοιπόν κοιμόμουν την περασμένη νύχτα, είδα τον μεγαλύτερο από τους γιους σου να έχει φτερούγες στους ώμους του· με τη μια επισκίαζε την Ασία και με την άλλη την Ευρώπη. Σύμφωνα με το όνειρο είναι απολύτως αδύνατο να μη συνωμοτεί εναντίον μου. Πήγαινε, λοιπόν, εσύ όσο πιο γρήγορα γίνεται στην Περσία και φρόντισε να μου τον έχεις για ανάκριση, όταν επιστρέψω εκεί, αφού υποτάξω αυτή τη χώρα» (1.209).

103

Για τον Ινδιάνο της Παραγουάης και τον ιθαγενή του Βόρνεο, το ίδιο το όνειρο ήταν πραγματικό γεγονός. Στην περίπτωση του Κύρου είναι η ερμηνεία του ονείρου που ισοδυναμεί με πραγματικό γεγονός, το οποίο έχει συντελεσθεί: το όνειρο σήμαινε ότι ο γιος του Υστάσπη συνωμοτούσε εναντίον του. Στο σημείο αυτό θα υπογραμμίσω τα γλωσσικά στοιχεία που δηλώνουν την αδιάσειστη πεποίθηση του Κύρου ότι ο Δαρειός τον επιβουλεύεταν. Πρόκειται για τις προτάσεις «σύμφωνα με το όνειρο είναι απολύτως αδύνατο να μη συνωμοτεί εναντίον μου» (*οὐκ ἄν ἔστι μηχανὴ ἀπὸ τῆς ὀψιος ταύτης οὐδεμία τὸ μὴ οὐ κείνον ἐπιβουλεύειν ἐμοί*: 1.209.5) και «ο γιος σου έχει συλληφθεί να κάνει σχέδια εναντίον μου» (*παῖς σὸς ἐπιβουλεύων ἐμοί τε καὶ τῇ ἐμῇ ἀρχῇ ἔαλωκε*: 1.209.3). Στη δεύτερη φράση ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι η χρήση του παρκειμένου *ἔαλωκε*. Και είναι ακριβώς αυτά τα γλωσσικά στοιχεία που διαφοροποιούν την καταγραφή της ονειρικής εμπειρίας του Κύρου από την αντίστοιχη του Καμβύση, η οποία παρουσιάζει παρόμοια σχέση με τον κόσμο της εγρήγορσης. Όταν βρισκόταν στην Αίγυπτο, ο Καμβύσης ονειρεύτηκε ότι ένας αγγελιοφόρος από την Περσία ήρθε και του είπε πως ο Σμέρδης καθόταν στον βασιλικό θρόνο και το κεφάλι του ακουμπούσε στον ουρανό. Καταθρομβημένος επειδή ο αδελφός του, που λεγόταν Σμέρδης, σχεδίαζε να τον σκοτώσει για να γίνει βασιλιάς, ο Καμβύσης έστειλε τον πιο έμπιστό του Πέρση να δολοφονήσει τον αδελφό του.⁸⁸

Ως προς το ερώτημα που θέσαμε παραπάνω, αν δηλ. η πραγματικότητα επηρεάζει την ερμηνεία των ονείρων, διαφωτιστική είναι η ονειρική εμπειρία του Ιππία. Είναι πολύ σημαντικό ότι στη συνέχεια του επεισοδίου με τον εξόριστο Πεισιστρατίδη η πρώτη αισιόδοξη ερμηνεία του αιμομικτικού ονείρου ακυρώνεται. «Την άλλη μέρα, του Ιππία του ήρθε να φταρνιστεί πιο δυνατά απ' ό,τι συνήθως», γράφει ο Ηρόδοτος. Και συνεχίζει: «Κι επειδή ήταν άνθρωπος προχωρημένης ηλικίας και τα περισσότερα δόντια του κουνιούνταν, ένα απ' αυτά πετάχτηκε δυνατά έξω από το στόμα του κι έπεσε στην άμμο. Παρά τις επίμονες προσπάθειές του ο Ιππίας δεν μπόρεσε να βρει το δόντι του». Το χάσιμο του δοντιού ήταν σηµαδιακό για τον Ιππία. Σήμαινε τη συμβολική μερική υλοποίηση του ονείρου της προηγούμενης νύχτας. Κι αυτό ο Ηρόδοτος βάζει τον

⁸⁸ Ο Ηρόδοτος αναφέρει και άλλα όνειρα οι δέκτες των οποίων αναγκάζονται να πάρουν κάποια μέτρα για να αποτρέψουν την εκπλήρωσή τους. Πρόκειται για τα όνειρα του Κροίσου, του βασιλιά των Λυδών, και του Αστυάγη, του βασιλιά των Μήδων. Τα όνειρα αυτά όμως είναι μόνο προφητικά και δεν περιέχουν κανένα στοιχείο που οι δέκτες τους θα μπορούσαν να το θεωρήσουν πραγματικό γεγονός, το οποίο είχε κιόλας συντελεσθεί.

ίδιο τον Ιππία να το εκφράσει ειρωνικά με τη φράση «όσο μέρος μου αναλογούσε, το κατέχει τώρα το δόντι μου» (6.108).⁸⁹

Η ονειρική εμπειρία του Ιππία είναι ακριβώς αντίστροφη εκείνης του Μήδου βασιλιά Αστυάγη. Και οι δυο υπογραμμίζουν το ρόλο που παίζουν οι ανθρώπινες προσδοκίες ή επιθυμίες στην ερμηνεία των ονείρων. Η μεγάλη επιθυμία του Ιππία να ανακτήσει και πάλι την εξουσία στην Αθήνα, κάτι που άλλωστε το επιδίωκε εκείνο τον καιρό με τη βοήθεια των Περσών, του υπαγόρευσε την πρώτη ερμηνεία, την απατηλή, ότι θα επέστρεφε στην Αθήνα, θα καταλάμβανε την εξουσία και θα πέθαινε σε προχωρημένη ηλικία στον τόπο του. Τελικά όμως μπόρεσε και αναγνώρισε ως εκπλήρωση του ονείρου του την απώλεια του δοντιού του.⁹⁰ Αντίθετα, η μεγάλη αγάπη του για τη βασιλική εξουσία παρέσυρε τον Αστυάγη, ο οποίος θεώρησε συμβολική αλλά και τελική, ικανοποιητική γι' αυτόν επαλήθευση των ονείρων του το γεγονός ότι τον ανήλικο Κύρο τον είχαν ανακηρύξει βασιλιά σε παιχνίδι τους τα συνομήλικά του παιδιά. Στην περίπτωση όμως του Αστυάγη επαληθεύτηκε η αρχική ερμηνεία που οι μάγοι είχαν δώσει στα δυο του όνειρα, ότι ο γιος της κόρης του Μανδάνης θα γινόταν βασιλιάς αντί εκείνου. Πράγματι, ύστερα από χρόνια ο Κύρος παρακίνησε τους Πέρσες να ξεγεραθούν κατά του Αστυάγη, και αφού τον νίκησε σε μάχη και τον αιχμαλώτισε, έγινε ο ίδιος βασιλιάς.

Όλες οι ονειρικές εμπειρίες που ανάφερα, λεπτομερειακά ή συνοπτικά, του Κύρου, του Καμβύση, του Ιππία και του Αστυάγη, καθιστούν, νομίζω, σαφές ότι για να παρεμβληθούν και να επηρεάσουν οι ανθρώπινες επιθυμίες και αδυναμίες την ερμηνεία ενός ονείρου απαιτείται ως προϋπόθεση η πίστη του ονειρευόμενου ότι ο θεός διάκειται ευνοϊκά απέναντί του. Μάλιστα είδαμε τον Κύρο να το δηλώνει καθαρά: «Εμένα με προστατεύουν οι θεοί και με προειδοποιούν για κάθε κίνδυνο που με απειλεί» (1.209.4). Η πίστη στην εύνοια του θεού ισοδυναμεί με την πίστη ότι ο θεός ευνοεί ή τουλάχιστον δεν έχει αντίρρηση για τη διατήρηση του πολιτικού status quo.

Δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και με την ονειρική εμπειρία του Σαβακώ, του Αιθίοπα βασιλιά της Αιγύπτου, η οποία έχει ως εξής. Στον Σαβακώ παρουσιάστηκε ένας άντρας που τον συμβούλευσε να συγκεντρώσει όλους τους ιερείς της Αιγύπτου και να τους κόψει στη μέση. Κατά τη γνώμη του Αιθίοπα, το όνειρο του το είχε στείλει οι θεοί για να τον κάνουν να ασεβήσει απέναντι στα ιερά και έτσι να επισύρει πάνω του δεινά: «*ἵνα ἀσεβήσας περὶ τὰ ἱερά κακόν τι πρὸς θεῶν ἢ πρὸς ἀνθρώπων λάβωι*» (2.139). Αρνήθηκε, λοιπόν, να κάνει αυτό που του σύστησε η ονειρική μορφή και στη συνέχεια παραιτήθηκε από τον θρόνο. Με αυτόν τον τρόπο περιγράφει ο Ηρόδοτος πώς τερατίστηκε η αιθιοπική δυναστεία στην Αίγυπτο.⁹¹ Με άλλα λόγια, το όνειρο του Σαβακώ σχετίζεται με την αλλαγή δυναστείας στον θρόνο της Αιγύπτου. Κατά

⁸⁹ Τη συμβολική σημασία που έχει στο ηροδότειο κείμενο το δόντι την έχει, κατά τον Αρτεμίδωρο, και ως ονειρικό σύμβολο: «τα δόντια συμβολίζουν ιδιοκτησία/ αγαθά... Όταν πέφτουν συμβολίζουν την απώλεια αυτών των αγαθών» (1.31). Για το δόντι ως φαλλικό σύμβολο βλ. Frisch, *Die Träume bei Herodotus*, σ. 26. Πβ. How και Wells, *A Commentary on Herodotus*, τ. II, σ. 109: «to dream of losing a tooth portends death or misfortune».

⁹⁰ Βλ. και Lieshout, *Greeks on Dreams*, σ. 204 (και σημ. 101): «on the assumption that dreams sometimes receive a micro-fulfilment, the harmless fulfilment is forced into being, as by the man who sacrificed a finger for the safety of the whole body».

⁹¹ Ιστορικές πληροφορίες για το τέλος της αιθιοπικής δυναστείας δίνει ο Lloyd, *Herodotus, Book II. Commentary* 99-182, σ. 98.

τη γνώμη μου, η ηροδότεια καταγραφή του συγκεκριμένου ονείρου και της ερμηνείας του υπαινίσσεται τη συμπληρωματικά αντίθετη αντίληψη για την επικοινωνία του ανθρώπου με το θείο.⁹² Υπαινίσσεται δηλαδή ότι το θεϊκό μήνυμα δεν υποστηρίζει πάντα τη διατήρηση της τάξης μέσα στην κοινωνία, αλλά συμβάλλει στην υπονόμευση της και, γιατί όχι, στην ανατροπή της.⁹³ Και ως συμπληρωματικά μέσα εκφοράς αντίθετων αντιλήψεων για την ανθρώπινη επικοινωνία με το θείο, τα ηροδότεια όνειρα αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο ενός από τα πιο ευδιάκριτα θέματα των *Ιστοριών* που είναι η άνοδος και η πτώση των δεσποτών, Ανατολής και Δύσης.⁹⁴

Ότι η ερμηνεία του ονείρου, που είναι ένα αμφίσημο και αντιφατικό μέσο επικοινωνίας με το θείο, σχετίζεται με την κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα θα φανεί, ελπίζω, και από την εξέταση των ονείρων του Αστυάγη, στα οποία έχω κιάλα αναφερθεί αρκετές φορές.

Για τον ιστορικό της αρχαιότητας το έργο του Ηρόδοτου αποκτά ιδιαίτερη σημασία και για το λόγο ότι αποτελεί την κύρια αφηγηματική πηγή που διαθέτουμε για την ταχύτατη εξάπλωση των Περσών, η οποία ήταν μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία.⁹⁵ Εξάλλου, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο Ηρόδοτος βασίστηκε αποκλειστικά στην πλούσια προφορική παράδοση⁹⁶ που είχε δημιουργηθεί γύρω από το πρόσωπο του Κύρου, του ιδρυτή του περσικού κράτους και των διαδόχων του. Στην αρχή του *Λόγου των Μήδων και Περσών* λέει ότι θα γράψει για τον Κύρο και την εξάπλωση της περσικής κυριαρχίας σε όλη την Ασία χρησιμοποιώντας «μόνο αυτά που λένε μερικοί Πέρσες, όσοι δεν θέλουν να εκθειάζουν και να μεγαλοποιούν τα σχετικά με τον Κύρο» (1.95). Όντας ο ίδιος γέννημα-θρέμμα μιας προφορικής κοινωνίας, ή τουλάχιστον μιας κοινωνίας όπου «ο προφορικός λόγος δεν θεωρούνταν κατώτερος του γραπτού»,⁹⁷ ο Ηρόδοτος δεν ξεχώριζε το ιστορικό γεγονός από τους μύθους και τις παραδόσεις. Έτσι η αφήγηση της γέννησης του Κύρου⁹⁸ αρχίζει με τα δύο αλληγορικά όνειρα του Αστυάγη.

105

⁹² Για μιά διαφορετική ερμηνεία βλ. Frisch, *Die Träume bei Herodot*, σ. 23-4: το όνειρο χρησίμευσε ως υπόμνηση παλιού χρησμού, σύμφωνα με τον οποίο ήταν προκαθορισμένη η διάρκεια της βασιλείας του Σαβακώ.

⁹³ Πβ. και John Gould, «On Making Sense of Greek Religion» στο P.E. Easterling και J.V. Muir, (επιμ.), *Greek Religion and Society*, Κέμπριτζ 1985, σ. 21-22.

⁹⁴ Για το θέμα της άνοδος και πτώσης των δεσποτών στον Ηρόδοτο η βιβλιογραφία είναι πολύ μεγάλη. Βλ., για παράδειγμα, H. Lloyd-Jones, *The Justice of Zeus*, Μπέρκλεϊ 1971, κεφ. 3 και Donald Lateiner, *The Historical Method of Herodotus*, Τορόντο, Μπάφαλο και Λονδίνο 1989, σ. 112. Άλλωστε ο ίδιος ο Ηρόδοτος γράφει στο τελευταίο τμήμα του προοιμίου του: «Θα συνεχίσω τη διήγησή μου περιγράφοντας και τις μικρές και τις μεγάλες χώρες του κόσμου, κι αυτό γιατί πολλές που ήταν μεγάλες έχουν γίνει μικρές και πολλές που είναι τώρα μεγάλες, ήταν άλλοτε μικρές. Θα δώσω την ίδια σημασία και στις δύο, επειδή ξέρω πως η ανθρώπινη ευημερία ποτέ δεν είναι σταθερή στο ίδιο μέρος».

⁹⁵ Το *Χρονικό του Ναβονίδη*, του Νεοβαβυλώνιου βασιλιά τον οποίο νίκησε ο Κύρος, μας πληροφορεί μόνο για το πώς ο Κύρος κατέλαβε τη Βαβυλώνα, ενώ η επιγραφή του Behistun μόνο για την άνοδο του Δαρείου στον περσικό θρόνο.

⁹⁶ Βλ. και Oswyn Murray, «Herodotus and Oral History» στο Heleen Sancisi-Weerdenburg και Amélie Kuhrt, επιμ., *Achaemenid History II. The Greek sources*, Λέιντεν 1987, σ. 110-112.

⁹⁷ Hartog, *The Mirror of Herodotus*, σ. 273.

⁹⁸ Ο ιστορικός γνώριζε πολλές εκδοχές όχι μόνο για τη γέννηση αλλά και για τον θάνατο του Κύρου: 1.95 και 214.5

Σύμφωνα με τους μάγους τα δύο όνειρα σήμαιναν ότι ο γιος της Μανδάνης θα γινόταν βασιλιάς αντί του Αστυάγη. Ακούγοντας την ερμηνεία τους ο Μήδος βασιλιάς αποφάσισε να πάρει μέτρα που θα ματαίωναν την ονειρική προφητεία. Μετά το πρώτο όνειρο -η Μανδάνη κατούρησε τόσο πολύ που πλημμύρισε όλη η Ασία- δεν πάντρεψε την κόρη του με κάποιον Μήδο αλλά με τον Πέρση Καμβύση που ήταν και φιλήσυχος άνθρωπος και κατώτερος από τον μέσο Μήδο(1.107). Το δεύτερο όνειρο ο Αστυάγης το είδε τον πρώτο χρόνο του γάμου της Μανδάνης και του Καμβύση· είδε ότι από το αιδούο της Μανδάνης φύτρωσε ένα κλήμα που σκέπασε όλη την Ασία. Αμέσως έστειλε και έφερε την ετομόγεννη κόρη του από την Περσία κι όταν αυτή γέννησε, διέταξε έναν έμπιστό του, τον Άρπαγο, να σκοτώσει τό βρέφος (1.108).

Ο Άρπαγος, παρά τις υποσχέσεις του στον βασιλιά, δεν σκότωσε ο ίδιος το μωρό, αλλά το ανέθεσε σε κάποιον βοσκό του Αστυάγη. Τελικά το βασιλικό βρέφος σώθηκε χάρη στην πρόταση που έκανε η γυναίκα του βοσκού. Έπεισε τον άντρα της να μην το σκοτώσει, αλλά να το κρατήσουν και στη θέση του να εκθέσει στο βουνό το δικό τους παιδί, που μόλις εκείνες τις μέρες είχε γεννηθεί νεκρό (1.109-113). Δέκα χρόνια αργότερα ο Αστυάγης ανακάλυψε ότι ο εγγονός του ζούσε (1.114-116). Δεν τον πείραξε, όμως, επειδή τον καθυσάχασαν οι μάγοι λέγοντάς του ότι η προφητεία είχε εκπληρωθεί συμβολικά - ο εγγονός του είχε εκλεγεί βασιλιάς από τους συνομήλικούς του σε παιχνίδι. Επέβαλε, ωστόσο, φοβερή τιμωρία στον Άρπαγο που δεν είχε εκτελέσει τις διαταγές του (1.117-120). Με τη σειρά του ο Άρπαγος εκδικήθηκε τον Αστυάγη. Κατάφερε να πείσει τον Κύρο που ζούσε στην Περσία να επαναστατήσει κατά του Αστυάγη (1.123). Έτσι επήλθε η εκπλήρωση της ονειρικής προφητείας.

Είναι γνωστό ότι ο μύθος του Κύρου περιλαμβάνει πολλά τυπικά μοτίβα του μύθου του «θείου βρέφους» που συναντάμε σε όλο τον κόσμο.⁹⁹ Πρόκειται για την έκθεση και την απροσδόκητη διάσωση του βρέφους, καθώς και την ανακάλυψή του σε προχωρημένη ηλικία. Αν από την αφήγηση του Ηρόδοτου αφαιρέσουμε τα τυπικά μοτίβα του μύθου, απομένει το γεγονός ότι ο Κύρος ήταν προϊόν μικτού γάμου. Αυτό άλλωστε λέγεται καθαρά και στην απάντηση που έδωσε το δελφικό μαντείο στον Κροίσο, όταν αυτός παραπονέθηκε για τον απατηλό χρησμό σύμφωνα με τον οποίο ένας ημίονος θα γινόταν βασιλιάς των Μήδων: «Ο Κύρος ήταν ο ημίονος, αφού αυτός γεννήθηκε από γονείς που δεν ήταν ομοιογενείς, από μητέρα ευγενέστερης καταγωγής και από πατέρα υποδεέστερο. Και τούτο επειδή εκείνη ήταν Μηδίδα και θυγατέρα του Αστυάγη, του βασιλιά των Μήδων, ενώ ο άλλος ήταν Πέρσης υπόδουλος των Μήδων» (1.91).

Οι μικτοί γάμοι ανάμεσα σε μέλη ηγεμονικών οικογενειών ανεξάρτητων ή υποτελών κρατών αποτέλεσαν πάγια διπλωματική τακτική ηγεμόνων σε διάφορες περιόδους της ιστορίας. Εξυπηρετούσαν είτε την επικύρωση συμμαχίας είτε την επισφράγιση συνθήκης ειρήνης είτε τη στέρωση επικυριαρχίας. Οι αρχαίες πηγές μαρτυρούν ότι η ιστορία της Εγγύς Ανατολής κατά τον 7ο και τον 6ο αι. π.Χ. δεν αποτέλεσε εξαίρεση. Η συμμαχία των Μήδων και Βαβυλωνίων στα τέλη του 7ου αι. είχε επισφραγιστεί με τον δυναστικό γάμο του Ναβουχοδονόσορα, γιου του τότε Βαβυλώνιου βασιλιά Ναμποπολάσαρ και της Άμυτης, κόρης του Μήδου βασιλιά Κυαξάρη. Με δυναστικό γάμο επισφραγίστηκε και η ειρήνη ανάμεσα στον Αλυάττη, τον βασιλιά των Λυδών και τον Κυαξάρη, τον βασιλιά των Μήδων· η κόρη του Αλυάττη Αρύνης

⁹⁹ Βλ. C. Kerényi και C.G. Jung, *Essays on a Science of Mythology. The Myth of the Divine Child and the Mysteries of Eleusis*, αγγλ. μτφρ. R.F.C. Hull, Νέα Υόρκη, 1949.

παντρεύτηκε τον γιο του Κυαξάρη, τον Αστυάγη, το 585.¹⁰⁰ Εξάλλου, το γεγονός ότι ο Κροίσος είχε παντρευτεί με θυγατέρα του Αστυάγη υπήρξε *casus belli* για τη σύγκρουση ανάμεσα στον Κροίσο και τον Κύρο, μετά τη νίκη του Κύρου επί του Αστυάγη (1.75).¹⁰¹

Ο γάμος του Καμβύση με τη Μανδάνη εμπίπτει σ' αυτό το σχήμα δυναστικών γάμων με πολιτική σκοπιμότητα. Ο Καμβύσης δεν ήταν ένας απλός Πέρσης, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Ηρόδοτος (1.107-91). Από τη σφηνοειδή επιγραφή που είναι γνωστή ως *Κύλινδρος του Κύρου* πληροφορούμαστε ότι ήταν βασιλιάς του Ανζάν,¹⁰² όπως ήταν και ο πατέρας του ο Κύρος και ο παππούς του ο Τείσπης. Ο Καμβύσης είχε καταφέρει να διατηρήσει τον θρόνο του δηλώνοντας υποτέλεια στον Κυαξάρη,¹⁰³ που μετά την κατάληψη της Νινευί το 612 π.Χ. είχε ενσωματώσει στο κράτος των Μήδων τους ανατολικούς και νότιους γείτονές του.¹⁰⁴

Εμφανίζοντας μέσω των ονείρων τη Μανδάνη να αφαιρεί χωρίς τη θέλησή της την εξουσία από τον ίδιο τον πατέρα της,¹⁰⁵ η αφήγηση του Ηρόδοτου υπογραμμίζει τον κίνδυνο που συνιστούσε για τον Αστυάγη, ο οποίος δεν είχε αποκτήσει αρσενικό διάδοχο,¹⁰⁶ ο γάμος της με έναν υποτελή ηγεμόνα. Ως δείκτης, λοιπόν, της εγγενούς αστάθειας που ενείχαν οι επικυρωμένες με μικτό γάμο διπλωματικές σχέσεις ανάμεσα σε ηγεμόνες¹⁰⁷ χρησιμοποιείται το όνειρο, και όχι κάποιο άλλο αφηγηματικό στοιχείο. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, γίνεται επειδή το όνειρο, όπως είδαμε, ήταν ουσιαστικό στοιχείο της πολιτισμικής παράδοσης των ανατολικών λαών. Άλλωστε, έχει παρατηρηθεί ότι «ένα από τα πιο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά του Ηρόδοτου είναι η επιθυμία του να προσεγγίσει τους ξένους πολιτισμούς με τους δικούς τους όρους»,¹⁰⁸ ίσως για να τονίσει πόσο πολύ διέφεραν από τον πολιτισμό της ελληνικής πόλης.¹⁰⁹

¹⁰⁰ A.R. Burn, *Persia and the Greeks*, Λονδίνο 1984, σ. 31.

¹⁰¹ Burn, *ό.π.*, σ. 39.

¹⁰² Η περιοχή του Ανζάν βρισκόταν στην καρδιά της Περσίδας χώρας: D.M. Lewis, «Postscript 1984» στο: Burn, *Persia and the Greeks*, σ. 588.

¹⁰³ M.A. Dandamaev και V.G. Luconin, *The culture and social institutions of ancient Iran*, αγγλ. μτφρ. Philip L. Kohl, Κέμπριτζ 1989, σ. 60.

¹⁰⁴ Την υποτέλεια των βασιλέων του Ανζάν την αναφέρει η νεοβαβυλωνιακή επιγραφή με το όνειρο του Ναβονίδη: όταν ο Κύρος βάδισε με τον μικρό στρατό του εναντίον των Μήδων, ήταν υποτελής βασιλιάς του Μήδου βασιλιά Αστυάγη: Burn, *Persia and the Greeks*, σ. 36.

¹⁰⁵ C. Dewald, «Women and Culture in Herodotus' Histories», στο H.F. Foley, (επιμ.), *Reflections on Women in Antiquity*, Νέα Υόρκη 1981, σ. 93.

¹⁰⁶ «Ο Αστυάγης είναι γέρος και δεν έχει αποκτήσει αρσενικά παιδιά», λέει ο Άρπαγος στη γυναίκα του όταν της εξηγεί την απόφασή του να μη σκοτώσει ο ίδιος το βασιλικό βρέφος (1.108).

¹⁰⁷ Για μια διαφορετική, αλλά συμπληρωματική ερμηνεία βλ. J.N. Kazazis, *Herodotus' Stories and History: A Proprietary Analysis of his Narrative Technique*. Ph.D. unpublished thesis, University of Illinois at Urbana-Champaign, 1978, σ. 116, ο οποίος εξετάζει τα όνειρα του Αστυάγη από μορφολογική άποψη: «the dreams serve as the motivation for the king's villainy».

¹⁰⁸ Alan B. Lloyd στη συζήτηση που ακολουθεί την εισήγηση του Walter Burkert, «Herodotus als Historiker fremder Religionen», *Entretiens* 35, σ. 34: «One of the most striking features of Herodotus' approach to foreign cultures is his willingness to accept them on their own terms».

¹⁰⁹ Βλ. και Arnaldo Momigliano, «Eastern Elements in Post-Exilic Jewish, and Greek Historiography» στο *Essays in Ancient and Modern Historiography*, Οξφόρδη 1977, σ.25-35, ιδιαίτερα σ. 29, όπου τονίζει ότι το ενδιαφέρον του Ηρόδοτου να συγκρίνει τους ξένους πολιτισμούς με την ελληνική πόλη συνέβαλε στην ανακάλυψη της «εθνικής παράδοσης» των Ελλήνων.

ΟΝΕΙΡΑ ΚΑΙ ΤΡΑΓΩΔΙΑ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ
ΤΩΝ ΠΡΟΡΡΗΣΕΩΝ
ΣΤΗΝ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ
ΕΝ ΤΑΥΡΟΙΣ ΤΟΥ
ΕΥΡΙΠΙΔΗ

109

Κώστας Βαλάκας

“Αλλοῦ ἐγώ· ἄλλοῦ ὁ τρόμος μου. Τὸ πρόσωπό μου
ἀνεβαίνει φωτισμένο.”

Όνειρο, στ. 5-6, ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῆς Μ. Λαϊνά,
Σημεῖα Στίξεως, Αθήνα, Σαγμῆ (21991)σελ. 33.

“Ἄν πρέπει νὰ ἐμπιστευτῶ τὴ σαγηνευτικὴ ἀλήθεια τοῦ ὕπνου,
τὰ ὄνειρά μου προμηνύουν γρήγορα χαρούμενες εἰδήσεις [...].
Ονειρευτήκα πὼς ἡ κυρά μου ἦρθε καὶ με βρήκε νεκρό
(παράξενο ὄνειρο, πὼς ἐπιτρέπει σ’ ἓνα ἄνθρωπο νεκρό νὰ
σκέφτεται!)
καὶ φύσηξε τέτοια ζωὴ με τὰ φιλιὰ τῆς μέσ’ στα χεῖλιά μου
πὼς ξαναζωντάνεψα καὶ ἔγινα αυτοκράτορας.
Ἄχ τί γλυκός πὼς εἶν’ ὁ ἔρωτας ὁ ἴδιος ὅταν βρισκεται μαζί σου,
ἀφοῦ καὶ οἱ σκιές τοῦ ἔρωτα τόση χαρὰ πλουτίζουν!”

Ετσι αρχίζει η τελευταία πράξη (5,1,1-2 και 6-11)¹ του έργου του Σαίξπηρ *Ρωμαίος και Ιουλιέττα*: σ' ένα δρόμο στη Μάντωνα ο Ρωμαίος, που δεν έχει νέα από την αγαπημένη του, μονολογεί και αφηγείται το όνειρό του γεμάτος αισιοδοξία. Για τους θεατές, που γνωρίζουν ότι ο εικονικός θάνατος της Ιουλιέττας στην προηγούμενη πράξη εντάσσεται στο σχέδιο του Λαυρέντιου για τη διαφυγή των δύο ερωτευμένων, το όνειρο με τη νεκρανάσταση του Ρωμαίου χάρη στα φιλά της αγαπημένης του φαίνεται να προοιωνίζεται την επιτυχία του σχεδίου. Η αντίθεση για το Ρωμαίο είναι αφηνιδιαστική, καθώς ο Βαλτάσαρ έρχεται από τη Βερόνα κι αντί για γράμματα του φέρνει την είδηση του θανάτου της Ιουλιέττας. Μέσα στη δυστυχία του ο Ρωμαίος ξεχνάει εντελώς το όνειρό του.

Τα στοιχεία του ονείρου επανέρχονται σε γλωσσικές και θεατρικές εικόνες των τελευταίων μονολόγων του Ρωμαίου και της Ιουλιέττας στη μεθεπόμενη, τελική σκηνή του έργου. Ο Ρωμαίος έχει σκοτώσει τον Πάρη² στον τάφο της Ιουλιέττας και ετοιμάζεται να πει το δηλητήριο δίπλα στο σώμα της, μονολογώντας. Προς το τέλος του μονολόγου του λέει "και χείλη, εσείς, / οι πύλες της αναπνοής, σφραγίστε με φιλή κατά το νόμο / ένα δίχως ημερομηνία λήξεως εμπόρευμα, για το θάνατο που αποκτά τα πάντα" (5,3,113-5). Τα τελευταία λόγια του Ρωμαίου είναι "Έτσι μ' ένα φιλή πεθαίνω" (5,3,120). Στους στίχους αυτούς οι εικόνες του ονείρου επανέρχονται με αντίστροφη σειρά: ο Ρωμαίος ζούσε χαρούμενος χάρη στον έρωτά του, τώρα μ' ένα φιλή των χειλιών του - στο δηλητήριο - πάει στον άλλο κόσμο για να βρει τη νεκρή Ιουλιέττα.

Σε λίγο η Ιουλιέττα ξυπνάει, γιατί παύει η επήρεια του υπνωτικού ποτού, και βρίσκει κοντά της νεκρό το Ρωμαίο να κρατάει ένα άδειο ποτήρι. Μονολογώντας πριν αυτοκτονήσει με το σπαθί του, λέει "Θα φιλήσω τα χείλη σου: / ίσως λίγο φαρμάκι κρέμεται ακόμη πάνω τους, / να με βοηθήσει να πεθάνω με το γιατρικό του γυρισμού. / [Τον φιλάει.] Τα χείλη σου είναι ζεστά" (5,3,164-7). Εδώ οι εικόνες του ονείρου καταρχήν επανέρχονται με τη σειρά που τις αφηγήθηκε ο Ρωμαίος: η Ιουλιέττα τον βρίσκει νεκρό, τον φιλάει στα χείλη που είναι ζεστά, σα να πήραν πάλι ζωή. Οι εικόνες του ονείρου επανέρχονται όμως και με αντίστροφη σειρά, αυτή τη φορά σε σχέση με την Ιουλιέττα: ξαναζωντανεύει, φιλάει το Ρωμαίο στα χείλη που είναι ζεστά, σα να έχουν ακόμα ζωή, και πάει να τον βρει με το θάνατό της.

Στο θέατρο και στη λογοτεχνία το όνειρο είναι κυρίως ένα αλληγορικό μοτίβο και κατασκευάζεται σαν ένα σύνολο από μεταφορές που επανέρχονται στη γλώσσα

¹ Η μετάφραση των αποσπασμάτων που παραθέτω από το θεατρικό έργο του W. Shakespeare *Romeo and Juliet* (London ca. 1597) είναι δική μου. Η αρχική γραφή του κειμένου που ακολουθεί παρουσιάστηκε στο Σπίτι του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Κρήτης στις 17 Μαρτίου 1992. Ευχαριστώ τον κ. Δ. Κυρτάτα για την πρόσκλησή του στη σειρά ομιλιών που οργάνωσε το 1991-2 στο Ρέθυμνο με θέμα την αρχαιότητα και τα όνειρα, τις κκ. Μ. Γιόση, Ε. Μακρυγιάννη, Α. Μίσιου, Ε. Σακαλή και τους κκ. Π. Λέκκα και Σ. Παναγιωτάκη για τις παρατηρήσεις τους στο κείμενό μου.

² Αργότερα ο Βαλτάσαρ λέει (5,3,137-9) πως είδε σ' όνειρό του το Ρωμαίο να μονομαχεί με κάποιον και να τον σκοτώνει. Είναι ιδιαίτερα ειρωνικό ότι η ξιφομαχία που είδαμε επί σκηνής παρουσιάζεται εκ των υστέρων και σαν όνειρο: αυτό θυμίζει πάλι το όνειρο του Ρωμαίου, σχεδόν αμέσως μετά το θάνατό του (αυτ. στ. 120) και λίγο πριν ξυπνήσει για να τον βρει η Ιουλιέττα (στ. 147), αλλά το όνειρο του Ρωμαίου δεν θα γίνει εκ των υστέρων "πραγματικότητα". Παρά τις προσπάθειές μου, δεν έχω βρει βιβλιογραφία για να ελέγξω την ερμηνεία του ονείρου του Ρωμαίου που προτείνω.

του έργου. Η χρήση του ονείρου στη λογοτεχνία βασίζεται στη συμφωνία του συγγραφέα και του κοινού ότι ένα όνειρο περιέχει αινιγματικά νοήματα, που μπορεί να είναι προφητικά και να εξηγηθούν όταν και όπως το όνειρο εκπληρωθεί (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το κοινό πιστεύει πως όλα τα ανθρώπινα όνειρα έχουν τέτοιο περιεχόμενο). Ότι τα όνειρα ενός λογοτεχνικού έργου έχουν ορισμένες σημασίες, επειδή εντάσσονται σε ορισμένη γνωστική διαδικασία του έργου, είναι δεσμευτικός όρος της λογοτεχνίας, τον οποίο το κοινό θεωρεί δεδομένο. Με τη σύμβαση αυτή συνδέονται η κατασκευή του λογοτεχνικού ονείρου, η θέση του στη δομή του έργου και η χαρακτηριστική του σχέση με την ψυχολογία και την κοινωνική εικόνα του προσώπου που ονειρεύεται.

Αυτή η ρεαλιστική διάσταση δεν είναι τόσο σαφής στο όνειρο του ερωτευμένου Ρωμαίου, καθώς η χαρούμενη αφήγηση του ονείρου έρχεται σε αντίθεση με ό,τι επακολουθεί και το όνειρο παύει να ισχύει για το Ρωμαίο τη στιγμή που τελειώνει την αφήγησή του. Ωστόσο, στην αρχή της ονειρικής αφήγησης (5,1,1-2) απηχείται η φράση από το τέλος της σκηνης με την Ιουλιέττα στο παράθυρό της, όπου ο Ρωμαίος μονολογεί για λίγο "όλα αυτά είναι μονάχα ένα όνειρο, / τόσο σαγηνευτικά γλυκό που δεν μπορεί να είναι αλήθεια" (2,2,182-3 πβ. 1,4,50-104). Η απήχηση έχει σκοπό να θυμίσει την αντίθεση που ισχύει εξαρχής ανάμεσα στην "ονειρική" κατάσταση των δύο ερωτευμένων και στον "πραγματικό" κόσμο που βρίσκεται γύρω τους. Με την επάνοδο των εικόνων από το όνειρο στους τελευταίους μονολόγους των δύο ηρώων, ο θεατής είναι σε θέση να διαπιστώσει την ειρωνική σχέση της αφήγησης του ονείρου με την "πραγματικότητα" τις στιγμές που το όνειρο επαληθεύεται: αντιστρόφως, λίγο πριν από το θάνατο του Ρωμαίου με το φιλί στο δηλητήριο, καθώς και ευθέως και αντιστρόφως, λίγο πριν από το θάνατο της Ιουλιέττας με το φιλί στα χείλη του νεκρού Ρωμαίου. Το όνειρο χρησιμεύει στους θεατές και όχι στο ίδιο το θεατρικό πρόσωπο (και αυτό ίσως διαφαίνεται στην απορία που ο Ρωμαίος εκφράζει σε παρένθεση από την αρχή της αφήγησής του: "παράξενο όνειρο, που επιτρέπει σ' έναν άνθρωπο νεκρό να σκέφτεται!" 5,1,7). Η πολλαπλή και ανεστραμμένη εκπλήρωση του ονείρου, που αναφέρεται στο πέρασμα από το θάνατο στην αναγέννηση μ' ένα φιλί, ακριβώς τις στιγμές που ο ένας μετά τον άλλο ο Ρωμαίος και η Ιουλιέττα μ' ένα φιλί περνούν απ' τη ζωή στο θάνατο, έρχεται στην ουσία να πιστοποιήσει το μοιραίο χάσμα ανάμεσα στην ονειρική σχέση των δύο ερωτευμένων και στον κόσμο όπου το θανάσιμο μίσος αρνείται τη ζωή. Αυτό το χάσμα συνδέει το έργο με την πραγματικότητα των θεατών.

Από μόνο του ένα θεατρικό όνειρο δεν μπορεί να θεωρηθεί μαρτυρία ιστορικών απόψεων για την ονειρική εμπειρία, υποτίθεται όμως ότι περιέχει στοιχεία που δεν έρχονται σε αντίθεση με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ονειρικής εμπειρίας των θεατών.³ Είναι φανερό ότι η κατασκευή του θεατρικού/λογοτεχνικού ονείρου είναι συμβατική όσο και αληθοφανής, αφενός επειδή το κοινό πιστεύει ότι το ανθρώπινο όνειρο μπορεί να εκπληρωθεί και ότι το λογοτεχνικό όνειρο οπωσδήποτε επαληθεύεται, και αφετέρου επειδή οι γλωσσικές μεταφορές που

³ Για το ιδιαίτερο πολιτισμικό περιεχόμενο των ανθρώπινων ονείρων βλ. E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational*, U. California P. - Berkeley (1951), μτφρ. Γ. Γιατρομανωλάκης, *Οι Έλληνες και το παράλογο*, Καρδαμίτσα - Αθήνα (1978) 98, J.-P. Vernant, "Oedipe" sans complexe", στην έκδοση των J.-P. Vernant - P. Vidal-Naquet, *Mythe et tragédie en Grèce ancienne*, Paris 1(1972) 98 και G. Guidorizzi, "Introduzione: sogno e funzioni culturali", στην έκδοσή του *Il sogno in Grecia*, Laterza - Roma e Bari (1988) xxiii.

συνιστούν το λογοτεχνικό όνειρο διέπονται από σχέσεις αναλογίας με την πραγματικότητα που προοικονομούν.

Το γεγονός ότι τα όνειρα έχουν νόημα, μόνο αν εκλογικεύσουμε τις αναλογίες που διαπιστώνουμε ότι υπάρχουν ανάμεσα στα ονειρικά στοιχεία που θυμόμαστε και στην εκτός των ονείρων πραγματικότητα (που ορίζουν οι ψυχολογικές και πολιτισμικές μας ιδιαιτερότητες), είναι κοινός τόπος στις θεωρίες για τα ανθρώπινα όνειρα και τη χρήση τους στη λογοτεχνία: από την ονειρομαντεία, την ονειροκριτική και τις θεωρίες των ονείρων στην αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη⁴ μέχρι την επιστήμη της ψυχανάλυσης, που αντιμετωπίζει το όνειρο σαν την πραγματοποίηση μιας ανεκπλήρωτης επιθυμίας του ανθρώπου που ονειρεύεται⁵ ή του λογοτέχνη. Στο σημείο αυτό είναι σαφής η αναλογία ανάμεσα στα λογοτεχνικά όνειρα, που κατασκευάζονται και ερμηνεύονται σαν αφηγηματικά σύνολα από μεταφορές, και στα ανθρώπινα όνειρα, που, σύμφωνα τουλάχιστον με τις θεωρητικές ανάλυσεις, κατανοούνται μόνο σαν σύνολα από γλωσσικές μεταφορές, δηλαδή σαν εικονική γλώσσα.⁶ Φαίνεται πως και η ερμηνευτική εκλογίκευση των ανθρώπινων ονείρων είναι τόσο περιοριστική, που δεν μπορεί παρά μόνο να υποκαθιστά με γλωσσικά σύμβολα την ονειρική εμπειρία,⁷ όπως η μεταφορική κατασκευή των λογοτεχνικών ονείρων.

112

Το όνειρο της Ιφιγένειας

Το όνειρο του Ρωμαίου, που χρησιμοποίησα σαν παράδειγμα για τη χρήση του θεατρικού/λογοτεχνικού ονείρου, έχει σχετικό περιεχόμενο και ανάλογη λειτουργικότητα με το όνειρο της Ιφιγένειας στην *Ιφιγένεια εν Ταύροις* του Ευριπίδη. Και στα δύο έργα το όνειρο έχει θέμα το θάνατο και την αναγέννηση, παρερμηνεύεται και αγνοείται ειρωνικά από το πρόσωπο που το ονειρεύτηκε, αλλά στη συνέχεια εκπληρώνεται και ευθέως και αντιστρόφως, όπως μπορούν να διαπιστώσουν οι

⁴ Στο δοκίμιο του *Περί της καθ' ύπνον μαντικής* 464b5, ο Αριστοτέλης, ο πρώτος ορθολογιστής θεωρητικός των ονείρων, γράφει *τεχνικώτατος δ' ἐστὶ κριτῆς ἐνυπνίων ὅστις δύναται τὰς ὁμοιότητας θεωρεῖν*, ενώ στο συμπλήρωμα των αρχαίων ονειροκριτικών απόψεων που επιχειρεί αργότερα ο Αρτεμίδωρος στα *Ονειροκριτικά* "le déchiffrement de l' allégorie onirique se fait par la voie de l' analogie", όπως παρατηρεί ο M. Foucault, *Histoire de la Sexualité 3. Le souci de soi*, Gallimard - Paris (1984) 27 (βλ. αυτ. 27-9). Πβ. το *De Divinatione* του Κικέρωνα και την κριτική παρουσίαση των αρχαίων θεωριών για τα όνειρα από τον S. Freud, *Die Traumdeutung*, Wien (1930) κεφ.2.

⁵ Βλ. Freud, ό. π. (1930) κεφ. 2.

⁶ Τη συνάφεια ονείρου και μεταφοράς ήδη στον Αριστοτέλη σχολιάζει στην εισαγωγή του βιβλίου του *Dreams in Greek Tragedy. An Ethno-psycho-analytical Study*, Blackwell and U. California P. - Berkeley and Los Angeles (1976) xxx-xxxi (πβ. 270 και αυτ. σημ. 35) ο G. Devereux, που επιχειρεί μία ψυχαναλυτική προσέγγιση των ονείρων της αθηναϊκής τραγωδίας, με φιλολογική, κοινωνιολογική, εθνολογική, ανθρωπολογική και ψυχαναλυτική βιβλιογραφία στο τέλος κάθε κεφαλαίου. Αυτό το βιβλίο, γράφει χαρακτηριστικά στην αρχή ο Devereux, "seeks to prove the applicability to dream narratives found in surviving Greek tragedies of Cicero's dictum" (αυτ. xvii σημ. 2, *De Divinatione* 1,42:) "haec, etiam si ficta sunt a poeta, non absunt tamen a consuetudine somniorum".

⁷ Βλ. την κριτική παρουσίαση των μεθόδων της ψυχανάλυσης από τον Κ. Καστοριάδη, *L' institution imaginaire de la société*, Seuil - Paris (1975), μτφρ. Κ. Σπαντιδάκης κ. ά., *Η φαντασιακή θέσμιση της κοινωνίας*, Ράπια, Αθήνα (21985) 387-423.

θεατές. Ωστόσο, οι εκπληρώσεις του ονείρου της Ιφιγένειας παραμένουν ατελείς: η *IT* είναι η μόνη αθηναϊκή τραγωδία που, φυσικά στο πλαίσιο του μύθου, σχολιάζει τη χρήση των ονείρων και αμφισβητεί την προφητική δύναμη που τους αποδίδεται στο μύθο και στην πραγματικότητα.

Στην αρχή του προλόγου⁸ η Ιφιγένεια αφηγείται στους θεατές τη γενεαλογία της, ως τη στιγμή που ο Αγαμέμνων ακολούθησε το χρησμό του Κάλχαντα και τη θυσίασε στην Άρτεμη, για να μπορέσει ο ελληνικός στόλος να φύγει από την Αυλίδα για τον τρωικό πόλεμο. Η Ιφιγένεια παραθέτει όλη την προφητεία του μάντη χωρίς να συζητήσει την αξιοπιστία του. Αρκείται να δείξει ότι θυσιάστηκε εξαιτίας του⁹ και ότι ωστόσο η Άρτεμις έβαλε στη θέση της ένα ελάφι, *διὰ δὲ λαμπρὸν αἰθέρα / πέμψασα [...] ἐς τήνδ' ἄϊμισεν Ταύρων χθόνα* (29-30). Στο ηρωικό παρελθόν του οίκου όπου γεννήθηκε, και του πατέρα της, που ήταν ο αρχιστράτηγος της ελληνικής δύναμης, η Ιφιγένεια ανταπαρθέτει τη θυσία της, που αποφάσισε να δεχτεί ο Αγαμέμνων, και το περιθωριακό παρόν της στη βάρβαρη γη, όπου βασιλεύει ο Θόας.¹⁰ Η αντιθετική σχέση ζωής και θανάτου είναι από τα βασικά θέματα του έργου: μετά τη θυσία στην Αυλίδα, που όλοι πιστεύουν ότι σήμαινε το θάνατο της Ιφιγένειας (8 και 27), την αναγέννησή της στην Ταυρίδα αμαυρώνει το χρέος της ως ιέρειας να ευλογεί παρόλη την πικρή της πείρα τις ανθρωποθυσίες στο ναό της Άρτεμης. Σύμφωνα με τον παλαιό νόμο της πόλης όσοι Έλληνες φτάνουν στην περιοχή προσφέρονται θυσία στη θεά (35-41).¹¹

113

Η Ιφιγένεια αφηγείται στη συνέχεια ένα όνειρο που είδε τη νύχτα. Της φάνηκε πως κοιμόταν με μια παρέα κορίτσια στο Άργος, έγινε σεισμός και πετάχτηκε έξω, καθώς το σπίτι γκρεμιζόταν (44-9). Έμεινε όρθιος μόνον ο κεντρικός κίονας του πατρικού σπιτιού, που έβγαλε ξανθά μαλλιά και πήρε φωνή ανθρώπου (50-2). Η Ιφιγένεια τον ράντιζε με αγίασμα, όπως όταν ετοιμάζε τους ξένους στην Ταυρίδα για θυσία στη θεά, και έκλαιγε (53-5).

Η ιδιαίτερη σημασία αυτής της αφήγησης φαίνεται από τη θέση της στη δομή του έργου και από την ένταση που προκαλούν οι εικόνες. Από τους μελετητές των ονείρων στην αθηναϊκή τραγωδία, ο W. S. Messer παρατήρησε ότι η δράση του έργου αρχίζει με την αφήγηση του ονείρου της

⁸ Στην εργασία αυτή χρησιμοποιώ το στερεότυπο κείμενο της έκδοσης του D. Sansone, *Euripides, Iphigenia in Tauris*, Teubner - Leipzig (1981). Εκτενή βιβλιογραφία για το έργο βλ. αυτ. ix-xiii.

⁹ Για την προφητεία και την ευθύνη του Κάλχαντα βλ. G. M. A. Grube, *The Drama of Euripides*, London (1941) 315 και αυτ. σημ. 1.

¹⁰ Η παρετυμολογία του ονόματος του Θόαντα (32-3) εύκολα συνδέεται με τον ομηρικό λογότυπο για τον Αχιλλέα *πόδας ἠκύς*. Η Ιφιγένεια είπε πριν (24-5) ότι την πήραν από τη μητέρα της χάρη στο τέχνασμα του Οδυσσέα, ότι θα παντρευόταν τάχα με τον Αχιλλέα, τον οποίο θυμίζει ειρωνικά το όνομα του Θόαντα. Αν υπάρχει νοηματική σύνδεση και ανάμεσα στις φράσεις *Ὀδυσσέως τέχνας* (24) και *βάρβαρος / Θόας* (31-2), φαίνεται πως ο Θόας παρουσιάζεται εδώ σαν ειρωνικό έκτυπο των βασικών ηρώων των δύο ομηρικών επών.

¹¹ Για τη γνησιότητα και τη σημασία των στ. βλ. D. Sansone, "A Problem in Euripides' *Iphigenia in Tauris*", *RhM* 121 (1978) 36-9 και 44. Η φράση για την ταυρική Άρτεμη *τοῦνομ' ἦς καλὸν μόνον* (36) θυμίζει πως η ομορφιά ήταν αιτία συμφορών για την ιέρεια: από τις αναφορές της προφητείας του Κάλχαντα στην ομορφιά της Ιφιγένειας, *ὄ τι [...] κάλλιστον* (20-1), *τὸ καλλιστεῖον* (23), καταλαβαίνουμε ότι ο Αγαμέμνων έπρεπε να θυσιάσει την όμορφη κόρη του, *τὸν καλλίνικον στέφανον Ἰλίου θέλων / λαβεῖν Ἄχαιοῖς τούς θ' ὕβρισθέντας γάμους / Ἑλένης μετελθεῖν* (12-4).

Ιφιγένειας,¹² που ξεχωρίζει σαφώς από τις ανάλογες αφηγήσεις στα έργα που σώθηκαν ως προς την επεξεργασία της μορφής,¹³ ενώ ο G. Devereux έδωσε έμφαση στο ρεαλισμό του ονείρου. Οι λεπτομέρειες της αφήγησης, σ' ό,τι αφορά στους ήχους και το χρώμα,¹⁴ στον ονειρικό χώρο και χρόνο¹⁵ και στην εικόνα της ίδιας της Ιφιγένειας,¹⁶ συνιστούν με τρόπο πειστικό ένα ανθρωπινό όνειρο, ενώ εξίσου εντυπωσιακά εξυπηρετούν τη θεατρική σκοπιμότητα του ονείρου.¹⁷ όπως εξηγεί ο ίδιος μελετητής, "στο αρχαιοελληνικό δράμα η αφήγηση του ονείρου είναι λειτουργικά συγγενής με την αγγελική ρήση".¹⁸

Στην έρευνά του για τα όνειρα στον Ευριπίδη ο G. Devereux συγκρίνει στοιχεία από το όνειρο της Ιφιγένειας, από το όνειρο του Ηνιόχου στο *Ρήσο* (780-9), τον οποίο θεωρεί έργο του Ευριπίδη,¹⁹ και από τα όνειρα της Εκάβης στο ομώνυμο έργο (68-97). Η πρόταση του αναλυτή να αναγάγει αυτές τις τρεις ονειρικές αφηγήσεις στον τρόπο που ένιωσε ο δραματουργός, όταν ήταν παιδί και ανακάλυψε τη σχέση των γονιών του,²⁰ δεν φαίνεται

114

¹² Βλ. *The Dream in Homer and Greek Tragedy*, Columbia U. P. - New York (1918) 91 και αυτ. σημ. 361. Πβ. αυτ. σημ. 362: "This employment of a false interpretation of a dream to advance the action is, for the extant literature, an invention of Euripides".

¹³ Ο. π. (1918) 95-6.

¹⁴ Όπου σημ. 6, (1976) 273 και 292.

¹⁵ Ο. π. (1976) 276 και 299.

¹⁶ Για την εικόνα της Ιφιγένειας στο όνειρό της ο Devereux παρατηρεί, ό. π. 1976, 273, ότι είναι ασυνήθιστο να ονειρεύεται κανείς ότι κοιμάται, όπως η Ιφιγένεια στην αρχή του ονείρου της (ενώ με το σεισμό ξυπνάει και πετάγεται έξω), και αυτό δείχνει την αμφιθυμική στάση της Ιφιγένειας ως προς τα γεγονότα που συμβαίνουν στο όνειρο. Εξάλλου, ο αναλυτής πιστεύει αυτ. 276 και 295-6 πως η Ιφιγένεια στο όνειρό της είναι μικρό κορίτσι. Η πρώτη εικόνα της αφήγησης, όταν η Ιφιγένεια λέει ότι έφυγε από τη χώρα και πήγε να μείνει στο Άργος (44-5), πιστεύω ότι αποκλείει την εικόνα του κοριτσιού, με την οποία συνδέεται και η αναγωγή του ονείρου της Ιφιγένειας σε παιδικό τραύμα του Ευριπίδη, σύμφωνα με την ανάλυση του Devereux αυτ. (1976) 303-6. Θεωρώ όμως σημαντική την παρατήρησή του αυτ. 276, "on the whole, Iphigeneia's self-representation is adequately realistic, for a dream experience. Other dream personages are represented symbolically." Στο όνειρο νομίζω πως η Ιφιγένεια βρίσκεται στη συνασθηματική εργήγορη που τη χαρακτηρίζει σ' όλο το έργο ως προς το ζήτημα του πατρικού σπιτιού της, και αυτό κάθε άλλο παρά αναιρεί το ρεαλισμό της ονειρικής της εικόνας.

¹⁷ Ο. π. (1976) 299. Πβ. Grube, όπου σημ. 9, 1941, 316.

¹⁸ Βλ. Devereux, ό. π. 1976, 271: "In Greek Drama the dream narrative is functionally akin to a Messenger's speech."

¹⁹ Ο Devereux παρατηρεί, ό. π. (1976) 272, ότι στο *Ρήσο* η σχέση του ονείρου με την πραγματικότητα είναι άμεση, καθώς οι ονειρικές εικόνες δηλώνουν με ελάχιστη αλλοίωση τους πραγματικούς ήχους, που προκαλούν και εξηγούν το όνειρο. Αντίθετα με τα όνειρα στην *Εκάβη* και στην *ΙΤ*, "the Charioteer's dream achieves almost the maximum of reality awareness a dream can achieve": αυτ. 273. Στην επόμενη σελίδα ο Devereux εξηγεί ωστόσο τη διαφορά του *Ρήσου* από τα όνειρα στα δύο άλλα έργα ως "progressive increase in the three consecutive dreamers' contributions to the manifest content of their respective dreams. The decrease in the dream's reality awareness [...] is compensated for by its increased awareness of the unconscious". Στη βιβλιοκρισία για το βιβλίο του W. Ritchie, *The Authenticity of the Rhesus of Euripides*, Cambridge U. P. (1964) στο περιοδικό *Gnomon* 37 (1965) 228-41, ο E. Fraenkel καταλήγει πειστικά στο συμπέρασμα πως ο *Ρήσος* πρέπει να είναι έργο του τέταρτου π. Χ. αι. Χαρακτηριστική είναι η παρέκβαση με τη σκηνή της θεοφάνειας, όπου η Αθηνά εμφανίζεται σαν Αφροδίτη για να εξαπατήσει τον Πάρο: αυτ. (1965) 240 και L. E. Rossi κ. ά. εκδ., *Due Seminari Romani di Eduard Fraenkel, Aiace e Filottete di Sofocle*, Edizioni di Storia e Letteratura - Roma (1977) 8.

²⁰ Όπου σημ. 6, (1976) 299-311. Πβ. παραπάνω σημ. 16.

τόσο εύστοχη, όσο είναι η παρατήρησή του ότι σε σύγκριση με τους άλλους δύο τραγικούς "ο Ευριπίδης χειρίζεται πειστικά και ποικίλλει το "βάθος" των ονειρών, κι αυτό ούτε καν το προσπάθησαν οι προκάτοχοί του".²¹

Καθώς θυμάται και μιλάει γι' αυτά που είδε στον ύπνο της, η Ιφιγένεια είναι συνεπαρμένη, όπως δείχνει η συνεχής παρατάξη των απαρεμφάτων στην αφήγηση, και φαίνεται να ταράζεται, γιατί στα λόγια της υπάρχουν ανακόλουθα (46-7 και 54-5). Σκιαγραφεί έναν άλλο εαυτό της απ' αυτόν που θυμάται ότι έζησε στο σπίτι του πατέρα της και θυσιάστηκε στην Αυλίδα κι απ' αυτόν που έκτοτε ζει στην ταυρική γη. Στον ύπνο της πίστευε ότι κοιμόταν με τις κοπέλες²² - αργότερα θα μιλήσει για τις Ελληνίδες ακολούθους της (63-4), τις γυναίκες του χορού στο έργο - και μετά τα φοβερά γεγονότα που συνέβηκαν ανέλαβε ως ιέρεια τέχνην [...] ξενοκτόνον (53): πρόκειται για την Ιφιγένεια που έφυγε από την Ταυρίδα και γύρισε στο Άργος, όπως λέει στην αρχή (44-5).

Στο έργο τις εμπειρίες του ονειρικού εαυτού της η Ιφιγένεια τις ζει στην Ταυρίδα, αλλά με αντίστροφη σειρά: κλαίει τον Ορέστη νομίζοντας ότι πέθανε, τον προορίζει για θυσία χωρίς να τον γνωρίζει κι αυτός της λέει πως ο Ορέστης είναι ζωντανός, αλλά τον οίκο του Αγαμέμνονα αφανίζει ο ένας φόνος μετά τον άλλο. Τελικά η Ιφιγένεια θα καταφέρει να ξεφύγει και, παρόλο που θα τους εμποδίσουν τα στοιχεία της φύσεως, μαζί με τις γυναίκες του χορού θα επιστρέψουν στην Ελλάδα - όχι όμως στο Άργος, όπου εκτυλίσσεται το όνειρο. Αυτός ο αντίστροφος τρόπος εκπλήρωσης του ονείρου μέχρι το τέλος του έργου είναι χαρακτηριστικά ατελής, όσο και δυσνόητος.

Στο τέλος της αφήγησης του ονείρου (55-60) η Ιφιγένεια αιτιολογεί την εξήγηση που δίνει για το ρόλο της στο όνειρο και για το πρόσωπο που συμβολίζει ο στύλος:²³ *τοῦναρ δ' ὄδε συμβάλλω τόδε· / τέθνηκ' Ὀρέστης, οὗ κατηρξάμην ἐγώ* (55-6).²⁴ Η ακούσια παραπλανητική εξήγηση της ιέρειας ετοιμάζει τους θεατές, στους οποίους απευθύνεται ουσιαστικά ο εισαγωγικός μονόλογος, για την επικείμενη είσοδο του Ορέστη και του Πυλάδη²⁵ στη σκηνή. Στο άκουσμα των ονομάτων με τα οποία καλεί ο ένας τον άλλο στους στ. 69 και 71²⁶ ο θεατής βλέπει την ειρωνεία και την απάτη της εξήγησης που έδωσε στο όνειρό της η ιέρεια.

²¹ Ο. π. (1976) 274: "Euripides plausibly manipulates and varies the "depth" of the dream and this is something none of his predecessors even attempted to do."

²² Τη γραφή των χειρογράφων *παρθένοισι* (45) υπερασπίζεται ο F. A. Paley, *Euripides*, London vol. 3 (21880) *ad loc.*: "To be sleeping in the midst of my maidens", her ἀμφίπολοι or attendants. Nothing would seem to be clearer or more natural."

²³ Το γνωμικό στο στ. 57 σχολιάζει την ταύτιση του στύλου με τον Ορέστη στο στ. 55. Πβ. "κολώνα του σπιτιού", *Αγαμέμνων* 898, *Βάκχαι* 1308-9. Τα δύο χωρία σημειώνει με άλλη αρίθμηση στ. ο Paley, ό. π. 3 (21880) στην *IT* 50.

²⁴ Ο στ. 58 σχολιάζει το *κατηρξάμην* του στ. 56, που συνδέεται με τη φράση *κατάρχομαι μέν* από το στ. 40, όπως παρατήρησε ο Sansone, όπου σημ. 11, (1978) 37.

²⁵ Παρά τις αντιρρήσεις για τη λειτουργικότητα των στ. 59-60, που εκφράζει ο M. Platnauer, *Euripides' Iphigenia in Tauris*, Oxford U. P. (1938) *ad loc.*, η Ιφιγένεια δείχνει εδώ ότι σκέφτηκε το όνειρο μ' όλη την ταραχή της και οι θεατές, ακούγοντας για το Στρόφιο, θυμούνται από το μύθο των Ατρειδών τον Πυλάδη, που σχεδόν αμέσως μετά εμφανίζεται στη σκηνή.

²⁶ Πβ. C. A. E. Luschnig, "Euripides' *Iphigenia Among the Taurians and Helen*: *Così è, se vi pare!*", *CW* 66 (1972) 159 και J. D. Mikalson, *Honor Thy Gods. Popular Religion in Greek Tragedy*, U. North Carolina P. - Chapel Hill and London (1991) 108.

Χωρίς αμφιβολία το όνειρο που αφηγείται η Ιφιγένεια εικονίζει την πορεία του οίκου της προς το θάνατο, και δικαιολογεί όσα θυμήθηκε στο πρώτο μέρος του λόγου της για τη γενιά της και το ταξίδι της στην Αυλίδα. Όπως γράφει ο Μ. J. O' Brien, "ο λόγος της [...] αναφέρεται κυρίως στο φαινομενικό της θάνατο, σχετικά με τον οποίο μόνο η ίδια ξέρει την αλήθεια (βλ. στ. 8), και στο φαινομενικό θάνατο του Ορέστη, σχετικά με τον οποίο μόνον η ίδια απατάται. Και οι δύο θάνατοι έχουν τη μορφή της θυσίας".²⁷ Κατά τη γνώμη μου, το έργο αρχίζει μ' αυτή την αίσθηση της Ιφιγένειας ότι το τέλος της γενιάς της έχει τελετουργικά συντελεστεί - και ότι από γεγονός αυτό έχει συντελεστεί εν τη αγνοία της και η ίδια. Στην αίσθηση αυτή που έχει από το όνειρο η ιέρεια, αντιδρά ορίζοντας δύο τελετουργίες που αντιπάζουν μεταξύ τους. Όπως λέει στο τέλος του λόγου της (61-6), θα περιμένει στο ναό τις δούλες Ελληνίδες γυναίκες του χορού, για να προσφέρουν μαζί χοές στο νεκρό Ορέστη. Η άλλη τελετουργία είναι η ίδια η αφήγηση του ονείρου, όπως λέει στην αρχή της αφήγησης η Ιφιγένεια (42-3): *ἄ καινὰ δ' ἦκει νύξ φέρουσα φάσματα, / λέξω πρὸς αἰθέρ', εἶ τι δὴ τόδ' ἔστ' ἄκος*. Οι υπομνηματιστές συσχετίζουν τη φράση με τους στίχους από την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή 424-5, όπου η Χρυσόθεμις λέει στην Ηλέκτρα ότι έμαθε για το όνειρο της μητέρας τους από κάποιον που άκουγε την Κλυταιμίστρα, *ἠνίχ' Ἥλιω / δείκνυσι τοῦναρ*. Και τα δύο κείμενα ερμηνεύονται με βάση το αρχαίο σχόλιο στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή 424, *ἔθος ἦν τοῖς παλαιοῖς, ὁπότε καθ' ὑπνοῦς ὄναρ δεινὸν θεάσαιτο, ἅμα πρῶι πρὸς τὸν ἥλιον λέγειν, ἵνα, ἐπειδὴ ἐναντίος οὗτός ἐστι τῆι νυκτί, ἀποτροπὴν ἐργάσῃται τούτου*.

Η τελετουργία της αφήγησης του ονείρου της Ιφιγένειας δεν έχει συζητηθεί. Αιτιολογεί καταρχήν την παρουσία της ιέρειας στη σκηνή και το μονόλογό της, και κινεί το χρόνο του έργου. Όπως και το μόνο άλλο ρήμα σε μέλλοντα σ' όλο τον εισαγωγικό μονόλογο, *εἴμ' ἔσω δόμων* (65), η φράση της ιέρειας *λέξω πρὸς αἰθέρ'*[α] (43) ορίζει κάτι στο μέλλον, τη στιγμή που το όνειρο σημαίνει κατά τη γνώμη της ότι το μέλλον - *στυλὸς* (50) *δόμων πατρῶϊων* (51) - δεν υπάρχει. Από τις τελετουργίες που έχει κατά νου η Ιφιγένεια, οι χοές συνδέονται με το τέλος του χρόνου της γενιάς της μέσα στο όνειρο, ενώ, αντίθετα, η αφήγηση στον αιθέρα, που θυμίζει το ταξίδι της σωτηρίας στην Ταυρίδα *διὰ [...] λαμπρὸν αἰθέρα* (29), έχει στόχο να αποτρέψει το όνειρο και να ορίσει άλλο μέλλον, αν η σημασία του ονείρου αλλάξει πορὰ.

Αυτό το έθιμο εντάσσεται σε μία σειρά από αρχαιοελληνικές θρησκευτικές τελετουργίες, καθαρισμούς, προσφορές και προσευχές σε θεούς *ἀποτροπαίους* ή οργισμένους νεκρούς κατά περίπτωση, με τις οποίες εκφράζεται η επιθυμία να αποτραπεί η εκπλήρωση ενός κακού ονείρου, σύμφωνα με τη συζήτηση του R. Parker.²⁸ Τα έθιμα αυτά έχουν καθαρή νόημα, όπως φαίνεται και από τη λέξη *ἄκος*, που χρησιμοποιεί η Ιφιγένεια στην *IT* 43, και σε ανάλογα συμφραζόμενα ο χορός των *Χοηφόρων* του Αισχύλου στο στ. 539, με την έννοια ότι το κακό όνειρο είναι σαν αρρώστια που χρειάζεται θεραπεία. Εξάλλου, το γεγονός ότι οι τελετές απευθύνονται σε νεκρούς ή "αποτρόπαιους" θεούς, στο φως του ουρανού ή στον αιθέρα, υποθέτω ότι συνδέεται με τη

²⁷ "Pelopid History and the Plot of *Iphigenia in Tauris*", *CQ* 38 (1988) 110: "Her speech [...] is largely occupied with her own apparent death, about which only she knows the truth (see line 8), and Orestes' death, about which only she is deceived. Both deaths are cast in the form of sacrifices."

²⁸ *Miasma. Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Clarendon P. - Oxford (1983) 220.

θηρησκευτική αντίληψη ότι τα όνειρα είναι χθόνια και αποτελούν, όπως πολλά όνειρα στα έπη και τις τραγωδίες που σώθηκαν,²⁹ μία μορφή καθ' ύπνους επικοινωνίας με το θάνατο.

Οι μαρτυρίες μας για τέτοιου είδους τελετουργίες³⁰ αρχίζουν από τον πέμπτο αιώνα και οι περισσότερες προέρχονται από την αθηναϊκή τραγωδία, που εκμεταλλεύεται αυτά τα λαϊκά έθιμα ανάλογα με τους στόχους της. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των χοών που εννοεί ο τίτλος των *Χοηφόρων* (βλ. στ. 22-553)³¹ του Αισχύλου: η Κλυταιμίστρα προσπαθεί να αποτρέψει το κακό της όνειρο και στέλνει το χορό και την Ηλέκτρα να προσφέρουν χοές στον τάφο του Αγαμέμνονα. Με τις χοές και τον τελετουργικό τους θρήνο οι γυναίκες του χορού, η Ηλέκτρα και ο Ορέστης, που τις συνάντησε στον τάφο, ζητούν την εύνοια του νεκρού όχι για να αποτρέψουν το όνειρο της Κλυταιμίστρας, αλλά για να την εκδικηθούν που τον σκότωσε. Σε όσες τραγωδίες τίθεται ζήτημα αποτροπής ενός ονείρου οι τελετές αποβαίνουν μάταιες και τα κακά όνειρα επαληθεύονται.³² Εξαίρεση αποτελεί μόνο η τελετουργική αφήγηση της Ιφιγένειας στην *IT*: αφενός η εξήγηση που έδωσε στο όνειρό της καταρρίπτεται ειρωνικά με την είσοδο του Ορέστη και του Πυλάδη επί σκηνης, αφετέρου τα στοιχεία του ονείρου της εμφανίζονται στο έργο με αντίστροφη σειρά και ενώ το όνειρο εικονίζει την πορεία του οίκου προς το θάνατο, το έργο γίνεται πέρασμα από κάτι που μοιάζει με θάνατο στην αναγέννηση.

Αυτήν ακριβώς την εξέλιξη προβλέπει ο χρησμός του Φοίβου, που αναλογίζεται ο Ορέστης, καθώς προσεύχεται στο δεύτερο μέρος του προλόγου. Κατατρεγμένος από τις Ερινύες, ο Ορέστης είχε ζητήσει χρησμό του θεού και πήρε την απάντηση πως για να σωθεί, πρέπει να πάρει, με τεχνάσματα ή με λίγη τύχη, το άγαλμα της Άρτεμης, που είχε πέσει στο ναό της Ταυρίδας από τον ουρανό, και να το παραδώσει στην Αθήνα (85-92). Τρομαγμένος μπροστά στο ματωμένο βωμό της σκηνης (72) και τα κρεμασμένα στους θριγκούς του ναού *ἀκροθίνια* (75) των ξένων που προσφέρθηκαν θυσία στη θεά, ο Ορέστης φοβάται πως ο Φοίβος τον εξαπάτησε, στέλνοντάς τον σ' αυτή τη χώρα για να πεθάνει. Ο Πυλάδης που συμπαραστέκεται στο φίλο του, τον πείθει να μη

²⁹ Τα όνειρα είναι παιδιά της Νυκτός ή της Γαίας/Χθονός: βλ. Ησιόδου *Θεογονία* 211-2, Ευριπίδου *Εκάβη* 70, *IT* 1262, Αριστοφάνους *Βάτραχοι* 1331-9. Για την παράδοση σχετικά με τη χθόνια φύση των ονείρων είναι χαρακτηριστικό ότι στην *Οδύσσεια* ω 12-3, πριν φτάσουν στον Άδη οι ψυχές των μνηστήρων, παρ' *Ἡλίοιο πύλας καὶ δῆμον ονείρων / ἦσαν*. Πβ. τη σχέση των ονείρων με τα *εἶδωλα* των νεκρών στην *Ιλιάδα* Ψ 65-107 (πβ. *Οδύσσεια* λ 204-22) και το απ. 131b Snell - Maehler του Πινδάρου.

³⁰ Βλ. το σχόλιο των W. Headlam - A. D. Knox εκδ., *Herodas. The Mimes and Fragments*, Cambridge U. P. (1922) 381-2 στο *Μίμο* 8,11 και πιο πρόσφατα R. G. A. van Lieshout, *Greeks on Dreams*, HES - Utrecht (1980) 201-6 και Parker, όπου σημ. 28, (1983) 220 σημ. 71, όπου αναφέρονται και χωρία που μαρτυρούν την ύπαρξη ευχαριστηρίων τελετών για τα καλά όνειρα και την ευδωσή τους (δεν υπάρχει ανάλογο παράδειγμα στις τραγωδίες που σώθηκαν).

³¹ Για τη σχέση της *IT* με τις *Χοηφόρους* βλ. A. W. Verrall, *Euripides the Rationalist. A Study in the History of Art and Religion*, Cambridge U. P. (1895) 178-9 και R. Caldwell, "Tragedy Romanticized: The *Iphigenia Taurica*", *CJ* 70 (1974-5) 26-7.

³² Ούτε οι προσφορές και οι ικεσίες στους θεούς, ούτε οι χοές για το νεκρό Δαρείο, που συζητεί η Βασίλισσα με το χορό στους *Πέρσες* του Αισχύλου (200-29), αποτρέπουν την καταστροφή του Ξέρξη που είδε σ' όνειρό της η Βασίλισσα (176-99). Χωρίς αποτέλεσμα είναι και η ικεσία της Εκάβης στο ομώνυμο έργο του Ευριπίδη (96-7) να μη βγουν αληθινά τα εφιαλτικά όνειρα που είδε για τα παιδιά της. Για την *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή βλ. παρακάτω στο κείμενο.

λιποψυχήσει και να κρυφτούν μέχρι να σκεφτούν με ποιό τρόπο θα πάρουν το άγαλμα: τὸν τοῦ θεοῦ δὲ χρησμόν οὐ κακιστέον (105).³³

Η αντινομία τέχνης και τύχης που υπάρχει στη διατύπωση του χρησμού, όπως επισήμανε ο C. H. Whitman,³⁴ αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη σκηνή του αναγνωρισμού.³⁵ Θα ήθελα όμως να διευκρινίσω ότι ούτε ο χρησμός που έλαβε ο Ορέστης, ούτε το όνειρο της Ιφιγένειας ενέχουν οποιαδήποτε υπόνοια ότι θα συναντηθούν τα δυο αδέρφια - κι αυτό πρέπει να αποδοθεί στις επιτήδειες τεχνικές της μέλλησης³⁶ και στο σχεδιασμό του αναγνωρισμού, που παρουσιάζεται στο έργο σαν αποτέλεσμα των ενεργειών της Ιφιγένειας και του Ορέστη.

Η αντίφαση που διέκρινε ο R. Hamilton ανάμεσα στο όνειρο και στο χρησμό, που έχουν τεθεί υπ' όψη μας από την αρχή του έργου,³⁷ δε μαρτυρείται σε κανένα άλλο έργο με το μύθο του Ορέστη και σκόπευε αναμφίβολα να προκαλέσει έκπληξη και απορία στους θεατές. Στον πρόλογο του έργου χώρεσαν η προφητεία του Κάλχαντα που οδήγησε στη θυσία, αλλ' όχι και το θάνατο της Ιφιγένειας, το όνειρό της που προμηνύει θάνατο και την έκανε να πιστέψει πως ο Ορέστης πέθανε, και τέλος ο χρησμός του Φοίβου που έφερε τον Ορέστη σ' αυτή τη γη που θυσιάζουν τους ξένους, για να βρει σωτηρία. Αφενός με τις προρρήσεις γεγονότων που είτε δεν συνέβηκαν, είτε δεν μπορούν λογικά να συμβούν και αφετέρου με τα δεδομένα που διαψεύδουν ό,τι οι προρρήσεις έχουν προκαθορίσει ως πραγματικότητα, ορίζεται στον πρόλογο ως ένα βασικό πρόβλημα του έργου η ειρωνική αντιπαράθεση της απάτης που απορρέει από τα φαινόμενα και το λόγο και της αλήθειας που μαρτυρούν τα γεγονότα και οι πράξεις.³⁸

Το λογικό αδιέξοδο αυτών των προρρήσεων έρχεται να επιτείνει η ειρωνεία της τελετουργικής παρόδου του χορού. Η Ιφιγένεια εξηγεί στις γυναίκες ότι ο Ορέστης πέθανε, σύμφωνα με το μήνυμα που πήρε από *ὄψιν ὀνειρών / νυκτός, τὰς ἐξῆλθ' ὄρφνα* (151-2), και προσφέρει στο νεκρό χοές (157-74). Η τελετή συνεχίζει με αντιφωνικούς θρήνους σε ήχο ασιατικό (179-80), για το χαμό του οίκου των Ατρείδων (186, πβ. 154), για τα δεινά των Τανταλιδών και τέλος της ίδιας της Ιφιγένειας (189-228). Η ειρωνική αυτή σκηνή έχει συσχετισθεί με τους θρήνους του χορού και της Ηλέκτρας για το δήθεν νεκρό Ορέστη στο έργο του Σοφοκλή (*Ηλέκτρα* 823-70 και 1126-70) και σαφώς συνδέεται με το σοφόκλειο θέμα της ανθρωπίνης ανταπάτης.³⁹ Πιο πρόσφατα ο M. Hose συσχέτισε και την αποχώρηση του Ορέστη και του Πυλάδη από τη σκηνή πριν από την πάροδο της *IT* με το δεύτερο μέρος του προλόγου της *Ηλέκτρας* του Σοφοκλή, "όπου",

³³ Ο Πυλάδης λέει τρεις μόνο στίχους στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου (900-2), όπου επικαλείται το κύρος του θεού και παρακινεί τον Ορέστη να υπακούσει το χρησμό, όπως και στην *IT* 105 και 719-20.

³⁴ *Euripides and the Full Circle of Myth*, Harvard U. P. - Cambridge, Mass. (1974) 6-7.

³⁵ Ο. π. (1974) 21-22.

³⁶ Πβ. A. Lesky, *Die tragische Dichtung der Hellenen*, Göttingen und Zürich (³1972), μτφρ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδης, *Η τραγική ποίηση των αρχαίων Ελλήνων, τόμος Β: ο Ευριπίδης και το τέλος του είδους*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης - Αθήνα (1989) 231-3.

³⁷ "Prologue, Prophecy and Plot in Four Plays of Euripides", *AJPh* 99(1978)283. Πβ. Mikalson, όπου σημ. 26, (1991) 107.

³⁸ Πβ. G. Zuntz, "Die Taurische Iphigenie des Euripides", *Die Antike* 9(1933) 248-9.

³⁹ Βλ. W. Schmid, *Geschichte der griechischen Literatur*, München 1,3(1940) 522, Whitman, όπου σημ. 34, (1974) 13 και M. Hose, *Studien zum Chor bei Euripides*, Teubner - Stuttgart 1(1990) 116. Οι αναλογίες μεταξύ των δύο έργων δεν επιτρέπουν κατά τη γνώμη μου συμπεράσματα για τη χρονολόγησή τους.

γράφει ο μελετητής αυτός, "ο Ορέστης, ο Πυλάδης και ο Παιδαγωγός εγκαταλείπουν επίσης τη σκηνή πριν από την εμφάνιση της Ηλέκτρας και την πάροδο, χωρίς να κρυφικούσουν το λυρικό μέρος, όπως συμβαίνει στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου (στ. 20-1) ή στην *Ηλέκτρα* του Ευριπίδη (στ. 109-10) - γιατί αυτό θα επέτρεπε στον Ορέστη να αναγνωρίσει αμέσως την αδελφή του".⁴⁰

Ανέφερα παραπάνω ότι η τελετουργική αφήγηση της Ιφιγένειας για την αποτροπή του ονείρου σχετίζεται με την ανάλογη πράξη της Κλυταιμίστρας σύμφωνα με τα λόγια της Χρυσόθεμης στο έργο του Σοφοκλή (*Ηλέκτρα* 424-5). Η Κλυταιμίστρα προσπαθεί εδώ να αποτρέψει το κακό της όνειρο αφενός, όπως στις *Χοηφόρους* του Αισχύλου (πβ. 514-39), με χοές στον τάφο του Αγαμέμνονα, τις οποίες εν προκειμένω αναθέτει στη Χρυσόθεμη (Σοφοκλή *Ηλέκτρα* 405-34), αφετέρου με δικές της προσφορές και προσευχές στο επί σκηνής άγαλμα του Απόλλωνα (634-59), αμέσως μετά τις οποίες ακολουθεί ειρωνικά η ψευδής αναγγελία του θανάτου του Ορέστη.⁴¹ Στο ιδιαίτερα ειρωνικό κλίμα που επιβάλλει ο δόλος του Ορέστη στο έργο του Σοφοκλή, εντάσσεται και το ότι η Κλυταιμίστρα κατά τα φαινόμενα απέτρεψε με τελετές την εκπλήρωση του ονείρου της, αφού ο Ορέστης πέθανε και δεν την απειλεί πια. Αντίθετα, στο έργο του Ευριπίδη φαίνεται - χωρίς να δηλωθεί ποτέ - πως η Ιφιγένεια πράγματι αποτρέπει το κακό όνειρο με την τελετουργική του αφήγηση στον πρόλογο. Εδώ είναι ειρωνικό ότι η ίδια η Ιφιγένεια παραβλέπει την αφήγηση στον αιθέρα, με την οποία προσπαθεί, όπως η Κλυταιμίστρα στο Σοφοκλή, να αποτρέψει το κακό όνειρο, και ότι στην πάροδο παρασύρεται, όπως η Ηλέκτρα στο έργο του Σοφοκλή, σε νεκρικές τελετές, που της επιβάλλει η απατηλή εξήγηση που έδωσε η ίδια στο όνειρό της, ότι τάχα ο Ορέστης πέθανε.

Οι δύο αντιφατικές τελετουργίες με τις οποίες αντιμετωπίζει η Ιφιγένεια το όνειρό της, η αφήγηση στον πρόλογο και οι θρήνοι στην ειρωνική πάροδο, δεν είναι μόνο ενδείξεις της ψυχολογικής "ολισθηρότητας" ενός προσώπου του Ευριπίδη.⁴² Φτιάχνοντας ένα πλαίσιο για τη σκηνή της εισόδου του Ορέστη, που φοβάται πως ο χρησμός τον οδήγησε στο ναό του θανάτου, αφενός η αφήγηση και η εξήγηση του ονείρου της Ιφιγένειας, αφετέρου οι νεκρικές τελετές εισάγουν στο έργο και την αποτροπή του θανάτου και το θάνατο του Ορέστη. Η Κ. V. Hartigan γράφει ότι "το σκηνοθετημένο από τον Απόλλωνα ταξίδι του Ορέστη στη χώρα των Ταύρων είναι στην ουσία η *κατάβασις*, η "κάθοδος" του στη χώρα των νεκρών. Όπως και άλλοι επικοί ήρωες, οφείλει να αντιμετωπίσει και να ξεπεράσει το θάνατο".⁴³ Η κάθοδος επικυρώνεται, κατά τη γνώμη

⁴⁰ Ο. π. 1 (1990) 116: "wo ebenfalls Orest, Pylades und der Pädagoge vor dem Auftritt Electras und der Parodos die Bühne verlassen, ohne wie in Aischylos' "Choephoroi" (V. 20/1) oder Euripides' "Electra" (V. 109/10) der Lyrik zu lauschen - die Orest sogleich seine Schwester erkennen lassen würde."

⁴¹ Για την ειρωνική σημασία της σκηνής βλ. K. Reinhardt, *Sophokles*, Frankfurt am Main (3¹⁹⁴⁷) 161.

⁴² Πβ. A. Lesky, "Psychologie bei Euripides", στην έκδοση του O. Reverdin, *Euripide, Fondation Hardt: Entretiens*, Genève 6 (1960) 143 και στην έκδοση του E. R. Schwinge, *Euripides. Wege der Forschung*, Darmstadt 89 (1968) 89: "Wir finden bei Euripides in so gut wie allen seinen Stücken eine Labilität im Bereiche des Psychischen, die der älteren Dramatik noch fremd ist".

⁴³ *Ambiguity and Self-Deception. The Apollo and Artemis Plays of Euripides*, P. Lang - Frankfurt am Main, Berlin, New York, Paris (1991) 95-6: "Orestes' Apolline directed journey to the land of the Taurians is, in fact, his *κατάβασις*, his "descent" to the land of the dead. Like other epic heroes he must / face and overcome death."

μου, συμβολικά από τη θεατρική εικόνα, τη στιγμή που η ιέρεια προσφέρει τις χοές, λέγοντας: *ὦ κατὰ γαίας Ἀγαμειμόνιον / θάλος, ὡς φθιμένοι τάδε σοι πέμπω* (170-1). Με όλη την ειρωνεία της η άρροδος έρχεται να δώσει έμφαση στη μεταφορική σημασία του δήθεν θανάτου του Ορέστη, που έχουν αναγγείλει το όνειρο και η απατηλή εξήγηση της Ιφιγένειας στον πρόλογο. Η άρροδος του Ορέστη στον Άδη, όπου θα συναντήσει τη δήθεν νεκρή Ιφιγένεια, ορίζεται σταδιακά ως μεταφορικό επίπεδο πλοκής σε αντιδιαστολή με την πλοκή του έργου,⁴⁴ την οποία συνέχουν η τελετουργική αφήγηση της Ιφιγένειας για την αποτροπή του ονείρου και ο χρησμός του Φοίβου, ο αναγνωρισμός και η απόδραση των δύο αδελφών.

Το πρώτο επεισόδιο αποτελείται ουσιαστικά από δύο ρήσεις. Ο Βουκόλος αναγγέλλει τη σύλληψη δύο Ελλήνων, ένας από τους οποίους λέγεται Πυλάδης (249). Ο άλλος έπαθε κρίση μανίας και βρισκόταν υπό την επήρεια των Ερινύων (281-300)⁴⁵ πριν συλληφθεί. Η Ιφιγένεια, που έχει λόγο να θυσιάζει Έλληνες, καλείται να τους δεχτεί στο ναό, όπου θα προσφερθούν ως σφάγια στην Άρτεμη (336-9). Όταν ο Βουκόλος φεύγει, η Ιφιγένεια εκφράζει τη γνώμη της για τις ανθρωποθυσίες σε μία εκτενή ρήση. Το όνειρό της δεν την αφήνει ήσυχη για να δεχτεί τους Έλληνες που θα θυσιαστούν (344-53). Ποτέ δεν εκδικήθηκε τη θυσία της, γιατί δεν πέρασαν ποτέ τις Συμπληγάδες αυτοί που τη χρησιμοποίησαν για σφάγιο στην Αυλίδα (354-79). Εξάλλου, σκέφτεται η ιέρεια, είναι παράλογο η Άρτεμις να χαίρεται με ανθρωποθυσίες: αυτό είναι το πρόσχημα που επικαλούνται στην Ταυρίδα, επειδή θέλουν να σκοτώνουν ανθρώπους (380-91).

Οι δύο παράλληλες ρήσεις του επεισοδίου παρουσιάζουν αντίστοιχα τους Έλληνες ξένους στην Ταυρίδα και την Ιφιγένεια στην Αυλίδα ως θεία σφάγια και ως ανθρώπινα θύματα. Αυτό σημαίνει ότι και οι βάρβαροι διψούν για αίμα όπως και οι Έλληνες⁴⁶ και ότι, όπως γράφει ο D. Sansone, "όσα πάσχει ο Ορέστης στη χώρα των Ταύρων είναι στην ουσία μία *τελετουργική αναπαράσταση* της μοίρας της αδελφής του στην Αυλίδα".⁴⁷ Το τοπίο θανάτου που περιβάλλει στην Ταυρίδα τον Ορέστη, η Ιφιγένεια το γνώρισε στην Αυλίδα. Οι δύο χώροι συνδέονται άρρηκτα όταν η Ιφιγένεια πικραίνεται που δεν μπορεί να τιμωρήσει αυτούς που έπρεπε, *τήν ένθάδ' Αΰλιν άντιθεισα τής εκεί* (358).

⁴⁴ Δύο πλοκές διαπιστώνει ο Hamilton, όπου σημ. 37, (1978) 287: "the predictions of oracle and dream develop parallel plots that are incompatible, and the resolution of the audience's problem has its analogue in the resolution of these two plots." Κατά τη γνώμη μου δύο επίπεδα πλοκής ξεκινούν από την αφήγηση του ονείρου, το ένα από την τελετουργία της αφήγησης για την αποτροπή, που, όπως και ο χρησμός, προοιωνίζεται τη σωτηρία, και το άλλο από το περιεχόμενο του ονείρου και την ειρωνική αυταπάτη της Ιφιγένειας, ότι συμβολίζει το θάνατο. Το δεύτερο επίπεδο της πλοκής είναι, όπως προσπαθώ να δείξω, μεταφορικό, γιατί το όνειρο στη λογοτεχνία συνεπάγεται άλλες μεταφορές που αποσαφηνίζουν το νόημά του (πβ. εισαγωγικό μέρος του παρόντος και Devereux, όπου σημ. 6, (1976) 270). Μ' αυτήν την έννοια, παρόλο που το όνειρο και ο χρησμός φαίνεται ότι δεν συμβιβάζονται, δεν υπάρχουν δύο πλοκές παράλληλες και ασύμβατες. Ο θεατής οδηγείται βαθμιαία στη διαπίστωση ότι στο έργο συνδυάζονται δύο επίπεδα πλοκής, μεταξύ των οποίων υπάρχει έντονη αντίθεση, που καταλήγει σε ειρωνεία καθώς τα επίπεδα της πλοκής συνδέονται μεταξύ τους και αλληλοσυμπληρώνονται.

⁴⁵ Για την αφήγηση και τη σχέση της με τον *Αίαντα* του Σοφοκλή, βλ. S. Saïd, "Grecs et Barbares dans les tragédies d' Euripide. La fin des différences?", *Κιέμα* 9(1984) 39-40.

⁴⁶ Πβ. Saïd, ό. π. (1984) 43.

⁴⁷ "The Sacrifice Motif in Euripides' *IT*", *TAPhA* 105 (1975) 286: "What Orestes undergoes in the land of the Taurians is, in effect, a *ritual re-enactment* of his sister's fate at Aulis." Πβ. τις αναλογίες μεταξύ των ρήσεων του επεισοδίου που συζητεί ο αρθρογράφος αυτ. 283-4.

Δύο νοσταλγικά τραγούδια των γυναικών του χορού, οι οποίες βλέπουν την Ταυρίδα σαν τόπο σκλαβιάς, όπου έχουν οριστικά αποκλειστεί από τις ελληνικές πόλεις των ονείρων τους (πβ. 452-5), πλαισιώνουν το κεντρικό επεισόδιο του αναγνωρισμού (456-1089). Οι δεσμώτες εμφανίζονται στη σκηνή και ο χορός ζητεί από τη θεά να δεχτεί τη θυσία (463-6). Η Ιφιγένεια ζητεί από τους βοηθούς της που τους έφεραν να τους λύσουν τα χέρια, αφού πρόκειται για ιερά θύματα, και να ετοιμάσουν τα καθιερωμένα για την προσφορά στη θεά (467-71). Σ' ένα κλίμα παράξενης, αλλά αισθητής οικειότητας, η ιέρεια στήνει τη στιχομυθία με τον κρατούμενο που δε θέλει να αποκαλύψει το όνομά του (499-502), αλλά δέχεται να πει ότι είναι από το Άργος (508) και να μιλήσει για την επιστροφή των Ελλήνων από την Τροία, που μακάρι να μην τη γνώριζε ούτε στο όνειρό του (518).⁴⁸ Στην ιέρεια, που σχεδόν τον ανακρίνει, απαντά ότι ο Αγαμέμνων γύρισε από τον πόλεμο και τον σκότωσε η γυναίκα του (552), και κείνη τη σκότωσε ο γιος της (556-8), που ζει σαν άθλιος παντού και πουθενά (568). Μελλήσεις, ειρωνείες και εκπλήξεις ειδικότερα σ' αυτό το επεισόδιο δικαιολογούν τις αναφορές του Αριστοτέλη στο έργο σαν υπόδειγμα για την οργάνωση του τραγικού αναγνωρισμού, που συζητείται στο *Περί Ποιητικής* 16-7 (1454b19-1455b12).

121

Η αρχική αυτή στιχομυθία τελειώνει με τη φράση της ιέρειας, όταν ακούει πως ο Ορέστης ζει: *ψευδείς ὄνειροι, χαίρετ' · οὐδὲν ἦστ' ἄρα* (569). Ο άγνωστος συνομιλητής βρίσκει την ευκαιρία να εξηγήσει πως λένε ψέμματα όχι μόνο τα όνειρα που πετούν, αλλά και οι θεοί που προφητεύουν (570-1). Η διάψευση του ονείρου και του χρησμού προετοιμάζεται προσεκτικά στους προηγούμενους στίχους της στιχομυθίας, όπου γίνεται λόγος για το φόνο της Κλυταιμήςστρας: η αντίδραση της Ιφιγένειας *ὡ συνταραχθεὶς οἶκος* (557) φέρνει στο νου μας το όνειρό της και το σχόλιο του ξένου για τον Ορέστη *ἀλλ' οὐ τὰ πρὸς θεῶν εὐτυχεὶ δίκαιος ὢν* (560) φέρνει στο νου μας το χρησμό. Η απόρριψη του ονείρου είναι τόσο κατηγορηματική, που μας αναγκάζει να σκεφτούμε την αφήγηση του προλόγου και να διαπιστώσουμε την ειρωνεία: τώρα που η Ιφιγένεια ξέρει ότι ζει ο Ορέστης, αντί να σκεφτεί το έθιμο που ακολούθησε για την αποτροπή του ονείρου της και να απορρίψει την εξήγηση που έδωσε, ότι ο Ορέστης είχε τάχα θυσιαστεί,⁴⁹ απορρίπτει το ίδιο το όνειρο, ενώ ο μελλοθάνατος Ορέστης απορρίπτει με τη σειρά του και το χρησμό που υποσχόταν σωτηρία. Δεν ξέρω αν χρειάζεται κι άλλη απόδειξη, για να πιστέψει κανείς πως εδώ φαίνεται (τόσο θεατρικά, που δεν υπάρχουν περιθώρια για αντιρρήσεις) ότι η σημασία ενός ονείρου ή ενός χρησμού δεν έχει να κάνει με αυτά τα ίδια, όσο με τον τρόπο που θα τα αντιμετωπίσει εκείνος που τα χρησιμοποιεί. Ο σχετικισμός αυτής της υποδήλωσης του έργου θυμίζει την απόφαση του Πρωταγόρα (απ. Β1 Diels - Kranz) *πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶν ἄνθρωπος, τῶν μὲν ὄντων ὡς ἔστιν, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἔστιν*.

Ωστόσο, τη στιγμή που η Ιφιγένεια απορρίπτει το όνειρό της, αυταπατάται ακριβώς όπως όταν το εξήγησε: γιατί ποτέ άλλοτε στο έργο δεν φαίνεται να αναπαρίστανται περισσότερες εικόνες του ονείρου με τη σειρά που τις αφηγείται η

⁴⁸ Η φράση του Ορέστη να μη γνώριζε την Τροία *μηδ' ἰδὼν ὄναρ* δείχνει πικρή ειρωνεία, ιδιαίτερα αν τη συγκρίνουμε με τη φράση του χορού στους στ. 452-5, όπου οι γυναίκες, απ' όσο μας επιτρέπει να καταλάβουμε η φθορά του κειμένου, σκέφτονται την Ελλάδα σαν χώρα των ονείρων τους.

⁴⁹ Πβ. Verrall, όπου σημ. 31, (1895) 178 σημ. 2, Mikalson, όπου σημ. 26, (1991) 108 και Hartigan, όπου σημ. 43, (1991) 97: "Actually it is her interpretation of the dream that has failed in accuracy, for she still is about to fulfill exactly what the night vision foretold." (πβ. αυτ. σημ. 28).

Ιφιγένεια στον πρόλογο, όσο αυτή τη στιγμή που έμαθε ότι αφανίστηκε το σπίτι της και ο Ορέστης είναι μπροστά της, έτοιμος για να τον θυσιάσει- χωρίς να τον γνωρίζει. Προηγουμένως είδαμε ότι τα στοιχεία του ονείρου επαληθεύονται με αντίστροφη σειρά στη διάρκεια του έργου και μέχρι τέλους. Εδώ βρίσκουμε έναν ευθύ τρόπο εκπλήρωσης του ονείρου, που, όπως και ο αντίστροφος, είναι χαρακτηριστικά ατελής: στο όνειρό της η Ιφιγένεια έκλαιγε, γνωρίζοντας ότι ράντιζε με αγίασμα τον ανθρωπίνο στύλο του πατρικού της οίκου (54-5).

Η ειρωνεία της απόρριψης του ονείρου από την ιέρεια, έτσι ώστε να μην ξαναμιλήσει κανείς γι' αυτό στο εξής,⁵⁰ είναι τόσο έντονη, που δε μας επιτρέπει να το ξεχάσουμε. Ούτε μπορούμε να αγνοήσουμε το θεϊκό χρησμό που υπαινίσσεται ο μελλοθάνατος κρατούμενος, όταν κατηγορεί τους θεούς που προφητεύουν ότι είναι το ίδιο ψεύτες με τα όνειρα της ιέρειας (570-1). Στην πρότασή της να στείλει ένα γράμμα στο Άργος, εκείνος της αντιπροτείνει να βοηθήσουν το φίλο του να αποδράσει και να μεταφέρει το γράμμα. Πριν φύγει για να φέρει το γράμμα της από το ναό, η ιέρεια εξηγεί στο συνομιλητή της ότι θα τον ραντίσει με αγίασμα πριν από τη θυσία (622) - κι εδώ βέβαια θυμόμαστε πάλι το όνειρο.⁵¹ Εκείνος σκέφτεται πως η αδελφή του είναι πολύ μακριά, για να φροντίσει με τα χέρια της το σώμα του, όταν θυσιαστεί (626-7). Η ιέρεια λυπάται το συντοπίτη της και του υπόσχεται να προσφέρει χοές στην πυρά του (627-63) - κι εδώ θυμόμαστε πως η Ιφιγένεια έκανε χοές για τον Ορέστη στην πάροδο, επειδή, σύμφωνα με την εξήγηση που έδωσε στο όνειρό της, είχε θυσιαστεί.⁵² Ο χορός εκφράζει τη λύπη του, την ώρα που η ιέρεια μπαίνει στο ναό, και στο διάλογο των δύο κρατουμένων που ακολουθεί επανέρχονται και άλλες εικόνες του προλόγου: ο Ορέστης, που δεν δέχεται την πρόταση του Πυλάδη να θυσιαστεί στη θέση του, σκέφτεται γι' άλλη μια φορά πως ο Φοίβος τον εξαπάτησε (710-5 πβ. 77-81) και ο Πυλάδης υπερασπίζεται ξανά το χρησμό την έσχατη ώρα (719-20 πβ. 105). Οι σχέσεις του μέρους αυτού (569-722) του δευτέρου επεισοδίου με τον πρόλογο και την πάροδο δίνουν την εντύπωση πως κλείνει ένας κύκλος και βρισκόμαστε πάλι στην αρχή, απορώντας τί να σήμαιναν άραγε οι προρρήσεις. Εδώ φαίνεται ότι το όνειρο που σήμαινε το θάνατο επαληθεύεται και αποκλείει την εκπλήρωση του χρησμού. Νωρίτερα στον πρόλογο πιστέψαμε πως ο χρησμός που υποσχόταν σωτηρία είχε αποκλείσει τόσο την εξήγηση που έδωσε στο όνειρό της η ιέρεια, όσο και την περίπτωση να εκπληρωθεί αυτό το όνειρο. Πριν από λίγο είδαμε την ιέρεια να απορρίπτει το όνειρό της, τη στιγμή που αυτό σχεδόν επαληθεύεται. Ο φαύλος κύκλος των προρρήσεων κλείνει εδώ.

Το λογικό αδιέξοδο οφείλεται στο ότι ούτε το όνειρο ούτε ο χρησμός αφήνουν υπόνοιες για τον αναγνωρισμό (η εξήγηση μάλιστα που έδωσε στο όνειρο η Ιφιγένεια τον αποκλείει),⁵³ παρόλο που αυτές οι προρρήσεις οδηγούν ειρωνικά τα δυο αδέλφια από διαφορετικούς δρόμους στον αναγνωρισμό: ο χρησμός έφερε τον Ορέστη στο ναό της Ταυρίδας και το όνειρο έκανε την Ιφιγένεια να μη μπορεί να βγάλει απ' το μυαλό της τον Ορέστη (βλ. 348-50). Η ιέρεια γυρίζει με το γράμμα, ανταλλάσσουν όρκο με τον Πυλάδη ότι θα κάνουν όσα συμφώνησαν και του αναφέρει το περιεχόμενο του γράμματός, το όνομα του παραλήπτη (Ορέστης 769) και της ίδιας που στέλνει το γράμμα

⁵⁰ Πβ. Messer, όπου σημ. 12, (1918) 93 και Mikalson, όπου σημ. 26, (1991) 108.

⁵¹ Πβ. τα λόγια του χορού στους στ. 643-5 και Hamilton, όπου σημ. 37, (1978) 284-5.

⁵² Πβ. Hamilton, ό. π. (1978) 285.

⁵³ Πβ. Devereux, όπου σημ. 6, (1976) 298.

(Ιφιγένεια 771) από την Ταυρίδα, όπου ζει παρόλα όσα λένε. Τρελός από χαρά ο μελλοθάνατος Ορέστης θυμίζει της ιέρειας ιστορίες και σημάδια του σπιτιού τους και την πείθει πως είναι ο αδελφός της. Ο αναγνωρισμός έρχεται τη στιγμή που οι προορρήσεις έφτασαν σε αδιέξοδο και το λύνει, γιατί η αποκάλυψη της αλήθειας εμφανίζεται σαν αποτέλεσμα των ενεργειών της ιέρειας και του μελλοθάνατου ξένου στο πλαίσιο της ανθρώπινης σχέσης που έχουν δημιουργήσει μεταξύ τους. Η σχέση αυτή ξεκίνησε στο περιθώριο ενός άξενου κόσμου κατά τύχη, πήρε μορφή και προχώρησε με το λόγο και το γράμμα, πήρε μαζί της τελετουργικά με όρκο τους θεούς και οδήγησε στον αναγνωρισμό των ξένων ως φίλων. Τη στιγμή που απέκτησαν άλλη ταυτότητα με το νόμο της φιλίας τους, τα δυο αδέρφια ανακάλυψαν μεταξύ τους άλλη μία ταυτότητα, που ορίζεται από το νόμο της φύσεως. Στο επεισόδιο αυτό δύο άνθρωποι, που είχαν ο ένας τον άλλο για νεκρό, ξαναζωντανέψαν μπροστά στα ίδια τους τα μάτια. Ο αναγνωρισμός ορίζει την αρχή της αναγέννησης μπροστά στο ναό της θεάς των κυνηγών και των παρθένων, του θανάτου και του τοκετού.⁵⁴

Οι μύθοι και τα χρόνια της Ιφιγένειας εν Ταύροις

Στην παράξενη ρήση με την οποία η Κλυταιμίστρα υποδέχεται ως στύλο του ηρωικού οίκου τον Αγαμέμνονα λίγο πριν τον σκοτώσει στο ομώνυμο έργο του Αισχύλου, δίνεται έμφαση στην απουσία και την ασφάλεια του Ορέστη, στα δάκρυα της Κλυταιμίστρας και τα εφιαλτικά όνειρα που την ξυπνούν από τον ταραγμένο της ύπνο. Αν συγκρίνουμε αυτούς τους στίχους της Κλυταιμίστρας (877-98) με το ψυχολογημένο όνειρο και την απατηλή εξήγηση της Ιφιγένειας στο έργο του Ευριπίδη, η εξέλιξη είναι σαφής: στον ύπνο της η Ιφιγένεια συνταράζεται από το σεισμό που γκρεμίζει τον πατρικό οίκο και κλαίει καθώς ετοιμάζει για θυσία το στύλο που έμεινε όρθιος. Σύμφωνα με την εξήγηση της Ιφιγένειας ο στύλος είναι ο Ορέστης και με το θάνατό του, που η ίδια προκάλεσε ακούσια, η γενιά της έχει οριστικά εκλείψει.

Ο μύθος της *IT* βασίζεται στην κατάρρευση του ηρωικού οίκου εξαιτίας του τρωικού πολέμου, τον οποίον ο Ευριπίδης χρησιμοποίησε συχνά ως αλληγορία του πελοποννησιακού, θέλοντας να δείξει στο θέατρο τις συνέπειες του πολέμου. Τα θέματα του αναγνωρισμού, της απόδρασης και της σωτηρίας που βρίσκουμε στην *IT* επαναλαμβάνονται συχνά στον Ευριπίδη⁵⁵ και θυμίζουν ιστορίες αγνοουμένων που χάθηκαν σε καιρό πολέμου.

⁵⁴ Για το νόημα της σχέσης της Άρτεμης με το κνήρι, την εφηβεία, τη γέννα και τον πόλεμο βλ. τη συζήτηση του J.-P. Vernant, *La mort dans les yeux*, Hachette - Paris (1985), μτφρ. Γ. Παππάς, *Το βλέμμα του θανάτου*, Αλεξάνδρεια - Αθήνα (1992) 18-28.

⁵⁵ Ο O'Brien, όπου σημ. 27, (1988) 98, συζητεί αυτά τα θέματα της πλοκής της *IT* σε σύγκριση με άλλα έργα και αναφέρεται αυτ. 101-8 στις ιδιαίτερες δομικές σχέσεις του έργου με το μύθο του Πέλοπα και της Ιπποδάμειας. Για το θέμα του αναγνωρισμού στον Ευριπίδη βλ. A. P. Burnett, *Catastrophe Survived: Euripides' Plays of Mixed Reversal*, Clarendon P. - Oxford (1971) 11-4, με αναφορά στο *Περί Ποητικῆς* 1454a 2-7, όπου ο Αριστοτέλης προσδιορίζει και εξαιρεί την τεχνική του αναγνωρισμού στον *Κροσφόνη* και την *IT*.

Η θυσία και ο θάνατος της Ιφιγένειας στην Αυλίδα δεν αναφέρονται στην *Ιλιάδα*,⁵⁶ αλλά ήταν στοιχεία μιας διαδεδομένης παράδοσης που συνέχισε η αθηναϊκή τραγωδία.⁵⁷ Ο μύθος της *IT* συμπεριλαμβάνει ατικές λατρευτικές παραδόσεις που αιτιολογούνται στο τέλος του έργου και την παράδοση των *Κυπρίων επών* του Στασίνου, που, σύμφωνα με την περίληψη του Πρόκλου, ανέφερε ότι η Άρτεμις έσωσε την Ιφιγένεια την ώρα της θυσίας στην Αυλίδα και την έφερε στη χώρα των Ταύρων.⁵⁸ Στο έργο όμως οι παραδόσεις αυτές προσαρμόστηκαν στο σχέδιο του Ευριπίδη να δώσει έμφαση στη σχέση της αποτροπής της θυσίας της Ιφιγένειας στην Αυλίδα με τη θυσία του Ορέστη στην Ταυρίδα και την αποτροπή της χάρη στον αναγνωρισμό.⁵⁹ Όλα τα στοιχεία πείθουν ότι το ταξίδι του Ορέστη στην Ταυρίδα, που εισάγεται στο έργο με το όνειρο και το χρησμό, ήταν, όπως έδειξε παλαιότερα ο Α. Lesky, επινόηση του Ευριπίδη, με στόχο την κοινή σωτηρία των δύο αδελφών,⁶⁰ και είχε χαρακτηριστική επίδραση στη μεταγενέστερη μυθολογία και λογοτεχνία.⁶¹

Ο ρόλος του Ορέστη δικαιολογείται και από το γεγονός ότι ο Ευριπίδης έγραψε την *IT* σαν συνέχεια της *Ορέστειας* του Αισχύλου:⁶² μετά τον αναγνωρισμό ο Ορέστης εξηγεί στην Ιφιγένεια ότι δικάστηκε για το φόνο της μητέρας τους στον Άρειο Πάγο, αλλά δεν πείστηκαν όλες οι Ερινύες στην αθωωτική απόφαση του δικαστηρίου και κάποιες συνέχισαν να τον

⁵⁶ Βλ. F. Jouan, *Euripide et les légendes des chants chypriens des origines de la guerre de Troie à l' Iliade*, Paris (1966) 265.

⁵⁷ Βλ. A. O. Hulton, "Euripides and the Iphigenia Legend", *Mnemosyne* 15 (1962) 364 σημ. 1, και Jouan, ό. π. (1966) 273.

⁵⁸ Για το συνδυασμό των παραδόσεων αυτών και το μύθο της *IT* βλ. Schmid, όπου σημ. 39, 1,3(1940)521, Jouan, όπου σημ. 56, (1966) 273, Burnett, όπου σημ. 55, (1971) 73-5, Lesky, όπου σημ. 36, (³1972) μτφρ. 2 (1989) 226-7, Γ. Ιωάννου, *Ευριπίδη Ιφιγένεια η εν Ταύροις. Εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια*, Κέδρος - Αθήνα (³1981) ιστ-λα, Ο'Brien, όπου σημ. 27, (1988) 98 σημ. 1, και K. Dowden, *Death and the Maiden. Girls' Initiation Rites in Greek Mythology*, Routledge - London and New York (1989) 9-24.

⁵⁹ Για τη σημασία του παραλληλισμού των δύο θυσιών στη δομή του έργου βλ. Ο'Brien, όπου σημ. 27, (1988) 109-11.

⁶⁰ Πβ. A. Lesky, "Orestes (in Taurien)", *RE* 18 (1939) 997: "So bestand [...] ziemlicher Consensus darüber, dass Euripides hier weitergehend noch als in seiner *Medeia* [...] eigene Erfindung gibt." Την ευρηματικότητα του ποιητή στην οργάνωση του μύθου της *IT* παρατηρεί ο Lesky αυτ. 997-1000. Πβ. Schmid, όπου σημ. 39, 1,3 (1940) 521-2, D. J. Conacher, *Euripidean Drama: Myth, Theme and Structure*, U. Toronto P. (1967)304, Burnett, όπου σημ. 55, (1971) 75, Lesky, όπου σημ. 36, (³1972) μτφρ. 2 (1989) 227-8 και D. Lanza, "Redondances de mythes dans la tragédie", στην έκδοση του C. Calame, *Métamorphoses du mythe en Grèce antique*, Labor et Fides - Genève (1988) 142-5.

⁶¹ Πβ. Lesky, ό. π. (1939) 997-1000. Ο Lesky αποδίδει πειστικά σε μεταγενέστερη περίοδο αυτ. 999 την ταύτιση του αγάλματος που μετέφερε ο Ορέστης από την Ταυρίδα με το ξόανο της Ορθίας Αρτέμιδος στη Σπάρτη. Η ασαφής χρονολόγηση αυτής της παράδοσης οδηγεί νομίζω σε παραπλανητικά συμπεράσματα τον E. Delebecque, *Euripide et la guerre du Peloponnèse*, Paris (1951)266 και τον J.-P. Vernant, *Figures, idoles, masques*, Julliard - Paris (1990) 186-8.

⁶² Βλ. Burnett, όπου σημ. 55, (1971) 71: "Euripides has elsewhere been at pains to remind his audience that this is a sequel to the *Eumenides* (most plainly 940ff.), and this final ode [1234 κ. ε.] suggests that he meant it to be an alternate for the Aeschylean *Proteus*." Επικρίνοντας αυτή την ερμηνεία, ο Caldwell, όπου σημ. 31, (1974-5) 23-40, εξήγησε την εξάρτηση της *IT* από την *Ορέστεια* με το επιχείρημα ότι ο Ευριπίδης σχεδίασε ένα μελοδραματικό έργο. Πειστικότερη φαίνεται η ιδέα του Sansone, όπου σημ. 47, (1975) 292: "The *IT* is [...] an answer to, and rejection of, the theology of the *Oresteia*." Βλ. το τελευταίο μέρος της μελέτης μου.

κατατρέχουν. Γι' αυτό ζήτησε άλλο χρησμό από τον Απόλλωνα και αυτός τον έστειλε στην Ταυρίδα, για να πάρει το άγαλμα της θεάς. Από το σημείο αυτό και μετά η εξάρτηση της *IT* από τις *Ευμενίδες* είναι σαφής και δικαιολογεί, νομίζω, τον έντονα αττικοκεντρικό χαρακτήρα του τέλους του έργου με την επέμβαση της Αθηνάς, που εξασφαλίζει το νόστο των ξένων, της ιέρειας και του χορού, αλλά και τη μεταφορά του αγάλματος στην Αττική, σύμφωνα με το χρησμό που ξέρουμε από τον πρόλογο (90-1).

Το τέλος της *Ορέστειας* διακήρυξε ότι το πολιτειακό και δικαστικό σύστημα της αθηναϊκής δημοκρατίας μπορούσε με τη δυναμική εικόνα που είχε για την πόλη να αφομοιώσει και να υπερκεράσει το σύστημα αξιών, την αντίθεση των φύλων και το ανταποδοτικό δίκαιο του ηρωικού οίκου, που αντιπροσώπευε ο Ορέστης.⁶³ αυτό σήμαινε και η συμβολική μεταμόρφωση των Ερινύων σε Ευμενίδες που ευλογούσαν την Αθήνα. Στην *IT* η διακήρυξη των *Ευμενίδων* αναρείται με την εξήγηση ότι δεν πείστηκαν όλες οι Ερινύες στην αθωωτική απόφαση του Αρείου Πάγου για τον Ορέστη, και μ' αυτό τον τρόπο ο Ευριπίδης φαίνεται ότι καταγγέλλει την αποτυχία της δημοκρατίας, η οποία, παρά τις προθέσεις που διακήρυξε, στη διάρκεια του πολέμου επικαλέστηκε κατ' επανάληψη το δίκαιο των αναποίων και της ισχύος.

Εδώ καταλαβαίνουμε γιατί ο Ευριπίδης ήθελε στην *IT* να παραλληλίσει τη θυσία της Ιφιγένειας στην Αυλίδα με την επαπειλούμενη θυσία του Ορέστη στην Ταυρίδα, ακόμα και μετά τον αναγνωρισμό. Αν η Ιφιγένεια θυσίαζε τον Ορέστη, θα εκδικούνταν και τον Αγαμέμνονα για τη θυσία στην Αυλίδα και τον Ορέστη για το φόνο της Κλυταμνήστρας - επαναλαμβάνοντας τον ιερό της ρόλο στο ναό, που συνδυάζει το ρόλο του πατέρα της ως θύτη, το ρόλο της μητέρας της ως δολοφόνου⁶⁴ και το ρόλο του αδελφού της ως εκδικητή. Στο αμοιβαίο που ακολουθεί τον αναγνωρισμό, η Ιφιγένεια σκέφτεται με τρόπο πως παραλίγο να θυσιαζόταν στην Αυλίδα και παραλίγο να θυσίαζε η ίδια στην Ταυρίδα τον αδελφό της.⁶⁵ Τώρα θέλει προπαντός να εξασφαλίσει τη διαφυγή του Ορέστη πάση θυσία. Προηγουμένως είχε δεχτεί να εξασφαλίσει τη διαφυγή του Πυλάδη με το γράμμα, γιατί ο Ορέστης προτιμούσε να σωθεί ο φίλος του και να θυσιαστεί ο ίδιος. Η σχέση της Ιφιγένειας και του Ορέστη, που φέρονται με τη χαρακτηριστική αυτοθυσία των νεαρών προσώπων στο ύστερο έργο του Ευριπίδη, έχει αποτρέψει το θάνατο με τον αναγνωρισμό, που σημαίνει την αναγέννηση. Εδώ κλείνει ο φαύλος κύκλος του αίματος που απαίτησαν θεοί και άνθρωποι, σύμφωνα με την εικόνα των ανθρωποθυσιών που εντόπισε στο έργο ο C. H. Whitman,⁶⁶ κι αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στον Ευριπίδη δεν αλλάζουν οι Ερινύες, όπως στον Αισχύλο, αλλά οι άνθρωποι, όπως σημειώνει ο D. Sansone⁶⁷ - και μετά από τους ανθρώπους οι θεοί τους.

⁶³ Πβ. G. Thomson, *Aeschylus and Athens. A Study in the Social Origins of Drama*, Lawrence and Wishart - London (2)1946) 293-7 και S. Goldhill, *Language, Sexuality, Narrative: The Oresteia*, Cambridge U. P. (1984) 262-83.

⁶⁴ Πβ. Devereux, όπου σημ. 6, (1976) 305.

⁶⁵ Πβ. O'Brien, όπου σημ. 27, (1988) 111.

⁶⁶ Βλ. όπου σημ. 34, (1974) 9, 14, 20-1, 30. Πβ. Caldwell, όπου σημ. 31, (1974-5) 29-30, Sansone, όπου σημ. 47, (1975) 291 και αντ. σημ. 23 και B. Seidensticker, *Palintonos Harmonia. Studien zu komischen Elementen in der griechischen Tragödie*, Göttingen, *Hypomnemata* 72 (1982) 203 και 210-1.

⁶⁷ Όπου σημ. 47, (1975) 292-3: "A prominent feature of Aeschylus' monumental creation is the evolution of the Furies who, by the end of the trilogy, have become the Eumenides. [...] Euripides seems to be saying here that / it is not the gods who are subject to change and evolution but mortals".

Προς το τέλος του επεισοδίου του αναγνωρισμού εξυφάνεται ο δόλος της Ιφιγένειας για την αρπαγή του αγάλματος και την απόδραση, χάρη στην απόφαση του Ορέστη να επαναδραστηριοποιήσει στο εξής το χρησμό, με το επιχείρημα που εκθέτει στους στίχους 1012-4: *εἰ πρόσαντες ἦν τόδε / Ἄρτεμιδι, πῶς ἂν Λοξίας ἐθέσπισε / κομίσαι μ' ἄγαλμα θεᾶς πόλισμ' ἐς Παλλάδος [...]*; Πριν από το δεύτερο νοσταλγικό στάσιμο, οι γυναίκες του χορού ορμίζονται να συμπράξουν με τη σιωπή τους. Έτσι στο δόλιο σχέδιο της απόδρασης έχουν εμπλακεί και οι άνθρωποι και οι θεοί του έργου, χωρίς να ξέρουμε αν ο δόλος χρησιμοποιείται για να υπηρετήσει το χρησμό ή αν ο χρησμός χρησιμοποιείται για να υπηρετήσει το δόλο.

Στο τρίτο επεισόδιο (1153-1233) η ιέρεια βγαίνει από το ναό κρατώντας το άγαλμα και με γλώσσα που διέπουν αλληπάλληλες ειρωνείες εξαπατά τον εύπιστο Θόαντα. Του ζητεί να τη βοηθήσει στο έργο της, εξηγώντας του με κάθε τελετουργική λεπτομέρεια τους καθαρισμούς που πρέπει να κάνει στη θάλασσα για τον εξαγνισμό των ξένων, οι οποίοι είναι μολυσμένοι από το φόνο της μητέρας τους, αλλά και για τον εξαγνισμό του αγάλματος, που τους είδε και απέστρεψε το πρόσωπο. Όπως γράφει ο R. Hamilton, "οι δύο τελετουργίες πρέπει να ήταν αρκετά γνωστές στο ακροατήριο, η πορεία του Ορέστη στη θάλασσα από τα Ελευσίνια μυστήρια και η πλύση του αγάλματος από την πλύση του αγάλματος της Αθηνάς κατά την εορτή των Πλυνηρίων".⁶⁸ Στο τέλος του επεισοδίου ξεκινά από το ναό με λαμπάδες, αφιερώματα της θεάς, ζώα για τη θυσία και σκεύη για τους καθαρισμούς (1223-5) η θεαματική τελετουργική πομπή προς τη θάλασσα. Η ιέρεια αρχίζει την τελετή με προσευχή στους θεούς των καθαρισμών και την Άρτεμη (1230-3) και φεύγει από τη σκηνή οριστικά με το άγαλμα και τους δύο μασμένους ξένους.

Η προκλητική ειρωνεία της σκηνής της απάτης είναι διπλή. Όπως το όνειρο και ο χρησμός, η μυστηριώδης τελετουργία των καθαρισμών έχει τη σημασία που της αποδίδει το πρόσωπο που τη χρησιμοποιεί. Και όμως, όταν βλέπουμε την Ιφιγένεια να προσεύχεται στην Άρτεμη, αρχίζοντας τους καθαρισμούς, δεν ξέρουμε αν πρόκειται για παρωδία, αφού οι τελετές που θυμίζουν τα Ελευσίνια και τα Πλυνητήρια είναι μέρος του σχεδίου της για την απόδραση, ή αν όντως τα θεατρικά

⁶⁸ "Euripidean Priests", *HSCP* 89 (1985) 69: "Both of these rituals would have been quite familiar to the audience, Orestes' trip to the sea from the Eleusinian mysteries and the bathing of the statue from the bathing of Athena's statue during the Plynteria." Για το τελετουργικό λεξιλόγιο της σκηνής δεν έχω υπόψη μου ειδική έρευνα, αλλά βλ. Hamilton *αυτ.* (1985) 69 σημ. 43 για το στ. 1198 (πβ. στ. 41). Για τα Πλυνητήρια, καθαρήρια εορτή με πομπή στο Φάληρο και καθαρισμούς του λατρευτικού αγάλματος της Πολιάδος Αθηνάς στη θάλασσα βλ. H. W. Parke, *Festivals of the Athenians*, Thames and Hudson - London (1977) 152-5 και E. Simon, *Festivals of Attica. An Archaeological Commentary*, U. Wisconsin P. (1983) 46-8. Για τα Ελευσίνια μυστήρια, με πομπή και καθαρισμούς στη θάλασσα βλ. G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Princeton U. P., Routledge and Kegan - London (1961) 243-85 (και *αυτ.* 259-60 για την απήχηση στην *IT* 1461 - πβ. 1161, 1194 - της φράσης *ὅσῃς ἔνεκεν* από τον *Ομηρικό Ὕμνο* στη Δήμητρα στ. 211), Parke, *ό. π.* (1977) 55-72 και Parker, *όπου* σημ. 28, (1983) 283-6. Και ο Αριστοφάνης χρησιμοποίησε στοιχεία της Ελευσίνιας λατρείας στην πάροδο των *Βατράχων* (σ' αυτό το έργο ο Ευριπίδης εμφανίζεται αργότερα ως πρόσωπο του δράματος), όπου ο μακάριος χορός των μυημένων χορεύει στον Άδη και υμνεί τις Ελευσίνιες θεότητες. Το κωμικό αποτέλεσμα οφείλεται στην παρουσία ενός απροσδόκητου θεατή: θαυμάζει το θέαμα ο ίδιος ο θεός που λατρεύεται στις θεατρικές εορτές και στα Ελευσίνια μυστήρια, ο Διόνυσος, που έχει φτάσει σαν κωμικός ήρωας, ντυμένος δήθεν Ηρακλής και κατατρομαγμένος ανάμεσα στους νεκρούς. Για τα στοιχεία των Ελευσινίων στην πάροδο των *Βατράχων* βλ. P. E. Easterling, "Greek Poetry and Greek Religion", στην έκδοση των P. E. Easterling - J. V. Muir, *Greek Religion and Society*, Cambridge U. P. (1985) 36-9.

δρώμενα του σχεδίου της ιέρειας τελετουργούνται για να εξαγνίσουν τους δρώντες⁶⁹ πριν αποδράσουν. Οι νεκρικές τελετές της παρόδου, ειρωνικές εξαιτίας της αυταπάτης της ιέρειας ως προς τη σημασία του ονείρου της, στο μεταφορικό επίπεδο της πλοκής, που εισάγεται στο έργο με το όνειρο, σήμαιναν την κάθοδο του Ορέστη στον Άδη: στο τρίτο επεισόδιο οι καθαρήριες τελετές, ειρωνικές εξαιτίας της απάτης της ιέρειας, που αποσκοπεί στην αρπαγή του αγάλματος και την απόδραση, σημαίνουν ως προς το μεταφορικό επίπεδο της πλοκής του έργου την έξοδο των εξαγνιζομένων και του αγάλματος από το χώρο και το έργο του θανάτου. Η αναγέννηση επικυρώνεται συμβολικά από τη θεατρική εικόνα της τελετουργικής πομπής προς τη θάλασσα.

Η αμφισημία της τελετουργίας των καθαριών, που οδηγεί στη λύση του δράματος, είναι σαν την αμφισημία της ίδιας της θεατρικής πράξης: η Ιφιγένεια στήνει, όπως ο δραματοουργός, ένα δόλο που εξαγνίζει. Με τον τρόπο αυτό υπερβαίνεται η ειρωνική αντίθεση ανάμεσα στα φαινόμενα και στα πράγματα που αποτέλεσε εξαρχής πρόβλημα του έργου. Εμπλέκοντας στο ψεύδος της όχι μόνο τους ήρωες που συνωμοτούν για την απόδραση, αλλά και τους απορρημένους θεατές, είτε το θέλουν, είτε όχι, η θεατρική μεταφορά των καθαριών επενεργεί όπως η θεατρική απάτη, εξαπατώντας και καθαίροντας.⁷⁰ Μ' αυτήν την έννοια η σκηνή της απάτης στην *IT* προσφέρει ακόμη ένα παράδειγμα για τη θεωρία του Γοργία (απ. B23 Diels - Kranz) ότι η τραγωδία είναι απάτη που διδάσκει και δεν αδικεί όσους επηρεάζει και για τη θεωρία του Αριστοτέλη (*Περί Ποιητικής* 1449b24-8) ότι η τραγωδία είναι *μίμησις πράξεως* που καταλήγει σε *παθημάτων κάθαρσιν*.

Από τις τραγωδίες του Ευριπίδη με αίσιο τέλος,⁷¹ η *IT* έχει κοινά στοιχεία με τον *Ιωνα* την όλη εικόνα του μαντείου των Δελφών και την προβολή της Αθήνας, ενώ από πλευράς πλοκής και δομής μοιάζει πολύ με την *Ελένη*.⁷² Εξάλλου, αν κρίνει κανείς από τα μετρικά κριτήρια που χρησιμοποιούνται για σχετική χρονολόγηση, η *IT* γράφτηκε μετά τις *Τρωάδες* (415 π. Χ.) και πολύ κοντά στην *Ελένη* (412 π. Χ.),⁷³ με την οποία συνδέεται και θεματικά. Και στα δύο έργα τίθεται το

⁶⁹ Η ιδέα ότι αυτή η τελετουργία θα έχει ενεργητική επίδραση στα πρόσωπα που θα συμμετάσχουν ξεκινά από τον Whitman, όπου σημ. 34, (1974) 28: "Evil is to be turned into good through a pretended ritual of purification which will in fact bring about true purification". Πβ. και Hamilton, όπου σημ. 68, (1985) 61. Ωστόσο, νομίζω πως είναι απαραίτητο για την ερμηνεία να δοθεί έμφαση και στην ειρωνεία του επεισοδίου, εφόσον η καθαρήρια τελετή είναι καταρχήν απάτη.

⁷⁰ Πβ. P. E. Easterling, "Tragedy and Ritual. "Cry 'Woe, woe', but may the good prevail!'", *Μήτις* 3 (1988) 109: "despite [...] the metaphorical status of the ritual elements in tragedy, [...] some sequences of words, music and actions could be felt to have exceptional power, something that went beyond the fictive world of the drama and was able to affect the world of the audience for good or ill."

⁷¹ Βλ. K. Matthiessen, *Elektra, Taurische Iphigenie und Helena*, Göttingen, *Hypomnemata* 4 (1964)181-4.

⁷² Για τις σχέσεις μεταξύ των τριών έργων (που κατά τη γνώμη μου δεν οδηγούν σε ασφαλή χρονολόγηση) βλ. Lesky, όπου σημ. 36, (³1972) μτφρ. 2(1989) 226-78.

⁷³ Η *IT* τοποθετείται συνήθως μεταξύ *Τρωάδων* και *Ελένης*: T. B. L. Webster, *The Tragedies of Euripides*, Methuen - London (1967) 4-7. Πβ. τη χρονολόγηση του έργου από τους M. Cropp - G. Fick, *Resolutions and Chronology in Euripides. The Fragmentary Tragedies = BICS Supplement* 43(1985)23, στα χρόνια "415,9-413,5". Συγκεκριμένα το 414 π. Χ.: J. Diggle εκδ., *Euripidis Fabulae*, τόμος 2, Oxford (1981)242 και με επιφύλαξη ο Ιωάννου, όπου σημ. 58, (³1981) λζ. Το 414 ή 413 π. Χ.: Matthiessen, όπου σημ. 71, (1964)63. Lesky, όπου σημ. 36, (³1972) μτφρ. 2(1989) 226. Sansone, όπου σημ. 8, (1981) 2. Hartigan, όπου σημ. 43, (1991) 105 σημ. 52. Το 413 π. Χ.: Delebecque, όπου σημ. 61, (1951) 280. P. Vellacott, *Ironic Drama. A Study of Euripides' Method and Meaning*, London (1975)200. Εξάλλου, στο βιβλίο του *Euripide et Athènes*, Académie Royale de Belgique -

πρόβλημα της ειρωνικής αντίθεσης μεταξύ απατηλών φαινομένων ή λόγων και αληθών γεγονότων ή πράξεων.⁷⁴ Οι γυναίκες του χορού των δύο έργων ονειρεύονται συχνά τις πόλεις τους στην Ελλάδα σαν τόπους όπου οι άνθρωποι γιορτάζουν γεμάτοι ευτυχία - και αυτή η εικόνα πρέπει να ήταν για τους θεατές τουλάχιστον ειρωνική.⁷⁵ Όμως ενώ ο τρωικός πόλεμος ανήκει στο παρελθόν, εξακολουθεί να ορίζει το μέλλον. Οι άνθρωποι που εξαιτίας του απέμειναν σε τόπους εξωτικούς χωρίς πρόσβαση στην Ελλάδα, ζουν ακόμη στη σκιά αυτού του πολέμου: και τα δύο έργα δίνουν έκφραση στον αναγνωρισμό και την αναγέννηση των ηρώων και προτείνουν μία αισιόδοξη αντίδραση στο τραγυμένο κλίμα που επικρατούσε στην Αθήνα τα χρόνια της σικελικής εκστρατείας και οδήγησε στο βραχύβιο πραξικόπημα που κλόνησε τη δημοκρατία. Στο μέτρο που μπορούμε να καταλάβουμε τη σχέση της *IT* με την ιστορική συγκυρία,⁷⁶ φαίνεται ότι αντικατοπτρίζει το απρόβλεπτο των εξελίξεων του πολέμου και την ευαισθητοποίηση της αθηναϊκής κοινής γνώμης σε ζητήματα θρησκευτικών τελετουργιών και προρρήσεων.⁷⁷

128

Bruxelles (1962) 583-4, δηλ. στη σημ. 1 της σ. 571, ο R. Goossens χρονολογεί την *IT* το 412, που διδάχτηκαν η *Ελένη* και η *Ανδρομέδα*, λαμβάνοντας υπόψη την ιδιαίτερη σχέση του έργου με την *Ελένη* (βλ. τις σημ. μου 72 και 74), ενώ ο B. M. W. Knox στην εισαγωγή του "Euripides", στην έκδοση των P. E. Easterling - B. M. W. Knox, *Cambridge History of Classical Literature I: Greek Literature*, Cambridge U. P. (1985), μτφρ. Ν. Κονομής κ. ά., *Ιστορία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας*, Παπαδήμα - Αθήνα (1990) 421, τοποθετεί την *IT* στην τελευταία περίοδο του ποιητή, 411-406. Δεδομένου ότι η *IT* έχει έντονα ατακτοκεντρικό χαρακτήρα, πρέπει να διδάχτηκε πριν φύγει ο Ευριπίδης από την Αθήνα το 408, που παρουσιάστηκε ο *Ορέστης* με διαφορετική παραλλαγή του μύθου. Θεωρώ λιγότερο αμφισβητήσιμη την ευρύτερη χρονολόγηση της πρώτης αθηναϊκής διδασκαλίας της *IT* στα χρόνια 414-409.

⁷⁴ Η ειρωνική αντίθεση μεταξύ πλάνης και πραγματικότητας εμφανίζεται εξ αρχής σαν βασικό πρόβλημα σχεδόν με τους ίδιους τρόπους και στα δύο έργα. Στον πρόλογο ο Μενέλαος φέρεται ως αγνοούμενος και απ' αυτό η Ελένη θα συμπεράνει το θάνατό του, όπως η Ιφιγένεια συμπεραίνει το θάνατο του Ορέστη από το όνειρό της: βλ. Matthiessen, όπου σημ. 71, (1964) 27-8, Hose, όπου σημ. 39, 1(1990)115 και αυτ. σημ. 11. Εξάλλου, η ύπαρξη της Ελένης στην Τροία είναι εξίσου πλάνη με το θάνατο της Ιφιγένειας στην Αυλίδα: στη θέση της εμφανίστηκε ένα ελάφι, όπως τη θέση της Ελένης στην Τροία πήρε το είδωλό της. Στο ένα έργο οι δύο σύζυγοι και στο άλλο τα δύο αδέρφια συναντούνται σαν ξένοι και με τον αναγνωρισμό ξαναζουν ο ένας μπροστά στα μάτια του άλλου. Για να αποδράσουν, η Ελένη προφασίζεται μία ειρωνική ταφή και νεκρικές τιμές για το Μενέλαο στη θάλασσα και εξαπατά το Θεοκλύμενο, όπως η Ιφιγένεια εξαπατά το Θόαντα προφασίζόμενη τους καθαγισμούς.

⁷⁵ Πβ. W. Arrowsmith, "A Greek Theater of Ideas", *Arion* 2,3 (1963) 44-5.

⁷⁶ Από τις εικασίες του Delebecque για τη σχέση της *IT* με τα ιστορικά συμφραζόμενα θεωρώ λιγότερο παρακινδυνευμένη την υπόθεση της προβολής του Άργους, όπου σημ. 61, (1951) 268. Οι σκέψεις του χορού στους στ. 407-21 για τις συνθήκες και τα κίνητρα του ταξιδιού των ξένων που έχουν συλληφθεί καταλήγουν σε επίμονη κριτική της άπληστης επιθυμίας του πλούτου, που δεν φαίνεται τυχαία, αν σκεφτεί κανείς τα δεδομένα της σικελικής εκστρατείας (πβ. Θουκυδίδης 6,24,3). Πβ. την αυστηρή αντιπολεμική κριτική του χορού (με αναφορά στον τρωικό πόλεμο) στην *Ελένη* 1151-64 και το σχόλιο του R. Kannicht, *Euripides Helena. Band II Kommentar*, C. Winter - Heidelberg (1969) 301-2 *ad loc.*

⁷⁷ Όπως παρατηρεί ο Hamilton, όπου σημ. 68, (1985)53-5, η προβολή θρησκευτικών προσώπων στο θέατρο του Ευριπίδη μετά το 415 π. Χ. φαίνεται ότι συνδέεται με θρησκευτικές μεταβολές και συζητήσεις που απασχολούσαν ιδιαίτερα τους Αθηναίους στο τέλος του πέμπτου αιώνα (χωρίς αυτό να σημαίνει κατά τη γνώμη μου ότι θρησκευτικά ζητήματα απασχολούσαν λιγότερο έντονα το αθηναϊκό κοινό και θέατρο πριν και μετά το τέλος του αιώνα). Ότι η οργάνωση και η έκβαση της σικελικής εκστρατείας εξαρτήθηκε από αστάθμητη θρησκοληψία και πίστη σε οωνούς διατείνεται ο C. A. Powell, "Religion and the Sicilian Expedition", *Historia* 28(1979)15-31. Την άποψη αυτή επικρίνει πειστικά ο M. Ostwald, *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law. Law, Society and Politics in Fifth Century Athens*, U. California P. - Berkeley, Los Angeles, London (1986) 325 σημ. 112: "this cannot have been as strong a motivating factor as Powell believes, especially since the counteromens, discussed by Powell on pp. 18-19, were at least equally potent."

Το 415 π. Χ. επώνυμοι Αθηναίοι όλων των πολιτικών αποχρώσεων διακωμωδούσαν σε ιδιωτικά συμπόσια τις Ελευσίνιες τελετές.⁷⁸ Ο Αλκιβιάδης κατηγορήθηκε με ενέργειες πολιτικών του αντιπάλων και αργότερα καταδικάστηκε ερήμην σε θάνατο ως κατ' εξοχήν υπαίτιος για τη βεβήλωση των μυστηρίων και την περικοπή των Ερμών, που θεωρήθηκε κακός οιωνός για την αρχή της σικελικής εκστρατείας, όσο και απειλητική ενέργεια κατά της δημοκρατίας.⁷⁹ Παραμένει ασαφές γιατί συνέβησαν και τί ακριβώς σήμαιναν αυτά τα γεγονότα, αλλά μαρτυρούν περαιτέρω θρησκευτικές εξελίξεις μέσα στον πόλεμο εξαιτίας των επιδράσεων που είχαν και των αντιδράσεων που προκάλεσαν οι σοφιστικές απόψεις για τη θρησκεία.⁸⁰ Ας σημειωθεί ότι ο Αλκιβιάδης διαδήλωσε το σεβασμό του για τα μυστήρια, ηγούμενος της πομπής προς την Ελευσίνα μετά την επάνοδό του το 407, όταν οι Ελευσίνιες τελετές επαναλήφθηκαν για πρώτη φορά μετά την κατάληψη της Δεκέλειας το 413.⁸¹

Ως προς το ζήτημα της μαντείας, ο Αριστοφάνης στρέφεται καυστικά κατά των κάθε λογής ψευδομάντεων, που παραπλανούσαν πολίτες με πλαστές προβλέψεις στη διάρκεια του πολέμου,⁸² και είναι χαρακτηριστική η πληροφορία του Θουκυδίδη ότι μετά την καταστροφή στη Σικελία οι Αθηναίοι *ώργίζοντο δὲ καὶ τοῖς χρησμολόγοις τε καὶ μάντεσι καὶ ὅποσοι τι τότε αὐτοῦς θειάσαντες ἐπήλπιον ὡς λήγονται Σικελίαν* (8,1,1). Απόηχος αυτών των αντιδράσεων στην *Ελένη* του Ευριπίδη έχει θεωρηθεί η οργανωμένη ρήση του Θεράποντος κατά των μάντεων (744-57), που καταλήγει στο συμπέρασμα *γνώμη δ' ἀρίστη μάντις ἢ τ' εὐβουλία* (757). Εξάλλου, η Θεονόη αποδεικνύεται αξιόπιστη προφήτιδα, ακριβώς επειδή η μαντεία της ορίζει τί είναι δίκαιο να γίνει.⁸³ Όπως παρατήρησε ο J. D. Mikalson, σ' αυτό το έργο, που εξελίσσεται στην Αίγυπτο, η Θεονόη εκπροσωπεί μία καινοφανή θρησκευτική αντίληψη, που προσθέτει στη θρησκεία των θεών του Ολύμπου τη λατρευτική ευλάβεια προς τον Ουράνιο Αιθέρα.⁸⁴

Στην *IT* εικονίζονται ειρωνικά η τελετουργική αποτροπή και η απόρριψη του ονειρού, ο χρησμός, η διάψευσή του και αργότερα η εκμετάλλευσή του για την απόδραση, η κατά την προφητεία του μάντη ανθρωποθυσία στην Αυλίδα, η κατά το νόμο ανθρωποθυσία στην Ταυρίδα και η αποτροπή τους, οι νεκρικές τελετές της παρόδου για τον Ορέστη που ζει, οι εξίσου ειρωνικοί όρκοι και, τέλος, η παρωδία των Ελευσινίων καθαρμών. Τα πρόσωπα του έργου παρουσιάζονται να χρησιμοποιούν κατά το δοκούν τελετές και προρρήσεις, επειδή είτε αγνοούν άθελά τους, είτε σκοπίμως αποκρύπτουν τις πραγματικές συνθήκες, όμως η τύχη βοηθεί τους τολμηρούς και οι θεοί αφειδώς τα θύματά

⁷⁸ Βλ. O. Aurenche, *Les groupes d' Alcibiade, de Léogoras et de Teucros. Remarques sur la vie politique athénienne en 415 av. J.-C.*, Belles Lettres - Paris (1974) 155-65.

⁷⁹ Θουκυδίδης 6,27,1-29,3. 53,1-2. 61,1 και 6-7. Πβ. Aurenche, ό. π. (1974) 173-6 και Parker, όπου σημ. 28, (1983) 168-70 με επαρκή βιβλιογραφία.

⁸⁰ Βλ. την προσεγμένη ανάλυση του Ostwald, όπου σημ. 77, (1986) 323-33.

⁸¹ Πβ. Ostwald, όπου σημ. 77, (1986) 429. Οι πηγές αυτ. σημ. 73.

⁸² Ο Αριστοφάνης διακωμωδεί τους μάντιες, γιατί εκμεταλλεύονται ανάλογα με το συμφέρον τους τις συνθήκες που επιβάλλει ο πόλεμος και με τη στάση τους προσβάλλουν τη μαντική τέχνη και την κοινή λογική, όπως διαπιστώνει ο N. D. Smith, "Diviners and Divination in Aristophanic Comedy", *Classical Antiquity* 8 (1989) 140-58.

⁸³ Βλ. τα επιχειρήματα της Θεονόης στους στ. 998-1012 και το σχόλιο του Kannicht, όπου σημ. 76, (1969) 212-3 στους στ. 744-60, που εξαρτάται από τη μελέτη του L. Radermacher, "Euripides und die Mantik", *RhM* 53 (1898) 497-510. Πβ. Mikalson, όπου σημ. 26, (1991) 95-100.

⁸⁴ Όπου σημ. 26, (1991) 98-9.

τους. Σχολιάζοντας την έννοια της θυσίας στο έργο η Η. Ρ. Foley γράφει πως "η τελετουργία γίνεται η δομή εκείνη διά της οποίας επιτυγχάνεται η γνώση και η αναίρεση της βίας".⁸⁵ Η σχετικιστική θέση ότι επομένως η θρησκεία, χωρίς να έχει μόνιμη και στατική σημασία, έχει το νόημα και τη δύναμη που της αποδίδουν τα πρόσωπα που την ενστερνίζονται και άρα δεν χρειάζεται προστασία με διωγμούς, αλλά συνείδηση των εκάστοτε νέων συνθηκών,⁸⁶ την οποία μπορεί παραδόξως να ενεργοποιήσει η θεατρική απάτη, φαίνεται ότι αποτελεί σχόλιο του Ευριπίδη στο ζήτημα της θρησκευτικής ευαισθησίας στην Αθήνα την περίοδο αυτή.

Τα όνειρα και η ιστορία τους

130

ο σχετικισμός με τον οποίο αντιμετωπίζονται οι προρρήσεις στην *IT* αποδεικνύει τη διαφοροποίηση του Ευριπίδη από τη μυθική παράδοση και τη θρησκευτική πεποίθηση. Σε σύγκριση με τα όνειρα που γνωρίζουμε από την προγενέστερη και σύγχρονη αρχαιοελληνική λογοτεχνία,⁸⁷ το όνειρο της Ιφιγένειας δεν είναι ούτε θεόσταλτο, ούτε χθόνιο, ούτε ακριβώς προφητικό, αφού εκπληρώνεται ατελώς, ούτε τελικά απατηλό, αλλά μία σύνθετη ψυχολογική και θεατρική εικόνα.⁸⁸

⁸⁵ *Ritual Irony. Poetry and Sacrifice in Euripides*, Cornell U. P. - Ithaca and London (1985) 100: "In the *IT*, ritual becomes a structure through which learning and growth beyond violence take place".

⁸⁶ Πβ. E. Durkheim, *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie*, Felix Alcan - Paris (3e 1937) 599: "les forces religieuses sont donc des forces humaines, des forces morales. Sans doute, parce que les sentiments collectifs ne peuvent prendre conscience d' eux-mêmes qu' en se fixant sur des objets extérieurs, elles n' ont pu elles-mêmes se constituer sans prendre aux choses quelques-uns de leurs caractères. [...] En réalité c' est à la conscience que sont empruntés les éléments essentiels dont elles sont faites. Il semble d' ordinaire qu' elles n' aient un caractère humain que quand elles sont pensées sous forme humaine".

⁸⁷ O. R. G. A. van Lieshout, όπου σημ. 30, (1980) 252-64 παραθέτει τις ονειρικές αφηγήσεις και αναφορές που σώζονται από τον Όμηρο μέχρι τον Πλάτωνα και τις εκδόσεις των αρχαίων συγγραμμάτων για τα όνειρα. Αναλυτική βιβλιογραφία αυτ. 264-80. Για το λεξιλόγιο που χρησιμοποιείται για τα όνειρα στην αρχαιότητα βλ. M. Casevitz, "Les mots du rêve en grec ancien", *Ktéma* 7 (1982) 67-73, E. Lévy, "Le rêve dans le théâtre d' Eschyle", στην έκδοση *Théâtre et Spectacles dans l' Antiquité. Actes du colloque de Strasbourg, 5-7 novembre 1981*, Brill - Leiden (1983) 150-5 και Guidorizzi, όπου σημ. 3, (1988) x-xi.

⁸⁸ Είναι ενδιαφέρον ότι το όνειρο παραλείπεται από τις παραλλαγές του μύθου της *Ιφιγένειας εν Ταύροις* στη νεότερη λογοτεχνία, τις οποίες συζητεί ο J.-M. Gliksohn, *Iphigénie de la Grèce antique à l' Europe des Lumières*, P. U. F. - Paris (1985), με εξαίρεση το λμπρέτο του F. Guillard για την όπερα του C. W. Gluck, *Iphigénie en Tauride* (Παρίσι, πρεμιέρα 18 Μαΐου 1779, πβ. Gliksohn αυτ. 166 και 236). Μέσα στην καταιγίδα που ξεσπά στην αρχή αυτής της όπερας η Ιφιγένεια δηγείται στις άλλες ιέρειες το όνειρό της, που αργότερα θα επαληθευτεί: η Κλυταιμίστρα σκότωσε τον Αγαμέμνονα και ο Ορέστης καλούσε την Ιφιγένεια να τον βοηθήσει. Εδώ το όνειρο χρησιμεύει σαν προειδοποίηση και η μορφή του είναι ουσιαστικά μία στοιχειώδης απόδοση της σημασίας του ονείρου στο έργο του Ευριπίδη (για το οποίο ο Zuntz, όπου σημ. 38, (1933) 248, γράφει "der Traum besagt: Agamemnon, Klytämnestra sind tot; nur Orest lebt, und er ist in Gefahr"). Το όνειρο παραλείπεται και από τις τρεις γραφές του θεατρικού έργου του J. W. von Goethe, *Iphigénie auf Tauris* (Βαϊμάρη σε πεζό λόγο το 1779 και ελεύθερο σίχο το 1780, Ρώμη σε ιαμβικό σίχο το 1786). Ίσως στη σύλληψη του Goethe δεν ταίριαζε το πάθος που εκφράζει το όνειρο της Ιφιγένειας του Ευριπίδη για την εξιδανίκευση και την αγνότητα της Ιφιγένειας του Goethe σε σύγκριση με το έργο του Ευριπίδη βλ. D. Ebener, "Der humane Gehalt der *Taurischen Iphigénie*", *Altatum* 12 (1966) 97-103.

Στην ομηρική και τη λυρική ποίηση το όνειρο είναι αφήγηση ενός θεού ή νεκρού, που εμφανίζεται καθ' ύπνους σε ηρωικό πρόσωπο, με στόχο να το παρακινήσει σε δράση ή να το εξαπατήσει.⁸⁹ Ο E. R. Dodds υποστήριξε ότι το ομηρικό όνειρο είναι ένα αντικειμενικό γεγονός που συμβαίνει στον άνθρωπο ενώ κοιμάται.⁹⁰ Στην άποψη αυτή, που είχε μεγάλη σημασία για την έρευνα, πρέπει να προστεθεί η ερμηνεία του G. Guidorizzi πως πρόκειται για "μία ειδική αντίληψη του ονείρου, που σχετίζεται με την ιδέα του "διπλού εαυτού", εσωτερική προβολή ενός συνειδητού εγώ",⁹¹ όπως φαίνεται και από τη λέξη *εἶδωλον*, που χρησιμοποιείται σαν συνώνυμο του *όνειρου*. Για το επιχείρημα αυτό νομίζω πως είναι σημαντικό και το απόσπασμα της Σαπφώς (63,1 Lobel - Page) με την επίκληση στον Όνειρο, παρόλο που το κείμενο είναι πολύ φθαρμένο.

Το μόνο αλληγορικό όνειρο στην αρχαϊκή ποίηση πριν από εκείνο της Κλυταιμίστρας στην *Ορέστεια* του Στησιχόρου (απ. 42 Page, *PMG* 219) είναι το όνειρο της Πηνελόπης με τις χήνες και τον αετό στην *Οδύσσεια* τ 536-53. Το παράδειγμα αυτό είναι λεπτομερειακό και πιο ρεαλιστικό σε σχέση με τα περισσότερα ομηρικά όνειρα, αλλά και εδώ ο λόγος παίζει εξίσου σημαντικό ρόλο, αφού ο αετός παίρνει φωνή και εξηγεί στην Πηνελόπη τί σημαίνει η ονειρική αλληγορία. Η Πηνελόπη δυσπιστεί ειρωνικά και εξηγεί το γιατί στο συνομιλητή της, που δεν είναι άλλος από τον Οδυσσέα, με τον οποίο ταυτιζόταν στο όνειρο ο αετός. Από τις δύο πύλες των ονείρων, λείπει η Πηνελόπη (τ 560-9 πβ. δ 809), όσα όνειρα περνούν τις ελεφάντινες *ἐλεφαίροντα* (565) και λένε ψέματα, και μόνο όταν δει κανείς όνειρα που πέρασαν τις κεράτινες πύλες, *ἔτυμα κραινοῦσι* (567). Παρά τις ερμηνευτικές της δυσκολίες,⁹² η διάκριση αυτή σαφώς θέτει περιορισμούς στο προφητικό κύρος των ονείρων και θυμίζει τον *οὔλον* "Όνειρον που στέλνει ο Δίας στον Αγαμέμνονα στο Β της *Ιλιάδας*.

Η προτίμηση του αλληγορικού ονείρου στην αθηναϊκή τραγωδία φαίνεται να συνδέεται με την προσπάθεια να προβληθεί η δυσνόητη εικαστική σύνθεση του ονείρου, που χρησιμεύει τόσο στην πρόρρηση γεγονότων του μύθου⁹³ που θα συντελεστούν ειρωνικά, όσο και στη διαμόρφωση της ιδιαίτερης ψυχολογίας του θεατρικού προσώπου. Μόνο τα όνειρα της Ιώς στον *Προμηθέα Δεσμώτη* (645-62) είναι θεόσταλη προφητική αφήγηση. Σε δύο περιπτώσεις, όπου ένας νεκρός εμφανίζεται σαν όνειρο στη σκηνή και παίρνει το λόγο, στην πάροδο των *Ευμενίδων* του Αισχύλου, που το φάντασμα της Κλυταιμίστρας ξεσηκώνει τις Ερινύες,⁹⁴ και στην *Εκάβη* του Ευριπίδη, που προλογίζει το

⁸⁹ Για τα χωρία, τις διαφορές μεταξύ των δύο ομηρικών επών και την ερμηνεία βλ. E. Lévy, "Le rêve homérique", *Ktéma* 7 (1982) 23-41. Πβ. Πινδάρου *Ολυμπιονίκος* 13,63-72 και *Πυθιονίκος* 4, 159-64.

⁹⁰ Όπου σημ. 3, (1951) μτφρ. (1978) 99-100. Πβ. την ανάλυση του λεξιλογίου από τον G. Björck, "Όναρ ιδεΐν: De la perception des rêves chez les Anciens", *Eranos* 44 (1946) 311-2 και τα σχόλια του P. Feyerabend, *Against Method*, London (1975) 243-5 και *Farewell to Reason*, Verso - London and New York (1987) 97-8.

⁹¹ Όπου σημ. 3, (1988) xiii: "una particolare concezione del sogno, che va posta in rapporto con l'idea di "doppio", proiezione esterna di un io cosciente." Πβ. αυτ. xiv.

⁹² Ο Lévy, όπου σημ. 89, (1982) 40-1, εξηγεί με βάση το σχόλιο V στην *Οδύσσεια* τ 562: "le texte lui-même présente les rêves qui ne se réalisent pas comme des rêves parlants [...] et les rêves qui se réalisent comme des visions, d' où la possibilité d' associer aux dents la porte d'ivoire et aux yeux la porte de corne." Η ερμηνεία αυτή είναι παρακινδυνευμένη, γιατί και το συγκεκριμένο όνειρο της Πηνελόπης και τα δύο άλλα εκτενή οδυσσειακά όνειρα (της Πηνελόπης στο δ 794-841 και της Ναυσικάς στο ζ 15-50) περιέχουν λόγους που επαληθεύονται.

⁹³ Πβ. την άποψη του Devereux στη σημ. 18.

⁹⁴ Για τα όνειρα της Ιώς και τα φάντασμα της Κλυταιμίστρας βλ. Lévy, όπου σημ. 87, (1983) 147-9.

φάντασμα του Πολυδώρου,⁹⁵ προέχει το θεατρικό αποτέλεσμα της χθόνιας επιφάνειας. Σε όλα τα άλλα παραδείγματα από την τραγωδία και την κωμωδία το περιεχόμενο των ονείρων είναι αλληγορικές εικόνες και το θεατρικό πρόσωπο που τις αφηγείται ομολογεί ότι χρειάζονται ερμηνεία. Στις δύο σκηνές με όνειρα που βρίσκουμε στον Αριστοφάνη, στους *Ιππής* (1090-5) σατιρίζεται η χρησιμοποίηση αλληγορικών ονείρων με θεοφάνεια για πολιτικούς λόγους⁹⁶ και στους *Σφήκες* (13-53) αλληγορικά όνειρα χρησιμοποιούνται σαν πολιτικά αστεία και διακωμωδεύεται η διαδικασία της ερμηνείας τους.

Στη δομή των τραγικών μύθων παίζουν σημαντικό και συχνά κινητήριο ρόλο τα μυθολογικά θέματα που προδικάζουν το μέλλον, όπως το όνειρο, ο οιωνός, η προφητεία, ο χρησμός, η θεοφάνεια, η αρά και το μίasma. Όπως στα ομηρικά έπη και στη λυρική ποίηση, στον Αισχύλο και στο Σοφοκλή οι προρρήσεις αυτές είναι δυσνόητες, αλλά αλάθητες. Ο Ευριπίδης κάνει τα σημάδια να φαίνονται ανεπαρκή ή εξωπραγματικά, όπως το όνειρο και ο χρησμός στην *IT*, και δίνει έμφαση στο γεγονός ότι είναι συστατικά του μύθου, που είναι αναγκαίο να εκπληρωθούν, για να αποκατασταθεί το κύρος του μύθου.

Οι τραγωδίες που σώθηκαν από το αθηναϊκό θέατρο εξελίσσονται χάρη στην ασάφεια ή την αμφισημία της πληροφορίας που παρέχουν αυτά τα ίχνη του μέλλοντος για τα πρόσωπα του μύθου, αλλά στην ουσία διερευνούν τη συνείδηση, την ευθύνη και το κύρος αυτών των θεατρικών προσώπων. Τα επτά έργα του Αισχύλου (αν συμπεριλάβουμε τον *Προμηθέα Δεσμώτη*) και η *Ηλέκτρα* (410-25) από τα έργα του Σοφοκλή περιέχουν αναφορές σε όνειρα ή αφηγήσεις ονείρων, τα οποία οφείλονται τόσο σε θεική ή χθόνια επέμβαση όσο και στην ανθρώπινη ψυχολογία.⁹⁷ Στον *Οιδίποδα Τύραννο* του Σοφοκλή θεικές και ανθρώπινες προφητείες διερευνώνται και αμφισβητούνται ειρωνικά από τον ίδιο τον ήρωα της πόλης, εναντίον του οποίου συρρέουν, ανακαλούν η μία την άλλη και επαληθεύονται. Η τραγωδία αυτή στρέφει την προσοχή μας τόσο στη διαδικασία με την οποία ο ήρωας ανακαλύπτει, αναγνωρίζει και τιμωρεί ο ίδιος τον εαυτό του, όσο και στην απορία της πόλης, αν πρέπει να εξοριστεί, σύμφωνα με την επιθυμία που έχει εκφράσει, αυτός ο άνθρωπος που δεν του έπρεπε τέτοια τύχη. Ζητείται επειγόντως άλλος ένας θεικός χρησμός να απαντήσει, όπως συνέβαινε και στην αρχή του έργου, και χωρίς να μάθουμε ποτέ αν ο θεός έδωσε απάντηση, το έργο τελειώνει⁹⁸ με την αίσθηση ότι προηγουμένως οι προφητείες και τώρα η επαλήθευσή τους μας έχουν φέρει σε απορία που μόνο άλλη προφητεία μπορεί να λύσει. Αν αυτό συμβαίνει επ' άπειρον, οι προρρήσεις είναι σαν ένα παιχνίδι που ο βασικός του όρος είναι ότι δεν έχει τέλος, και οι άνθρωποι δεν μπορούν και δεν προφταίνουν, όσο ζουν, να καταλάβουν ούτε καν αυτό τον όρο του παιχνιδιού.

⁹⁵ Την προσπάθεια του Ευριπίδη να συνδυάσει το θεατρικό αποτέλεσμα με τη ρεαλιστική αναπαράσταση του ονείρου συζητεί σε σχέση με την εισαγωγική σκηνή του φαντάσματος στην *Εκάβη* ο J. Jouanna, "Réalité et théâtralité du rêve: le rêve dans l' *Hécube* d' Euripide", *Ktéma* 7 (1982) 43-52. Εξάλλου, είναι ενδιαφέρον ότι αμέσως μετά τον πρόλογο η Εκάβη ξυπνάει λέγοντας πως είδε ένα τρομακτικό όνειρο με τον Πολύδωρο και στη συνέχεια αφηγείται το αλληγορικό όνειρο που την έκανε να φοβάται και για την Πολυξένη.

⁹⁶ Πβ. Smith, όπου σημ. 82, (1989) 149.

⁹⁷ Βλ. Lévy, όπου σημ. 87, (1983) 160-8.

⁹⁸ Βλ. O. Taplin, "Sophocles in his Theatre", στην έκδοση των O. Reverdin - B. Grange, *Sophocle, Fondation Hardt: Entretiens*, Genève 29(1983) 169-74 και J. Gould, "On Making Sense of Greek Religion", στην έκδοση των P. E. Easterling - J. V. Muir, *Greek Religion and Society*, Cambridge U. P. (1985) 32.

Στην υπόθεση της αμφισβήτησης των προρρήσεων τον πέμπτο αιώνα φαίνεται ότι έπαιξε αποφασιστικό ρόλο ο σχετικισμός του Πρωταγόρα. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όπως παρατήρησε ο L. Radermacher,⁹⁹ η φρασεολογία που μεταχειρίζεται ο Ηρόδοτος για να υπερασπιστεί την κοινή γνώμη πως οι χρησμοί επαληθεύονται (8,77,1 *χρησμοῖσι δὲ οὐκ ἔχω ἀντιλέγειν ὡς οὐκ εἰσὶ ἀληθείες, οὐ βουλόμενος ἐναργέως λέγοντας πειρᾶσθαι καταβάλλειν*· πβ. 8,77,2 *ἀντιλογίας χρησμών περί οὔτε αὐτὸς λέγειν τολμέω οὔτε παρ' ἄλλων ἐνδέκομαι*) υπαινίσσεται καθαρά τα έργα του Πρωταγόρα *Ἀντιλογία* και *Ἀλήθεια ἢ Καταβάλλοντες* με τις αμφιβολίες που έθεταν για το κύρος των χρησμών. Σε αντίθεση με το έργο του Ηρόδοτου, η ορθολογιστική ιστοριογραφία του Θουκυδίδη δεν περιέχει καμία αναφορά σε όνειρο και η στάση του νεότερου ιστορικού έναντι των χρησμολόγων και της δημαγωγίας τους είναι επικριτική, παρόλο που σαφώς ενδιαφέρεται για τη σημασία των χρησμών και το ρόλο των μαντείων.¹⁰⁰ Εξάλλου, όπως σημειώνει ο J. D. Mikalson, "από τους δικανικούς λόγους που σώθηκαν φαίνεται πως ο Αθηναίος που μιλούσε μπροστά σε αθηναϊκό δικαστήριο απέφευγε να δείξει ότι στην προσωπική του ζωή εξαρτάται ή επηρεάζεται ιδιαίτερα από μεθόδους μαντείας. [...] Είτε οι Αθηναίοι της περιόδου αυτής δεν χρησιμοποιούσαν συνήθως μεθόδους μαντείας στην προσωπική τους ζωή, εκτός από τις περιπτώσεις σοβαρού προσωπικού κινδύνου και θρησκευτικής απορίας, είτε αυτές οι μέθοδοι ως ένα βαθμό δεν ήταν ευρύτερα σεβαστές και αποδεκτές".¹⁰¹

133

Στο αθηναϊκό θέατρο φαίνεται με τρόπο πειστικό πως αμφιταλαντεύεται η πόλη ανάμεσα στην αμφισβήτηση, που προωθούν οι δημοκρατικοί και οι σοφιστές με το αίτημα να εκλογικευθεί το κοινωνικό γίνεσθαι και η ανθρώπινη ψυχολογία, και στη λαϊκή παράδοση των προρρήσεων που υποστηρίζει η θρησκεία και ο μύθος. Στην αρχαιοελληνική θρησκευτική παράδοση το όνειρο είναι πρόρρηση θεϊκής¹⁰² ή χθόνιας¹⁰³ προέλευσης, ερμηνεύεται συνήθως από ονειρομάντιες ή ονειροκρίτες¹⁰⁴ και αναλόγως μπορεί, όπως σημειώνει ο G. Guidorizzi, "να προσδιορίσει ή να παρεμποδίσει ορισμένες συμπεριφορές [...] ή ακόμα και να τροφοδοτήσει φαινόμενα συλλογικής συναισθηματικής φόρτισης".¹⁰⁵ Η απήχηση της θρησκευτικής σημασίας του ονείρου φαίνεται και από τις μαρτυρίες που έχουμε από την αρχή του τέταρτου αιώνα και εξής για το φαινόμενο της ιατρικής εγκοιμήσεως στα

⁹⁹ Όπου σημ. 83, (1898) 501-2.

¹⁰⁰ Πβ. N. Marinatos, "Thucydides and Oracles", *JHS* 101 (1981) 138-40.

¹⁰¹ *Athenian Popular Religion*, U. North Carolina P. - Chapel Hill and London (1983) 48: "It appears from the forensic orations which survive that when speaking before an Athenian jury, an Athenian avoided representing himself as dependent upon or even as very concerned with divination in his personal life. [...] Either Athenians of the period did not regularly practise divination in their personal lives outside the matters of grave physical danger and religious uncertainty, or such practices lacked, to a certain extent, public respectability and acceptance."

¹⁰² Βλ. τη συζήτηση του Dodds, όπου σημ. 3, (1951) μτφρ. (1978) 101-4. Πβ. Mikalson, όπου σημ. 26, (1991) 101-2.

¹⁸³ Βλ. σημ. 29.

¹⁰⁴ Για την ονειρομαντεία και την ονειροκριτική βλ. τα αποσπάσματα στον D. del Corno εκδ., *Graecorum de re onirocritica scriptorum reliquiaae*, Varese - Milano (1969), E. R. Dodds, "Supernormal Phenomena in Classical Antiquity", στην έκδοσή του *The Ancient Concept of Progress and Other Essays on Greek Literature and Belief*, Clarendon P. - Oxford (1973) 177-9, van Lieshout, όπου σημ. 30, (1980) 165-81 και Guidorizzi, όπου σημ. 3, (1988) xviii-xxiii.

¹⁰⁵ Όπου σημ. 3, (1988) viii: "a determinare o a inibire una serie di comportamenti [...], o anche a innescare fenomeni di emotività collettiva".

Ασκληπιεία,¹⁰⁶ όπου οι άρρωστοι προσκυνητές ονειρεύονται στον ύπνο τους το θεό να τους θεραπεύει και ξυπνούν υγιείς. Τα σχετικά αναθηματικά ανάγλυφα είναι οι πρώτες παραστάσεις ονείρων στην τέχνη.¹⁰⁷

Είναι ενδιαφέρον ότι και οι απόπειρες ορθολογιστικής εξήγησης των ονείρων που μαρτυρούνται από αυτή την εποχή δεν αποδεσμεύονται από τη θρησκευτική διάσταση του ονείρου. Το ιπποκρατικό σύγγραμμα *Περί ενυπνίων* (το τέταρτο βιβλίο του *Περί διαίτης*), που ασχολείται με τα όνειρα ως συμπτώματα σωματικών καταστάσεων και παθήσεων, επισημαίνει εξασχώς τη σημασία της ονειροκριτικής εξήγησης των θεόσταλων ονείρων.¹⁰⁸ Ο Πλάτων δίνει επίσης έμφαση στο κύρος των θεόσταλων ονείρων του Σωκράτη και στον *Τίμαιο* (71a-72c) ορίζει το ήπαρ ως πηγή ονείρων και προρρήσεων στο ανθρώπινο σώμα,¹⁰⁹ ενώ στη βάση της επιστημολογικής θεωρίας που αναπτύσσεται στην *Πολιτεία* (476c) το όνειρο ορίζεται σαν άλλο ένα είδος αναξιόπιστης εικασίας.¹¹⁰ οι δύο αντίθετες εικόνες του ονείρου στον Πλάτωνα θυμίζουν τη διάκριση των ονειρικών πυλών στην *Οδύσσεια*, η οποία θίγεται στο *Χαρμίδη* (173a).

134

Αν εξαιρέσει κανείς την όποια απήχηση φαίνεται να είχε στην Αθήνα ο πρωταγόρειος σχετικισμός, υπάρχουν ελάχιστες μαρτυρίες θεωρητικών απόψεων που αποδεσμεύονται από τη θρησκευτική σημασία ή τη μυθολογική θεώρηση του ονείρου πριν από τον Αριστοτέλη. Ακραία αντίδραση στη θρησκευτική άποψη μοιάζει η σκεπτικιστική θέση του Ηρόκλειτου ότι το όνειρο είναι μία απολύτως υποκειμενική εμπειρία, αν αυτό εννοεί το απόσπασμα "*τοῖς ἐγγρηγορόσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεσθαι*" (B89 Diels - Kranz).¹¹¹ Εξάλλου, είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς σε ποιο βαθμό αντιστρατεύεται ή συμπληρώνει τη μυθική παράδοση ο Δημόκριτος, που εντάσσει τη σημασία του ομηρικού *εἰδώλου* και το ζήτημα της ονειρικής προρρησης στο πλαίσιο της ατομικής θεωρίας και εξηγεί τα ονειρικά *εἶδωλα* σαν τηλεπαθητικά φαινόμενα επικοινωνίας και γνώσης.¹¹² Στα δοκίμια *Περί ενυπνίων* και *Περί της καθ' ύπνον μαντικῆς*¹¹³ ο Αριστοτέλης απορρίπτει την ονειρική προρρηση και τη σχετική θεωρία του Δημοκρίτου, εξηγώντας ότι η επαλήθευση των *ενυπνίων*, όταν δεν είναι συμπτωματική, οφείλεται σε σωματικούς, λογικούς ή φυσικούς παράγοντες. Η ρήξη με την παράδοση είναι ριζική: τα *ένυπνια* στον Αριστοτέλη είναι βιολογικές εμπειρίες που έχουν και τα ζώα, δεν εξαρτώνται με κανένα τρόπο από θεϊκή επενέργεια και εντάσσονται στη λειτουργία της ανθρώπινης φαντασίας.

¹⁰⁶ Βλ. Dodds, όπου σημ. 3, (1951) μτφρ. (1978) 103-7.

¹⁰⁷ Βλ. τη συζήτηση και τη βιβλιογραφία στο F. T. van Straten, "Daikrates' Dream: A Votive Relief from Kos, and Some Other Kat' Onar Dedications", *BABesch* 51 (1976) 3-4.

¹⁰⁸ Βλ. van Lieshout, όπου σημ. 30, (1980)185-90. Πβ. Dodds, όπου σημ. 3, (1951) μτφρ. (1978) 110-1, και όπου σημ. 104, (1973) 179-80.

¹⁰⁹ Βλ. τη συζήτηση της E. Vegléris, "Platon et le rêve de la nuit", *Ktéma* 7(1982) 60-4 για τα όνειρα του Σωκράτη στην *Απολογία* 33c, στον *Κρίτωνα* 44b και στο *Φαίδωνα* 60e και για τη θεωρία των προρρήσεων που διατυπώνεται στον *Τίμαιο*.

¹¹⁰ Βλ. Vegléris, ό. π. (1982) 54-6.

¹¹¹ Βλ. Dodds, όπου σημ. 3, (1951) μτφρ. (1978)109 και van Lieshout, όπου σημ. 30, (1980) 67-85.

¹¹² Βλ. Dodds, όπου σημ. 3, (1951) μτφρ. (1978)109-10, και όπου σημ. 104, (1973) 161-3 και van Lieshout, όπου σημ. 30, (1980) 85-97.

¹¹³ Βλ. Dodds, όπου σημ. 104, (1973) 180-2 και J. Frère, "L' aurore de la science des rêves: Aristote", *Ktéma* 8(1983) 27-37.

Ανάλογα ορθολογιστική είναι η αντίδραση κατά της δεισιδαμονίας των προρρήσεων στο απόσπασμα 620,7-13 Körte του Μενάνδρου,¹¹⁴ όπου εκφράζεται η άποψη ότι, αν αναλογιστεί κανείς τις πηγές της ανθρωπίνης κακοδαμονίας, τα ζώα είναι μακαριότερα:

ἡμεῖς δὲ χωρὶς τῶν ἀναγκαίων κακῶν
αὐτοὶ παρ' αὐτῶν ἕτερα προσπορίζομεν.
λυπούμεθ', ἂν πτόρηι τις· ἂν εἴπη κακῶς,
ὀργιζόμεθ'· ἂν ἴδῃ τις ἐνύπνιον, σφόδρα
φοβούμεθ'· ἂν γλαῦξ ἀνακράγη, δεδοίκαμεν.
ἀγωνία, δόξα, φιλοτιμία, νόμοι,
ἅπαντα ταῦτ' ἐπίθετα τῇ φύσει κακά.

135

Τα νέα όνειρα του Ευριπίδη

Στην *IT* η κριτική των προρρήσεων, που φαίνεται ότι οδηγούν σε λογικό αδιέξοδο, καταλήγει μετά το επεισόδιο του αναγνωρισμού σε αμφισβήτηση των προρρήσεων με το μύθο του τρίτου στασίμου για το χρησιμωδό Λοξία. Πρόκειται για ένα περύτεχνο ιαμβοχοριαμβικό ύμνο¹¹⁵ στον Απόλλωνα των Δελφών, που έχει κοινά θεματικά και υφολογικά στοιχεία με δελφικούς ύμνους¹¹⁶ και στίχους του Πινδαρού,¹¹⁷ καθώς και με τους *Ομηρικούς Ύμνους* στον Απόλλωνα, τον Ερμή και τη Δήμητρα.¹¹⁸ Στο μύθο του χορικού ο Ευριπίδης συνδύασε μινικά και επικά στοιχεία με το δελφικό θέμα της αρχής των *Ευμενίδων* του Αισχύλου. Το αποτέλεσμα είναι μία χαριτωμένη μανιεριστική αφήγηση, που χρησιμοποιείται σαν ρητορικό επιχείρημα: οι γυναίκες του χορού, που έχουν συμπράξει στο δόλο της λείρειας, εξηγούν ότι, όπως ο νεογέννητος Φοίβος έκλεψε το χθόνιο μαντείο των Δελφών κι ανέβηκε στον Όλυμπο, όπου έσωσε το κύρος του, έτσι και τα ξαναγεννημένα πρόσωπα του έργου ακολουθούν το χρησμό του Φοίβου και κλέβουν το άγαλμα της Ταυρίδας, για να το μεταφέρουν στην Αθήνα και να σωθούν.¹¹⁹

¹¹⁴ Για το όνειρο στο *Δύσκολο* του Μενάνδρου 407-18, βλ. E. W. Handley, *The Dyscolos of Menander*, London and Cambridge, Mass. (1965) *ad loc.*

¹¹⁵ Πβ. Sansone, όπου σημ. 47, (1975) 293 σημ. 27 και Mikalson, όπου σημ. 26, (1991) 109. Για το μέτρο βλ. Sansone, όπου σημ. 8, (1981) 61-2. Οι Paley, όπου σημ. 22, 3 (21880) *ad loc.* και W. Kranz, *Stasimon: Untersuchungen zu Form und Gehalt der griechischen Tragödie*, Berlin (1933) 258 συγκρίνουν το στάσιμο με το μινικό χορικό για τη Δήμητρα στην *Ελένη* 1301 κ. ε.

¹¹⁶ Βλ. Kranz, ό. π. (1933) 258 και Zuntz, όπου σημ. 38, (1933) 246.

¹¹⁷ Το αρχαίο σχόλιο στις *Ευμενίδες* 5b από το χφ. M, σύμφωνα με την έκδοση του O. L. Smith εκδ., *Scholia Graeca in Aeschylum graecae extant omnia, vol. I*, Teubner - Leipzig (1976), σημειώνει ότι *Πίνδαρος φησι πρός βίαν κρατήσαι Πυθούς τόν 'Απόλλωνα· διό και ταρταρώσαι αὐτόν ἐξήτει ἡ Γῆ*. Για την υφολογική σχέση του χορικού με τον Πίνδαρο βλ. S. Barlow, *The Imagery of Euripides*, London (1971) 9.

¹¹⁸ Πβ. Schmid, όπου σημ. 38, 1,3(1940)529, J. Defradas, *Les thèmes de la propagande delphique*, Paris (1954)90-1, Burnett, όπου σημ. 55, (1971)70-71 και αυτ. σημ. 21, και Whitman, όπου σημ. 34, (1974) 31.

¹¹⁹ Στη σχέση του στασίμου με τη δράση αναφέρεται ο Zuntz, όπου σημ. 38, (1933)246: "Zugleich ist aber diese Legende ein deutendes Symbol dessen, was im Drama sich begibt. Wie der junge, helle, zugewanderte Gott die Erdgöttin, so überwindet schneller, wacher Geist der Hellenen erdgebundene Barbarei und führt die Gottheit aus Verknennung und Blutdurst zu reinerer Verehrung, zu geistigem Kult nach Hellas." Ωστόσο, νομίζω ότι η αναλογία της αρπαγής του μαντείου που επινοεί ο χορός χρησιμεύει κυρίως για να δικαιολογήσει την κλοπή που προβλέπει το σχέδιο της απόδρασης και ο χρησμός και όχι για να προβάλλει την υπεροχή του νεογέννητου Απόλλωνα και των Ελλήνων έναντι της Γης και των βαρβάρων, όπως παρατήρησε ο Zuntz.

Ο χορός αφηγείται πως η Λητώ γέννησε το Φοίβο στη Δήλο και τον έφερε στον Παρνασσό, όπου το θείο βρέφος σκότωσε το δράκο που φύλαγε το χθόνιο μαντείο. Στο τέλος της στροφής υπάρχει η υμνική αποστροφή στο θεό που κυριεύσε τον αδιάφυστο μαντικό θρόνο και απομάκρυνε τη Θέμιδα, που είχε μέχρι τότε το μαντείο των Δελφών. Πιθανό μοτίβο της δελφικής λατρείας, η επικράτηση του Φοίβου στους Δελφούς μετά τη Γαία/Χθόνα και τις κόρες της Θέμιδα και Φοίβη είναι το πρώτο θέμα του εισαγωγικού λόγου της Προφήτιδος στις *Ευμενίδες* του Αισχύλου (1-33).¹²⁰ Εκεί ο τόνος είναι σοβαρός¹²¹ και συζητείται η μεταβίβαση του μαντείου από τις Τιτανίδες στο Λοξία μέσω του Διός, για να προβληθεί ο Απόλλωνας των Δελφών, που βρίσκεται στο επίκεντρο του μύθου της *Ορέστειας* και εμφανίζεται στον πρόλογο των *Ευμενίδων* μετά την Προφήτιδα. Αλλά την εποχή που διδάχτηκε η *Ορέστεια* (458 π. Χ.) οι Αθηναίοι, σύμφωνα με σχέδιο του Περικλή, τηρούσαν το μαντείο υπό τον έλεγχο των Φωκίων που τους υποστήριζαν,¹²² κι αυτό εξηγεί τη σημασία του ρόλου που έδωσε τελικά στο δελφικό θεό ο Αισχύλος στην *Ορέστεια*. Αντίθετα, όπως φαίνεται και στα έργα που σώθηκαν από το αθηναϊκό θέατρο, την πρώτη περίοδο του πελοποννησιακού πολέμου το μαντείο των Δελφών δεν ευνοούσε την αθηναϊκή συμμαχία και, παρόλο που η ουδετερότητα του μαντείου ήταν όρος στη Νικίειο ειρήνη σύμφωνα με την πληροφορία του Θουκυδίδη (5,18,2), οι σχέσεις των Δελφών με την Αθήνα δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα θερμές πριν από το τέλος του αιώνα.¹²³ Στο χορικό της *IT* ο Φοίβος είναι ο νεογέννητος θεός που αρπάζει το μαντείο, κι αυτή η εικόνα ορίζει την απόσταση του έργου από την *Ορέστεια*.¹²⁴

Στην αντιστροφή οι γυναίκες του χορού αφηγούνται ότι η μητέρα της Θέμιδας, η Γαία/Χθόν, οργισμένη από το διωγμό της κόρης της, γέννησε τα όνειρα,¹²⁵ που αποκάλυπταν το παρελθόν και το μέλλον στις πόλεις των ανθρώπων, ενώ κοιμόντουσαν στο σκοτάδι της νύχτας.¹²⁶ Αποτέλεσμα ήταν να αμφισβητηθεί το κύρος του

¹²⁰ Βλ. το αρχαίο σχόλιο στις *Ευμενίδες* 3α από το χφ. Ε (πβ. και 7 από το χφ. Μ) στην έκδοση του Smith, όπου σημ. 117, (1976). Η σχέση Θέμιδος, Γης και μαντείας μαρτυρείται και στον *Προμηθέα Δεσμώτη* 209-11, 824-5. Για τη σημασία της Γης και της Θέμιδος πριν από την επικράτηση της λατρείας του Απόλλωνα στους Δελφούς βλ. P. Amandry, *La mantique apollinienne à Delphes. Essai sur le fonctionnement de l'oracle*, Bocard - Paris (1950) 201-3, και J. Fontenrose, *The Delphic Oracle*, Berkeley (1978) 1 σημ. 1. Αρχαιολογικά δεδομένα σχετικά με την παράδοση που απηχεί ο λόγος της Προφήτιδος στην αρχή των *Ευμενίδων* αναφέρει ο G. Roux, *Delphes, son oracle et ses dieux*, Belles Lettres - Paris (1976) 34.

¹²¹ Πβ. Defradas, όπου σημ. 118, (1954) 87-90.

¹²² Βλ. H. W. Parke - D. E. W. Wormell, *The Delphic Oracle*, Blackwell - Oxford 1 (1956) 184-6 και F. Schachermeyer, *Religionspolitik und Religiosität bei Perikles, Sitzungsberichte der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien* 258,3 (1968) 11-2.

¹²³ Βλ. Parke - Wormell, ό. π. 1(1956) 192-3 και Schachermeyer, ό. π. (1968)21-2. Ειδικά για τη στάση του Ευριπίδη βλ. Goossens, όπου σημ. 73, (1962) 484 και R. P. Winnington-Ingram, "Euripides: Poiêtês Sophos", *Arethusa* 2 (1969) 128-9.

¹²⁴ Πβ. Sansone, όπου σημ. 47, (1975) 293 σημ. 27.

¹²⁵ Για τη χθόνια φύση των ονείρων βλ. σημ. 29. Στους στ. 1259 και 1266 το Γᾶς ίσως πρέπει να γραφεί με κεφαλαίο και να εξαρτηθεί αντίστοιχα από το παῖδ' [α] και το ὕπνου [...] εὐνάς Μία ακόμη πρόταση για το χάσμα στο στ. 1260 είναι να συμπληρωθεί η φράση <παῖς Ζηνός>, που θ' αντιτίθενταν στο Γᾶς ἰών / παῖδ' [α], για να φανεί η σχέση του Φοίβου και του Δία, των νέων αρσενικών θεών του φωτός.

¹²⁶ Για το κείμενο και την επική γλώσσα στους στ. 1263-7 βλ. T. C. W. Stinton, "Notes on Greek Tragedy II", *JHS* 97 (1977) 152 και D. Sansone, "Notes on the *Iphigenia in Tauris* of Euripides", *Maiia* 31(1979)242-3. Οι H. Weil, *Sept tragédies d' Euripide*, Paris (²1879) *ad loc.*, Platnauer, όπου σημ. 25, (1938) *ad loc.*, Dodds, όπου σημ. 3, (1951) μτφρ. (1978)104 με τη σημ. 49, και Ιωάννου, όπου σημ. 58, (³1981) *ad loc.* πιστεύουν ότι εδώ υπονοείται η μετατροπή των Δελφών σε ονειρομαντείο, αλλά νομίζω πως τα συμφραζόμενα δεν επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η Γαία επενέβη στο μαντείο. Είναι χαρακτηρισικό πως αυτή η υποθετική ερμηνεία έκανε τον Amandry να απορήσει για τα αρχαιολογικά δεδομένα, όπως γράφει, όπου σημ. 120, (1950)39: "Mais à Delphes, dans l' état actuel des connaissances, on ne peut pas même affirmer que la divination oniromantique ait été pratiquée dans un oracle chthonien antérieur à l' installation d' Apollon, comme le prétend Euripide."

θεού του μαντείου. Ο Φοίβος πέταξε στον Όλυμπο και με το παιδικό του χέρι ικέτευσε το Δία να δώσει λύση. Εκείνος γέλασε με το παιδί, εμπόδισε τα όνειρα να λένε την αλήθεια στο εξής και αποκατέστησε το κύρος του Λοξία, για να παίρνουν θάρρος οι άνθρωποι με τα τραγούδια των χρησμών του μαντείου. Στο στάσιμο επανέρχεται το παλαιό επικό θέμα: κηρύσσεται η νέα θρησκεία, που επικράτησε με την υποταγή των χθονίων δυνάμεων στους θεούς του Ολύμπου.¹²⁷ Στις *Ευμενίδες* συμβόλιζαν τις χθόνιες δυνάμεις οι Ερινύες, που αμφισβήτησαν το χρησμό του Φοίβου, αλλά πείστηκαν στην απόφαση του δικαστηρίου. Υποθέτω ότι εδώ οι Ερινύες έχουν υποκατασταθεί από τα χθόνια όνειρα, που λένε την αλήθεια και γι' αυτό θέτουν εν αμφιβόλω τους χρησμούς. Και λύση δε δίνει ο Άρειος Πάγος, αλλά ο Δίας, που βάζει τα γέλια με το θείο βρέφος που βλέπει στη θέση του θεού της *Ορέστειας*.

Οι παλαιοί υπομνηματιστές επισήμαιναν ότι η διορθωμένη φράση *σεισας κόμαν* στην *IT* 1276, όταν ο Δίας δέχεται την ικεσία του Λοξία, παραπέμπει στην κίνηση της κεφαλής του Δία, με την οποία συγκατένευε στην ικεσία της Θέτιδας στην *Πριάδα* A 528-30,¹²⁸ δηλαδή να δικαιώσει τον Αχιλλέα για την αδικία που του έκανε ο Αγαμέμνων. Σύμφωνα με τη δέσμευσή του, ο Δίας αποφασίζει στην αρχή της επόμενης ραψωδίας να στείλει στον Αγαμέμνονα τον οὐλον Ὀνειρον (B 6, πβ. 1-83). Στην *IT* ο Δίας έχει να κάνει με παιδιά σαν τον Απόλλωνα και τα παιδιά του Αγαμέμνονα¹²⁹ και αποφασίζει να κάνει τα όνειρα πιο ανθρώπινα, αφαιρώντας τους τη φωνή και την αλήθεια του σκότους (*νυχίους ἐνοπάς* 1277, *ἀλαθοσύναν / νυκτωπόν* 1278-9), δηλαδή αφαιρώντας το χθόνιο στοιχείο, την καθ' ύπνου επικοινωνία με τις χθόνιες δυνάμεις που αποκάλυπταν το παρελθόν και προδικάζαν το μέλλον των ανθρώπων (πβ. 1263-7). Χάρη στην επέμβαση του Διός τα όνειρα έγιναν εικόνες που δεν δεσμεύουν τους ανθρώπους που ονειρεύονται. Έτσι αποδόθηκαν οι πρέπουσες τιμές στο μικρό θεό του μαντείου των Δελφών και τα τραγούδια των χρησμών του δίνουν θάρρος στους ανθρώπους (1281-2).¹³⁰

137

¹²⁷ Πβ. Messer, όπου σημ. 12, (1918) 94 σημ. 367 και Burnett, όπου σημ. 55, (1971) 70.

¹²⁸ Βλ. Weil, όπου σημ. 126, (²1879), E. B. England, *The Iphigenia Among the Tauri of Euripides*, Macmillan - London (1886) και Ιωάννου, όπου σημ. 58, (³1981) *ad loc.* Αυτούς τους στίχους της *Πριάδας* υπέδειξε ο Φειδίας ως πρότυπό του για το χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός στην Ολυμπία, όπως διηγείται ο Στράβων (C.353-354:8.3.30).

¹²⁹ Η εικόνα του μικρού Φοίβου, του οποίου η θεϊκή δύναμη τίθεται εν αμφιβόλω από τη Γη/Χθόνα και αναγνωρίζεται από το Δία, επανέρχεται με έμφαση και ειρωνεία και στις δύο στροφές του χορικού (*ἔτι βρέφος ἔτι φίλας / ἐπὶ ματέρος ἀγκάλαισι θρώσκων* 1249-50, *τέκος ὄφαρ ὄβα* 1274) και ανακαλεί την εικόνα του μικρού Ορέστη στην πάροδο, όπου θεωρείται νεκρός (*ὄν ἔλιπον ἐπιμαστίδιον / ἔτι βρέφος ἔτι νέον / ἔτι θάλος ἐν χερσὶν ματρός* 231-3), και στο αμοιβαίο μετά τον αναγνωρισμό, όπου μοιάζει ξαναγεννημένος (*τὸν ἔτι βρέφος ἔλιπον ἀγκάλαι/σι νεαρὸν τροφῶν νεαρὸν ἐν δόμοις* 834-5).

¹³⁰ Το μύθο του στασίμου θυμίζει η αφήγηση που παρεννέρεται στη λαϊκότερη μυθιστορία του πρώτου αι. μ.Χ. *Περί της αναστροφής Αισώπου* κεφ. 33 (της παραλλαγής G = *Fabula Aesopica* 385 στην έκδοση του B. E. Perry, *Aesopica*, Urbana, Illinois 1(1952) 47): ο Αίσωπος εξηγεί πως υπάρχουν αληθινά και ψεύτικα όνειρα, γιατί ο Δίας έπλασε τα όνειρα για να μαντεύουν στους ανθρώπους το μέλλον, όταν θύμωσε με την αλαζονεία του Απόλλωνα, που καυχόταν για τη μαντική του δύναμη, αλλά καθώς ο Απόλλων του ζήτησε να συμφιλιωθούν, ο Δίας έπλασε και ψεύτικα όνειρα, ώστε οι άνθρωποι να χρειάζονται και τη μαντεία, για να μάθουν την αλήθεια. Στη μελέτη του "Άστρα, όνειρα, μαγεία και προφητείες στην ελληνική αρχαιότητα", στην έκδοση των Β. Κάλφα - Μ. Ζ. Κοπιδάκη - Δ. Ι. Κυρτάτα, *Τα εσόμνα. Η αγωνία της πρόγνωσης τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, Καρδαμίτσα - Αθήνα (1990)18-9, ο Δ. Ι. Κυρτάτας θεωρεί ότι ο μύθος απηχεί λαϊκή αντίληψη για τα όνειρα. Είναι δύσκολο, νομίζω, να εξηγήσει κανείς τη φανερή σχέση της αφήγησης αυτής με το μύθο του στασίμου της *IT*: πρόκειται για μερική εξάρτηση (στο προηγούμενο κεφ. της μυθιστορίας παρεννέρεται ένα απόσπασμα του Ευριπίδη) ή και οι δύο μύθοι ανάγονται σε κοινό (αισωπικό) πρότυπο; Βασική διαφορά από το στάσιμο της *IT* είναι η διάκριση των ονείρων σε αληθινά και ψεύτικα στο κείμενο της μυθιστορίας, που θυμίζει περισσότερο την αφήγηση της Πηνελόπης για τις δύο πύλες των ονείρων στην *Οδύσσεια* τ 560-7.

Ο περιορισμός του περιεχομένου των ονείρων σε εικόνες και των χρησιμών σε τραγούδια του μικρού Φοίβου συμφωνεί με το σχετικισμό που διέπει το έργο, αλλά δημιουργεί και την εντύπωση ότι οι γυναίκες του χορού, που δικαιολογούν την αραγή του αγάλματος με το επιχείρημα ότι και ο Φοίβος έκλεψε το μαντείο, καταλήγουν να εμπιστεύονται μάλλον το σχέδιο της απόδρασης που επινόησε η Ιφιγένεια παρά το χρησμό του Φοίβου. Γιατί πρέπει να αμφιβάλουμε για την αξιοπιστία του χρησμού την ώρα που όλα δείχνουν ότι εκπληρώνεται; Στην έξοδο ο Άγγελος έρχεται να ειδοποιήσει το βασιλιά: *δόλια δ' ἦν καθάρματα* (1316). Οι ξένοι δραπέτευσαν με το άγαλμα, μόλις όμως μπήκαν στο πλοίο για να φύγουν, ο Ποσειδώνας, *Πελοπίδαις δ' ἐναντίος* (1415),¹³¹ σήκωσε αέρα και τρικυμία και τους γύρισε πίσω. Αυτή είναι η άλλη όψη της Αυλίδας, απ' όπου δεν μπορούσαν να φύγουν χωρίς αέρα (πβ. 15). Ο Θόας αναστατωμένος ξεσηκώνει τον κόσμο για να συλλάβει τους ιερόσυλους και εμφανίζεται η Αθηνά θεός από μηχανής.

138

Οι στίχοι της ειρωνικής θεοφάνειας της Αθηνάς ορίζονται ως *λόγοι* (1436 και 1475) και *μῦθος* (1442), που απευθύνονται στο Θόαντα για να του εξηγήσουν το χρησμό του Λοξία. Οι ίαμβοι της θεάς δεν είναι άρα ούτε χρησμός, ούτε τραγούδι. Ορίζονται και ως *ἐπιστολαί* (1446), που απευθύνονται στον Ορέστη, για να τους ακούσει από το πλοίο, απ' όπου δεν μπορεί να δει την από μηχανής εικόνα (1447). Οι στίχοι της Αθηνάς δεν είναι ούτε όνειρο, αλλά έρχονται να συμπληρώσουν και να εκπληρώσουν και το χρησμό του Φοίβου και το όνειρο της Ιφιγένειας σε αντιστροφή μορφή, με την εξασφάλιση του νόστου και των τριών φίλων και του χορού στην Αθήνα. Ο χρησμός του Φοίβου υποσχόταν στον Ορέστη, αν φέρει από την Ταυρίδα το άγαλμα στην Αθήνα, *ἀμπνοάς ἔξιν πόνων* (92): η Αθηνά συμπληρώνει ότι η πόλη χρειάζεται την προστασία του αγάλματος, *τῶν νῦν παρόντων πημάτων ἀναψυχάς* (1441b), όπως στο τέλος της *Ορέστειας* του Αισχύλου υποστήριξε ότι η πόλη χρειαζόταν την προστασία των Ευμενίδων.

Στη ρήση της στο τέλος της *IT* η θεά οικειοποιείται για την πόλη της τη νέα θρησκεία που εισήγαγε η Άρτεμις, θέσπισε ο Απόλλων και επικύρωσε ο Δίας στο έργο. Ο Ορέστης και η Ιφιγένεια προορίζονται να γίνουν αντίστοιχα ήρωας στην Αθήνα¹³² και ιέρεια αυτής της θρησκείας στη Βραυρώννα.¹³³ Οι λόγοι της Αθηνάς ηχούν σαν προρρήσεις, καθώς η θεά ορίζει ατυικά λατρευτικά έθιμα που θα θυμίζουν το μύθο του έργου, όμως αυτές οι τελετές υπάρχουν στην πραγματικότητα πριν από το μύθο: τα λατρευτικά αίτια παίζουν εδώ ειρωνικά το ρόλο των προρρήσεων, αλλά στην ουσία προβάλλουν την ισχύ του μύθου και τη σημασία των "αναίμακτων" εθίμων. Το νόμο της Ταυρικής ανθρωποθυσίας (35 και 38) αντικαθιστά ο νόμος της εικονικής θυσίας (1458)¹³⁴ στις Αλές Αραφηνίδες, όπου το άγαλμα της Άρτεμις θα θυμίζει τη μετάβαση από το μύθο

¹³¹ Την αναλογία με τον πρόλογο των *Τρωάδων* (82-91), όπου ο Ποσειδώνας καλείται και υπόσχεται να ξεσηκώσει τρικυμία ενάντια στους κατακτητές της Τροίας, παρατήρησε ο M. Pohlenz, *Die griechische Tragödie*, vol. 2, *Erläuterungen*, Teubner - Leipzig und Berlin (1930) 120.

¹³² Πβ. L. Belpassi, "L' Oreste Taurico e l' efebica. Alcune considerazioni sui vv. 67-122 della *I. T.* d' Euripide", *QUCC* 59=30,3(1988) 121: "il furto dell' *agalma* di Artemide non è solo un *exploit* teatrale [...], ma una "prova iniziatica" destinata a segnare la trasformazione di *status* del nostro eroe."

¹³³ Τη χαρακτηριστική σημασιολογική εξέλιξη της φράσης *πέπλων* [...] *εὐπίνους ὑφάς* που επανέρχεται στους στ. της Αθηνάς 1464-5 μετά τους στ. 312 και 814, συζητεί ο Caldwell, όπου σημ. 31, (1974-5) 39-40.

¹³⁴ Για τη σημασία του εθίμου που περιγράφει η Αθηνά στους στ. 1458-60 βλ. Gliksohn, όπου σημ. 88, (1985) 36-7.

της ανθρωποφαγίας, της καταδίωξης των Ερινύων (1453-6), της περιθωριοποίησης και της αγριότητας¹³⁵ στο μύθο της αναγέννησης.

Το *νόμισμα* (1471) που θεσπίζει η Αθηνά για την αθώωση του κατηγορουμένου σε περίπτωση ισοψηφίας των δικαστών είναι το έθιμο των αθηναϊκών δικαστηρίων, βάσει του οποίου η θεά αθώωσε με την ψήφο της τον Ορέστη στις *Ευμενίδες* του Αισχύλου. Ο κύκλος του μύθου κλείνει στο τέλος της *IT*, όπου η Αθηνά επικυρώνει την αθώωση του Ορέστη σε πείσμα εκείνων των Ερινύων που, σύμφωνα με την εκδοχή του Ευριπίδη σ' αυτό το έργο, αγνόησαν τη δικαστική απόφαση και συνέχισαν να καταδιώκουν τον Ορέστη μέχρι και στην παραθαλάσσια σπηλιά της Ταυρίδας. Στην έξοδο των *Ευμενίδων* υπερισχύει η πειθώ των λόγων της Αθηνάς, που πρωτοστάτησε στη δίκη του Ορέστη και προπορεύεται στην τελετουργική πομπή με την οποία κλείνει η τετραλογία. Στο τέλος της *IT* ο λόγος/μύθος της θεάς, τον οποίο ο χορός χαρακτηρίζει *μάλα [...]τερπνήν κἀνέλπιστον / φήμην ἀκοαῖα* (1495-6), αποκαθιστά την ισχύ του μύθου και τη σημασία παραδοσιακών τελετουργιών στη νέα θρησκεία που εισηγείται το έργο.

Στη θέση του τέλους της *Ορέστειας*, που προδίκαζε το ρόλο της αθηναϊκής δημοκρατίας, η ειρωνική θεοφάνεια στο έργο του Ευριπίδη κηρύσσει το απρόβλεπτο των ανθρώπινων πραγμάτων και της στάσης των θεών, στα ίχνη του δημοκρατικού διαφωτισμού. Μετά την απόρριψη των ονείρων και των χρησμών ο Ορέστης αναλογιζόταν ότι *πολύς ταραγμός ἔν τε τοῖς θεοῖς ἔνι / κἀν τοῖς βροτείοις* (572-3): ο K. Reinhardt σημειώνει¹³⁶ ότι σ' αυτήν την περίπτωση "ο Πολώνιος θα ἔλεγε πως 'αν και πρόκειται για καθαρή τρέλα, ωστόσο μέσα της υπάρχει μέθοδος.'"

¹³⁵ Σύμφωνα με την ανάλυση του Vernant, όπου σημ. 54, (1985) μτφρ. (1992) 27-32, η Άρτεμις είναι θεά της ετερότητας και παραστέκει στο τελετουργικό πέρασμα των ανθρώπων από την κατάσταση της αγριότητας στον πολιτισμό της πόλης.

¹³⁶ Βλ. "Die Sinneskrise bei Euripides", στην έκδοση του E. R. Schwinge, *Euripides. Wege der Forschung*, Darmstadt 89 (1968) 541: "“Though this be madness, yet there is method in ‘t”, würde Polonius sagen.”"

MINOAN THALASSOCRACY: THE SENECHAN VERSION

141

by Michael Paschalis

Cretan myth pervades Seneca's *Phaedra*. In handling Phaedra's passion for her stepson the Roman dramatist emphasizes its heredity:¹ the love of Pasiphae for the bull, the offspring of which was the monstrous Minotaur, and Ariadne's amorous attraction to Theseus in combination with Phaedra's love for Hippolytus (two sisters in love with father and son). The constant surfacing of Phaedra's sexual history is extremely fruitful from a literary viewpoint, and that in a twofold way: Phaedra's love for her stepson receives the oppressive burden of inherited illicit or abnormal passion and that same love functions as a lens that offers new perspectives of past amours.

The incorporation of Cretan myth into Seneca's *Phaedra* differentiates this tragedy from Eupidides' second *Hippolytus*, where there is only a brief reference to Phaedra's past in a *stichomythia* between Phaedra and the Nurse:

Φα. ὦ τλήμων, οἶον, μήτεο, ἠράσθης ἔρον
 Τρ. ὄν ἔσχε Τάυρου, τέκνον, ἦ τί φής τόδε ;
 Φα. σύ τ', ὦ τάλαιν' ὄμαιμε, Διονύσου δάμαρ.
 Τρ. τέκνον, τί πάσχεις; συγγόνους κακορροθεῖς;
 Φα. τρίτη δ' ἐγὼ δύστηνος ὡς ἀπόλλυμαι.
 Τρ. ἔκ τοι πέπληγμαι· ποῖ προβήσεται λόγος;
 Φα. ἐκεῖθεν ἡμεῖς, οὐ νέωστί, δυστυχεῖς.

(337-343)

¹ For literature on this issue see Charles Segal, *Language and Desire in Seneca's Phaedra*, Princeton 1986, 35, n.10. See also A.J.Boyle, "In Nature's Bonds: A Study of Seneca's *Phaedra*", *ANRW* II 32.2 (1985) 1284-1347, esp. 1312-1320. The sexual history of the house of Minos is aptly summarized by Phaedra herself: *nulla Minois leui / defuncta amore est, iungitur semper nefas* (127-28) and by the Nurse: *prodigia totiens orbis insueta audiet, / natura totiens legibus cedit suis, / quotiens amabit Cressa ?* (175-77).

The surviving fragments of Euripides' first *Hippolytus* (known as *Kalyptomenos*) and of Sophocles' *Phaedra*² do not provide evidence with regard to the presence and role, if any, of Cretan myth in them. The issue of the sources and reconstruction of Euripides' lost *Hippolytus* (and of Sophocles' *Phaedra*) is a vexed one, and lies outside the scope of the present study. The only fragments that might imply a reference to the sexual history of the house of Minos are *Hippolytus* fr. 444 N² which speaks of innate and god-sent κακά (τῶν ἐμφύτων τε καὶ θεηλάτων κακῶν), and fr. 680 Radt of Sophocles' *Phaedra*, which also mentions diseases sent by a god (νόσους δ' ἀνάγκη τὰς θεηλάτους φέρειν).³ It is likely that Seneca's pervasive use of Cretan myth in the *Phaedra* reflects mainly a later literary tradition. Ovid's influence must be taken for granted, especially *Her.* 4,53-66 and 156-166 (Phaedra's letter to Hippolytus) and *Met.* 9,735-943 (the monologue of Iphis).⁴

The present study deals with a particular aspect of the Cretan element in Seneca's *Phaedra*, the incorporation of Minoan thalassocracy into the erotic theme of the play. Nothing similar transpires from the surviving sources and earlier treatments of the Phaedra myth, with the exception of a brief reference at *Ov. Her.* 4,157.

Sen. *Phaed.* 1-128 are composed of two monologues spoken independently by Hippolytus (1-84) and Phaedra (85-128). Phaedra's monologue opens with an apostrophe to Crete, the heroine's homeland:

*O magna uasti Creta dominatrix freti,
cuius per omne litus innumerae rates
tenuere pontum, quidquid Assyria tenus
tellure Nereus peruium rostris secat,
cur me in penates obsidem inuisos datam
hostique nuptam degere aetatem in malis
lacrimisque cogis?*

(85-91)

In the first four lines Phaedra draws a vivid picture of Minoan thalassocracy; in the next three she complains that Crete, in spite of her sea-power, gave her in marriage to an enemy (*hosti*) and made her hostage (*obsidem*) to a hated house thus compelling her to consume her life in pain and tears.

The first point to be made is that Seneca's *Phaedra* differs conspicuously from Euripides' lost *Hippolytus*, where Phaedra, presumably on her first appearance on stage, seems to have delivered a soliloquy opening with the invocation of the elements⁵:

² They have been collected by W.S.Barrett, *Euripides: Hippolytos: Edited with Introduction and Commentary*, repr. Oxford 1974, 18-26.

³ Cf. H. Herter, "Phaidra in griechischer und römischer Gestalt", *RhM* 114 (1971) 44-77, 54 with literature. Herter refers the reader also to 1.1346 of the second *Hippolytus*.

⁴ On the influence of Ovid on Seneca's *Phaedra* see now R.Jakobi, *Der Einfluss Ovids auf den Tragiker Seneca*, Berlin / New York 1988, 63-89; O.Zwierlein, *Senecas Phaedra und ihre Vorbilder*, Stuttgart 1987, 8-11. Cf. also Ovid's version of the Hippolytus story in the *Metamorphoses* (15,497-529) where in place of the name "Phaedra" occurs the antonomasia *Pasiphaeia* (500).

⁵ *Fr* 443 N²= *fr* A Barrett (1964) with commentary. Regarding the source of Phaedra's soliloquy in Seneca Barrett notes that "it might come from anywhere or nowhere" (36).

ὦ λαμπρός αἰθήρ ἡμέρας θ' ἄγνόν φάος
ὡς ἡδύ λείψσειν τοῖς τε πράσσουσιν καλῶς
καί τοῖσι δυστυχοῦσιν, ὦν πέφυκ' ἐγώ.

It has already been noted⁶ that Seneca relies here on similar apostrophes to homeland found in other plays of Euripides: the prologues of *Andromache* and *Electra*, *Oeneus* fr. 558 N² and *Telephus* fr. 696 N². The reasons for which the Roman dramatist adopted the pattern of these Euripidean prologues and especially the manner in which he adapted it to his *Phaedra* are issues which will be dealt with immediately below.

The first and most obvious reason is that a reference to Phaedra's homeland permitted Seneca to introduce formally the Cretan element into the play.⁷ Later in the course of her soliloquy (112-123) Phaedra identifies herself and her love for Hippolytus with Pasiphae's love for the Cretan bull, continues with references to Daedalus and the labyrinth, and concludes by relating again her love to Pasiphae's as well as to Ariadne's.⁸

143

Before we proceed further it is important to take a look at the image of Minoan thalassocracy which Phaedra offers. The only specific geographical reference we have is that Cretan sea power extends as far as *Assyria* (87-88). The reference to *Assyria tellus* is in harmony with Seneca's taste for exotic names of remote regions.⁹ In the *Phaedra* *Assyrius* recurs once more at 393, where it is referred to oriental perfumes (*odore crinis sparsus Assyrio uacet*) in a conspicuously erotic context.¹⁰ This connotation of *Assyria tellus* places Phaedra's Cretan world of monstrous and illicit passion in the East.

The apostrophes to homeland in the prologues of Euripides' *Andromache* and *Electra* contain the element of contrast between past happiness and present misfortune. Andromache in her slavery recalls her homeland Thebes, whence she was sent to Troy with rich dowry to marry Hector, and she next narrates her personal misfortunes following the destruction of the city. Electra's peasant husband associates his apostrophe to Argos with Agamemnon's successful Trojan expedition as opposed to his inglorious death and the fate of Orestes and Electra.

In Phaedra's soliloquy the physical sufferings of Andromache have been turned into inner pathos, into the suffering of unrequited love. Contrary to Troy

⁶ C.Zintzen, *Analytisches Hypomnema zu Senecas Phaedra*, Meisenheim am Glan 1960, 9-11.

⁷ The prologue spoken by Hippolytus already contains two brief references to Crete in a hunting context. The first one concerns fierce Cretan hounds: *et pugnaces tendant Cretes / fortia trito uincula collo* (33-34); the second one concerns the "wounded deer" image which commentators aptly relate to the Dido simile in Virgil's *Aeneid* (4,68-73.): *tua Cretaeas dextra leones, / nunc ueloces figis damnas / leuiore manu* (61-63). The importance of Virgil's Dido for the psychological portrait of Phaedra has been documented by E.Fantham, "Virgil's Dido and Seneca's Tragic Heroines", *G&R* 22 (1975) 1-10.

⁸ 127-28 *nulla Minois leui / defuncta amore est, / iungitur semper nefas*. On the sense of these lines see K.Heldmann, *Untersuchungen zu den Tragödien Senecas*, Wiesbaden 1974, 98 n.262.

⁹ See A.Cattin, "La géographie dans les tragédies de Sénèque", *Latomus* 22 (1963) 685-703; R.Syme, "Exotic Names, Notably in Seneca's Tragedies", *Acta Classica* 30 (1987) 49-64.

¹⁰ See Segal (1986) 29-34. Outside the *Phaedra* Seneca uses it in the sense of "Phoenician" in relation to Cadmus and Europa: *H.O.* 552-553 *et rabidum mare / taurus puellae uector Assyriae scidit; Phoen.* 124-25 *quisquis Assyrio loca / possessa regi scindis et Cadmi nemus*. M. Coffey- R. Mayer, *Seneca: Phaedra*, Cambridge 1990, *ad. loc.* note that Assyria had no coast on the Mediterranean and that in poetry Assyria was practically synonymous with Syria.

that has been utterly destroyed, Crete is at the peak of her sea-power and the contrast is now between Cretan power and Phaedra's powerlessness. The military terms *obsidem* (89) and *hosti* (90), regardless of whether they have a mythological basis or not,¹¹ are important for their psychological and rhetorical value. They are part of Phaedra's weaponry by means of which she puts the blame for her illicit passion on others: on her homeland, on Theseus and on the curse of her family.

The apostrophe to Crete which opens Phaedra's soliloquy functions also as an antithesis to Attica in Hippolytus' speech. This contrast must be original with Seneca, at least as far as its erotic connotations are concerned. The anomalous passion of Pasiphae for the bull and the labyrinth of Phaedra's dark passion contrast with the countryside of Attica, where eros and reproduction follow their natural course, as we are told by chaste Hippolytus himself.¹²

144

The next question is to see why the reference to Crete is restricted exclusively to thalassocracy. The apostrophe itself contains a contrast between the openness of the sea (*uasti...freti*) and Phaedra's present restricted condition (*obsidem, cogis*). Within the whole soliloquy the *open* sea space contrasts with the restricted space of her dark fiery passion and its roots: "heaviness" (*incubat* 99), the caverns of Aetna (101-103), the labyrinth (119-123), the chains (*catenas*) that bound Venus and Mars (124-128).¹³

The ultimate contrast is the one between the open space of Hippolytus' world and the enclosed space of Phaedra's world. In terms of thematic and ideological categories this contrast embraces a broad spectrum of oppositions: hunter vs hunted, freedom vs restriction, abstinence from love vs erotic passion, *uita agrestis (rus)* vs *uita urbana (urbs)* etc. The reference to the "vast sea" (85 *uasti...freti*) comes immediately after Hippolytus' instructions to his companions to hunt in the open Attic countryside. The image of the endless sea may be intended as a reflection of Phaedra's free past in her desire to identify herself with Hippolytus. Later (387-403) the heroine orders the servants to remove her heavy clothing and jewellery¹⁴ so that she can rush hunting dressed and armed as befits a hunter (cf.233-35). This desire of Phaedra's sheds further light on her initial reference to Cretan thalassocracy. In both instances we are dealing not just with movement in free space but with an attempt to simultaneously exert control over that space (thalassocracy, hunting). There is here an obvious analogy with Hippolytus who in the prologue appears to dominate every part of the Attic countryside. It seems then that behind the idea of "thalassocracy" in the apostrophe to Crete one should look for Phaedra's deep desire to identify herself with Hippolytus-though the heroine is not conscious of the contradiction inherent in that desire.

Another contrast latent in Phaedra's apostrophe to Crete is that between sea and land. Broadly speaking, the land is Hippolytus's space and the sea is Phaedra's space. As far as Phaedra is concerned I could, for instance, mention ll. 181-85 where she openly identifies her passion (*furor*) with the waves of the sea that overwhelm

¹¹ Cf. Segal (1986) 34 n.6; Coffey-Mayer, *ad loc.*

¹² The Attic landscape sketched in Hippolytus' monologue is not exactly "antaphroditic" as Segal (1986) 36 thinks; cf. 10-12 and 19-20 of springtime eros and regeneration in the natural world.

¹³ Cf. Segal (1986) 33-37.

¹⁴ A Senecan invention; see Zintzen (1960) on 387-397.

the "ship of reason" (*ratio*), and ll.580-582 where Hippolytus resists the Nurse's advice in favor of Phaedra as the rock resists the waves of the sea¹⁵. Eventually the death of Hippolytus comes from the sea which remains to the end bitterly hostile to the hero.

The association of Phaedra's morbid passion with the sea is hardly surprising in the light of literary tradition and of negative Roman attitude towards the sea. An additional element is the Hippolytus myth itself, in the context of which the hero's death *comes from the sea* in the form of a bull sent by Poseidon. In Seneca the threat from the sea is depicted in even stronger terms. Among other things it is notable that the monstrous bull the sea gives birth to is likened to a *pistrix* that swallows or shatters ships (1048-1049) and that Hippolytus in resisting the *monstrum* on land steers his team as skillfully as a helmsman does in a stormy sea (1072-1077).

In other words the traditional "threat from the sea" for Hippolytus is to be linked closely with Phaedra's wave-like erotic *furor* also threatening to engulf the youth. Minoan thalassocracy is Phaedra's heredity and is thus ultimately related to the destruction of Hippolytus' life, as is very clearly shown also on the linguistic level:

145

Me me, *profundi saeue dominator freti*
 inuade et in me monstra caerulei maris
 emitte, quidquid intimo Tethys sinu
 extrema gestat, quidquid Oceanus uagis
 complexus undis ultimo fluctu tegit.

(1159-1163)

In her last monologue over the remains of Hippolytus' body Phaedra addresses a dramatic invocation to Neptune begging him to send against her every monster of the sea. As already noted the invocation echoes Phaedra's opening monologue in the play.¹⁶ For the first and last time in this tragedy Neptune is addressed as *dominator freti* exactly as in Phaedra's opening monologue Crete was called for the first and last time *dominatrix freti*. The only other occurrence of *dominator* in the play is applied to the *monstrum* sent by Neptune to destroy Hippolytus and is used to portray his likeness to a bull: *et quem feri dominator habuisset gregis* (1039). This third application of *dominator* to the bull conspicuously links Crete with Neptune as well as love and death: Phaedra's love for "bull-like" Hippolytus¹⁷ and Hippolytus' death by the bull.

There are two more allusions to Cretan thalassocracy in this play, which are however referred directly to Minos in his double capacity: lord of the sea and father of Phaedra [in love with her stepson]:

(a)   quid *ille, lato maria qui regno premit*
                   populisque reddit iura centenis, pater?
                   latere tantum facinus occultum sinet?

(149-151)

---

¹⁵ Cf. Segal (1986) 38-43.

¹⁶ Boyle (1985) 1332-1333.

¹⁷ See Boyle (1985) 1316-1320.

- (b) NUT. *Fugiet*. PH. *Per ipsa maria si fugiat, sequar*.
 NUT. *Patris memento*. PH. *Meminimus matris simul*.
 NUT. *Genus omne profugit*. PH. *Paelicis careo metu*.
 NUT. *Aderit maritus*. PH. *Nempe Pirithoi comes?*
 NUT. *Aderitque genitor*. PH. *Mitis Ariadnae pater*.

(241-45)

146

In the first passage the Nurse names Minos in a list of all those who might punish Phaedra for her crime.¹⁸ In the second passage Phaedra appears determined to pursue Hippolytus over the seas and the Nurse warns her that her father can follow her. The Nurse insists that Minos will come to prevent her from her illicit passion and Phaedra replies with irony that he will not do anything precisely as he failed to pursue Theseus when he abducted his daughter Ariadne. As it can be seen Minos' sea-power occurs again in erotic contexts and is manipulated to suit contrasting viewpoints. Phaedra's viewpoint is that Minos, despite his sea-power (and authority), is utterly powerless to do anything whatsoever that would affect or punish her love for Hippolytus. This statement recalls her initial complaint that Crete, in spite of her sea-power, gave her in marriage to an enemy and made her hostage to a hated house. In both instances Minoan thalassocracy is viewed by Phaedra only in connection with her passion.

---

¹⁸ As noted by commentators 149 probably echoes Ov. *Her.* 4,157.

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΡΥΘΜΙΚΟΥ ΠΕΖΟΥ ΛΟΓΟΥ ΚΑΙ Η ΤΥΠΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

147

Σταμάτης Φιλιππίδης

Υπάρχουν ορισμένες αντικειμενικές δυσκολίες στο να κατανοήσει ο ευρωπαϊός ομιλητής την προσωδιακή προφορά των αρχαίων, διότι δεν μιλά με εναλλαγές βραχύχρονων και μακρόχρονων συλλαβών, όπως εκείνοι, αλλά όλες οι συλλαβές της ομιλίας του έχουν ισόχρονη διάρκεια. Επιπλέον ο τονισμός των αρχαίων Ελλήνων ήταν μελωδικός, δηλαδή στην τονισμένη συλλαβή είτε βαθμιαία αύξαινε η ένταση της φωνής του ομιλητή (*όξεια*) ή βαθμιαία μειωνόταν (*βαρεία*) ή αυξομειωνόταν (*περισπωμένη*) (Stanford, 1967:157-60· Allen, 1973:233-34)· ο τονισμός όμως των σημερινών ομιλητών είναι δυναμικός, δηλαδή η συλλαβή που τονίζεται, προφέρεται με μεγαλύτερη ένταση σε σχέση με τις άλλες συλλαβές της ίδιας λέξης. Στο θέμα του τονισμού θα επανέλθω· εδώ απλώς θέλω να επισημάνω ότι αντικείμενο της εργασίας μου δεν είναι η πρακτική του ρυθμικού πεζού λόγου, αλλά οι θεωρίες των αρχαίων κριτικών γι' αυτόν.

Σε ένα εισαγωγικό τμήμα της εργασίας θα πραγματευθώ τη δυσκολία, αλλά και την αναγκαιότητα του διαχωρισμού μεταξύ πεζογραφίας και ποίησης· στο πρώτο τμήμα, αφού κάνω μια σύντομη ιστορική αναφορά στους θεωρη-

τικούς του ρυθμικού πεζού λόγου, θα εξετάσω τις θεωρίες του Αριστοτέλη και των μετα-αριστοτελικών κριτικών για το ρυθμό, το μέτρο, την περίοδο, τον αριθμό, τη χρήση μετρικών συνταγμάτων στα πεζά κείμενα και θα αναφέρω τις γενικότερες υφολογικές ταξινομήσεις που προϋποθέτει η θεωρία της ρυθμικής πεζογραφίας· στο δεύτερο τμήμα της εργασίας, το οποίο έχει ως αντικείμενο την αξιολογική γλώσσα της κριτικής, όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τη θεωρία του ρυθμικού πεζού λόγου, θα πραγματευθώ τις αξιολογικές ταξινομήσεις των φθόγγων, των συλλαβών και των μέτρων, και, τέλος, την αξιολογική γλώσσα της κριτικής για τη μουσική.¹

Πεζός και ποιητικός λόγος

148

Η ροή του λόγου, η ομιλία, έχει κάποιο ρυθμό (Meillet και de Saussure σε de Groot, 1926:25). Ο «ρυθμός του πεζού λόγου» είναι, σύμφωνα με τον Fowler (1966:83-84), «τα φωνολογικά στοιχεία», δηλαδή η ακολουθία των τονισμών, όπως αυτή σχηματίζεται από τη «λεξική μορφή», δηλαδή τη ρίζα των λέξεων, και τη «γραμματική μορφή», δηλαδή τα γραμματικο-συντακτικά στοιχεία, τα οποία καθορίζουν νοηματικές ενότητες με αντίστοιχο τονισμό φωνής.² Ο Wellek (1985:164) διαχωρίζει τον πεζό λόγο από τον «έντεχνο πεζό λόγο»· ο προσδιορισμός του ρυθμού του εντέχνου πεζού λόγου μπορεί να γίνει μόνο σε συσχετισμό με το ρυθμό της καθημερινής ομιλίας αφενός και του ποιητικού λόγου αφετέρου:

In general, the artistic rhythm of prose is best approached by keeping clearly in mind that it has to be distinguished both from the general rhythm of prose and from verse. The artistic rhythm of prose can be described as an organization of ordinary speech rhythms. It differs from ordinary prose by a greater regularity of stress distribution, which, however, must not reach an apparent isochronism (that is, a regularity of time intervals between rhythmical accents).

Πρέπει σ' αυτό το σημείο να διευκρινισθεί ότι στις συγκεκριμένες μετρικές αναλύσεις που εφαρμόζουν επάνω σε ποιητικά ή πεζά

1. Μια πρώτη μορφή της εργασίας αυτής εκφωνήθηκε στο Όγδοο Συμπόσιο Ποίησης στο Πανεπιστήμιο των Πατρών στις 2 Ιουλίου 1988 και τυπώθηκε στα *Πρακτικά* του Συμποσίου αυτού με τον τίτλο «Η θεωρία του ρυθμικού πεζού λόγου στους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους κριτικούς». Στον εντοπισμό των ελληνικών πηγών βοηθήθηκα αποτελεσματικά από το Πρόγραμμα Thesaurus Linguae Graecae (Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Irvine). Εκφράζω εδώ τις ευχαριστίες μου στον Διευθυντή του Προγράμματος Theodore F. Brunner. Για τις λατινικές πηγές υπήρχε και το βιβλίο του Clark (1909). Στην ουσιαστικά διαφορετική δεύτερη αυτή μορφή έκαναν σημαντικές παρατηρήσεις οι συνάδελφοι Ιωάννα Γιατρομανωλάκη και Μιχάλης Πασχάλης, τους οποίους και ευχαριστώ και από εδώ.

2. Ο Fowler ενδιαφέρεται για σταθερές και όχι μεταβλητές, όπως είναι η κάθε συγκεκριμένη πραγμάτωση των δομών της γλώσσας, και γι' αυτό αποφεύγει τον όρο «ομιλία».

κείμενα οι αρχαίοι κριτικοί, ο τονισμός δεν υπολογίζεται ως παράγοντας ρυθμού, αλλά μόνον η χρονική διάρκεια των συλλαβών. Οι σύγχρονοι ερευνητές δεν υπολογίζουν επίσης τον τονισμό, όταν ιχνηλατούν μετρικά συντάγματα στα κείμενα αρχαίων πεζογράφων και ποιητών³ αξιολογούμενη είναι η εξαίρεση του W. Sidney Allen (1973:260 κε.) και η άποψη του M. L. West (1987:68,σημ.2) για το συνυπολογισμό των τόνων στη μελωδική οργάνωση των αστροφικών τραγουδιών. Η διαβεβαίωση των νεότερων φιλολόγων ότι ο τονισμός γενικά δεν λαμβανόταν υπόψη (Core,1867:390·Wilkinson,1970: 240· West,1976:6,1987:2) είναι ανακριβής ως προς τις θεωρητικές απόψεις των αρχαίων. Ο Αριστοτέλης διαχωρίζει το ρυθμό από την αρμονία, η οποία σχηματίζεται με τον τόνο της φωνής στην απαγγελία του ποιητικού και του ρητορικού κειμένου· οι διακρίσεις είναι τρεις: «οξεία», «βαρεία» και «μέση» (περισπωμένη) φωνή (Ρητ. 3.1.1403b29-31). Ο Κικέρων αναφέρεται (Or. 51.173) στη διάκριση μεταξύ μακροχρόνου και βραχύχρονου «ήχου» των συλλαβών αφενός, και οξύφωνης και βαρύφωνης «φωνής» αφετέρου: *longitudinum et breuitatum in sonis sicut acutatum grauiumque uocum*.⁴ Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, που γράφει μια γενιά περίπου αργότερα, κάνει μια παρόμοια διάκριση (Π.Δημ.λέξ. 48–Usher,1974: 420):

149

κατὰ μὲν δὴ τὰς ὀξύτητάς τε καὶ βαρύτητας αὐτῶν [ονομάτων,
ρημάτων και συνδέσμων] τάττεται τὸ μέλος, κατὰ δὲ τὰ μήκη
καὶ τὰς βραχυτήτας ὁ χρόνος, οὗτος δὲ γίγνεται ῥυθμός, ...

Είναι πάντως αξιοπαρατήρητο ότι ο H. D. Broadhead (1922), που εξέτασε και τον τονισμό των φράσεων-καταλήξεων (*clausulae*) στους λόγους του Κικέρωνα, έφτασε σε παρόμοια συμπεράσματα με άλλους ερευνητές, οι οποίοι υπολόγιζαν μόνο τη χρονική διάρκεια των συλλαβών (Bonner,1968: 442-43).

Οι αυστηρές μετρικές οργανώσεις του ποιητικού λόγου φαίνεται ότι δημιουργούσαν την εντύπωση μιας ευκρινούς διάκρισης μεταξύ ποιήσης και πεζογραφίας στους αρχαίους. Στην πιθανώς ισοκρατική (Barwick, 1963) *Τέχνη* δηλώνεται ότι: ὅλως δὲ ὁ [ρητορικός, πεζός] λόγος μὴ λόγος ἔστω (ξηρόν γάρ), μὴ δὲ ἔμμετρος (καταφανὲς γάρ) Ὄκαι ο Κικέρων υποστηρίζει κάτι ανάλογο: *esse ergo in oratione numerum quemdam non est difficile cognoscere* (Or. 55.183) (όπου *numerus* είναι η μετρική οργάνωση). Ο τρόπος παρουσίασης των λογοτεχνικών έργων στο κοινό συνέβαλε επίσης στις αντιλήψεις των αρχαίων για την αυστηρή διάκριση των δύο ειδών. Η απαγγελία του έπους –μολονότι γινόταν δίχως μουσική συνοδεία (ποίησις ψιλή, Πλ.Φαίδρ. 278c2)– είχε ευκρινώς επαναλαμβανόμενη ευρύτερη μετρική μονάδα, το δακτυλικό εξάμετρο⁵ (όπως σήμερα συμβαίνει με το στίχο, παραδείγματος χάριν, της κρητικής μαντινάδας ή του κυπριακού τσιαττίσματος)· η λυρική τους ποίηση –είτε μονωδία είτε

3. Οι νεότεροι φιλόλογοι συμφωνούν ότι στα αρχαία ελληνικά ο τόνος δεν έχει λειτουργικότητα στη μετρική οργάνωση των κειμένων, αλλά διαφωνούν ως προς τη λειτουργικότητα του τονισμού στα λατινικά κείμενα (βλ., π.χ., τα όσα λέει ο Wilkinson,1970:239-40 για το έργο του Broadhead).

4. Η ορολογία *sonus, inflexus, acutus, grauis* χρησιμοποιείται από τον Κικέρωνα και για τον τόνο απαγγελίας του ρητορικού λόγου. Βλ. επίσης παρακάτω τα περί μουσικής των ήχων της γλώσσας (στον Κικέρωνα και Κοϊντιλιανό: *sonus-και modus*) και ιδιαίτερα τη σημείωση 19.

5. Ο στίχος και όχι οι πόδες είναι η πραγματική μονάδα μέτρησης του ποιητικού ρυθμού (Wellek, 1985:170· πρβλ. Quintilian *Inst.or.* 9.4.115). Επειδή οι αρχαίοι θεωρητικοί μετρούσαν με πόδες, στην παρακάτω εξέταση χρησιμοποιώ τον πόδα σα μονάδα μέτρου.

χορωδία– και τα λυρικά μέρη των τραγωδιών – χορικά, *κομμός* – συνοδεύονταν από μουσική υπόκρουση. Ο Κικέρων χαρακτηριστικά υποστηρίζει ότι ορισμένα λυρικά ποιήματα είναι έτσι συνθεμένα, ώστε αρκεί να τους αφαιρέσεις τη μουσική, για να διαπιστώσεις πως δεν είναι παρά ρυθμικός πεζός λόγος (Or. 55.183).

Οι αρχαίοι όμως κριτικοί, όταν μιλούν για το ρυθμικό πεζό λόγο, ενώ προϋποθέτουν ή δηλώνουν τη σαφή διάκριση πεζογραφίας και ποίησης, είναι κάποτε αβέβαιοι ή και ακόμα ανακριβείς στις ιχνηλατήσεις μετρικών ποδών που κάνουν επάνω σε πεζά κείμενα (πρβ. Grube, 1965: 185, 218-19· Primmer, 1968: 38-39· Wilkinson, 1970: 143, 147). Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς αναφερόμενος στη μετρική πρόζα του πλατωνικού *Μενεξένου* και συγκεκριμένα στη φράση *τα προσήκοντα*, γράφει: *ὁ δ' ἔξῃς [πούς] μᾶλλον κρητικός [-υ-] ἢ ἀνάπαιστος [υυ-]· ἔπειθ', ὡς ἐμὴ δόξα, σπονδαῖος [- -]*» (Π.συνθ.ον .18 –Usher, 1985: 136). Δηλαδή διαβάσει τα δύο «τα» σαν μακρές συλλαβές κι όχι βραχείες που είναι από τη φύση τους. Ο Ιερώνυμος ο Ρόδιος, περιπατητικός φιλόσοφος του τρίτου π.Χ. αιώνα, κατηγόρησε τον Ισοκράτη για τη χρησιμοποίηση «αριστοφανικών αναπαίστων» στους λόγους του· ο Κικέρων όμως ελέγχει τον Ιερώνυμο, επειδή, όταν εξετάζει το πεζό κείμενο του Ισοκράτη, «δεν υπολογίζει την πρώτη συλλαβή της πρώτης λέξης, ενώ συνυπολογίζει μια συλλαβή από λέξη που ανήκει στην επόμενη φραστική ενότητα» (Or. 56:190), δηλαδή μετράει τα μέτρα του κειμένου αγνοώντας τα όρια των λέξεων· έτσι αποδεικνύει το λάθος του Ιερώνυμου με ένα επιχείρημα που σήμερα αποτελεί θεμελιώδη πρόταση της αντίληψής μας σχετικά με τη μετρική οργάνωση, ότι αυτή μπορεί να περιγραφεί μόνο σε σχέση με τη γραμματική δομή του κειμένου (Broadhead, 1932: 37· Jakobson, 1979: 149, 578· Fowler, 1966: 84-85). Ο Κοϊντιλιανός διαβάσει μια φράση του Κικέρωνα να αποτελείται από *κρητικούς* (-υ-) (Inst. or. 9.4.107), ενώ ευκολότερα θα έβρισκε κανείς ότι συντίθεται από *τροχαίους* (-υ) (Wilkinson, 1970: 143· πρβλ. Blass, 1901: 168).

150

Οι θεωρητικοί του ρυθμικού πεζού λόγου

Από την προαριστοτελική περίοδο δεν σώζονται θεωρητικά συγγράμματα σχετικά με το ρυθμικό πεζό λόγο. Σώζονται όμως μεταγενέστερες πληροφορίες ότι οι σοφιστές Γοργίας και Θρασύμαχος είχαν γράψει εγχειρίδια ρητορικής τέχνης· ο Αριστοτέλης πιστοποιεί ότι ο Γοργίας ήταν ο πρώτος που χρησιμοποίησε στους λόγους του ποιητικό ύφος, και ο Θρασύμαχος τον μετρικό πόδα *παιάνα* (Ρητ. 3.1.1404a26, 3.8.1409a2). Ο μαθητής του Γοργία Ισοκράτης παρέχει αρκετές πληροφορίες στους λόγους του σχετικά με τη χρήση ποιητικών στοιχείων στην πεζογραφία: *ταῖς περὶ τὴν λέξιν εὐρυθμίαις καὶ ποικιλίαις κεκοσμήκαμεν αὐτόν [τὸν λόγον]· οἱ μὲν μετὰ μέτρων καὶ ῥυθμῶν ἅπαντα [τὸν λόγον] ποιοῦσιν... αὐταῖς ταῖς εὐρυθμίαις καὶ ταῖς συμμετρίαις ψυχαγωγῶσι τοὺς ἀκούοντας· δεῖ... τοῖς ὀνόμασι εὐρύθμως καὶ μουσικῶς [τὸν λόγον] εἰπεῖν· εἰσὶ γὰρ τινες... τῇ λέξει ποιητικωτέρῃ καὶ ποικιλωτέρῃ τὰς πράξεις δηλοῦσιν* (Radermacher, 1951: 169, 172, 179, 181).

Ο Γοργίας και ο Ισοκράτης ανήκουν σε μια σχολή που απέβλεπε στην επίπονη υφολογική επεξεργασία του ρητορικού κειμένου. Ο Αριστοτέλης και η σχολή του αντιπροσωπεύουν μια άλλη γραμμή της ρητορικής θεωρίας· τους ενδιαφέρει

κυρίως η λογική οργάνωση και η ακρίβεια των επιχειρημάτων, και γι' αυτό οι υφολογικές τους αναζητήσεις σχετικά με τον *κόσμον (ornatum) τῆς συνθέσεως* είναι μάλλον περιορισμένες (Solmsen,1941:182-83). Ο Αριστοτέλης πάντως στην *Ρητορική* του θέτει καίρια, αλλά και με κάποια συντομία, την προβληματική και τις μεθοδολογικές διακρίσεις που αφορούν τη θεωρία του ρυθμικού πεζού λόγου, και αποτελεί αναμφισβήτητο κεντρικό σημείο αναφοράς γι' αυτό το αντικείμενο, όπως και για ποικίλα άλλα θέματα της ρητορικής και της ποιητικής. Δυστυχώς δεν είμαστε σε θέση να συμπεράνουμε από τα σωζόμενα αποσπάσματα με ασφάλεια τη διδασκαλία για το ύφος του σπουδαίου θεωρητικού του τρίτου π.Χ. αιώνα Ερμαγόρα (Matthes,1958: 210).

Στη διάρκεια του δεύτερου αιώνα π.Χ. υπήρχε ήδη μία σύγκλιση περιπατητικών και ισוקρατικών θέσεων, ενώ οι ερμαγοριανοί ήταν παντοδύναμοι (Solmsen,1941:177,185). Στα μέσα του επόμενου αιώνα είχε πια εκδηλωθεί η διαμάχη μεταξύ των Asiatici ή Ασιατών (που με πρότυπο τα κείμενα του ρήτορα του τρίτου π.Χ. αιώνα Ηγησία επιζητούσαν ένα ύφος στολισμένο, φορτωμένο, εξεζητημένο) και των Attici ή Αττικών (που χρησιμοποιούσαν τον όρο *μίμησης* για να δηλώσουν τη μίμηση του ύφους των σπουδαιότερων αττικών ρητόρων) (Kennedy,1972:241-42). Μέσα στις βασικές επιδιώξεις των αττικιστών ήταν και η μελέτη της ρυθμικής πρόζας. Η *Ρητορική* του Αριστοτέλη τους παρείχε ήδη τις θεωρητικές βάσεις. Σε αυτή την ατμόσφαιρα γράφονται τα σημαντικότερα βιβλία για το αντικείμενο, όπως είναι οι ρητορικές πραγματείες του Κικέρωνα και ιδιαίτερα ο *Orator*, και το *Περί συνθέσεως ονομάτων* του Διονυσίου του Αλικαρνασσεά. Αξιολογότερες σελίδες σχετικά με το ρυθμικό πεζό λόγο περιέχει και το κριτικό κείμενο *Περί της Δημοσθένους λέξεως* του Διονυσίου και προπαντός το μεταγενέστερο ογκώδες εγχειρίδιο *Institutio oratoria* του Μ. Φάβιου Κοϊντιλιανού.

Ο Αριστοτέλης και οι μετα-αριστοτελικοί: ρυθμός, μέτρον, περίοδος, αριθμός

Ο Αριστοτέλης, ο πρώτος κριτικός του οποίου διασώζεται μια συστηματική ρητορική θεωρία, προϋποθέτει ορισμένες μεθοδολογικές διακρίσεις, στις οποίες στηρίζει τις απόψεις του για τη ρυθμική οργάνωση του πεζού λόγου. Το όγδοο κεφάλαιο του τρίτου βιβλίου της *Ρητορικής* (1408b2 κ.ε.) αρχίζει ως εξής: *Τὸ δὲ σχῆμα τῆς λέξεως δεῖ μῆτε ἔμμετρον εἶναι μῆτε ἄρρυθμον*. Η αντίθεση που εμφανίζεται στη φράση αυτή:

ἔμμετρος vs. ἄρρυθμος,

αποτελεί στην πραγματικότητα μείξη δύο αντιθέσεων:

ἔνρhythμος (Πλ. *Νόμ.* 654a) vs. ἄρρυθμος,

και:

ἔμμετρος vs. ἄμετρος (*Π.ποιητ.* 1451b1).

Η δυνατότητα του συμφυρμού αυτού πηγάζει από το γεγονός ότι ο φιλόσοφος δέχεται τον αδιαμφισβήτητο διαχωρισμό ποίησης και πεζογραφίας, διαχωρισμό ο οποίος βασίζεται στην πρόταση ότι η οργάνωση του λόγου κατά μετρικές μονάδες αποτελεί το κριτήριο διάκρισης του ποιητικού από τον πεζό λόγο.⁶ Η παραπάνω αριστοτελική αντίθεση μετασχηματίζεται στον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα (*Π.συνθ.ον.* 11, 25 – Usher 1985: 82, 212) σε:

ἔρρυθμος vs. εὐρυθμος,

152

όπου ἔρρυθμος ισοδυναμεί με το ἔμμετρος, δηλαδή λόγος οργανωμένος ως σύνολο επάνω σε δεδομένα μετρικά σχήματα (ποιητικός), ενώ εὐρυθμος σημαίνει πεζός λόγος οργανωμένος μετρικά, αλλά σε μη επαναλαμβανόμενες ακολουθίες διαφόρων μετρικών ποδών.

Θα πρέπει όμως εδώ να εξετάσουμε εάν οι έννοιες ῥυθμός και μέτρον συμπίπτουν ως προς το περιεχόμενό τους. Ο ανώνυμος περιπατητικός συγγραφέας των *Προβλημάτων* γράφει για την αναπνοή των δρομέων: *τὴν ἀναπνοὴν δι' ἴσου γινομένην, διὰ τὸ τῆ ἴση κινήσει μετρεῖσθαι, ῥυθμὸν ποιεῖν* (5.16.882b6-7).⁷ Άποψη που σχετίζεται με την πλατωνική φράση ότι ο ρυθμός είναι *ἡ τῆς κινήσεως τάξις* (*Νόμ.* 665a). Ο ρυθμός λοιπόν είναι κάποια μορφή κίνησης – «κίνηση των χρωμάτων προς τα μάτια μας, κίνηση των ήχων της μουσικής προς την ακοή μας» (*Προβλ.* 19.27.919b26 κ.ε.) – η οποία γίνεται αντιληπτή σαν επαναλαμβανόμενη σε τακτά χρονικά διαστήματα. Παρόλο που ο Διονύσιος γράφει: *τὸ δ' αὐτὸ καλῶ πόδα καὶ ῥυθμὸν* (*Π.συνθ.ον.* 17 – Usher, 1985: 124), η εξίσωση αυτή δεν σημαίνει, στην περίπτωση αυτή, την αναγκαία ταύπιση των όρων αλλά ότι όλες οι λέξεις έχουν ῥυθμό, αφού διαθέτουν μετρικές ιδιότητες, δηλαδή βραχύχρονες και μακρόχρονες συλλαβές.

Το πρόβλημα της σχέσης ρυθμού και μέτρου προφανώς πηγάζει από την πυκνότητα γραφής, την ελλειπτικότητα σχεδόν, της *Ρητορικής*. Ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι τα μέτρα αποτελούν *τμήματα* του ρυθμού, αλλά δεν είναι σαφές εάν κατά την άποψή του ο ρυθμός στον πεζό λόγο είναι το αποτέλεσμα μιας αλυσίδας μέτρων· ενώ δηλαδή περιγράφει ένα μόνο είδος μέτρου, τον *παιάνα*, ως κατάλληλο για την αρχική και τελική φράση μιας κειμενικής ενότητας, δεν συζητά το μέσο των προτάσεων (*Primmer*, 1968: 38)· και όταν πραγματεύεται φαινόμενα που αφορούν την έντεχνη οργάνωση τμημάτων προτάσεων, δεν αναλύει τα τμήματά τους μετρικά. Τέλος, τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Αριστοτέλης, είναι χαρακτηριστικά των προβλημάτων τα οποία δημιουργεί το τμήμα αυτό της *Ρητορικής*. Είτε παρατίθενται ανάμεσα στις πεζές φράσεις και στίχοι γνωστών ποιητών, αλλά οι στίχοι αυτοί (εκτός από την περίπτωση της χρήσης του *παιάνα* από τον Σιμωνίδη) δεν αναφέρονται για τη μετρική τους οργάνωση, παρά γι' άλλους λόγους· ή ο Γοργίας και ο Ισοκράτης αναφέρονται όχι στην πραγμάτευση

6. Στο *Περί ποιητικής* (1.1447b16-20) βέβαια δηλώνεται ότι η μετρική οργάνωση του λόγου δεν τον καθιστά ποίηση, όπως δεν είναι ποιητές οι φιλόσοφοι που έγραψαν σε στίχους (αντιθέτει τον Εμπεδοκλή προς τον Όμηρο). Αυτό όμως που ο Αριστοτέλης θέλει να δηλώσει στην *Ρητορική* είναι ότι η ποίηση είναι γραμμένη με μέτρο. (Στα χωρία 1404b12 και 1409b6 της *Ρητ.* τὰ μέτρα σημαίνει «τα ποιήματα»).

7. Η εικόνα του δρομέα συναντάται πρώτα στην *Ρητ.* 1409a31-33 και 1409b23, στην εξέταση του περιοδικού λόγου.

του ρυθμικού πεζού λόγου, αλλά αμέσως προηγουμένως, στην πραγμάτευση της δημιουργίας «ενθουσιασμού» στους ακροατές (3.7.1408β15-20).

Άλλο πρόβλημα υπάρχει με τους όρους *ῥυθμός* και *περίοδος*: σε όλους τους μεταγενέστερους κριτικούς οι έννοιες είναι αδιαφοροποίητες (Wilkinson, 1970:142). Πιθανώς αυτό οφείλεται στο ότι στην *Ρητορική* αμέσως μετά τον ρυθμικό λόγο εξετάζεται ο περιοδικός λόγος. Ο [Δημήτριος] στο *Περί ερμηνείας* (1.6, 2.39-44, 3.182-84, 4.204-7, 5.245,251), ο [Κικέρων] στην *Rhetorica ad Herennium* (44), ο Κικέρων στο *De oratore* (170 κ.ε.) και στον *Orator* (149κ.ε.), ο Διονύσιος στο *Περί συνθέσεως ονομάτων* (18 –Usher, 1985:132 κ.ε.), ο Κοϊντιλιανός στην *Institutio oratoria* (9.4.22 κ.ε.) και ο Ερμογένης δεν διαχωρίζουν το ένα από το άλλο: όταν πραγματεύονται τον περιοδικό λόγο και την οργάνωσή του (*περίοδος*), αναφέρονται σε μετρικά σχήματα ή μονάδες (*μέτρα, πόδες/metra, pedes*).

Η *περίοδος* και τα υποσύνολά της (όπως δευτερεύουσες προτάσεις, και άλλες, μικρότερες φραστικές ενότητες –*κῶλα, κόμματα*) εκ πρώτης όψεως αποτελούν νοηματικές ενότητες· ωστόσο, αν και οι όροι κάποτε χρησιμοποιούνται στις υφολογικές μελέτες για να δηλώσουν σημασιακά σύνολα, κυρίως δηλώνουν μορφολογικές διαφοροποιήσεις. Ο περιπατητικός συγγραφέας του *Περί ερμηνείας* από τη μία μεριά ορίζει την περίοδο με βάση τη νοηματική της πληρότητα (*ἔστιν γὰρ ἡ περίοδος σύστημα ἐκ κῶλων ἢ κομμάτων εὐκαταστρόφως εἰς τὴν διάνοιαν τὴν ὑποκειμένην ἀπηρητισμένον* –1.10), ενώ από την άλλη επιμένει στη γραμματικο-μορφολογική πληρότητά της και συγχρόνως τη σημασιολογική της αποσπασματικότητα (*ἡ περίοδος δὲ συλλογίζεται μὲν οὐδέν, σύγκειται δὲ μόνον* –1.32). Ο Κοϊντιλιανός, σε αντίθεση –όπως ο ίδιος λέει– με τους άλλους κριτικούς, αναστρέφει με χαρακτηριστικό τρόπο τη δεδομένη αντίληψη του καθορισμού της μορφής από το νόημα: *Incisum, quantum mea fert opinio, erit sensus non expleto numero conclusus* (*Inst.or.* 9.4.122)· εδώ το κριτήριο για το ανολοκλήρωτο των μικρότερων φραστικών τμημάτων (*κόμματα/incisa*) δεν είναι πια η σημασία, αλλά ο ρυθμός.

Στην *Ρητορική* του ο Αριστοτέλης συσχετίζει και μια άλλη έννοια με τις παραπάνω, τον *ἀριθμόν*, τη μαθηματική αναλογία που εμπεριέχεται στον ποιητικό ή πεζό λόγο, στην οποία αποδίδει την απόλαυση που πηγάζει από το άκουσμά του (3.8.1408b26-29). Η ίδια εξήγηση, η ρυθμισμένη κίνηση της φωνής, προσφέρεται επίσης και για την υπεροχή, ως προς το ρυθμό, του περιοδικού λόγου σε σχέση με τον παρατακτικό λόγο, στον οποίο οι φραστικές ακολουθίες δεν σχηματίζονται «κυκλικά», αλλά σε σειρές (3.9.1409b1-6). Η κίνηση της φωνής που γίνεται με κάποια μαθηματική αναλογία, *ἀριθμόν*, είναι ο ρυθμός του πεζού λόγου και τα διάφορα μετρικά συντάγματα αποτελούν είδη ρυθμού: *ὁ δὲ τοῦ σχήματος τῆς λέξεως ἀριθμὸς ῥυθμὸς ἐστίν, οὗ καὶ τὰ μέτρα τμήματα* (*Ρητ.* 3.8. 1408b28-29). Η σχέση τώρα *ἀριθμοῦ* και *μέτρου* είναι η ακόλουθη: η μετρική μονάδα *παιάν* (υυυ–), όπως αποτελείται από τρεις βραχύχρονες συλλαβές και μία μακρόχρονη, έχει αναλογία τρία προς δύο, εφόσον η μακρόχρονη συλλαβή ισοδυναμεί με δύο βραχύχρονες (*Ρητ.* 3.8.1409a4-6). Την ίδια ιδέα εκφράζει και μια φράση του Κικέρωνα, σύμφωνα με την οποία δύο διαφορετικά μέτρα, ο *τροχαῖος* (–υ) και ο *τρίβραχος* (υυ), εξομοιώνονται με βάση ένα χρονικό συνεχές που περιγράφεται με μεταφορά από το χώρο: *...par choreo (=τροχαῖος) qui habet tres breues trochaeus (=τρίβραχος), sed spatio par non syllabis* (*Or.* 64. 217). Ο Κοϊντιλιανός επεκτείνει τη διάκριση μεταξύ «ρυθμικής οργάνωσης» και «μετρικής οργάνωσης» σε διαφορά μεταξύ ποσότητας και ποιότητας: *nam primum numeri spatio*

temporum constant, metra etiam ordine, ideoque alterum esse quantitatis uidetur, alterum qualitatis (Inst. or. 9.4.46· πρβ. και 9.4.48).

Αυτό που ο Αριστοτέλης προτείνει ρητά για τον έντεχνο πεζό λόγο είναι η ενσωμάτωση μετρικών συνταγμάτων στην αρχή και στο τέλος των απόλυτα ολοκληρωμένων, ως προς το νόημά τους, φραστικών ενοτήτων. Ο ρυθμός της συνολικής περιόδου θα πρέπει να είναι το αποτέλεσμα της ισοχρονικής⁸ διάρθρωσης των τμημάτων της (των *κάλων* και των *κομμάτων*) είτε αυτά είναι δευτερεύουσες προτάσεις που παρεμβαίνουν στη συνταγματική εξέλιξη της κύριας, είτε είναι μικρότερα σημασιολογικά υποσύνολα, όπως απαρεμφατικές και μετοχικές φράσεις, προθετικές φράσεις κ.τ.ό. Η ισοχρονία αυτή δεν υπολογίζεται με βάση τη συσχετική τοποθέτηση των βραχύχρονων και μακρόχρονων συλλαβών (όπως συμβαίνει με τα μετρικά σχήματα στην ποίηση), αλλά με βάση το συνολικό μέτρο των χρόνων του κάθε μείζονος τμήματος της περιόδου και με μονάδα μέτρησης τη διάρκεια μιας βραχύχρονης συλλαβής (*χρόνος πρώτος*).⁹ Όσον αφορά τα μετρικά συντάγματα μέσα σε πεζό λόγο, είναι εμφανές ότι στη σκέψη του φιλοσόφου η διάκριση των ειδών είναι θεμελιώδης: ο πεζός λόγος δεν πρέπει ποτέ να οργανωθεί μετρικά ως σύνολο, διότι τότε μετατρέπεται σε ποίημα· ακόμα και αυτά τα μικρά τμήματα που ενδέχεται να είναι μετρικά, είναι επιθυμητό να μη θυμίζουν γνωστούς μετρικούς τύπους της ποίησης· τέλος, ο γενικός ρυθμός του πεζού λόγου ενδείκνυται να παρουσιάζει μικροατέλειες, να μην έχει την αυστηρή διαρρύθμιση του ποιητικού λόγου (*Ρητ.* 1408b30-32,1409a7-9).

Μολονότι όμως και ο Κικέρων και ο Διονύσιος και ο Κοϊντιλιανός –και στις συντομότερες αναφορές τους ο [Δημήτριος] και ο Ερμογένης– αποδέχονται τις βασικές αριστοτελικές θέσεις, οι δειγματοληπτικές αναλύσεις που εφαρμόζουν σε χωρία πεζογράφων, αποδεικνύουν ότι οι μετα-αριστοτελικοί κριτικοί πίστευαν πως ο μετρικός λόγος εφαρμόστηκε από σπουδαίους συγγραφείς (και επομένως συστήνεται) σε όλη την έκταση της συνταγματικής διάρθρωσης των περιόδων (πρβλ. και Kennedy,1963: 110-11· Primmer, 1968: 38-39· Wilkinson, 1970: 150-52). Θα ήταν ίσως σκόπιμο να ερευνηθούν οι απαρχές αυτής της έμμεσης κατάργησης της διάκρισης πεζού και ποιητικού λόγου με τη χρήση μετρικών ακολουθιών σε όλο το πεζογραφικό κείμενο.¹⁰

Η συνταγματική διάρθρωση του υλικού της Ρητορικής

Είναι πιθανόν ότι συνέβαλε στην απόκλιση από την αριστοτελική νόρμα το γεγονός ότι στην *Ρητορική*, αμέσως μετά την υπόδειξη για τη χρησιμοποίηση μετρικών ποδών στην αρχή και το τέλος των ολοκληρωμένων σημασιολογικών ενοτήτων και

8. Η φράση *τὸ μέτρον* στο *Ρητ.* 1409b20 δεν αναφέρεται σε μετρικό πόδα, αλλά στη μέτρηση γενικά.

9. Η χρονική διάρκεια των μουσικών φθόγων υπολογιζόταν με τον ίδιο τρόπο. Βλ. Μιχαηλίδης 1982:357.

10. Ο Breitenbach (1911:175) προσπαθώντας να εντοπίσει τη διαφορά προσέγγισης μεταξύ του Αριστοτέλη και του Διονυσίου του Αλικαρνασσεά γράφει: «Aristotle made his statement [*διὸ ῥυθμὸν δεῖ ἔχειν τὸν λόγον, μέτρον δὲ μὴ ποίημα γάρ ἔσται*] for the sake of calling attention to the distinction to be observed between the proper styles of prose and poetry; Dionysius, on the contrary, calls attention to their points of similarity.»

δίχως να μεσολαβήσουν οι αναγκαίες διευκρινίσεις, εξετάζεται η περιοδική οργάνωση του πεζού λόγου. Ένας πρόσθετος λόγος είναι το ότι μετά τον περιοδικό λόγο ο Αριστοτέλης εξετάζει φαινόμενα τα οποία αφορούν συσχετικές οργάνώσεις των κώλων της περιόδου, όπως είναι η *αντίθεσις*, η *παρίσωσις*, το *ὁμοιοτέλευτον* (*Ρητ.* 1409b33-1410b5). Αν και τα σχήματα αυτά συμβάλλουν στη ρυθμική/μετρική διάρθρωση του κειμένου, διότι συνιστούν ισοχρονικές/ επαναληπτικές συνταγματικές ακολουθίες, συζητούνται από τον φιλόσοφο δίχως να γίνεται καμιά συγκεκριμένη μνεία ρυθμού ή μέτρου, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην εξέταση του περιοδικού λόγου.

Οι μετα-αριστοτελικοί ωστόσο κριτικοί πραγματεύονται τα σχήματα αυτά μέσα σε συμφραζόμενα σχετικά με το ρυθμό και το μέτρο στον πεζό λόγο. Ενώ λοιπόν στον Αριστοτέλη η ανάλυση του περιοδικού λόγου και της συσχετικής οργάνωσης των μερών –κώλων– της περιόδου συνδέεται με το ρυθμό γενικότερα και όχι με μετρικά σχήματα, η σύσταση για τη χρήση μερικών από τα παραπάνω σχήματα λόγου επίσης θα συνέβαλε στη θεωρία για μετρικά συντάγματα στην έκταση όλης της περιόδου. Από τα *Γοργία σχήματα* (Διονύσιος –Usher, 1985:408) το *ισόκωλον* ή *πάρισον* (:ισομεγέθη κώλα περιόδου) και το *αντίθετον* (:φραστικά συντάγματα του τύπου «όχι μόνον, αλλά και») απαιτούν ισοχρονική διαρρύθμιση· το *ὁμοιοτέλευτον* όμως σημαίνει ομοιομετρική οργάνωση στις καταλήξεις των κώλων, δηλαδή στο εσωτερικό της περιόδου. Τα σχήματα επανάληψης –*επαναφορά*, *αντιστροφή*, *πλοκή*, *αντανάκλασις*, *κλίμαξ* – αφορούν τη χρησιμοποίηση των ίδιων λέξεων και φράσεων στην αρχή, ή στην αρχή και το τέλος, ή στο εσωτερικό των διαφόρων κώλων (Carlap, 1954), και επομένως οδηγούν σε ομοιομετρικές διαρρυθμίσεις στον πεζό λόγο. Ο Αριστοτέλης πάντως δεν διαφοροποιεί τα σχήματα λόγου που οργανώνουν ισοχρονικά συντάγματα, από εκείνα που διαμορφώνουν ομοιομετρικά.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι δεν αναφέρεται σε φαινόμενα που σχετίζονται με τη σειρά των λέξεων και έχουν επίδραση στο ρυθμό. Αντίθετα, ο [Δημήτριος] (*Π.ερμ.* 70,72), ο Κικέρων (*Or.* 23:77,44:150), ο Κοϊντιλιανός (*Inst.or.* 9.4.35-37), ο Ερμογένης (Rabe, 1913: 232,259,319) εξετάζουν την αποφυγή χασμωδίας μέσα σε συμφραζόμενα σχετικά με τη ρυθμική οργάνωση του ρητορικού λόγου· και οπωσδήποτε η *έκθλιψη* ή η *συναλοιφή* είχαν επιπτώσεις στην προσωδιακή συστηματοποίηση του κειμένου (πρβλ. Blass, 1901:33-40). Κυρίως όμως το *ὑπερβατόν*, η μετάθεση δηλαδή λέξης από τη «φυσική» της σειρά σε θέση που υπηρείται καλύτερα το μέτρο, θεωρείται σωστά από τον άγνωστο συγγραφέα του εγχειριδίου *Rhetorica ad Herennium* (337-39), από τον Κικέρωνα (*Or.* 229-31) και από τον Κοϊντιλιανό (*Inst. or.* 8.5.62-67,9.4.26-27) ως απαραίτητη ένδειξη για ένα ρυθμικό/μετρικό πεζό κείμενο.

Η σύνδεση του παρατακτικού ύφους (*λέξις είρομένη*) με την *ἀναβολήν* των διθυράμβων –μια λυρική μονωδία δίχως επαναληπτική, αντιστροφική δομή (Pickard-Cambridge, 1962: 40-41)– και του περιοδικού, «κυκλικού» ύφους (*λέξις κατεστραμμένη*) με την *αντιστροφήν* των λυρικών ποιημάτων, την οποία έκανε ο Αριστοτέλης (*Ρητ.* 1409a24-27) στοχεύοντας στην περαιτέρω διευκρίνιση του περιοδικού λόγου, φαίνεται ότι συνέβαλε στην ταύτιση των εννοιών ρυθμικός και μετρικός. Ο Διονύσιος φαίνεται να ξεκινά από αυτή την υπόθεση, όταν εξετάζοντας κάποιο είδος ποίησης, που κατά τη γνώμη του πλησιάζει τον πεζό λόγο, παρατηρεί ότι τα επικά, τα ιαμβικά και τα ελεγειακά ποιήματα παρουσιάζουν μίαν επαναληπτικότητα μετρικής οργάνωσης η οποία είναι έντονα αισθητή, ενώ αντίθετα τα μελικά ποιήματα έχουν τέτοια ποικιλία μέτρων και ρυθμών και

μέσα στον ίδιο στίχο και από στίχο σε στίχο, ώστε να μοιάζουν με πεζογραφία στο βαθμό που ο ρυθμός τους χαρακτηρίζεται από τέτοιου είδους ανομοιότητα (*Π.συνθ.ον.* 26 –Usher,1985:230-31). Πράγματι, τα μέτρα και το μήκος των στίχων στα χορικά των τραγωδιών του Ευριπίδη, για παράδειγμα, ή των ωδών του Πινδάρου διακρίνονται για την ανομοιομορφία, την ανισότητα, την ποικιλομορφία· η αίσθηση της ρυθμικής οργάνωσης ολοκληρώνεται μόνο με την επανάληψη της μετρικής συστηματοποίησης της στροφής από την αντιστροφή (πρβλ. Blass,1901: 27-32). Το πρόβλημα όμως είναι κατά πόσον ο Αριστοτέλης, όταν παρομοιάζει την περιοδική διαρρυθμισμό του πεζού λόγου με την αντιστροφική τής ποίησης, υπονοεί τη χρησιμοποίηση διαφορετικών μέτρων μέσα στα κώλα της περιόδου. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Διονύσιος κατανοεί έτσι τον Αριστοτέλη, όπως φαίνεται από τις θεωρητικές δηλώσεις του. Αφού δηλαδή μιλήσει για τον ποιητικό λόγο, τις στροφές, τις αντιστροφές και τα επαναλαμβανόμενα μετρικά σχήματα, στρέφεται προς το ρητορικό λόγο –*πολιτική λέξις*– και την ανομοιομορφη μετρική του οργάνωση (*Π.Δημ.λεξ.* 50 –Usher,1974:430):

ἢ δὲ [πολιτικὴ λέξις] περιπεπλανημένα μέτρα καὶ ῥυθμοὺς ἀτάκτους ἔμπεριλαμβάνουσα καὶ μήτε ἀκολουθίαν αὐτῶν φυλάττουσα μήτε ὁμοζυγίαν μήτ' ἄλλην ὁμοιότητα τεταγμένην μηδεμίαν εὐρυθμὸς μὲν ἔστι καὶ εὐμετρος, ἐπειδὴ διαπεποικίλται μέτροις τε καὶ ῥυθμοῖς τισιν, οὐ μὴν ἔρρυθμὸς γε οὐδὲ ἔμμετρος, ἐπειδὴ οὐχὶ τοῖς αὐτοῖς οὐδὲ κατὰ ταῦτα ἔχουσι.

Αλλά και από τις συγκεκριμένες αναλύσεις χωρίων του Θουκυδίδη, του Πλάτωνα, ή του Δημοσθένη αποδεικνύεται η αντίληψη του Διονυσίου για τη συνεχή χρήση ανόμοιων μετρικών ποδών στον έντεχνο πεζό λόγο. Το σημαντικό βέβαια είναι ότι οι ιχνηλατημένες ακολουθίες μέτρων δεν συνιστούν κανένα γνωστό «ρυθμό» λυρικής ποίησης, ώστε, μολοντί υπάρχει κάποια μελωδική οργάνωση, τα χωρία δεν συγχέονται με στίχους μελικού κειμένου. Η αριστοτελική διάκριση ποίησης και πεζογραφίας παραμένει σταθερή. Ο Κικέρων (*Or.* 57.195), αναπτύσσοντας τη βασική ιδέα του Αριστοτέλη, γράφει σχετικά:

Ego autem sentio omnes in oratione esse quasi permixtos et confusos pedes, nec enim effugere possemus animaduersionem, si semper isdem uteremur, quia nec numerosa esse, ut poema, neque extra numerum, ut sermo uulgi, esse debet oratio.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Αριστοτέλης παρομοιάζει τον περιοδικό λόγο με τη λυρική αντιστροφή για να περιγράψει μια συνταγματική δομή στην οποία τα μέρη (:στίχοι) ενσωματώνονται συσχετικά και το σύνολο αποτελεί μιαν ευδιάκριτη ενότητα· νεότεροι ωστόσο φιλόλογοι πιστεύουν πως η παρομοίωση αυτή εξυπνοεί μια μετρική οργάνωση των τμημάτων, κώλων, στο εσωτερικό της περιόδου, ότι δηλαδή τα κώλα εκπροσωπούν στον πεζό λόγο ό,τι και οι στίχοι στον ποιητικό (Blass,1901:27-32· de Groot, 1921:45-62). Ήδη ο Κικέρων (*Or.* 60.203), καθώς και ο Κοϊντιλιανός (*Inst. or.* 9.4.61· πρβλ.9.4.66), ενώ δήλωναν πως η μετρική οργάνωση μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε οποιοδήποτε τμήμα των προτάσεων του

πεζού κειμένου, έδιναν συγχρόνως ιδιαίτερη έμφαση και έκταση στη συγκεκριμένη μετρική μορφή που έπρεπε να έχουν οι φράσεις-καταλήξεις (*clausulae*) των νοηματικών ενοτήτων. Η ιδέα για τη μετρική οργάνωση της αρχής και του τέλους των περιόδων του πεζού λόγου απαντάται στον Αριστοτέλη, όπως έχει προαναφερθεί. Θα ήθελα εδώ, πριν προχωρήσω στο επόμενο επιμέρους αντικείμενο –τις διαδοχικές προτάσεις από αρχαίους κριτικούς για τη χρήση αναγνωρίσιμων μετρικών μονάδων στην πεζογραφία– να παραθέσω μια φράση του de Groot (1921:18) που, νομίζω, τοποθετεί στη σωστή του βάση το πρόβλημα της σχέσης ρυθμού, μέτρου και περιόδου:

Auch [von Aristoteles] wird nicht gesagt, dass jede rhythmische Prosa periodisiert ist, nur sagt er, dass jede Periode rhythmisch ist, aber das Wort metrisch gebraucht er nicht.

157

Ο Αριστοτέλης και οι μετα-αριστοτελικοί: μετρικοί πόδες στο ρυθμικό πεζό λόγο

Η αριστοτελική θέση για τη ρυθμική πρόζα και οι παρα-θέσεις των μετα-αριστοτελικών κριτικών σχηματίζουν ένα σύστημα που θεμελιώνεται σε μια σειρά από συσχετικές διαφοροποιήσεις και αλληλοπροσδιορισμούς. Η συσχετική δομή του συστήματος είναι ακόμα περισσότερο έκτυπη στο υποσύστημα της θεωρίας των μετρικών ποδών που μπορούν να χρησιμοποιηθούν στον πεζό λόγο. Η πρόταση του Αριστοτέλη καθορίζει τόσο τη θέση του μετρικού συντάγματος στο πεζό κείμενο, όσο και το είδος του. Το είδος προσδιορίζεται με βάση τη διάκριση της πεζογραφίας από την ποίηση: οι ρυθμοί (ή μέτρα) που οι ακροατές τα ταυτίζουν με τον ποιητικό λόγο, είναι ακατάλληλοι για τον πεζό λόγο (*Ρητ.* 3.8.1408b30-31: *διό ρυθμὸν δεῖ ἔχειν τὸν λόγον, μέτρον δὲ μή· ποίημα γὰρ ἔσται*). Και όμως προσφέρεται και δεύτερη αιτιολογία (*Ρητ.* 3.8.1408b32-1409a1):

ΡΥΘΜΟΣ	ΠΟΥΣ	ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ
ἡρῶος	(δάκτυλος (-υ)),	σεμνός, αλλά ακατάλληλος για λεκτική ἁρμονία ¹¹
(ἰαμβικός)	ἰαμβος (υ-)	θυμίζει κοινή ομιλία
(τροχαϊκός)	τροχαῖος (-υ)	ελαφρός, χορευτικός: κορδακικότερος

11. Υπάρχει κάποιο πρόβλημα με τη χειρόγραφη παράδοση στο σημείο αυτό, αλλά το νόημα δεν είναι προβληματικό: «ακατάλληλος για αρμονικό πεζό λόγο».

Εδώ ο Αριστοτέλης φαίνεται να καθορίζει την καταλληλότητα ή όχι του μέτρου με βάση την καθημερινή ομιλία: η ακαταλληλότητα, λόγου χάριν, του ιαμβικού μέτρου διασαφηνίζεται επιπρόσθετα με τη φράση: *δεῖ δὲ σεμνότητα γενέσθαι καὶ ἐκστήσαι*, φράση που πιθανότατα συνδηλώνει –μαζί με την προηγούμενη, *διὸ μάλιστα πάντων τῶν μέτρων ἰαμβεῖα φθέγγονται [οἱ πολλοί] λέγοντες*– πως η ενσωμάτωση ιαμβικού μετρικού συντάγματος θα ήταν ανώφελη, αφού αυτό δεν θα ξεχώριζε από τα άλλα πεζά (άμετρα) συμφραζόμενα. Είναι όμως εμφανές ότι ο φιλόσοφος έχει στο νου του συγκεκριμένα είδη ποιήσεως: την επική ποίηση (*ἥρως*), την τραγωδία (*ἴαμβος*) και την κωμωδία (*τροχαῖος*).

Ο μετρικός πους ο οποίος προτείνεται από τον Αριστοτέλη ως ο αρμοδιότερος για να χρησιμοποιηθεί σε πεζό λόγο, είναι ο *παιάν* (ή *παιών*). Έχει δύο μορφές: ο πρώτος παιάν (-υυ) είναι κατάλληλος για την αρχή των νοηματικών ενοτήτων, ενώ ο δεύτερος (υυ-) για το τέλος. Παράλληλα λοιπόν με την κατάλληλη μετρική μονάδα καθορίζεται και η τοποθέτηση των μετρικών συνταγμάτων μέσα στο πεζό κείμενο:

158

ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ	ΡΥΘΜΟΣ	ΠΟΥΣ
ρυθμική	(<i>παιωνικός</i> : [Πλουτάρχου] <i>Π.μουσ.</i> 1143d1)	<i>παιάν πρῶτος</i> (-υυ) <i>παιάν δεύτερος</i> (υυ-)

Ενώ όμως ο Αριστοτέλης από τη μια μεριά αιτιολογεί τη χρησιμότητα του παιάνα με το γεγονός ότι ο πεζογράφος Θρασύμαχος τον είχε πρώτος αξιοποιήσει στους λόγους του, από την άλλη ανατρέπει το επιχείρημα, όταν για να δώσει παραδείγματα χρήσης αυτού του μετρικού πόδα, παραθέτει στίχους του ποιητή Σιμωνίδη (*Ρητ.* 3.8.1409a2-17). Ουσιαστικότερη αιτιολόγηση φαίνεται να ενυπάρχει στην εξήγηση που ο φιλόσοφος παρέχει για την επιλογή του ενός ή του άλλου είδους παιάνα: «επειδή πρέπει να διαφοροποιείται η αρχή από το τέλος» στις ολοκληρωμένες νοηματικές ενότητες, η μακρόχρονη συλλαβή καθιστά τον πρώτο παιάνα κατάλληλο για την αρχή, και τον δεύτερο για το τέλος –το κριτήριο δηλαδή είναι το σαφές «κλείσιμο» του κάθε νοηματικού συνόλου. Ίσως κάποια ιδέα για τη σύσταση αυτή του Αριστοτέλη σχετικά με την αυτοτελή διάθρωση των ενοτήτων του πεζού λόγου, να μας προσφέρει η παραδοσιακή μελωδική ανάγνωση των περικοπών του Ευαγγελίου από τους σημερινούς ιερείς, ιδίως ως προς την έναρξη και την κατάληξη των περιοδικών οργανώσεων. (Η τελετουργική αυτή απαγγελία μάλλον θα πλησιάζει εκείνη του ασιανικού τύπου, την οποία κατηγορούσε –σύμφωνα με τον Κικέρωνα (*Or.* 8.27, 18.57)– ο Δημοσθένης.)

Το αριστοτελικό κείμενο αφήνει εδώ ένα κενό: γιατί αναφέρονται μόνον ο *ἥρως*, ο *ἴαμβος*, ο *τροχαῖος* και ο *παιάν*, και όχι ο «κρητικός», ο «τρίβραχος», ο «πυρρίχιος» κ.λπ.; Σημαίνει άραγε ότι μόνο αυτοί οι πόδες χρησιμοποιούνταν στα ρητορικά κείμενα έως τότε ή ακόμα και στην κοινή ομιλία; Νομίζω ότι δεν πρέπει να προχωρήσουμε σε τέτοια προβληματική. Έχω δείξει πως η αναφορά στα τρία πρώτα είδη μέτρων βασίζεται στην αντιδιαστολή ποιητικού και πεζού λόγου, εφόσον αυτά παραπέμπουν σε συγκεκριμένα λογοτεχνικά ποιητικά είδη, και το ίδιο συμβαίνει και με το τέταρτο είδος, τον παιάνα, που εγκρίνεται, γιατί ακριβώς δεν χρησιμοποιούνταν σχεδόν καθόλου στην ποίηση¹² και χρησιμοποιούνταν ήδη στην πεζογραφία. Για όλους τους

12. Ο πρώτος και δεύτερος (=τέταρτος) παιάν χρησιμοποιήθηκαν σπάνια στην ποίηση βλ. Σιαός, 1931:184.

υπόλοιπους πόδες λέει ο Αριστοτέλης (*Ρητ.* 3.8.1409a7-8): *οί μὲν οὖν ἄλλοι διὰ τε τὰ εἰρημένα ἀφετέοι, καὶ διότι μετρικοί.* Δηλαδή, επειδή χρησιμοποιούνται στην ποίηση. Το μετρικός εδώ ισοδυναμεί με το «ποιητικός», όπως και στην αρχική φράση, την οποία έχω ήδη παραθέσει (*Ρητ.* 3.8.1408b30-31): *διὸ ῥυθμὸν δεῖ ἔχειν τὸν λόγον, μέτρον δὲ μὴ ποίημα γὰρ ἔσται.* Τέλος, είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Γοργίας και ο Ισοκράτης, ενώ χαρακτηρίζονται ως ρήτορες που γράφουν σε ένα στιλ «παθητικό», που προκαλεί «ενθουσιασμό», *διὸ καὶ τῆ ποιήσει ἤρμοσεν ἔνθεον γὰρ ἢ ποιήσις* (*Ρητ.* 3.7.1408b18-19), ούτε αναφέρονται καν ούτε υπάρχουν παραθέματα λόγων τους στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο, στο οποίο ο Αριστοτέλης πραγματεύεται τον ρυθμικό πεζό λόγο. (Εκτεταμένα παραθέματα από τον Πανηγυρικό του Ισοκράτη υπάρχουν στο κεφάλαιο, στο οποίο γίνεται η πραγματεύση του περιοδικού λόγου.)¹³

Σε μεταγενέστερους θεωρητικούς βρίσκουμε είτε κάποια προσκόλληση στην αριστοτελική υπόδειξη για τη χρήση του *παιάνα* στην αρχή και το τέλος των περιόδων, όπως στον [Δημήτριο] –στον οποίο η μόνη παρέκκλιση είναι ότι και ο *σπονδεῖος* (—) και ο *ἀνάπαιστος* (υυ-) αντενδείκνυνται (*Π.ερμ.* 117,189)– είτε σύσταση χρησιμοποίησης –κατά το μάλλον ή ήττον– όλων των μέτρων σε διάφορες θέσεις της περιόδου. Ο Κικέρων, παραδείγματος χάριν, (ο οποίος συγγέει τις αριστοτελικές έννοιες *ῥυθμός* και *περίοδος* –βλ. Wilkinson, 1970:138-39), δέχεται ακόμα και τη χρήση της τροχαϊκής διποδίας (*dichoreus* :–υ–υ) αρκεί να γίνεται διακριτικά (*Or.* 63.213-15). Επιπλέον προτείνει τη χρησιμοποίηση του κρητικού ποδός (–υ–), του ιάμβου, του τρίβραχου (υυυ), του δακτύλου, του σπονδείου, του δοχμίου (υ–υ–) και, φυσικά, του πρώτου και δεύτερου παιάνα. Θεωρεί επίσης ότι μετρικά συντάγματα είναι κατάλληλα όχι μόνο στην αρχή των περιόδων, αλλά και στις φραστικές τους μονάδες, και στα κώλα, και πολλές φορές είναι σκόπιμοι οι συνδυασμοί δύο, ακόμα και τριών ποδών από το τέλος. Έτσι το μελωδικό αποτέλεσμα είναι ικανοποιητικό, εάν, για παράδειγμα, ένας ιάμβος ή ένας τρίβραχος βρίσκονται στον προτελευταίο πόδα και ακολουθούνται από ένα τροχαίο ή ένα σπονδείο, οπότε οι τέσσερις-πέντε τελευταίες συλλαβές μιας ενότητας πεζού κειμένου θα σχηματίζουν μετρικό σύνταγμα με τη μορφή: υ–υ ή υυυ– (*Or.* 64.218) και με τη μορφή: υ–ή υυυ–υ αντίστοιχα, εφόσον η εντελώς τελευταία συλλαβή είναι «αδιάφορη» (*Or.* 64.217).¹⁴

Ο Κοϊντιλιανός που, όπως δηλώνει (*Inst.or.* 9.4.87-88), ακολουθεί τις θεωρίες και την πρακτική του Θρασυμάχου, του Αριστοτέλη, του Εφόρου, του Θεοδέκτη, του Θεοφράστου, του Διονυσίου του Αλικαρνασσεά, και κυρίως του Κικέρωνα, ολοκληρώνει και συστηματοποιεί εντυπωσιακά τις έρευνες για τη χρήση μετρικών ποδών στον πεζό λόγο (*Inst.or.* 9.4.45-116). Επιμένει και αυτός στη δυνατότητα της μετρικής οργάνωσης οποιουδήποτε τμήματος της περιόδου, αρκεί οι πόδες που σχηματίζονται να μην αποτελούν στίχο ποιήματος (*Inst.or.* 9.4.72-78). Στην εξέταση των φράσεων-καταλήξεων (*clausulae*) (όπως άλλωστε σε όλο το τέταρτο κεφάλαιο του ενάτου βιβλίου του εγχειριδίου του, όπου διερευνά την *numerosa oratio*) ακολουθεί γενικά τη γραμμή του Κικέρωνα (Leeman,

13. Στην αρχή του τρίτου βιβλίου της *Ρητορικής* το ύφος του Γοργία χαρακτηρίζεται ως ποιητικό: *διὰ τοῦτο ποιητικῆ πρώτῃ ἐγένετο λέξις, ὅσον ἢ Γοργίου* (3.1.1404a25-26).

14. Όσο, βέβαια, αφορά την πρακτική των θεωριών αυτών, ο Grube (1965:185) παρατηρεί σωστά: «Like all ancient critics he [Cicero] analyzes prose-rhythm by reducing it to metrical feet, a quite unsatisfactory process except at the beginning or end of a clause.»

1963:308-10) και την τελειοποιεί. Εάν ο σπονδείος, λόγου χάριν, είναι ο τελευταίος πους, οι δυνατοί συνδυασμοί είναι οι ακόλουθοι (*Inst.or.* 9.4.97-101):

ΠΡΟΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΚΑΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΠΟΔΑΣ				ΜΕΤΡΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΚΑΤΑΛΗΞΗΣ		
κρητικός	(-υ-)	και	σπονδείος	(--)	: -υ --	(+)
τριβραχυσ	(υυυ)	και	σπονδείος	(--)	: υ υ υ --	
ανάπαιστος	(υυ-)	και	σπονδείος	(--)	: υ υ ---	
ιάμβος	(υ-)	και	σπονδείος	(--)	: υ- --	
παλιμβάκχειος	(--υ)	και	σπονδείος	(--)	: -- υ --	
παιάν	(-υυυ)	και	σπονδείος	(--)	: -υ υ υ --	
σπονδείος	(--)	και	σπονδείος	(--)	: ---	(-)

160

Η ιεραρχία είναι αξιολογικά κατιούσα: η πρώτη clausula είναι η καλύτερη δυνατή, η τελευταία απαράδεκτη. Το κριτήριο δεν είναι απολύτως σαφές: οι βραχύχρονες συλλαβές καλό είναι να μετριάσουν τις συνεχείς μακρόχρονες. Παράλληλα όμως υπάρχουν και λεπτομερέστερες υποδιαίρεσεις: ο πρώτος συνδυασμός μπορεί να πραγματώνεται είτε με δύο λέξεις, *criminiis causa*, ή με μία, *archipiratae*. Στην περίπτωση αυτή οι δύο λέξεις είναι προτιμότερες, «διότι μεσολαβεί κάποιος ελάχιστος, <λανθάνων>, χρόνος (*latens tempus*), όπως συμβαίνει με την τομή στη μέση των στίχων» (*Inst.or.* 9.4.97-98).¹⁵

Γενικότερες ταξινομήσεις ως προϋπόθεση του ρυθμικού πεζού λόγου

Οι ταξινομήσεις όμως αυτές που αφορούν τις μετρικές μονάδες οι οποίες ενδείκνυνται ή αντενδείκνυνται για χρήση στον πεζό λόγο, αποτελούν υποσυστήματα ευρύτερων συσχετικών κατηγοριοποιήσεων. Έχει υποστηριχθεί ότι ο Θεόφραστος είναι εκείνος που πρώτος ανέπτυξε την θεωρία για τους τρεις χαρακτήρες της λέξεως /*genera dicendi*, αλλά το βέβαιο είναι ότι η συστηματοποίηση αυτή είναι διαδεδομένη στα χρόνια του Κικέρωνα (Kennedy, 1963: 278-83). Στο εγχειρίδιο *Rhetorica ad Herennium* εμφανίζεται με σαφήνεια για πρώτη φορά η θεωρία για τα τρία είδη ύφους (Carplan 1954:252).

ΧΑΡΑΚΤΗΡΕΣ

μεγαλοπρεπής ή άδρως ή ύψηλός
μέσος ή μικτός ή γλαφυρός
ισχνός ή ταπεινός

vs.
vs.
vs.

ΠΑΡΕΚΒΑΣΕΙΣ Η ΥΠΕΡΒΟΛΑΙ

ψυχρός
κακόζηλος
ξηρός

ή (*Rh.a.Her.* 4.11-16):

15. Ο Wilkinson έχει γράψει σημαντικές σελίδες για τα ακανθώδη προβλήματα της θεωρίας για το ρυθμικό πεζό λόγο, αλλά και για την εφαρμογή του από αρχαίους συγγραφείς και κριτικούς, και νεότερους φιλόλογους. Είναι χαρακτηρισικό πώς τελειώνει το κεφάλαιο που πραγματεύεται τα μετρικά συντάγματα στην αρχή και τα μέσα των προτάσεων (1970:152): «Laurand's conclusion is that 'it is impossible to find the application of definite rules, or even of very distinct preferences, in the beginning or the middle of sentences'; and that is as far as I think we can safely go for the present»

GENUS

<i>grave</i> ή <i>sublime</i>	vs.	<i>sufflatum</i>
<i>mediocre</i>	vs.	<i>dissolutum</i>
<i>attenuatum</i> ή <i>subtile</i>	vs.	<i>exile</i> ή <i>aridum</i> .

Έτσι, ενώ για τον Αριστοτέλη η θεωρία του ρυθμικού πεζού λόγου αποτελεί μέρος της πραγμάτευσης του ύφους στο τελευταίο βιβλίο της *Ρητορικής*, για τους μεταγενέστερους κριτικούς η ανάπτυξη θεμάτων, όπως η επιλογή του λεξιλογίου, η διάρθρωση των φράσεων, η χρήση σχημάτων κ.λπ., υπάγεται στην ταξινόμηση κατά «χαρακτήρα»: το ύφος του κάθε «χαρακτήρα» συζητιέται χωριστά, οπότε άλλα μετρικά συντάγματα ενδείκνυνται για τον «μεγαλοπρεπή» λόγο, άλλα για τον «μέσο» και άλλα για τον «ισχνό». Στα εγχειρίδια του [Δημητρίου] *Περί ερμηνείας*, του [Κικέρωνα] *Rhetorica ad Herennium* και του Ερμογένη *Περί ιδεών* η ταξινόμηση αυτή είναι ιδιαίτερα εμφανής. Στο τελευταίο το φαινόμενο φτάνει σε ακραίες διαστάσεις. Τα διαφορετικά μετρικά συντάγματα εξετάζονται κάτω από τις κατηγορίες *κῶλα* (:τμήματα περιόδων), *συνθήκαι* (:τοποθέτηση των λέξεων, φραστικά συντάγματα) και *ἀναπαύσεις* (:φραστικές καταλήξεις) οι οποίες αποτελούν τμήματα ανάλυσης κάθε τύπου ρητορικού ύφους (*καθαρόν, σεμνόν, τραχύ, περικαλλές, γοργόν, γλυκύ, ἀφελές*, κ.λπ.). Οι «συνθήκες», λόγου χάριν, *τῆς σεμνῆς λέξεως* μπορούν να είναι «δακτυλικές» ή «αναπαιστικές» ή «παιωνικές», κάποτε «ιαμβικές», και κυρίως «σπονδειακές»· οι «αναπαύσεις» πρέπει να αποτελούνται από μακρές συλλαβές, ώστε να είναι *βεβηκῶς ὁ ῥυθμός*, να σχηματίζονται «δισπόνδριοι» ή «επίριτοι» και να αποφεύγεται οπωσδήποτε ο «τροχαίος» (Rabe, 1913: 251-54).

161

Η περίπτωση του Κικέρωνα είναι περισσότερο σύνθετη, διότι εκτός από τους «χαρακτήρες» η πραγμάτευση του ύφους καθορίζεται και από συστηματοποιήσεις, στη διαμόρφωση των οποίων συνέβαλε επιπρόσθετα η επίκαιρη διαμάχη μεταξύ Ασιατών και Αττικών, μια διαμάχη που ήταν και πολιτική, αφού αφορούσε τους συγκλητικούς ρήτορες. Πάντως, μολονότι στο *De oratore* πιο διακριτικά (Leeman, 1963: 121) και στον *Orator* πιο έντονα (Kennedy, 1972: 254-55) η διαίρεση σε τρεις «χαρακτήρες» προσδιορίζει τη συζήτηση του ρυθμικού πεζού λόγου, τα κείμενα του Κικέρωνα δεν εμφανίζουν την τυποποίηση εγχειριδίου, όσο και αν η απαρίθμηση μετρικών ποδών τείνει να μετατρέψει το κείμενο σε κατάστιχο. Ο Κοϊντιλιανός, παρόλο που και συγγράφει εγχειρίδιο και θαυμάζει απεριόριστα τον Κικέρωνα, παραμένει ο πλέον αριστοτελικός στα όσα γράφει για τη ρυθμική πρόζα και τα μετρικά συντάγματα στον πεζό λόγο, αφού σε άλλο τμήμα της *Institutio oratoria* συζητάει τους «χαρακτήρες» (12.10) και σε άλλο το ύφος (8 και 9)· έτσι αποφεύγεται από αυτόν και η σύνδεση αττικοασιανικών απόψεων για το ύφος με την πραγμάτευση του ρυθμικού πεζού λόγου (Kennedy, 1972: 502).

Ο Κοϊντιλιανός εξετάζει το ύφος ακολουθώντας τη διάρθρωση με βάση τις τέσσερις *virtutes dicendi*, που κάνει ο Κικέρων στο *De oratore*. Ο Αριστοτέλης πραγματεύεται στην *Ρητορική* το αντικείμενο *ἀρεταί τῆς λέξεως*· ο Θεόφραστος όμως είναι εκείνος ο οποίος απομόνωσε μερικές από αυτές τις «αρετές» και τους έδωσε τη μορφή συστήματος (Solmsen, 1931:242):

16. Ο Κικέρων δεν παρέχει λατινικό ανάλογο της *ἐκλογῆς ὀνομάτων*, αλλά πραγματεύεται την κυριολεκτική ή μεταφορική χρήση των μεμονωμένων λέξεων σε αντίθεση με την επόμενη διαίρεση, την *conlocatio*, την εξέταση των λέξεων σε συνάρτηση μεταξύ τους.

ΑΡΕΤΑΙ ΤΗΣ ΛΕΞΕΩΣ

ἑλλητισμός
σαφές
πρέπον
κατασκευή ἢ κεκοσμημένον:
ἐκλογή ὀνομάτων
ἁρμονία ἢ σύνθεσις
σχήματα

VIRTUTES DICENDI

latinitas ἢ latine
explanatio ἢ plane
decorum ἢ apte
ornatio ἢ ornatum:
— — — — 16
conlocatio ἢ composition
lumina.

162

Κάτι ανάλογο παρατηρεῖται και με τον μεταγενέστερο του Κικέρωνα Διονύσιο Αλικαρνασσεά. Στα κριτικά του δοκίμια για σπουδαίους αττικούς πεζογράφους η ανάλυση ακολουθεῖ ένα σύστημα «αρετών», πιο εκτεταμένο και πολύπλοκο από αυτό που πρότεινε ο Θεόφραστος (Bonner,1939:18· Martin,1974:249)· ουσιαστικά όμως όλες οι αξιολογικές αποτιμήσεις και περιγραφές της επίδοσης του κάθε κρινόμενου συγγραφέα σε σχέση με συγκεκριμένες «αρετές», έχουν ήδη προκαθορισθεί από ένα ευρύτερο σύστημα ιεράρχησης των συγγραφέων με βάση τους τρεις «χαρακτήρες» (πρβλ. Bonner,1939:13-24· Kennedy,1972:358-60· Martin,1974:333). Ακόμα και στο δοκίμιό του *Περί συνθέσεως ὀνομάτων* προϋπάρχει ένας ιδεατός «κανόνας», μια αξιολογική ιεράρχηση των συγγραφέων, των οποίων τα χωρία αναλύονται για να ιχνηλατηθούν φαινόμενα του ύφους και ιδίως της ρυθμικής οργάνωσης του πεζού λόγου. Η αξιολόγηση ενός χωρίου του Ηγησία, του προτύπου των Ασιαστών, είναι ενδεικτική. Ο Διονύσιος δεν κάνει ανάλυση ευφωνικών σχηματισμών, μετρικών συστημάτων κ.τ.δ., αλλά χρησιμοποιεί υποτιμητική γλώσσα στην εισαγωγή του για το χωρίο του Ηγησία: ύστερα από το χωρίο του Ηγησία παραθέτει απλά κάποιους στίχους από τον Όμηρο· τέλος, δογματικά καταλήγει στη βίαιη απόρριψη ενός ρήτορα που στοχεύει να έχει «ευγενείς ρυθμούς» σαν να ήταν επικός ποιητής, αλλά πραγματοποιεί «ταπεινούς» (*Π.συνθ.ον.* 18 –Usher, 1985: 140-49).

Η αξιολογική γλώσσα της αρχαίας κριτικής

Η ανάλυση του πεζογραφικού ύφους του Ηγησία από τον Διονύσιο Αλικαρνασσεά μας οδηγεί στον πυρήνα μιας γενικότερης προβληματικής: τη ρητορική της ίδιας της κριτικής. Η αξιολογική αυτή γλώσσα σχετίζεται άμεσα με τις συστηματικές διακρίσεις που αφορούν τη θεωρία του ρυθμικού πεζού λόγου και χαρακτηρίζεται από μια εμφανή τυποποίηση.

Σε ένα σημαντικό χωρίο τού *Περί συνθέσεως ὀνομάτων* (17 –Usher, 1985: 122-24) ο Διονύσιος συνδέει συνεκδοχικά τη γλώσσα, τη μουσική και τον έντεχνο λόγο:

Ἐπει δὲ καὶ τοὺς ῥυθμοὺς ἔφην οὐ μικρὰν μοῖραν ἔχειν τῆς ἄξιωματικῆς καὶ μεγαλοπρεποῦς συνθέσεως, ἵνα μηδεὶς εἰκῆ με δόξῃ λέγειν ῥυθμοὺς καὶ μέτρα μουσικῆς οἰκεῖα θεωρίας εἰς οὐ ῥυθμικὴν οὐδ' ἔμμετρον εἰσάγοντα διάλεκτον, ἀποδώσω καὶ τὸν ὑπὲρ τούτων λόγον. Ἔχει δ' οὕτως· πᾶν ὄνομα καὶ ῥῆμα καὶ ἄλλο μόριον λέξεως, ὃ τι μὴ μονοσύλλαβόν ἐστιν, ἐν ῥυθμῶ τιμι λέγεται.

Ο συσχετισμός της ποίησης και της μουσικής και η περίπου μαγική γοητεία τους αποτελούν κοινό τόπο στα αρχαία κείμενα. Ο Ισοκράτης μιλάει για ρητορικούς λόγους, των οποίων οι συγγραφείς χρησιμοποιούν ποιητικές τεχνικές για να προκαλέσουν *ψυχαγωγία* στους ακροατές (Rademacher, 1951: 172,181). Στην *Πολιτεία* (397b6-398d10) ο Πλάτων παραδέχεται πως μια συζήτηση σχετικά με την παιδευτική επίδραση της ποίησης αναγκαστικά θα συμπεριλάβει και τις μουσικές αρμονίες. Ο Αριστείδης Κοϊντιλιανός (2ος αι. μ.Χ.) στο *Περί μουσικής* (1.13-29) αναπτύσσει «ρυθμική θεωρία», δηλαδή εντάσσει στο σύγγραμμά του την πραγμάτευση των φθόγγων, των συλλαβών, των μετρικών ποδών. Ο Martianus Capella (5ος αι. μ.Χ.), ο οποίος έχει υπόψη του το έργο του Αριστείδη, ενσωματώνει και αυτός την εξέταση των μετρικών ποδών στο ένατο κεφάλαιο (966-τέλος) «Harmonia» (η μούσα της μουσικής) του βιβλίου του *De nuptiis Mercurii et Philologiae*.

Αξιολογικές ταξινομήσεις: φθόγγοι

Ο ρυθμός όμως για τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά δεν παράγεται μόνο με τη μεταφορά μουσικών και ποιητικών στοιχείων στο πεζογράφημα, αλλά προϋπάρχει στη φωνητική διάσταση των λέξεων. Ήδη στον πλατωνικό *Κρατύλο* υποστηρίζεται ότι οι φθόγγοι εκφράζουν αυτό που συμβαίνει με τα όργανα της ομιλίας, τη γλώσσα και το στόμα (427b-c):

‘Ότι δὲ ὀλισθαίνει μάλιστα ἐν τῷ λάβδα ἢ γλῶττα κατιδῶν [ὁ ὄνοματοθέτης], ἀφομοιῶν ὠνόμασε τὰ τε «λεῖα» καὶ αὐτὸ τὸ «ὀλισθαίνειν» καὶ τὸ «λιπαρόν» καὶ τὸ «κολλῶδες» καὶ τᾶλλα πάντα τὰ τοιαῦτα. Ἡ δὲ ὀλισθαίνουσης τῆς γλῶττης ἀντιλαμβάνεται ἢ τοῦ γάμμα δύναμις, τὸ «γλισχροῦν» ἀπεμμήσατο καὶ «γλυκῦ» καὶ «γλοιῶδες». . . . τὸ δ’ ἄλφα τῷ «μεγάλῳ» ἀπέδωκε, καὶ τῷ «μήκει» τὸ ἦτα, ὅτι μεγάλα τὰ γράμματα .

Ο Διονύσιος θεμελιώνει την αισθητική αξιολόγηση των φωνηέντων σε μια φυσιολογική αιτιολογία: καλύτερο ήχο έχουν εκείνα τα γράμματα, που για την προφορά τους ανοίγουμε τελείως το στόμα μας και η πνοή βγαίνει ελεύθερα (*Π.σ.ον.* 14 –Usher,1985:94-96):

Τούτων [τῶν φωνηέντων] δὴ κράτιστα μὲν ἔστι καὶ φωνὴν ἡδίστην ἀποτελεῖ τὰ τε μακρὰ καὶ τῶν διχροῶν ὅσα μηκύνεται κατὰ τὴν ἐκφορὰν, ὅτι πολὺ ἤχειται χρόνον καὶ τὸν τοῦ πνεύματος οὐκ ἀποκόπτει τόνον · χεῖρω δὲ τὰ βραχέα ἢ βραχέως λεγόμενα, ὅτι μικρόφωνα τε ἔστι καὶ σπαδονίζει τὸν ἦχον. Αὐτῶν δὲ τῶν μακρῶν πάλιν εὐφωνότατον μὲν τὸ «α», ὅταν ἐκτείνηται · λέγεται γὰρ ἄνω φερομένου πρὸς τὸν οὐρανόν. . . . Τῶν δὲ βραχέων οὐδέτερον μὲν εἴμορφον, ἦττον δὲ δυσειδές τοῦ «ε» τὸ «ο» · διίστησι γὰρ τὸ στόμα κρεῖττον θατέρου καὶ τὴν πλῆγὴν λαμβάνει περὶ τὴν ἀρτηρίαν μᾶλλον.

Ετσι κατασκευάζει ένα σύστημα ταξινόμησης των φθόγγων με κριτήριο, όπως δηλώνει ο ίδιος (*Π.σ.ον.* 15 –Usher,1985:108), και τη χρονική διάρκεια (βραχύχρονο/μακρόχρονο), αλλά και τον ήχο (κακή/καλή ακουστική εντύπωση):

(+) θετική δείξη

αρνητική δείξη (-)

ΦΩΝΗΝΤΑ

κράτιστα,
 ᾱ, η, ω, ῡ, ῑ: φωνήν ἠδίστην
 α: εὐφωνότατον
 η: δεύτερον
 ω: τρίτον
 ι: ἔσχατον

ο, ε: οὐδέτερον εὐμορφον,
 δυσειδές

164

ΣΥΜΦΩΝΑ

κρείττω τῶν ἁπλῶν
 ζ,ξ,ψ : [συμφώνων], μείζονα,
 ἐγγίζειν τοῖς τελείοις
 ζ: ἠδύνει τὴν ἀκοήν
 ξ: τῶν ὁμογενῶν γενναιότατον
 λ: ἠδύνει τὴν ἀκοήν
 ρ: τῶν ὁμογενῶν γενναιότατον
 κράτιστα ὄσα τῶ
 θ,φ,χ: πνεύματι πολλῶ λέγεται
 μ,ν: μέσως
 δεύτερα ὄσα
 β,γ,δ: μετρίως [λέγεται]
 ἄχαρι, ἀηδές,
 σ: πλεονάσαν σφόδρα λιπεῖ
 κάκιστα ὄσα
 ρ,π,τ: ψιλῶς [λέγεται]

Αξιολογικές ταξινομήσεις: συλλαβές και μετρικοί πόδες

Π αρόμοιες φυσιολογικές εξηγήσεις υπάρχουν και σε άλλους κριτικούς. Ο Κοϊντιλιανός, για παράδειγμα, μιλάει για περισσότερο ή λιγότερο κακόχη χασμωδία ως εξής (*Inst.or.* 9.4.33-34):

praecipuus tamen erit hiatus earum [litterarum] quae cauo aut paulo maxime ore efferuntur. E planior littera est, i angustior, ideoque obscurius in his uitium.

Ωστόσο αυτό που συμβαίνει συνήθως είναι ότι οι κριτικοί ξεετάζουν την αισθητική ποιότητα των φθόγγων μέσα σε συμφραζόμενα που δεν αφορούν μεμονωμένους φθόγγους, αλλά συλλαβές, και μάλιστα μετρικές συλλαβές. Ο Διονύσιος, όπως είδαμε παραπάνω, ταξινομεί αξιολογικά όλους τους φθόγγους. Μια τέτοια όμως συστηματοποίηση θεμελιώνεται σε μιαν αντίληψη για την ποιότητα των συλλαβών, όπως αυτή προκαθορίζεται από τη λειτουργία τους μέσα στις μετρικές μονάδες. Αφού δηλαδή πρώτα κατασκευάστηκε μια αξιολογική συσχετική οργάνωση που αφορούσε μουσικούς και

μετρικούς ρυθμούς, ορισμένες βασικές αρχές αυτού του συστήματος επεκτάθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν πρωτίστερα για μια αξιολογική φωνητική οργάνωση.

Στον [Δημήτριο] υπάρχει επίσης διατυπωμένο το θεμελιώδες αξιολογικό κριτήριο: *φύσει γάρ τὸ μεγαλεῖον ἢ μακρὰ* [κατάληξη των προτάσεων] (*Π.ερμ.* 2.31). Αυτό το «εκ φύσεως» δίνεται ως εξήγηση για την προτροπή του Αριστοτέλη να χρησιμοποιούν οι πεζογράφοι τον δεύτερο παιάνα στο τέλος. Μεταξύ της *Ρητορικής* και του *Περί ερμηνείας* μεσολαβούν παραπάνω από τρεις αιώνες, και αυτό που διαφοροποιεί τα δύο κριτικά κείμενα σχετικά με την εξέταση του ύφους, είναι ότι στο μεταγενέστερο η χρήση των μετρικών συνταγμάτων καθορίζεται ανάλογα με τον «χαρακτήρα» του κειμένου. Στο ίδιο τμήμα του κειμένου του [Δημητρίου], όπου γίνεται λόγος για τον «μεγαλοπρεπή χαρακτήρα», συναντάμε τη φόρμουλα των κριτικών που αφορά τη μακρόχρονη συλλαβή και που περιλαμβάνει τα ενδεικτικά: *μακρότης, μῆκος, μέγεθος* ὅλα συνώνυμα, δίχως καμιά άλλη σημασιακή αξία εκτός από τη ρητορική επίταση:

σχεδὸν γὰρ ὅλως τὸ μεγαλοπρεπὲς ἐν πᾶσι αὐτῶ [Θουκυδίδη] ποιεῖ
ἢ τοῦ ῥυθμοῦ μακρότης (2.40)

τὸ μεγαλοπρεπὲς μὲν ἐκ τῆς μακροῦς [συλλαβῆς] λαμβάνει [ὁ παιῶν] (2.41)

ποιεῖ δὲ καὶ τὰ μήκη τῶν κῶλων μέγεθος (2.44)

τὸ γὰρ ταχέως ἀποσιωπᾶν εἰς κῶλον βραχὺ κατασμικρύνει τὴν τοῦ
λόγου σεμνότητα (2.44).

Εδώ βέβαια παράλληλα με τη χρήση των μετρικών συνταγμάτων ενδείκνυται και η χρήση μακρόχρονων φραστικών συνταγμάτων, αλλά είναι προφανής ο συνεκδοχικός συσχετισμός των δύο. (Πιο πάνω αναφέρθηκαν συναφείς απόψεις του Ερμογένη σχετικά με το «σοβαρό ύφος».) Και αν προστεθούν τα επίθετα *μεγαλοπρεπής, ἀξιωματικός, εὐγενής, γενναῖος* σχηματίζεται το αξιολογικό περιεχόμενο της μακρόχρονης συλλαβής, του ηρωικού ποδός, ορισμένων μουσικών ρυθμών, τελικά του υψηλού ή μεγαλοπρεπούς χαρακτήρα, όπως αυτό καθορίζεται όχι μόνο σε εγχειρίδια (π.χ. *Περί ερμηνείας*), αλλά και σε πολυπλοκότερα κριτικά κείμενα (π.χ. εκείνα του Διονυσίου Αλικαρνασσεά και το *Περί ύφους* του [Λογγίνου]).

Το επίθετο *σεμνός* εκφέρεται συνωνυμικά με τα προηγούμενα τα οποία δηλώνουν μια «σοβαρή» μετρική μονάδα ή μουσική αρμονία ή λογοτεχνικό ύφος. Στον πλατωνικό *Φαίδρο* (244d1) εξηγείται πώς η παλαιότερη λέξη *οἰονοῖστικὴ* μεταβλήθηκε σε *οἰωνιστικὴ* με τη μεταβολή του «ο» στο «σεμνό ω»: οι νεότεροι ομιλητές θέλησαν να κάνουν επισημότερη τη συλλαβή –επομένως και τη λέξη– μετατρέποντας το βραχύχρονο φθόγγο σε μακρόχρονο (*τῶ «ω» σεμνύνοντες οἱ νέοι*). Στην *Ρητορική* (3.8.1408b32) ο ρυθμός που βασίζεται στο ηρωικό (δακτυλικό) μέτρο, χαρακτηρίζεται από τον Αριστοτέλη ως «σεμνός». Τρεις αιώνες αργότερα ο Κικέρων (*Orator* 64.216) θεωρεί ότι ο σπονδαίος δεν αντενδείκνυται για χρήση στον πεζό λόγο, αφού με την επισημότητά του (*grauitas*) αναπληρώνει πιθανές μετρικές ελλείψεις. Και προς το τέλος του πρώτου μ.Χ. αιώνα ο Κοϊντιλιανός συνοψίζει επιγραμματικά τη σχέση του χρόνου της μετρικής συλλαβής με το ύφος του λόγου (*Inst.or.* 9.4.83):

Horum pedum nullus non in orationem uenit, sed quo quiue sunt temporibus pleniore longisque syllabis magis stabiles, his grauiorem faciunt orationem, breues celerem ac mobilem.

Τα συγγράμματα του Διονυσίου αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα αφενός ευαίσθητης και προσεκτικής ανάλυσης λογοτεχνικών κειμένων, και αφετέρου αξιολογικής και τυποποιημένης κριτικής. Καθώς στο *Περί συνθέσεως ονομάτων* (17 – Usher, 1985:122-30) ιχνηλατείται το νοηματικο-αισθητικό αποτέλεσμα (ο τεχνικός όρος είναι *δύναμις*) που επιφέρουν οι φθόγγοι πρώτα, οι συλλαβές έπειτα, τέλος οι συνδυασμοί των συλλαβών σε μετρικές μονάδες, κατασκευάζεται ένα άλλο σύστημα που αφορά την ποιοτική ιεράρχηση των *ρυθμῶν*. Στο παρακάτω διάγραμμα οι κριτικοί όροι ταξινομούνται σε συνεκδοχικά ζεύγη διπολικών αντιθέσεων, ενώ οι αστερίσκοι σημαδεύουν ποιοι από αυτούς χαρακτηρίζουν τους αντίστοιχους μετρικούς πόδες:

166

ΡΥΘΜΟΙ

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΤΩΝ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΩΝ

	(+)	(-)	(+)	(-)	(+)	(-)	(+)	(-)
	ἄξιωματικός, εὐγενής	ἀγενής	μεγαλοπρεπής, ὑψηλός	ταπεινός	ἀνδρώδης	θηλυκός, μαλακός	σεμνός	ἄσεμνος, ἀηδής
υ̣ υ̣ πυρρίχιος	-	-	-	*	-	-	-	*
— σπονδεῖος	*	-	-	-	-	-	*	-
υ̣ - ἰάμβος	*	-	-	-	(*)	-	-	-
- υ̣ τροχαῖος		*	-	-		*	-	-
υ̣ υ̣ χορεῖος	-	*	-	*	-	-	-	*
— μολοττός	*	-	*	-	-	-	-	-
υ̣ - υ̣ ἀμφίβραχος	-	-	-	-	-	*	-	*
υ̣ - ἀνάπαιστος	-	-	*	-	-	-	*	-
- υ̣ δάκτυλος	-	-	-	-	-	-	*	-
- υ̣ κρητικός	*	-	-	-	-	-	-	-
— βακχεῖος	-	-	-	-	*	-	*	-
υ̣ — ὑποβάκχειος	*	-	*	-	-	-	-	-

Στη βάση της η ὅλη ταξινομία παράγεται συσχετικά από τη θεμελιώδη αντίθεση:

μακρόχρονο (+) vs. βραχύχρονο (-),

ενώ οι συγκεκριμένες αποτιμήσεις αποτελούν κοινούς τόπους της ρητορικής της κριτικής. Μόνο ο έπαινος του δακτυλικού ποδός εκφεύγει από την τυπική ορολογία, ενώ ο τροχαῖος είναι ο μόνος πους ο οποίος δεν χαρακτηρίζεται καθαυτόν, αλλά σε συνάρτηση με τον ἰάμβο: *μαλακώτερος θατέρου [τοῦ ἰάμβου] καὶ ἀγεννέστερος*. Η τυπική κατηγοριοποίηση οδηγεί μοιραία σε απλουστεύσεις. Έτσι, αφού για τον Διονύσιο ο Θουκυδίδης είναι ένας πεζογράφος του οποίου η *λέξις*, ἄρα και η *σύνθεσις*, είναι

μεγαλοπρεπής, η παρακάτω περιγραφή της ρυθμικής υπόστασης ενός χωρίου από τον «Επιτάφιο» δεν μπορεί παρά να παρουσιάζεται ως μια σειρά από «αξιωματικούς, ευγενείς, σεμνούς» ρυθμούς (Π.σ.ον.18 –Usher,1985: 132- 34):

1ο κώλον: 3 σπονδείοι + 1 ανάπαιστος + 1 σπονδείοις + 1 κρητικός

2ο κώλον: 2 υποβάκχειοι +1 κρητικός + 2 υποβάκχειοι + μια περισσευόμενη βραχεία συλλαβή (ύφ' ἧς τελειοῦται τὸ κῶλον)

3ο κώλον: 1 κρητικός (που για να μετρηθεί έτσι ο Διονύσιος διαβάζει τη λέξη *καλόν σαν καλῶν*) + 1 ανάπαιστος + 1 σπονδείοις + 1 ανάπαιστος + 2 δάκτυλοι + 2 σπονδείοι + μια περισσευόμενη βραχεία συλλαβή- *κατάληξις*.

167

Η αξιολογική γλώσσα της κριτικής της μουσικής και του ρυθμικού πεζού λόγου

Στο δοκίμιό του *Περί της Δημοσθένους λέξεως* ο Διονύσιος συγκρίνει την ακουστική εντύπωση του πεζού λόγου του Θουκυδίδη και του Λυσία με την ακουστική εντύπωση μουσικής ορισμένου ύψους (2 –Usher, 1974:244):

$$\frac{\text{ἡ Λυσίου λέξεις}}{\text{ἡ Θουκυδίδου λέξεις}} : \frac{\text{νήτη}}{\text{ὑπάτη}}$$

Η *νήτη*, δηλαδή η κατώτατη, είναι όρος που δηλώνει ή τη χορδή που παράγει την ψηλότερη νότα, ή την ίδια τη νότα, ενώ η *ὑπάτη* δηλώνει ή τη χορδή που δίνει την χαμηλότερη νότα, ή τη χαμηλότερη μουσική νότα (Μιχαηλίδης, 1982:222-23,332-33). Εάν παραφράζαμε το χωρίο, θα μπορούσαμε ίσως να πούμε πως ο Διονύσιος χαρακτηρίζει το ύφος του Λυσία «οξύτονο», ενώ του Θουκυδίδη «βαρύτονο». Στο *Περί συνθέσεως ονομάτων* (21 –Usher 1985: 168) ο Διονύσιος χρησιμοποιεί τους μουσικούς όρους σε αντιστοιχία προς τους τρεις χαρακτήρες του πεζογραφικού ύψους:

$$\begin{array}{l} \text{μουσική} : \quad \text{ὑπάτη} \quad \text{μέση} \quad \text{νήτη} \quad [\text{χορδή}] \\ \text{πεζογραφία} : \quad \text{αὔστηρά} \quad \text{εὐκρατος} \quad \text{γλαφυρά} \quad [\text{σύνθεσις}] \end{array}$$

Στο ίδιο κεφάλαιο ο Διονύσιος διατυπώνει την προβληματική του κριτικού της λογοτεχνίας, ο οποίος αναγκάζεται να καταφύγει σε μεταφορικές εκφράσεις, προκειμένου να ταξινομήσει σε κατηγορίες το ύφος:

Ἐγὼ μέντοι κυρίους ὀνόμασιν οὐκ ἔχων αὐτὰς συνθέσεις προσαγορεῦσαι
ὡς ἀκατονομάστους μεταφορικοῖς ὀνόμασι καλῶ τὴν μὲν αὔστηράν,
τὴν δὲ γλαφυράν, τὴν δὲ τρίτην εὐκρατον.

Η δηλωμένη αδυναμία του κριτικού είναι απατηλή στο βαθμό που η ύπαρξη ειδικών τεχνικών όρων δεν θα άλλαζε το γεγονός ότι οι κατηγοριοποιήσεις είναι, ούτως ή άλλως,

φορτισμένες αξιολογικά. Στην πραγματικότητα η χρησιμοποίηση των ανωτέρω ουδέτερων μουσικών όρων είναι δυνατή για τον κριτικό λογοτεχνικών κειμένων, διότι προϋπάρχει μια μακρά παράδοση αξιολογικής κριτικής της μουσικής.

Ο συσχετισμός της ποίησης (και επομένως και της «ποιητικής» πεζογραφίας) και της μουσικής ως πολιτιστικών εκφράσεων που διαθέτουν μια μαγική δύναμη, είναι κοινός τόπος της αρχαίας κριτικής (Halliwell, 1986: 189-90). Ο Πλάτων στο τρίτο βιβλίο της *Πολιτείας* και ο Αριστοτέλης στο όγδοο βιβλίο των *Πολιτικών* πραγματεύονται την επίδραση που έχουν οι μουσικοί ρυθμοί στην ψυχή των ακροατών, το *ἦθος τῶν ἁρμονιών*. Οι απόψεις των δύο φιλοσόφων φαίνεται ότι ήταν επηρεασμένες από τις ιδέες του μουσικού του πέμπτου π.Χ. αιώνα Δάμωνα σχετικά με την ανάγκη αντίδρασης προς τη νεοτεριστική μουσική που υποτίθεται ότι οδηγούσε σε ηθική χαλάρωση (Anderson, 1968). Σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις για τη μουσική η κατηγορία του αισθητικού και του ηθικού ταυτιζόταν απόλυτα: η θετική ταξινομία περιλαμβάνει ό,τι σχετίζεται με την παλαιότερη πολιτιστική παράδοση, τη θρησκεία και την πολεμική γενναιότητα, ενώ στην αρνητική βρίσκεται ό,τι συνδέεται με την ηδονή, τη διασκέδαση, την ερωτική απόλαυση, τη «γυναικεία αδυναμία». Στην αρνητική ταξινομία κατατάσσονται και αρμονίες ή μουσικά όργανα που θεωρούνται πως έχουν εισαχθεί στην Ελλάδα, (π.χ. η λυδική αρμονία, το μουσικό όργανο *πηκτίς*, κ.λπ.), ενώ στη θετική αξιολογική ταξινομία ανήκουν τα συντηρητικά και παραδοσιακά στοιχεία (π.χ. η δωρική αρμονία, η λύρα). Μια μέση θέση, δηλαδή μαρκαρισμένη εν μέρει θετικά (+) και εν μέρει αρνητικά (-), καταλαμβάνουν αρμονίες που δεν είναι παραδοσιακά ελληνικές, αλλά που η αναγκαιότητά τους τις κάνει αποδεκτές (π.χ. η φρυγική αρμονία που χρησιμοποιήθηκε στον διθύραμβο και σχετίζεται με τον Διόνυσο και οργιαστικούς χορούς [πρβλ. Αριστ. Πολ. 1342a2 κ.ε.]).

Για τις αρμονίες λοιπόν χρησιμοποιείται ένα όνομα που καθορίζει τη γεωγραφική και φυλετική προέλευση, ενώ για το ἦθος των αρμονιών μια γλώσσα που συχνά θυμίζει το τυπικό λεξιλόγιο της αξιολόγησης των μετρικών ρυθμών:

ΑΡΜΟΝΙΑΙ

ΗΘΟΣ ΑΡΜΟΝΙΩΝ

(+)
δωρική,
δωριστί

- * μόνη ελληνική (Πλάτ. *Λάχης* 188d)
- * ὁ . . . Πλάτων . . . τὴν δωριστί ὡς πολεμικοῖς ἀνδράσι καὶ σώφροσιν ἁρμόζουσαν εἴλετο ([Πλουτάρχου] *Π.μουσ.* 1136e)
- * μέσως δὲ καὶ καθεστηκότως [ἀκούοντας διατίθεσθαι] (Αριστ. *Πολ.* 1340b)
- * στασιμωτάτης οὔσης καὶ μάλιστα ἦθος ἐχούσης ἀνδρεῖον (Αριστ. *Πολ.* 1342b)
- * ἢ . . . δώριος ἁρμονία τὸ ἀνδρῶδες ἐμφαίνει καὶ μεγαλοπρεπές (Ηρακλείδης ο Ποντικός σε Αθήναιο, *Δειπν.* 624d)
- * τὸ μεγαλοπρεπές καὶ ἀξιωματικὸν ἀποδίδωσιν ([Πλούταρχος] 1136d)
- * ἐπεὶ . . . πολὺ τὸ σεμνὸν ἐστὶν ἐν τῇ δωριστί, [ὁ Πλάτων] ταύτην προτιμήσεν ([Πλούταρχος] 1136f)

ΑΡΙΑΔΝΗ

(+) αιολική, αϊολίς ή ὑποδώριος	* ὄρωντας αὐτοὺς τὸν ὄγκον καὶ τὸ προσποίημα (:μίμηση) τῆς καλοκαγαθίας ἐν τοῖς τῆς ἁρμονίας (:αἰολίδος) ἤθεσιν (Ηρακλείδης Ποντικός σε Αθήναιο 625a)
(+/-) φρυγική, φρυγιστί	* ‘Ο...Σωκράτης (διάβαζε:Πλάτων)...τὴν φρυγιστί μόνην καταλείπει μετὰ τῆς δωριστί (Αριστ. Πολ. 1342a) * ἐνθουσιαστικούς [δοκεῖ ποιεῖν τοὺς ἀκούοντας] (Αριστ. Πολ. 1340b) * ἄμφω [ἢ φρυγιστί ἁρμονία καὶ ὁ αὐλός] γὰρ ὄργιαστικά καὶ παθητικά (Αριστ. Πολ. 1342b)
(-) ιωνική, ἰαστί ή ὑποφρυγιστί	* μαλακαὶ καὶ συμποτικαὶ τῶν ἁρμονιῶν [ἢ ἰαστί καὶ λυδιστί] (Πλάτ. Πολ. 398e) * μαλακωτέρας [ἀκούοντας διατίθεσθαι] τὴν διάνοιαν (Αριστ. Πολ. 1340b)
(-) λυδική, λυδιστί	Βλ. το παραπάνω λήμμα
(-) μιξολυδιστί	* θρηνώδεις ἁρμονία [μιξολυδιστί καὶ συντονολυδιστί] ... ἄχρηστοι γὰρ καὶ γυναιξίν, ἃς δεῖ ἐπεικεῖς εἶναι, μὴ ὅτι ἀνδράσιν (Πλάτ. Πολ. 398e) * ὀδυρτικωτέρας καὶ συνεστηκότας [ἀκούοντας διατίθεσθαι] (Αριστ. Πολ. 1340b) * ἢ μιξολύδιος παθητικὴ τίς ἐστὶ ([Πλούταρχος] 1136d)

169

Στα παραπάνω χωρία διαγράφεται ευκρινώς ένα αξιολογικό σύστημα¹⁷ το οποίο θεμελιώνεται στην αντίθεση μεταξύ δωρικής (+) και λυδικής (-) αρμονίας¹⁸ και έχει ενδιάμεσο ὄρο την φρυγική αρμονία. Έχουν ωστόσο διασωθεῖ κείμενα για τη μουσική –όπως τα *Αρμονικά* του θεωρητικού Αριστοξένου, μαθητή του Αριστοτέλη– στα οποία οι ηθικές αποτιμήσεις είναι ή περιορισμένες ή ανύπαρκτες.

Ενα ιδιαίτερα σημαντικό κείμενο για τη μουσική –το αντίστοιχο θα ἔλεγα των κριτικών συγγραμμάτων του Διονυσίου– είναι το *Περί μουσικής* του Αριστείδη Κοϊντιλιανού (πιθανώς τρίτος αι. μ.Χ.).

17. Το σύστημα αυτό των αρμονιών δεν είναι πλήρες, διότι λείπει η ὑπολυδική και επίσης διότι η λυδική ταυτίζεται με την ιωνική, αλλά η εξέταση του θέματος γίνεται με βάση τις πληροφορίες που παρέχουν κυρίως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης και όχι οι ἁρμονικοί.

18. Ο Αριστοτέλης (Πολ. 1290a) διακρίνει ως τα δύο θεμελιώδη είδη αρμονιών την δωρική και την φρυγική.

Σε αυτό γίνεται συζήτηση και για τους φθόγγους της γλώσσας (όπου τῶν συμφώνων τὸ κάλλιστον εἶναι το ταῦ) και για τους μετρικούς πόδες (όπου ο δάκτυλος είναι ο σεμνότερος ἀπάντων). Παράλληλα με τον επιστημονικό, μαθηματικό λόγο υπάρχει και ο λόγος που πηγάζει από τις μυστικές αστρονομικές θεωρίες του πλατωνικού *Τιμαίου*. Όλα αυτά είναι συνδυασμένα με μια μιμητική θεωρία, σύμφωνα με την οποία το ανάλογο προκαλεί το ανάλογο (η ανάλογη χορδή προκαλεί τον ανάλογο ήχο και αυτός προκαλεί το ανάλογο συναίσθημα στην ψυχή του ακροατή). Οι θεωρητικές απόψεις του Αριστείδη ως προς τη σχέση μεταξύ μουσικών ήχων, γλωσσικών φθόγγων, συλλαβών, μετρικών ποδών και αρμονιών θεμελιώνονται στη διπολική αντίθεση:

/αρσενικό/ vs. /θηλυκό/.

170

Η αντίθεση αυτή είναι γενετική μιας σειράς αντιθέσεων που παρουσιάζονται ως συσχετικοί λόγοι (αναλογίες):

$$\frac{\text{ἀρρενότης}}{\text{θηλύτης}} : \frac{\text{βαρύτης}}{\text{δξύτης}} : \frac{\text{ἐπιμήκεις ῥυθμοὶ (μέτρα)}}{\text{βραχεῖς ῥυθμοὶ (μέτρα)}} : \frac{\text{δώριος τρόπος}}{\text{λύδιος τρόπος}} .$$

Οι μουσικοί και οι κριτικοί

Στο *Περί ιδεῶν* του Ερμογένη –ενός κριτικού, ο οποίος ενσωματώνει στο έργο του τις προγενέστερες απόψεις για τη ρητορική τέχνη– απαντούν πληροφορίες για διαμάχες θεωρητικών της μουσικής και της λογοτεχνίας (Rabe, 1913: 223). Οι μουσικοί πιστεύουν ότι, όπως η ακρόαση μουσικής δίχως λόγια χαροποιεί ή λυπεί τις ψυχές των ακροατών, παρόμοια η ψυχαγωγική επίδραση του λόγου δεν εξαρτάται από το σημασιακό περιεχόμενο (*ἔννοια*), αλλά από τη φωνηματική οργάνωσή του, τη μελωδικότητα και το ρυθμό. Βρίσκονται έτσι στους αντίποδες εκείνων των θεωρητικών που, όπως ο Πλάτων, απορρίπτουν τη μουσική δίχως λόγια –*μέλος...καὶ ῥυθμὸς ἄνευ ῥημάτων* (*Νόμ.* 669d)– με αιτιολογία την ασάφεια μιας τέτοιας *ψιλῆς* μουσικής ως προς το σημαίνόμενο, δηλαδή το μιμητικό της πρότυπο. Ενώ λοιπόν για τον Πλάτωνα τα συνοδευτικά λόγια καθόριζαν το νοηματικό περιεχόμενο της μουσικής, οι μουσικοί δέχονται την ύπαρξη ενός νοήματος-αποτελέσματος της καθαρής μουσικής. Βέβαια ο ίδιος ο Πλάτων αλλού, όπως καταδείχθηκε, μιλάει για το νόημα-αποτέλεσμα, το *ἦθος*, των αρμονιών· η αντίφαση όμως αυτή αίρεται, όταν κατανοήσουμε πως το κοινό σημείο της πλατωνικής κριτικής είναι η μοραλιστική βάση. Στην περίπτωση του τραγουδιού τα λόγια καθορίζουν σαφώς εάν το πρότυπο της μίμησης είναι μια ηρωική ή ταπεινή πράξη. Και εκεί ακριβώς ἐγκείται η ανατροπή που συντελείται με τις απόψεις των *μουσικῶν*, στην αποκοπή του μοραλιστικού κριτηρίου.

Τις θεωρίες των *μουσικῶν* που αφορούν τη γλώσσα, την ποίηση και τη μουσική, καθώς και τις ιδέες τους για την επίδραση των ήχων της μουσικής και της γλώσσας διασώζουν ο [Δημήτριος] (3.176), ο Διονύσιος (*Π.Δημ.λ.* 50 –Usher, 1974: 430-32), ο Ερμογένης, αλλά και ο Ισοκράτης και ο Πλάτων· ο Αριστοτέλης, ακόμα και αν δεν

επηρεάστηκε από τις θεωρίες τους, τις αξιοποίησε εν μέρει (Halliwell, 1986: 67-68). Με τους μουσικούς φαίνεται να έχουν ταυτόσημες απόψεις, όσον αφορά τις θεμελιώδεις αρχές της πρακτικής τους, οι κριτικοί, μια άλλη ομάδα θεωρητικών της λογοτεχνίας και της μουσικής. Ο επικούρειος Φιλόδημος έρχεται σε αντιπαράθεση μαζί τους, επειδή θεωρούσαν ότι η αξία ενός ποιήματος πηγάζει από την *εὐφωνίαν* και την *σύνθεσιν* και όχι από τη σημασιακή του οργάνωση (Schenkeveld, 1968). Σε τελευταία ανάλυση η διαφωνία έγκειται στην επιλογή κριτηρίου για τον καθορισμό της αξίας ή απαξίας του κειμένου:

διάνοια ή *λόγος* (Φιλόδημος) vs. *ἀκοῆς τριβῆ* (κριτικοί).

Οι κριτικοί, στους οποίους ο Φιλόδημος αντιτίθεται, είναι οι στωικοί φιλόσοφοι Αρίστων ο Χίος, Κράτης ο Μαλλώτης, Ηρακλεόδωρος (για την ποίηση), Διογένης ο Βαβυλώνιος (για τη μουσική), και κάποιος ανώνυμος Μ[ε]ιλῆσιος (για τους γλωσσικούς φθόγγους) (Schenkeveld, 1968). Οι ίδιες βασικές ιδέες με εκείνες των μουσικών και των κριτικών εκφράζονται και από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσέα: *τὴν ἀκοὴν ἤδεσθαι πρώτοις μὲν τοῖς μέλεσιν, ἔπειτα δὲ τοῖς ῥυθμοῖς, ...* (Π.συνθ.ον. 11 –Usher, 1985: 72) *Ὁ πρώτον ἐκ τῆς ἐμμελείας, ἧς κριτήριον ἢ ἄλογος αἴσθησις* (Π.Δημ.λεξ. 50 –Usher, 1974:428).¹⁹ Όπως φαίνεται, ούτε οι κριτικοί ούτε οι μουσικοί ανήκουν σε συγκεκριμένες σχολές, αλλά μάλλον είναι θεωρητικοί και κριτικοί της λογοτεχνίας και μουσικολόγοι, τους οποίους ενώνουν κοινές δοξασίες για την ποίηση, το λογοτεχνικό (ρητορικό) πεζό λόγο και τη μουσική.

Η διαφωνία του Ερμογένη με αυτούς που ακολουθούσαν τις θεωρίες των μουσικών είναι επιφανειακή. Η μεγάλη σημασία κριτικών κειμένων, όπως αυτά του Διονυσίου και του Κοϊντιλιανού, έγκειται όχι στις συγκεκριμένες αναλύσεις, αλλά στη μετάθεση της έμφασης από το θεματικό περιεχόμενο (που είναι το κύριο αντικείμενο της κριτικής πρακτικής από την αρχαιότητα έως σήμερα) στη μορφή του λόγου, σε αυτό που κάνει το συγκεκριμένο λόγο να είναι έντεχνος. Από την άλλη πλευρά, η έκθεση των θεωριών για το ρυθμικό πεζό λόγο και των σχετικών συστηματοποιήσεων και μετασχηματισμών παρέχει μια εικόνα κάποιων τυποποιήσεων και ιδεολογικών περιορισμών κατά την αρχαιότητα. Η χρησιμοποίηση μεταφορικού λεξιλογίου δεν οφείλεται τόσο στην αδυναμία εξεύρεσης τεχνικής ορολογίας, όσο στην αξιολογική φόρτιση που αυτό προσφέρει και μολονότι η εκτενής χρήση τέτοιων κριτικών όρων εξασθενεί τη μεταφορικότητά τους (van Hook, 1905: 9-10), δεν παύουν ωστόσο να είναι ενδεικτικοί της ανάγκης για αξιολογικές κατηγοριοποιήσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι

19. Το μέλος διακρίνεται από τον ῥυθμόν (Π.Δημ.λεξ. 47). Η εναλλαγή των ὀξευτήτων ή βαρυτήτων τῶν πρώτων μορίων ή στοιχείων τῆς λέξεως συνιστοῦν το μέλος τῆς. Η μελωδική αυτή διάσταση του ὕφους επισημαίνεται από τον Διονύσιο, καθώς και η προ-λογική της γοητεία στα χωρία που εδώ παρατίθενται, αλλά ουδέποτε τεμνηριώνεται –ὡπως τεμνηριώνεται η χρονική διάσταση, μήκη και βραχύτητα, των λέξεων του πεζοῦ κειμένου– στις αναλύσεις του. Η ορολογία που χρησιμοποιεῖ ο Διονύσιος είναι σαφῶς η ορολογία των στωικών, στους οποίους αντιτίθεται ο Φιλόδημος. Πρβλ. Διον.1υσ. 11: *χρόνῳ πολλῶ και μακρῶ τριβῆ και ἀλόγῳ πάθει τὴν ἄλογον συνασκεῖν αἴσθησιν*. Ο Grube (1965:214) υποστηρίζει ότι η δηλωμένη από τον Διονύσιο αδυναμία περιγραφῆς των αἰτίων τῆς μελωδικῆς γοητείας τοῦ λόγου, σημαίνει αναγνώριση των περιορισμῶν τῆς κριτικῆς μεθόδου του. Αλλά, προφανῶς, η θεωρία για την επίδραση των ἤχων τῆς γλώσσας και τῆς μουσικῆς, των φθόγγων, ανεξάρτητα από τις σημασίες των λέξεων είναι πολύ παλιά και τυποποιεῖται ως ορολογία τῆς περιόδου των στωικῶν.

σχετικά με τη γλώσσα και τη μουσική έχουν γραφεί τεχνικά εγχειρίδια γραμματικών, όπως του Ηρωδιανού ή του Marius Victorinus (τέταρτος αι. μ.Χ.), και αρμονικών, όπως του Κλεονείδη ή του Κλαυδίου Πτολεμαίου (δεύτερος αι. μ.Χ), στα οποία οι αξιολογικές κρίσεις είτε δεν απαντούν είτε είναι ελάχιστες και δευτερεύουσες· αλλά και στη ρητορική θεωρία έχει αναπτυχθεί ένα ουδέτερο τεχνικό λεξιλόγιο σχετικά με τα σχήματα του λόγου· είναι, τέλος, αξιοπαρατήρητο ότι ο Αριστοτέλης, αντίθετα από τον Διονύσιο και τον [Λογγίνο], έχει πολύ περιορισμένο μεταφορικό λεξιλόγιο στα συγγράμματά του.

Παρά την ανάπτυξη των θεωριών για το μετρικό πεζό λόγο η σαφής διάκριση πεζογραφίας και ποίησης αποτελεί σταθερά της αρχαίας κριτικής, όπως έχει ήδη επισημανθεί. Και παράλληλα με το πνεύμα της συστηματικής ταξινόμησης που διαθέτουν οι μετα-αριστοτελικοί κριτικοί, διαπιστώνεται η αδυναμία ή η απροθυμία τους να δουν τα επισφαλή όρια των ειδών. Στον Ερμογένη η έλλειψη συσχετισμού της χρήσης μετρικών συνταγμάτων με την παράθεση στίχων γνωστών ποιητών μέσα στο ρητορικό λόγο επιβεβαιώνει την ανυποψία του κριτικού. Ο τεχνικός όρος για τα παραθέματα στίχων είναι *παραπλοκή* και η χρήση της συστήνεται σε όσους επίδοξους ρήτορες φιλοδοξούν να έχει ο λόγος τους *γλυκύτητα* (Rabe, 1913: 336-38). Αφού λοιπόν ο Ερμογένης ολοκληρώσει την έκθεσή του για την παράθεση στίχων, κατόπιν υποδεικνύει το είδος της *συνθέσεως*, της συνταγματικής δηλαδή οργάνωσης της *γλυκείας λέξεως* ως εξής:

Συνθήκη δὲ ἡδεῖα, ἥπερ καὶ καλή, δηλονότι ἡ σφόδρα ἐγγύς
ἄγουσα τὸν πεζὸ λόγον τοῦ καὶ ἔμμετρον εἶναι .

Δημοσιεύσεις στις οποίες γίνονται παραπομπές

Allen, W.S.	1973	<i>Accent and Rhythm : Prosodic Features of Latin and Greek: A Study in Theory and Reconstruction</i> (Κέμπριτζ)
Anderson, W.D.	1968	<i>Ethos and Education in Greek Music</i> (Μασαχουσέτη)
Barwick, K.	1963	«Das Problem der isokratischen Techné», <i>Philologus</i> 107
Blass, F.	1901	<i>Die Rhythmen der attischen Kunstprosa: Isokrates, Demosthenes, Platon</i> (Λιψία)
Bonner, S.F.	1939	<i>The Literary Treatises of Dionysius of Halicarnassus</i> (Λονδίνο)
	1968	«Roman Oratory», <i>Fifty Years (and Twelve) of Classical Scholarship</i> (Οξφόρδη)
Breitenbach, H.P.	1911	«The <i>De compositione</i> of Dionysius of Halicarnassus Considered with Reference to the <i>Rhetoric</i> of Aristotle», <i>CPh</i> 6
Broadhead, H.D.	1922	<i>Latin Prose Rhythm</i>
	1932	«Prose-Rhythm and Prose-Metre», <i>CQ</i> 26
Caplan, H.	1954	[<i>Cicero</i>] <i>ad Herennium : De ratione dicendi</i> (The Loeb Classical Library) (Λονδίνο)
Clark, A.C.	1909	<i>Fontes prosae numerosae</i> (Οξφόρδη)

- Cope, E.M. 1867 *An Introduction to Aristotle's Rhetoric* (Λονδίνο)
 de Groot, A.W. 1921 *Der antike Prosarhythmus* (Γκρόνινγκεν)
 1926 *La Prose métrique des anciens* (Παρίσι)
 Fowler, R. 1966 «'Prose Rhythm' and Metre», *Essays on Style and Language* (Λονδίνο)
 Grube, G.M.A. 1965 *The Greek and Roman Critics* (Λονδίνο)
 Halliwell, S. 1986 *Aristotle's Poetics* (Λονδίνο)
 Jakobson, R. 1979 *Selected Writings V: On Verse, Its Masters and Explorers* (Χάγη)
 Kennedy, G.A. 1963 *The Art of Persuasion in Greece* (Μασσαχουσέτη)
 1972 *The Art of Rhetoric in the Roman World 300 BC-AD 300* (Μασσαχουσέτη)
 Leeman, A.D. 1963 *Orationis ratio: The Stylistic Theories and Practice of the Roman Orators, Historians and Philosophers* (Άμστερνταμ)
 Martin, J. 1974 *Antike Rhetorik: Technik und Methode* (Handbuch der Altertumswissenschaft II.3) (Μόναχο)
 Matthes, D. 1958 «Hermagoras von Temnos 1904-1955», *Lustrum* 3
 Μιχαηλίδης, Σ. 1982 *Εγκυκλοπαίδεια της αρχαίας ελληνικής μουσικής* (Αθήνα)
 Pickard-Cambridge, A.W. 2 1962 *Dithyramb, Tragedy, and Comedy* (Οξφόρδη)
 Primmer, A. 1968 *Cicero numerosus: Studien zum antiken Prosarhythmus* (Βιέννη)
 Rabe, H. 1913 *Hermogenes* (Bibliotheca Teubneriana) (Λιψία)
 Radermacher, L. 1951 *Artium scriptores (Reste der voraristotelischen Rhetorik)* (Βιέννη)
 Schenkeveld, D.M. 1968 «Οι κριτικοί in Philodemus», *Mnemosyne* 21
 Σκιάς, Α.Ν. 1931 *Στοιχειώδης μετρική της αρχαίας ελληνικής ποιήσεως* (Αθήνα)
 Solmsen, F. 1931 «Demetrios und sein peripatetisches Quellenmaterial», *Hermes* 66
 1941 «The Aristotelian Tradition in Ancient Rhetoric», *AJPh* 62
 Stanford, W.B. 1967 *The Sound of Greek: Studies in the Greek Theory and Practice of Euphony* (Μπέροκλεϊ)
 Usher, S. 1974 *Dionysius of Halicarnassus: The Critical Essays, Vol. I* (The Loeb Classical Library) (Λονδίνο)
 1985 *Dionysius of Halicarnassus: The Critical Essays, Vol. II* (The Loeb Classical Library) (Λονδίνο)
 van Hook, L. 1905 *The Metaphorical Terminology of Greek Rhetoric and Literary Criticism* (Σικάγο)
 Walcot, P. 1976 *Greek Drama in Its Theatrical and Social Context* (Κάρονταφ)
 Wellek, R. 1985 «Euphony, Rhythm, and Metre», σε Wellek και Warren, A. *Theory of Literature* (Χάρμοντσγουόρθ)
 West, M.L. 1976 «W. Sidney Allen: Accent and Rhythm», *Gnomon* 48
 1987 *Introduction to Greek Metre* (Οξφόρδη)
 Wilkinson, L.P. 1970 *Golden Latin Artistry* (Κέμπριτζ)

INEQUALITIES IN THE WORK OF EL GRECO AND THEIR INTERPRETATION

175

by Nicos Hadjinicolaou

*In memory of Stella Panagopoulos,
whose presence at the lecture gave me great pleasure*

The organization of a series of lectures in honour of a distinguished art critic¹ could bring the invited art historians in the delicate or uncomfortable position of defining the limits proper to art criticism and art history, thus reviving a rather sterile paragon of the 20th century.

If, in the debate about the primacy of sculpture or of painting, Vasari (out of conviction it seems and not for reasons of tactics) declared that the controversy was futile because both arts were equally based on “disegno”, I am afraid that today a similar proposition to remove the object of dissent between art criticism and art history by claiming that both were equally based on “artistic theory” would, unfortunately, be rejected as being totally out of place.

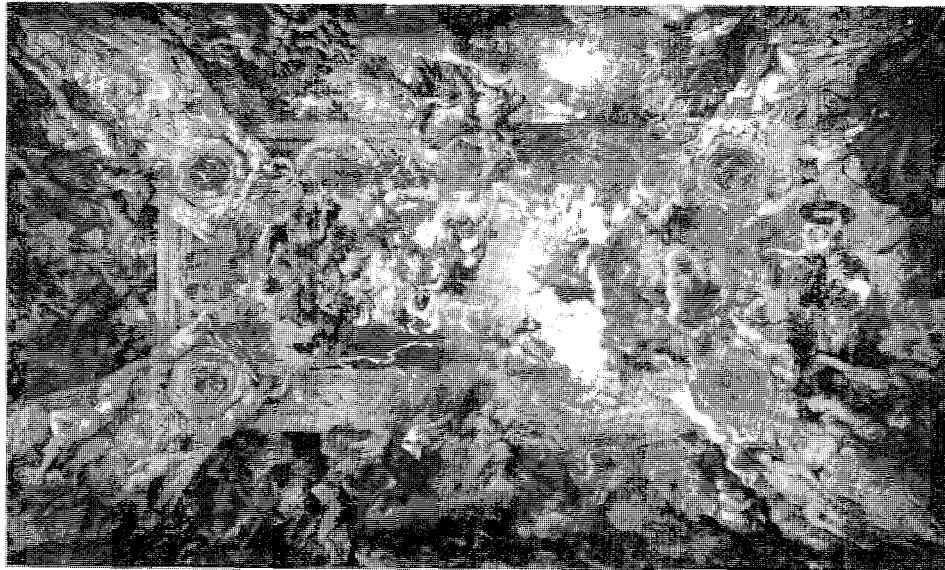
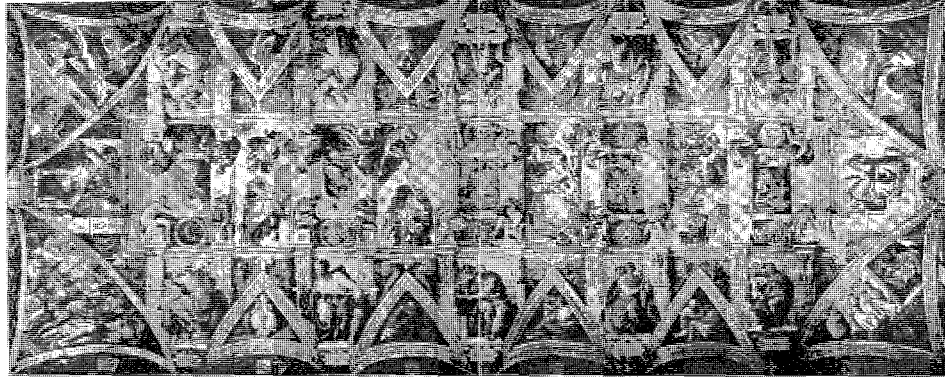
Reconciliation being, at least for the moment, impossible, an art historian might be allowed to stress what in his eyes is one of the advantages of art criticism over art history: that it takes a stand, that it takes risks, that it measures the relevance of a work for the present and for the immediate future.

It goes without saying that an art critic also judges a contemporary work under the burden of his or her knowledge of the art of the past and of the literature written about it. Yet, this does not change the fundamental fact that the appreciation of the work and the value judgements about its assumed “quality” or “validity as a statement” are elements inside a perspective looking towards the future and not towards the past.

¹ Public lecture given at the Courtauld Institute of Art, London, in November 1990 in honour of Frank Davis. The notes have been added afterwards while the text has been left practically in its original spoken form, with the exception of the last two pages which have been substantially modified and enlarged.

One of the phenomena which have exercised an enormous fascination upon me, since my first years at the University as an art history student, is that of the changes of artistic forms. It is, indeed, by a miraculous process, that the principles of construction and decoration, that a specific aesthetic ideology which pervades churches, palaces and villas with frescoes, altar-pieces and easel-paintings during the first and second decades of the Cinquecento in Rome², should be replaced one century later

176

---

² Here exemplified with the ceiling frescoes of the Cappella Sistina, painted by Michelangelo between 1508 and 1512.

(and in an equally permeating manner, encompassing the whole of the social life of the ruling classes, from architecture to furniture, from painting to public fountains, or bookbindings) by totally different aesthetic and moral principles³.

For those of us who do not believe in miracles and work as historians, the question is: how can we capture the continuous changes leading from the predominance of one system of aesthetic values to the predominance of another and, more than anything else, how do we *explain* this change, this replacement of one system by another? What are the reasons or the driving forces behind it, which make its fulfilment possible?

If we abandoned this historical perspective and moved from the large scale of “epochal” changes, encompassing many generations of artists, to the small scale of an artist’s life, the problems of formal change remain fundamentally the same. David’s *Equestrian Portrait of Count Potocki*, was painted in 1781, his *Marat* only 12 years later and his *Napoleon* in 1812.

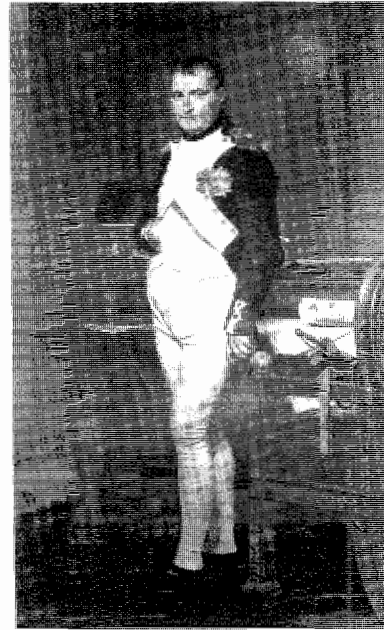
According to historical periods and, in more recent times, to the artist’s inclinations and to the demand of the market we can observe a long duration of stylistic forms, where works of art are produced as if out of a cast, or, on the contrary, short-lived aesthetic ideals, “visual ideologies” succeeding each other rapidly in time.

The difference between the macro-approach and the micro-scale of formal changes, in an individual’s personal production lies in the fact that, whereas one would not

³ As one can see (lower left page) in Pietro da Cortona’s fresco *Il Trionfo della Divina Provvidenza*, in the ceiling of the Salone of Palazzo Barberini, Rome, painted in 1638-1639.

dream of explaining the move from the Sistine ceiling to Pietro da Cortona's *Triumph of Divine Providence* through the personality of individual artists (the chronological distance is too great and too many individuals are involved), many art historians would be tempted to explain the leap from David's Count Potocki to his *Marat* and then to his *Napoleon* by referring exclusively to the artist. The temptation is indeed enormous. What is more obvious than the role of the artist for the accomplishment of formal change? But even if we kept this perspective as a legitimate basis of discussion, how would we move from this microscale of an individual's life to the macroscale of epochal changes without being obliged to consider them as the sum total of *artistic wills and individualities*?

An answer to this dilemma could be to refuse to consider an artist as an indivisible entity, in spite of so many factors which make up the unity of a human being and keep it together, and to view him or her rather as being a permanent part, consciously or unconsciously, of larger social entities and their ideals.

What one could find in each individual artist's oeuvre is less the unifying presence of a personal cachet and more a series of centrifugal forces at work, or, rather, because the word centrifugal is already misleading, the existence of different, sometimes even contradictory, units which are an integral part of different, sometimes opposed, projects or visions of the world. In a book written some twenty years ago I formulated this idea in the following manner: "As one leaf on a tree is never exactly the same as another, so surely no human being is the same as any other. However, to try to apply this platitude to art history would mean, on the one hand, transforming art historians into detectives who would try to discover the personality of each creator from his fingerprints; and on the other hand would lead them to *ignore both the determining differences between pictures produced by the same individual, and also the fact that these paintings belong to styles which are certainly different, if not conflicting. (...) The fact that pictures have been produced by the same artist does not link them together, or at least not in any way that is important for the purposes of art history*".⁴

The assumption that it is neither productive nor useful to use the artist as a point of departure for the explication of his own products, particularly if one wanted to account for their diversity, will be re-examined today.

Our subject is: inequalities in the work of El Greco and their interpretation. The accent is

⁴ *Art History and Class Struggle*, first published in French in January 1973, English translation by Louise Asmal, Pluto Press, London, 1978, p. 138 and 104.

placed on the term “inequalities” and I assume that from the perspective of a London art critic the term would be fitting for the title of an article if a certain Theotocopoulos from Iraklion, Crete, now living in Spain, were holding an exhibition of his works in one of the galleries in Bond street.

“Unequal”, “disproportionate”, “uneven” these words also inevitably imply, be it by free association, “of unequal quality”. Inequalities, disparities in the work of El Greco : already the *unity* of the work considered in its totality is thus being called in question. And through this bias also the artist in person as a unifying, all embracing force giving meaning and sense to the forms he created, asks for reconsideration. This is the starting point in spite of the fact that we are talking, as far as we can gather from the existing sources, about a forceful, stubborn character, what a psychologist would call “a strong personality”. I would go as far as to speak of a “one-sided” mind, to avoid the much too pejorative term of “monomaniac”. *How is this to be reconciled with the rest?* One-sidedness of character, inequality of the work, continuity and discontinuity: *what is their relationship?* It would be useful to start with the phenomena of *continuity* in El Greco’s oeuvre. First of all from an iconographic point of view.

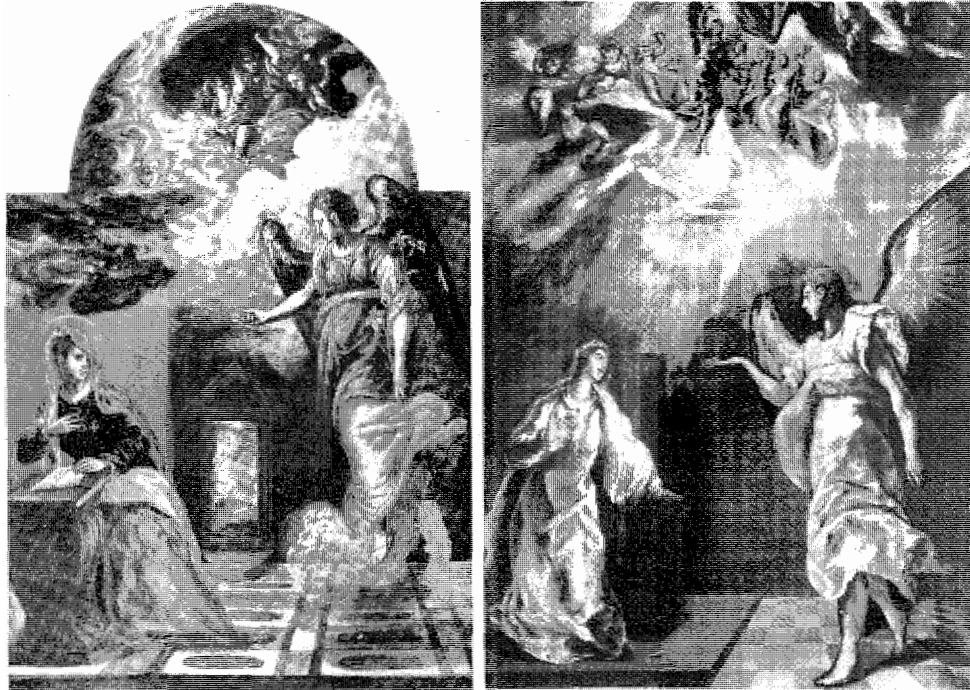
179

The analogies between these two “Dormitions”, separated in time by more than 20 years, are indeed impressive. The transformation of the two stooping apostles, Peter and Paul, on the left and on the right of the *Dormition of the Virgin* in Syros⁵ into St. Stephen

and St. Augustine in the *Burial of the Count of Orgaz*⁶; the separation into two zones, an earthly and a celestial one; the soul of the Virgin in the form of an infant held in Christ's hands on the left and the transportation of the soul of the deceased into Heaven by an angel in the Orgaz picture; the glorification in Heaven, with the Virgin at the top and the kneeling St. Thomas at her feet in the Syros picture and a triangular construction with Christ, the seated Virgin and the kneeling John the Baptist in the Santo Tomé picture; with the skies filled with apostles and angels in both cases; all these *iconographical* and *compositional* analogies denote a certain continuity of approach.

180

⁵ Discovered in 1983 by G. Mastoropoulos the icon is in the church of the Dormition of the Virgin in Ermoupolis, Syros. All authors who have written about it consider that it was painted before Theotocopoulos left Crete, at the latest at the very beginning of 1567 (see Γιώργη Στ. Μαστορόπουλου, "Ένα άγνωστο έργο του Θεοτοκόπουλου" in *Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης - Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Athens, 1983, p. 53, Μανόλης Χατζηδάκης in *Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984)*, Athens, 1985, p. 34, G. Mastoropoulos in *From Byzantium to El Greco - Greek Frescoes and Icons*, London, Royal Academy of Arts, 1987, No 63, p.190-191, Lydie Hadermann-Misguich "Le Byzantinisme du Greco à la lumière de découvertes récentes", in *Académie Royale de Belgique - Bulletin de la Classe des Beaux-Arts*, 5e série, Tome LXIX, 1987, 1-2, pp. 42-64, M. Acheimastou-Potamianou in *El Greco of Crete*, exhibition catalogue, Iraklion, 1990, p. 142-145 and Myrtili Acheimastou-Potamianou "The Dormition of the Virgin - A work of the Painter's Cretan Period" in *El Greco of Crete - Proceedings of the International Symposium on El Greco, Organised on the Occasion of the 450th Anniversary of his Birth*, Iraklion, Crete, forthcoming).

⁶ The contract with El Greco is dated 18 March 1586 and the work was finished by 20 June 1588 (see Francisco de Borja de San Román y Fernández *El Greco en Toledo*, Madrid, 1910, Documents 8 and 9).

From a formal point of view, considering both iconography and the principles of composition, the affinities between the *Annunciation* of the Modena Triptych and, say, the *Incarnation* now at the Banco Hispano Americano (a very late work unanimously accepted as being based on an original design by El Greco and completed by his son Jorge Manuel), two works separated by a chronological distance of at least forty years, are striking to the eye.

These manifestations of *continuity*, these traces left by the same Subject on the surface of many pictures can not be dismissed as inexistent. They are anchored in the universe of the individual. But the point is that this universe is not given once and for all: it is formed sometimes gradually, sometimes abruptly, in any case often changing and always *related* to other non-individual factors.

181

El Greco had obtained, before he left the island of Crete, the title of a “master” and was a renowned practitioner of icon-painting⁷. This element *could* or *could not* re-emerge later on as he became a well known painter in Italy and Spain. It disappeared completely in Italy. To such an extent that if Domenicos Theotocopoulos had died at the end of 1576 we would have been unable to connect the works he painted in Italy to the works painted by him in Crete. But the story did not end like this. Theotocopoulos lived another 38 years and elements from the artistic world of his youth reappeared during the last phase of his work in Spain. The judicious Justi remarked in his short chapter on El Greco included in his monograph on Velasquez of 1888: “old byzantine reminiscences *haunt him*...”. It is significant that Justi chose the verb “haunt” (“byzantinische Erinnerungen *verfolgen ihn*” reads the German text⁸), thus giving a dramatic dimension to this past-present relationship inside the individual. And Francisco Alcantara wrote in 1887: “He carried in his entrails ... the feeling for the highly austere byzantine painting” (“trae en sus entrañas, como pintor, el sentimiento de la austerísima pintura bizantina”⁹).

These “reminiscences” are indeed present in some of the late works painted in Spain: when we look at *Christ the Saviour* (see next page), from his last Apostolado, now in the Casa y Museo del Greco in Toledo, painted at the very end of his life (1608-1614), we can immediately perceive these reminiscences at work if we turn to a Byzantine *Christ Pantocrator* painted during the first half of the sixth century¹⁰.

Or, if one looks at *St. James Major as Pilgrim*, painted between 1587 and 1596 (property of the church of St. Nicolas, on loan to the Museum of Santa Cruz in Toledo)¹¹

⁷ See the document discovered by Maria Constantoudaki in the Venetian Archives, dated 26/27 December 1566 and published in *Thesaurismata*, vol. 12, 1975, p. 296.

⁸ Carl Justi, *Diego Velazquez und sein Jahrhundert*, Bonn, Verlag von Max Cohen und Sohn, Vol. I, 1888, p. 76.

⁹ “El Greco, precursor de Velázquez”, in *La Opinión*, Madrid, 25 October 1887, reprinted in José Alvarez Lopera, *De Ceán a Cossío: la fortuna crítica del Greco en el siglo XIX*, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1987, p. 318.

¹⁰ 84 X 45,5 cm., in the Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai.

¹¹ According to Soehner the work is a replica from El Greco’s workshop. There is quite a variety of opinion as to its dating. Pita and Camón date it sensibly earlier (1580-85), Cossío 1584-1594, Wethey ca. 1590-95, Soehner ca. 1596-1600 and Gudiol 1597-1603.

one can feel the presence of an earlier conception of art and a comparison with the *Enthroned Christ* of the church of the Chora, now Kariye Djami in Istanbul (a mosaic of c. 1315 - 1320) can easily convince us of its existence.

182

Finally, in a work like El Greco's *Resurrection of Christ*, now in the Prado (painted around 1600 - 1605), the echo of a byzantine *Transfiguration* can be perceived, as for example in a icon of an Unknown Master, painted during the second half of the 15th century, now at the Benaki Museum in Athens.

Can one draw any conclusions on the basis of these examples? There is no doubt that from the moment we look for these recurring or reappearing elements (and we can look for them so much more easily if we have the benefit of the knowledge of the artist's biography) it is indeed possible in some instances to establish their presence.

The question is : *what do we gain for our knowledge of a specific work from such findings ?*

To go back to the earlier example : since the discovery by G. Mastoropoulos of the Syros *Dormition* in 1983 as a work by El Greco and its inclusion in the artist's oeuvre, we can easily ascertain by comparison what I did above : some iconographic analogies between the two Dormitions (in fact a Dormition and an Entombment) can not be denied. Before

1983 we did not have at our disposal a similar subject painted by El Greco. But we knew enough of El Greco's biography, we knew that he was a Greek from Crete, and so Robert Byron and David Talbot Rice in their book *The Birth of Western Painting* (published by Routledge in 1930) could argue that the subject of the Byzantine *Dormition of the Virgin* was the precedent and the source of inspiration for El Greco's *Burial of the Count of Orgaz*.¹²

Is it worth noting that Domenicos Theotocopoulos' nationality, although well known from the beginnings of his stay in Italy until his death in Toledo, to the extent that it gave him his nickname, does not seem to have provoked any commentaries during his lifetime and for a century and a half thereafter as to a potential formal relationship between his work and art in Greece, of any period. Such remarks first appear in the 1870's and 1880's, a phenomenon due partly to the gradual re-evaluation of medieval and byzantine art and partly to the influence of historicism. Does it need to be added that the fact that during 300 years no one, apparently, made any remarks on the affinities of some works by El Greco (or of the *Burial of the Count of Orgaz* for that matter) with Byzantine and Post-byzantine art in general or with the subject of the Dormition of the Virgin more specifically, does not invalidate the ascertainment of such analogies later, a fortiori after the discovery of an icon painted by Theotocopoulos himself with the subject of the Dormition of the Virgin?

We can say *today* that the recurrence of certain formal or iconographic elements during the long working life of El Greco is a fact, explainable through the artist's biography but also *through the historical and social circumstances* which *permitted*, at various moments of his life, some elements of experience stored in his mind and memory *to be used* and others *not*. If the elements of continuity in El Greco's work mentioned so far are rather the

¹² See pp. 188-189 and Notes to plates 65, 66, 67 and 68.

product of external circumstances, one could add to these what seems to be more directly emerging from his *personality*. El Greco was a man with fixed ideas but we will see afterwards to what extent he was also willing to espouse, with the same fervour, different views in the course of his life. The best example for this is his conception of nature, as exemplified in his landscapes.

It is indeed worth noting that during the half-century of his working life El Greco's "painting relationship to nature" remained constant: nature offers him the starting point for a construct which serves its purposes better than a "naturalistic" representation.

From the very beginning, to the very end, from works like the representation of *Mount Sinai*

(the one now in a private collection in Vienna¹³, painted after an engraving in the early 1570's)¹⁴ to the famous *View of Toledo* (whose changing titles from *View*¹⁵ to *Landscape of Toledo*¹⁶ to *Toledo in a Storm*¹⁷ etc. demonstrate the unwillingness of onlookers to take such a "View" for granted¹⁸), painted at the very end of the 16th century¹⁹, now in the Metropolitan in New York, *what counts is not topographical exactitude*. To quote David Davies: "In both works there is a fusion of topography and creative atmosphere".²⁰ From the other *View of Mount Sinai*, painted a little earlier²¹ and forming the central panel of the reverse side of the *Modena Triptych*, to the artist's *View and Plan of Toledo*, painted in 1610-1614 (now in the Casa y Museo del Greco in Toledo), called in a *Guide to Spain and Portugal*

¹³ Since this lecture was given the work was acquired by the Historical Museum of Iraklion, Crete.

¹⁴ With the exception of Edoardo Arslan ("prodotto debolissimo" in "Cronistoria del Greco 'Madonnero'" published in *Commentari*, XV, July-December 1964, p. 216) and José Gudiol ("Obra del Greco (?)" in *El Greco*, Ediciones Polígrafa, Barcelona, 1971, p. 339, No 6 of the Catalogue) all other authors, including Wethey who changed his mind between 1962 ("Pseudo El Greco, c.1550" in *El Greco and his School*, Princeton University Press, 1962, NoX-157 of the Catalogue) and 1984 ("The only other item by El Greco that survives from Fulvio Orsini's collection is the small *View of Mount Sinai*, now in a private collection at Vienna, formerly in the Hatvany Collection at Budapest", in "El Greco in Rome and the Portrait of Vincenzo Anastagi" published in *El Greco: Italy and Spain*, Studies in the History of Art, Vol. 13, Washington, 1984, p. 174) consider this as an authentic work and identify it with the "Quadro corniciato di noce con un paese del monte Sinai, di mano d'un Greco scolaro di Titiano" mentioned in Fulvio Orsini's testament dated 31 January 1600 (see Pierre de Nolhac, "Les collections de Fulvio Orsini", in *Gazette des Beaux-Arts*, 1884, p. 433).

¹⁵ The title *View of Toledo* is used by the majority of authors, inspite of the fact that, as they themselves recognize in their text, the buildings of the city have been purposely misplaced by the artist.

¹⁶ Cossío (1908) calls the picture "Paisaje de Toledo" (in contradistinction to Ceán, Camón, Pita and others who use the term "Vista") followed by Cassou and others.

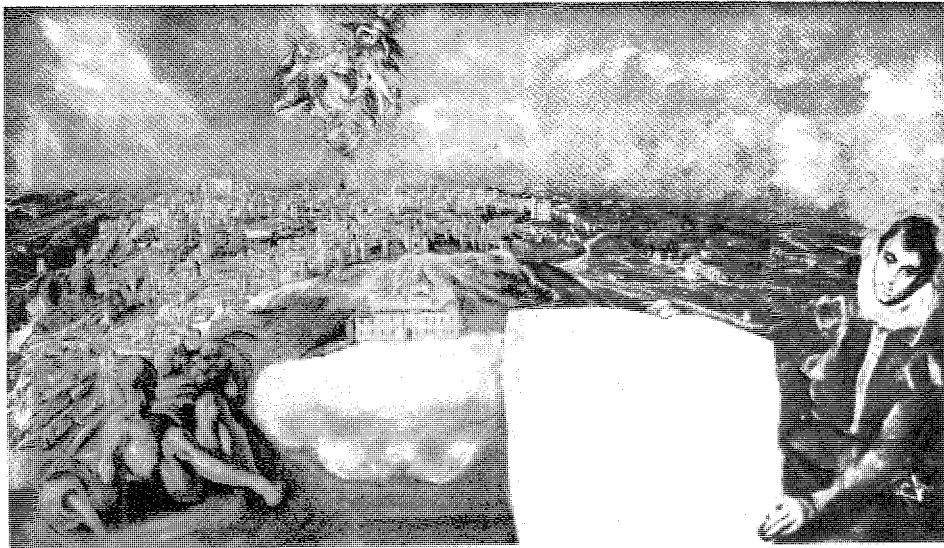
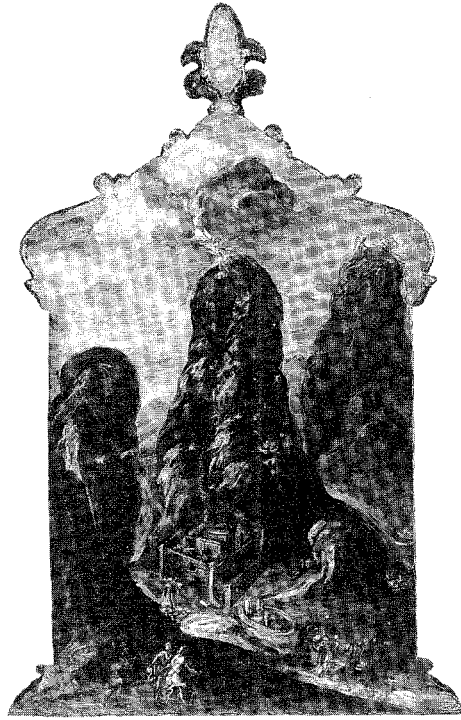
¹⁷ The earlier use of this title seems to be by Kehrer in 1914 (Hugo Kehrer, *Die Kunst des Greco*, Hugo Schmidt, München, p. 83-84 and plate 53) and was taken over by Legendre, Rutter, Ipser, Pfister and others. It is significant that A.L. Mayer gives to the same work the title "Toledo" in 1911, "Toledo im Gewitter" in 1926 and "Toledo in Gewitterstimmung" in 1931!

¹⁸ The most detailed study on the painting and the "unprecedented liberties" the artist took, was published by Jonathan Brown and Richard L. Kagan ("View of Toledo" in *Figures of Thought: El Greco as Interpreter of History, Tradition and Ideas*, Studies in the History of Art, Vol. 11, 1982, pp. 19-30). Already in 1928 Otto Grautoff denied that the picture at the Metropolitan was aiming at verisimilitude: "Auch diese Landschaft ist eine Vision" ("Die Malerei im Barockzeitalter in Frankreich und Spanien", second part of the volume *Barockmalerei in den Romanischen Ländern*, by Pevsner and Grautoff, published in the series *Handbuch der Kunstwissenschaft*, Akademische Verlagsanstalt Athenaion, Wildpark-Potsdam, 1928, p. 228.

¹⁹ According to Wethey and Gudiol. Cossío, Soehner, Pita and others place it in the first decade of the 17th century.

²⁰ David Davies, "Introduction" in the exhibition catalogue *El Greco: Mystery and Illumination*, National Gallery of Scotland, Edinburgh, 1989, p. 48

²¹ That the *Mount Sinai* of the *Modena Triptych* has been painted *before* the *Mount Sinai* now in Iraklion has, as far as I know, never been put into question. *How long before* is another matter since according to some authors (including Wethey in 1984), the work could have been painted in Crete.

of 1865 “a very curious plan of Toledo and its montes”²², what we observe is a refusal to represent nature.

In this sense what Hannah Lynch wrote in her book on Toledo, published in 1898, about El Greco in general, seems rather appropriate to describe his attitude to nature: “he worked with his mind concentrated upon the accomplishment of an ideal achievement, not as an idealist, as a materialist rather with an ideal object in view”.²³ There is something specific here that can not be explained by the simple reference to the “spirit of the times” and the beginning vogue for “ideal landscapes”.²⁴ A look at landscape backgrounds in

188

²² Henry O'Shea, *Guide to Spain and Portugal*, 3rd edition, Edinburgh, Adam and Charles Black, 1868 [1st edition : 1865], p. 463 (passage reprinted in Alvarez Lopera, *op.cit.*, p. 255).

²³ Alvarez-Lopera, p. 429.

²⁴ A comparative study of El Greco's landscapes with the Venetian tradition (Giovanni Bellini, Giorgione, Titian, Jacopo Bassano) on the one hand and with landscape painting in Rome in 1590-1600 on the other (Annibale Carracci, Paul Bril, Adam Elsheimer), as well as a juxtaposition with Vermeer's *View of Delft* (painted 44-46 years after El Greco's death) will allow us to define his own conception more precisely.

works by El Greco would even convince us of a *growing and relatively constant tendency towards abstraction*, as we can observe (see previous page) by comparing the background on the left of the *San Sebastian*, in the Cathedral of Palencia, painted around 1577-78, with the background on the left of Saint Peter in *St. Peter in Tears* in Barnard Castle, painted ten years later (around 1585-1590). These overt *simulations of nature* which simply serve the

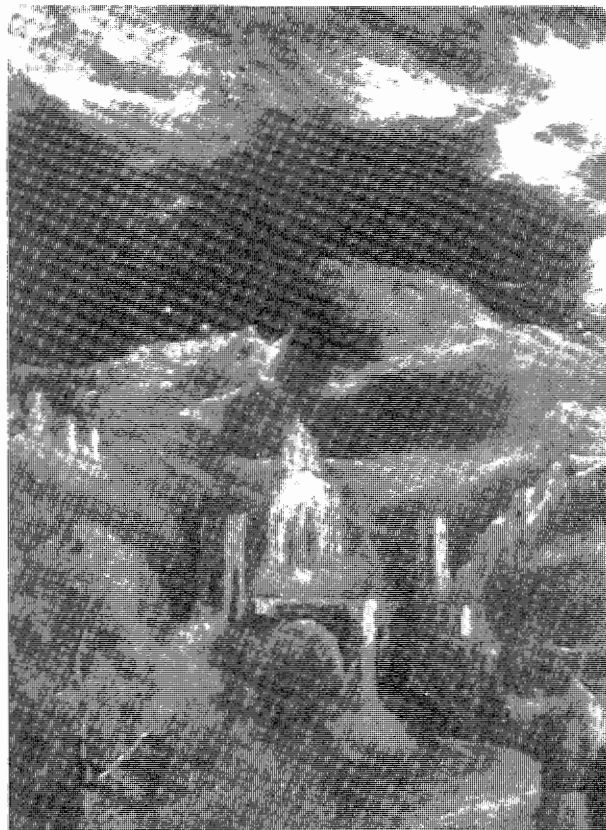
dramatic context of the work, can, eventually, move to the centre of the picture, as in the well known painting of the *Agony in the Garden* where the isolation of Christ and his abandonment by his disciples *is literally represented through a substance* (whose perception can range from a light gauze, to a cloud, to a rock formation) encircling the sleeping disciples (as one can see above, in the variant in Toledo, Ohio, with an enlarged detail next to it).

But other solutions are possible. In the later version of the subject, where El Greco *changed the format* of the picture, *moved the sleeping disciples to the foreground* (as in the Church of Santa Maria in Andújar, unanimously accepted as an original, painted around 1605-1610) *and removed the cocoon* enveloping them, the Garden of Gethemane does not become, for that matter, more “natural”: dominated by the triangular rock whose only *raison d’être* is to form an appropriate background for Christ (both for his figure as far as composition is concerned

and for his red robe as far as the colour-scheme of the whole is concerned), this is really an extremely abstract, “cerebral” representation of the Garden, more conceivable as a backdrop for a theatrical performance than as a landscape painted in the age of Titian or Domenichino.

Artificial nature: be it in the form of glimpses¹ of the background, as, on the left, in *The*

190

Agony in the Garden in Toledo, Ohio, or in the form of distant “views” as, on the right, in a detail from the *Immaculate Conception* painted in 1607-1613 for the Capilla Oballe, now in the Museum of Santa Cruz, Toledo (for which Harold Wethey writes: “Here color predominates over all, the figures being no more than disembodied visions of a heavenly realm. The landscape below has no greater sense of reality”²⁵), it is always the same principle at work.

The philosophy of this approach has been explicitly formulated by El Greco in the text written / painted on his *View and Plan of Toledo* (which Wethey perhaps misunderstood and significantly enough called “the amusing inscription”)²⁶ and it has been applied to all of his works.

This is enough evidence to stress the aspect of “continuity” in El Greco’s oeuvre. The time has come to consider the issue of “discontinuity”.

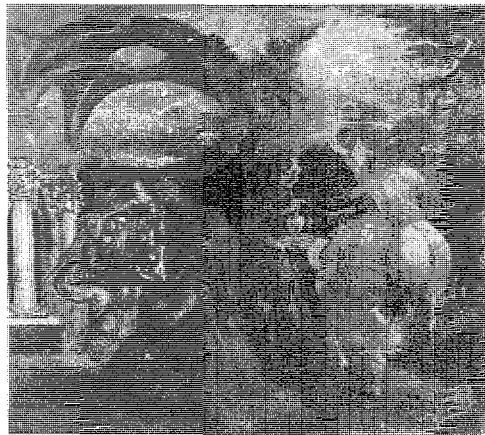
²⁵ Harold Wethey, *El Greco and his School*, *op.cit.*, Vol. II, p. 61.

²⁶ *Ibid*, p. 84.

In the work of some artists continuity seems indeed to predominate. Rubens's *Equestrian Portrait of the Duke of Lerma*, now in the Prado, and his *Portrait of Hélène Fourment with a carriage* in the Louvre, are separated by almost forty years! In spite of differences, what a marvellous continuity! If we compare this kind of steadfastness of purpose with what we observed previously in El Greco, we can perceive the difference between *organic continuity in the overall conception of painting on the one hand* (Rubens) and *the re-emergence of certain elements or the constancy of their presence amidst very diverging artistic realisations on the other* (Greco). The similarities or analogies between some very

early works and some late works by El Greco could be interpreted as the sign of such an organic development. *Quite the contrary is the truth*. In his case we observe such radical shifts and changes of perception that, with the exception of the Bolognese eclecticists, we can rarely find a similar instance in the history of art before the second half of the 18th century. Looking at his pictures we observe that the *gradual, quantitative type of development* does not last for more than a decade, fifteen years maximum. For example, this type of *gradual change inside a pattern of continuity* is perceptible if we look at the two Baptisms (see next page), one, on the top left, now in the Prado, painted in 1596-1600 and the other, on the top right, in the Tavera Hospital, begun by El Greco around 1608 and finished by his son Jorge Manuel circa 1622. But how do we accommodate differences of this type, as exemplified by the *Adoration of the Kings* at the Benaki Museum in Athens (assuming, of course, that this is a picture by the artist), painted in the mid 1560's (lower left) and the *Adoration of the Shepherds* (lower right), now in the Buccleuch collection, painted some ten years later?

The mere *existence* of such radical differences forms also part of a problem which has been largely underestimated. In fact, since the beginning of our century, these changes have been reduced, following a classic “evolutionist” approach much too often used in art history, to simple stages of a one-way street leading, as of necessity, to the supposed highest summit of the works painted in Toledo during the last 25 years of the artist’s life (ca. 1590-1614).

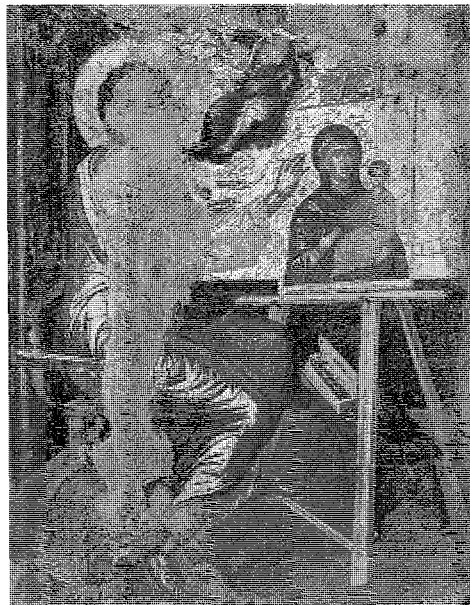
Again, we should be reminded of the differences between art criticism and art history. The critic is facing the work of someone alive. The direction the artist will take in the future is unknown. The historian has the luxury, which is a terrible trap, of knowing the end of the story: the artist is dead and, with some rare exceptions (like Giorgio de Chirico or Picabia who are supposed to have gone off), the way leads in general from one phase to a qualitatively superior one. We write our art histories from the end and we conceive of everything as being a necessary “phase” or “stage” towards this end. That this is being done also by people who profess to believe in the free choice of the individual is another irony of history.

Then, what could more restrict the choices and the risks that an artist makes and takes, than this certainty of a pre-ordained path offered generously from the perspective of a graveyard?

The very existence of these radical changes in El Greco's art, this uneven succession of visual ideologies observable in his production is already a problem in itself. But far more complicated is the search for the reasons of these changes. Let us start with this last issue. I have mentioned above that the general tendency of El Greco scholarship, the exceptions as always confirm the rule, is a) to minimize the importance of these changes and b) to perceive them, anyway, as inevitable steps, as a series of ante-chambers leading to the royal bed-chamber of the artist's last style. Be it as it may, if one was obliged to investigate the *reasons* for these changes I suppose that one would impute their existence to two types of factors: what one would call the personal or the psychological factor and what one would call the environmental factor. Assuming that one would have to specify the effects of the individual and of the environmental factors with regard to El Greco's changes of style I think that one could attribute to the artist's personality and character some characteristics observable already during the Cretan period.

Looking at *St. Luke painting the portrait of the Virgin and Child*, one would have to say that, even if the phenomenon of eclecticism is rather widespread in post-byzantine art, this young man must have been particularly curious and must have been experimenting in various directions simultaneously, in order to account for such a diversity.

One would have to assume an extraordinary capacity of adaptation, probably combined with a high degree of ambition, if one wanted to account for the existence of the works painted in Venice and Rome. One could also add to these characteristics the above-mentioned onesidedness of mind and

obstinate pursuit of objectives in order to facilitate the explanation of the consistency of the painting of the last years. All these characteristics make out quite a coherent personality although I made different uses of them in order to explain a rather great variety of realisations.

Let us now consider the environmental factor. First of all one would have to mention the fundamental change in the general cultural environment: the move from Crete to the West. How can we explain otherwise the change from the Syros *Dormition* to the *Modena Triptych*? The leap from a post-byzantine icon-painting attracted by western art to western art imbued with elements from the Byzantine tradition?

194

Something else could also be attributable to the environment : from his sojourn in Italy Theotocopoulos was to carry forever with him Correggio, Parmigianino, Michelangelo, Bassano, Tintoretto, Schiavone and the Roman mannerists. Yet, again one would have to turn back to the personality factor: no one obliged him to feel a certain affinity of intentions or to “admire” these particular artists. He could have chosen others. Or, he could have remained in the Greek quarter of Venice and painted forever in the manner of the *scuola bizantina migliorata*, as dozens of other Greek artists did.

The environment again: the isolation in Spain and particularly in Toledo is certainly an important intervening factor, a determining element of El Greco's art of the last years. I suppose that these arguments do count if we wanted to explain the reasons for the stylistic changes observed although they all have in common that they are *static*, both the artist's assumed character and individuality and the “environment” are taken as given, monolithic blocks.

Let us look a little more closely at the works in order to see better what I am hinting at: El Greco's capacity to adapt himself to a new environment and pick up the

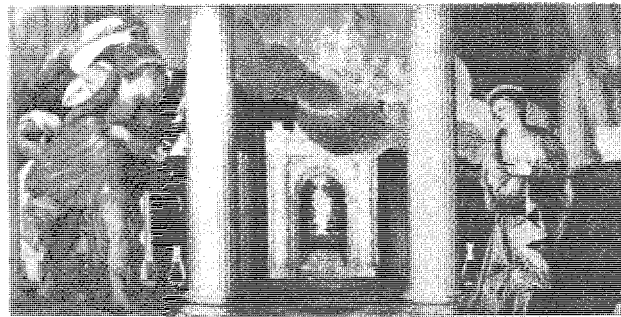
challenge to excel in the same environment according to *its own* standards, is I think beyond any doubt. The proof lies in the fact that the works he painted immediately after the *Modena Triptych* or the *View of Mount Sinai* cannot be recognized as being his own but through external evidence. Theotocopoulos abandons completely what he has learned until then and starts again from zero.

Imagine what this leap means: from the *Modena Triptych*, on the left, to the *Healing of the Blind* in Parma, on the right or, to the same subject, in Dresden, below.

Can both works be the products of the same hand? In the painting in Parma both the effort and the success of adaptation are blatant to the extent that “the artist” (in reality: the late image of him that took control over the rest) has disappeared.

196

What we see instead is rather a work by Tintoretto of the 1540's or by Veronese of the 1550's. Tintoretto's *Christ and the woman taken in adultery*, of 1546, now in the Galleria Nazionale in Rome (on top), and his *Christ washing the feet of his disciples*, painted around 1547, now in the Prado, could serve as an example, as well as Veronese's *Annunciation* of 1555, now in the Uffizi. All three works were painted *before El Greco's arrival in Italy*.

197

The Dresden picture, above, is not “an El Greco”. It is unsigned, it was purchased in Venice in 1741 for the Royal Saxon Collection as a work of Leandro Bassano and it continued to be considered as such for the next 150 years. The work now in Parma, is signed with big capital letters in Greek ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΡΗΣ ΕΠΟΙΕΙ. This did not prevent the work from being catalogued as a Veronese in the Farnese inventory of 1680. And the third variant of the same subject, now at the Metropolitan, considered a Tintoretto earlier, was bought as a Veronese at a London sale in 1958²⁷.

If we look at El Greco’s *Boy Lighting a Candle*, now in Naples, we are confronted with a similar phenomenon. In an article published in the *Burlington* in May 1968, entitled “Jacopo Bassano’s Later Genre Paintings”, W.R. Rearick mentions that “the motive of a boy blowing on a firebrand had first appeared in Jacopo’s work in the *Adoration of the Shepherds* (Rome, Palazzo Barberini) of about 1557. In the early 1570’s it was appropriated by El Greco in a series of paintings of which at least one is signed.” This unsigned little canvas, mentioned in 1662 in the Farnese collection in Parma as having been painted “by the hand of the Greek”, appears in the inventory of 1680 as a work by Giulio Clovio, reappears, after its removal by the Napoleonic troops, as a Honthorst and Adolfo Venturi attributed it in 1929 to Jacopo Bassano²⁸.

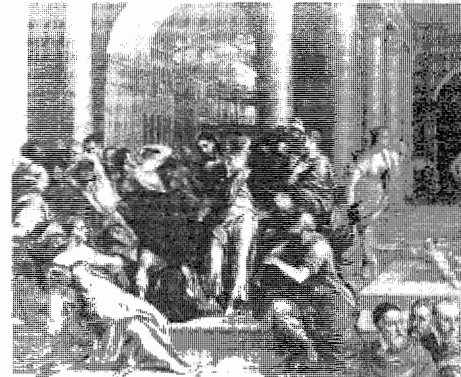

²⁷ On the provenance of these three paintings see Wethey, *Ibid.*, Vol. II, p. 41-44.

²⁸ *Ibid.*, Vol. II, p. 79.

The same remarks are valid for the two *Purifications of the Temple* painted in Italy in the early 1570's, signed in Greek ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΡΗΣ and ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ ΚΡΗΣ ΕΠΟΙΕΙ.

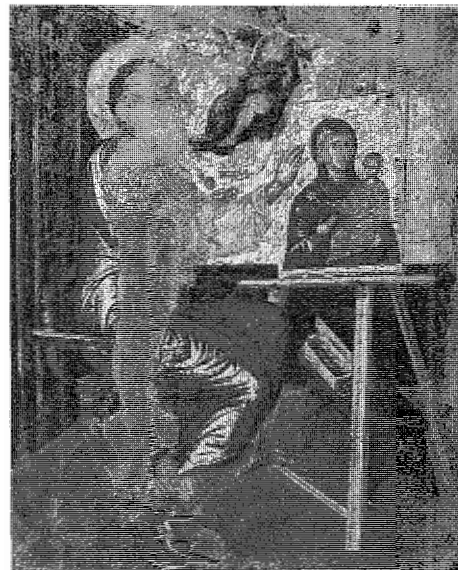
Yet the picture on the right, now in Minneapolis (the one on the left is in Washington) was considered between the middle of the 18th and the end of the 19th century to be a work by Veronese²⁹.

198

We are now near enough the problem in order to be able to formulate it. If we stayed at the level of the personality we would say: the young foreigner, eager (but also able) to adapt himself to the new environment renounced completely what he had learned and done before. A defender of El Greco's so-called "byzantinism" could speak of a sort of exorcism of the past. Indeed, the visual evidence speaks in favour of an extreme insistence on precisely the factor more or less absent from Byzantine and Post-Byzantine painting, namely three-dimensional space, the technique for the creation of the feeling of depth, research in perspective, etc.

Remaining at this level for one moment longer we could ask ourselves how sincere such a renunciation could be. Francis Jourdain, in an article published in 1948 in *La Pensée*, called Jacques-Louis David a "chameleon". Shall we attribute to El Greco similar qualities? I think

²⁹ *Ibid.*, p. 69.

rather that we should abandon this approach and instead of trying desperately to relate the works to the personality of their producer *we should start asking questions about this type of painting, the interests it represents and the social groups supporting it.*

Questions could also be raised in other terms : is there such a demand for pictures of this kind in the market? Who buys such pictures? At what prices? Where do the pictures go to? What kind of houses or churches? This type of questions would lead to a much more productive perspective than the one we have been engaged in until now. Such an approach would break away from the individual artist and see how profoundly united are works that are produced by different artists. Unfortunately, in the case of El Greco the evidence at our disposal concerning his clients in Italy is minimal. Everything we know about the owners of his religious, genre or allegorical works painted in Venice and Rome (and we are speaking of something like 20 or perhaps even 30 paintings) consists of one version of the *Boy Lighting a Candle*, one version of *Christ Healing the Blind* and the *View of Mount Sinai*, three works that lead us directly to Cardinal Alessandro Farnese or to his immediate entourage via his librarian Fulvio Orsini.³⁰

199

But this evidence is not sufficient and it would be misleading to draw any conclusions from it. In the case of the paintings by Tintoretto or Veronese previously mentioned it should also be kept in mind that both the *Woman taken in adultery* and the *Annunciation* have been attributed to other artists as well.³¹ So, we are speaking about *a widespread phenomenon* indeed which deserves to be

³⁰ On Alessandro Farnese as an art collector we now have at our disposal Christina Riebesell's Ph.D. *Die Sammlung des Kardinal Alessandro Farnese*, Acta Humaniora, Weinheim, 1989. On Fulvio Orsini and El Greco there is an excellent study by Clare Robertson "El Greco, Fulvio Orsini and Giulio Clovio", in *El Greco of Crete - Proceedings of the International Symposium on El Greco, Organised on the Occasion of the 450th Anniversary of his Birth*, Iraklion (forthcoming). I have not yet had the opportunity to consult Clare Robertson's book on *Il Gran Cardinale, Alessandro Farnese as a Patron of the Arts*, Yale University Press, New Haven, 1992.

³¹ On the oscillations of attribution concerning the *Woman taken in Adultery*, see the article by John Maxon "The Master of the Corsini Adulteress" in *The Connoisseur*, 1961, pp. 254-261. Already in 1923 Erich von der Bercken and A.L. Mayer noted that the picture "in seiner flüchtigen Art an Schiavone erinnert" (*Jacopo Tintoretto*, Munich, Piper, 1923, Vol. I, p.201). The *Annunciation* has been attributed to Giovanni Battista Zelotti by Morelli (1897), Berenson (1907) and A. Venturi (1929) (see Remigio Marini in *Tout l'oeuvre peint de Veronese*, Flammarion, Paris, 1970, No 27). Particularly interesting in this context is the article by Jaromir Neumann "Venezianische Meister in der Prager Burg" (*Jahrbuch des kunsthistorischen Institutes der Universität Graz*, 2, 1966/67, p. 53-76) referring to a variant in Prague of the "Christ and the Adulteress" subject. Neumann considers this to be a work by Tintoretto of c. 1545 and adds: "Man darf berechtigt die Vermutung aussprechen, daß Tintoretto sich beim Suchen neuer manieristischer Formen auch auf das heimische, im wesentlichen mittelalterliche byzantinische System der kretisch-venezianischen Malerei stützte. Von einem solchen byzantinischen Schema kann man die Figur des Pharisäers im Turban aus dem Amsterdamer Bild ableiten, ebenso wie die Proportionen und marionettenhaften Bewegungen der übrigen Gestalten aller hier erwähnten Werke unserer Gruppe. Sehr auffalend sind diese Merkmale insbesondere bei dem Prager Bild. Wenn sich Greco in Venedig nach Tintoretto orientierte und sein Stil gerade den Werken dieser Schaffensperiode Tintoretto's verwandt war, können wir das darauf zurückführen, daß er hier einen seinem eigenen kretisch-byzantinischen Ausgangspunkt zutiefst verwandten Geist gefunden hatte und sich in Venedig zunächst im Milieu der kretisch-byzantinischen Malerei bewegte. In diesem Sinne kann man den Stil des Prager Gemäldes und der mit ihm verwandten Werke als Stil Grecos vor Greco - El Greco avant la lettre - bezeichnen" (p.63). I would like to thank Rose Wishevsky (Zentralinstitut, Munich) for drawing my attention to this publication.

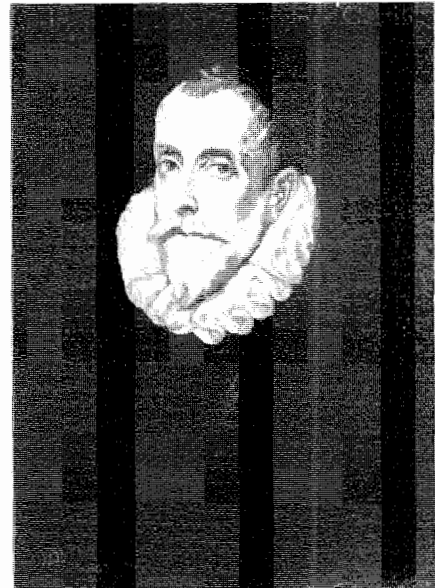
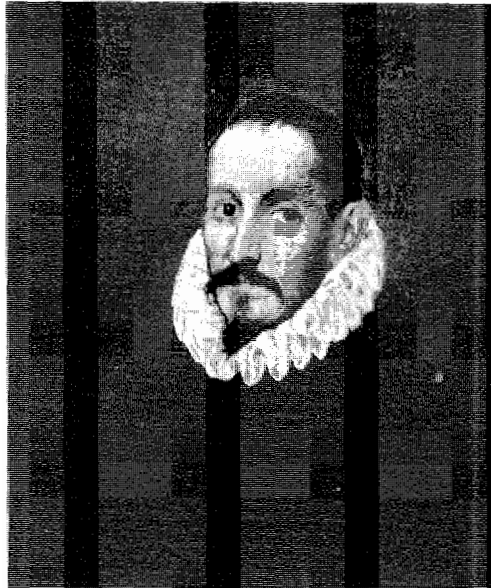
studied in itself if we want to be able to explain the *attraction* exercised by this genre on a twenty six year old painter newly arrived from the dominions.

To sum up this argument: instead of underestimating some major works of El Greco (to this ensemble one should add not only the portraits which will be mentioned later but also a painting such as the Budapest *Magdalen* most probably painted in Italy at the very end of the artist's stay there) simply because *they do not fit* with a certain image of him, and practically dismiss a determining decade of his life (from his 26th to his 36th year), it would be historically more justifiable to see the Italian period *not as a bridge* leading necessarily to Spain but as an entity in itself, with its own, very different, values.

200

A second sign of disproportion in El Greco's oeuvre, one could say provocatively a second "anomaly", is represented by his early portraiture in Spain. Contrary to current opinion, according to which El Greco captured, so to say, upon touching Spanish soil, the very essence of the "Spanish soul", I believe that his presence in a society in which he felt a total stranger and the traditionalist values of his new clients had as a result an incredible decline³² in the quality and inventiveness of his work *in portraiture*³³.

The situation is such that many scholars, including one of the foremost *connoisseurs* of El Greco's work, Harold Wethey, hesitate to attribute most of the early portraits painted in Spain to the artist. However, if a parenthesis is allowed, some connoisseurs have been so à côté in their judgments that one should be careful. For example, one can not forget that Wethey himself, a man with such a "good eye", was for

³² Since the triumph of positivism in art historical scholarship the mere use of such a word is not tolerated. If I did not profit this evening from the freedom conceded to art critics, I would not have used it myself.

³³ The difference from the other genres where El Greco presents himself during his first years in Spain as an Italian virtuoso is particularly astonishing.

many years³⁴ *unable to see* what so many others like Pallucchini, Longhi or even Camón Aznar were able to see namely, that the *Modena Triptych* was painted by El Greco.³⁵

But let us return to the problem of portraiture. There is no doubt that if we have an image of an artist and of his work, *which we do not want to alter at any cost*, then we are forced to declare all works which do not fit into the image as “school works” or even attribute them to other, “lesser”, artists. The fact is that in El Greco’s portraits from the late 1570’s to the late 1580’s, we have such a series of very conventional works that the question has to be raised as to the reasons for such a change of approach.

The painting on the left (previous page), is the portrait of an unknown gentleman³⁶ and on the right the portrait of Rodrigo Vasquez, both in the Prado (the latter considered by Wethey to be a 17th century copy after a lost original).

The so-called *Duke of Benavente*, in the Musée Bonnat in Bayonne, is another such example. “Rigid in pose, the figure does not reach El Greco’s highest level of achievement”, writes Wethey. All three works have indeed a rigidity in common. They are exterior representations of a physiognomy and a social status rather than of individuals.

201

³⁴ In the already mentioned article of 1984 he retracted: “He [Theotocopoulos] probably had painted the little and much disputed triptych in the Galleria Estense at Modena before he left Crete” (p. 171).

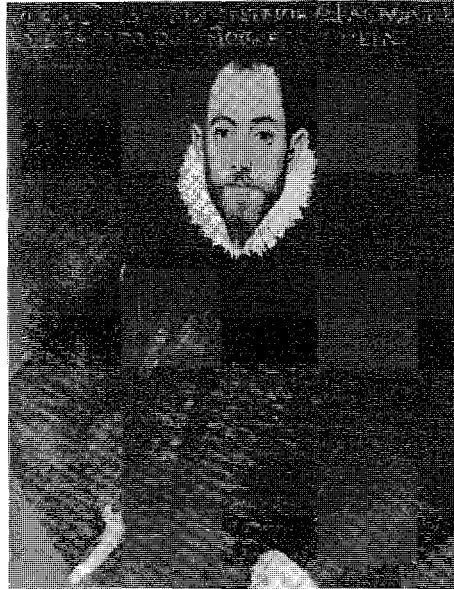
³⁵ “Wethey con una gran falta de sentido crítico niega en este poliptico que sea del Greco”, writes Camón in 1970 (José Camón Aznar, *Dominico Greco*, 2nd edition, Madrid, Espasa Calpe, 1970, Vol. I, p. 60).

³⁶ Wethey: “More mechanical than usual in El Greco’s portraits, yet the picture seems to be his” (Vol. II, p. 91).

Even the portrait assumed to be of a *Gentleman of the House of Leiva* or of *A Knight of the Order of Santiago* as the work has also been called, now in the Museum of Fine Arts in Montreal, although with a well-painted head and a lively movement of the body, is in fact disjointed, with a feeble torso and the head screwed on it.

202

Perhaps the most flagrant example of this early production of portraits in Spain is the celebrated *Knight taking an Oath* (*El Caballero de la mano al pecho*), probably the first of the portraits to be painted in Spain, which has become (as Agatha Christie's Miss Marple became the symbol for rural English middle-class elderly ladies), the incarnation of Spanish masculine nobility, if not of "hispanidad" par excellence. Here it is less the accomplishment in painting in the stricter sense and more the overall conception of the portrait which raises questions. A passage about this work from José Gudiol's book on El Greco³⁷ is a significant example of a 20th century tendency to turn some works of art into national emblems: "there are some works of art - and this is one of them - which seem to be destined not so much to satisfy the capacity for enjoyment of the expert as to attract the masses, not only because of their subject-matter but also on account of that subject-matter's generic significance. It is also the mission of art, after all, to create figures, forms and even personages that will remain as witnesses to a way of life, a race, an age. In this portrait generations have seen the personification of the Spanish grandee of the Golden Age, whose hand is a sign of caste and lineage, but whose look denotes resolution and boldness".³⁸

Indeed, because of a series of circumstances totally foreign to the 16th century, we now have before us (as with Leonardo's *Mona Lisa*) a

³⁷ First published in Spanish in 1971 (ediciones Polígrafa, Barcelona).

³⁸ English translation published in 1973 by The Viking Press, Inc., Νέα Υόρκη, σελ. 54.

mythical painting. That large portions of a society, from the ruling classes to the lower middle class and the peasantry, identify themselves with such an image is a further symptom in this sense. The *Knight taking on Oath* circulated even as a stamp to help the unemployed, towards the end of the Spanish Civil War. In reality it is the portrait of a closed, rigid society.

What a change compared to the earlier portraits painted by the artist in Italy, for example the portrait of Palladio, now in Copenhagen (considered for many decades to be the portrait of Giovanni Battista Porta).³⁹

How free-standing in three-dimensional space the figure on the left is, and what a difference in the conception of the individual! How unapproachable is the figure on the right and what an insight is provided into the personality of the figure on the left! El Greco's conception of portraiture was never like Titian's, even if he was influenced by him. The Venetian's masterly portraits of absolute rulers, be they Church dignitaries, uniting, in a very rare combination, the praise of secular power with a critical insight into the individual ruler, depicted a different world from that of El Greco's

³⁹ In this picture, attributed to Tintoretto until the end of the 19th century, one used, since 1917, to see a portrait of Giovanni Battista Porta. It is during the last 40 years that some authors believe that it is rather a portrait of Palladio. This last argument seems to appear for the first time in Camón Aznar's *Dominico Greco* (Espasa Calpe, Madrid, 1950, p. 75) and was taken over by Rodolfo Pallucchini in *La giovinezza del Tintoretto - La giovinezza del Greco*, dispense a cura di Paola Rossi, Università di Padova, 1974/75, p. 150 and then in the exhibition catalogue *Da Tiziano a El Greco - Per la storia del Manierismo a Venezia*, Electa, Milano, 1981, p. 264).

Italian clients. Above, the portrait of Paul III, painted by Titian in 1543, now in Naples.

For this reason El Greco seems to be *from a social and pictorial point of view* nearer to Tintoretto and Bassano. Venetian procurators and senators or military men, like Sebastiano Venier, here on the lower left, attributed to Tintoretto, at the Kunsthistorisches Museum in Vienna, painted immediately after Lepanto, are close to El Greco's Italian portraits, like the one of Giulio Clovio, now in Naples.

Although again upon scrutiny there is still a distance separating them.

But, in any case, this is where El Greco comes from. For example, from Tintoretto's *Unknown man with armour*, painted around 1555, also at the Kunsthistorisches Museum in Vienna.

El Greco's *Portrait of Vincenzo Anastagi* painted in Rome in 1576, now at the Frick Collection in New York, shows again (just like the previous comparison of Giulio Clovio with the portrait of Sebastiano Venier) his dependency upon the Venetian master in spite of the signs of an individual approach. He prefers more vivid colours and he applies them more freely, his figures are less "refined": there is an intensity in his canvases which is absent from both Tintoretto's and Bassano's portraiture.

At this point, let us go back again to the portraits painted in Spain, such as *The Knight taking an Oath*. The change of approach is remarkable.

How do we explain this change? I can see no other factor than the imposition of certain *pictorial and social* values upon the artist who adapts himself as well as he can to his new environment. It will take El Greco a good twenty years to recover in this field. If we consider the *Lady in a Fur Wrap*, in a way, as a *residue* of the Italian period (I say "in a way" because in another the work looks as if it was not painted by El Greco at all, although it is most improbable that it is a Tintoretto as was proposed by Aureliano de Beruete in 1901 and by Lafuente Ferrari in 1969⁴⁰)

⁴⁰ The discussion initiated with Jeannine Baticle's article on the *identity of the sitter* ("A propos de Greco portraitiste: Identification de la *Dame à la fourrure*" in *El Greco: Italy and Spain, op.cit.*, p. 11-20) continued on the same grounds but also by calling in question the traditional attribution of the painting to El Greco first with an article by Carmen Bernis ("La Dama del armiño y la moda - datos para su fechación y su atribución" in *Archivo Español de Arte*, 59, 1986, p. 147-170, who concluded: "El cuadro se pintó en Italia muy poco antes de la muerte de la Duquesa, ocurrida en 1597. Su autor pudiera ser un artista de formación veneciana") and then with the exhibition catalogue *Alonso Sanchez Coello y el retrato en la corte de Felipe II* (Madrid, Museo del Prado, 1990) where the painting was attributed to Sofonisba Anguissola by Stephanie Breuer-Hermann (p. 29 and 146) and Carmen Bernis (p. 94-95, 106-108). Although not convincing in my view, this attribution has the merit of stressing the relationship of the picture to the Italian pictorial tradition in portraiture.

then it will take years until he rediscovers the way he opened with the portraits of Palladio, Giulio Clovio and Anastagi: but *this time it is his isolation in Toledo which gives him his freedom and his force.*

The first signs of the renewal are the well known portraits of notabilities

207

and friends in the Orgaz picture or other contemporary portraits like the one in the Prado (below), painted in the late 1580's.

It is, however, during the last fifteen years of his life, when the travelling painter has achieved stability and recognition, when he knows where he is going to die, that he is free to take the ways he wishes. Moreover, we observe a sort of bifurcation of the different genres: in religious painting "c'est le délire", as most authors of the 18th and 19th century remarked.

Here is the *Adoration of the Shepherds*, in the Prado (above), painted between 1612 and 1614, with classicist criteria a horrifying yet an utterly convincing picture. Next to and simultaneously with this kind of pictures of the last years, El Greco produces, calmly,

serenely the most astonishing, severe, critical, penetrating portraits he ever painted. On the left is the portrait of Cardinal Niño de Guevara, now at the Metropolitan, painted around 1600, and beneath it is the portrait of Jerónimo de Cevallos painted circa 1605-1610, now in the Prado.

Dissimilar in this sense even to Picasso who in 1909 gave the structure and coloration of the landscape at Horta de Ebro to the features of his friend Fernand Olivier, El Greco operates a strict dichotomy between the genres. Probably, even if he had wanted to do otherwise (anyway we do not know what he wanted and we should not care: what counts for us as art historians is what he did) he would not have been accepted. The fact is that here we are facing two worlds - in a sense, another "inequality". In the world of portraiture El Greco will carry on in the late 1580's and early 1590's from where he had discontinued when he left Italy. But now he is evidently more experienced, he is, as it is customary to say, "more mature" and so the old man from Crete fulfils in Spanish portraits painted during the last years of his life the highest achievements of Venetian portraiture.

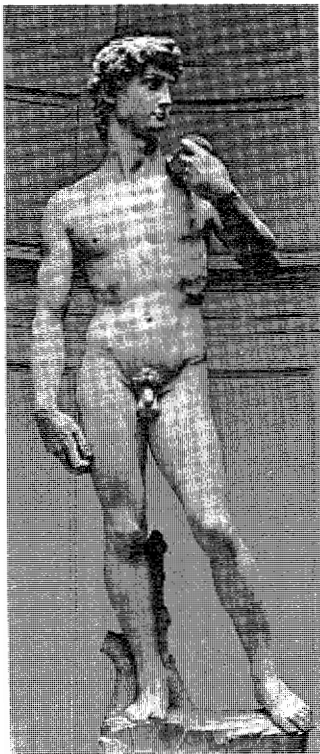

Allow me, in order to start concluding, to come back to El Greco's isolation as a productive factor. He has since the 1580's a strong position in Toledo: one could say a sort of a monopoly of all major projects. We have reliable documents concerning the commissions for the altar-pieces. What he does during the last 25 years is to bring to a paroxysm, because of his isolation, certain inventions which relate him directly to post-byzantine and, even more so, to Italian mannerist painting. Toledo has no choice, and no standards by which to reject such achievements.

El Greco's style has always been a problem for scholarship, mainly because it is something composite, as far as its sources are concerned and also because of the extraordinary diversity of opinions as to the characteristics of Mannerism.

If the concepts of "Renaissance" and "Baroque", the configuration of forms and the "artistic will", to use Riegl's terminology, can be exemplified easily by particular works (here with Michelangelo's and Bernini's *David*) we are still at the initial stage of elaboration of the concept of Mannerism.

El Greco's work embodies at least two different ways of understanding it : in his early work in Toledo one could speak of Mannerism understood as a "stylish style" (to use John Shearman's terminology) and then,

increasingly, of Mannerism as an "expressive" style full of "strain" and "tension".

The Chicago *Assumption of the Virgin*, painted in 1577 for Santo Domingo el Antiguo is in a way a combination of Roman, Emilian and Venetian mannerism in the first sense of the term. In a way the work relies on something like Parmigianino's *Madonna and Child with SS. John the Baptist and Jerome* (painted in Rome c. 1527, which was in the 1570's in the church of S. Agostino in Città di Castello, now in London) and Tintoretto's *Assumption of the Virgin* (c. 1555, Venice, Gesuiti).

210

211

The Prado *Resurrection*, already mentioned, painted during the first decade of the 17th century, is a combination of pictorial ideals observable in Bronzino's *Resurrection* of 1552 (Florence, Santissima Annunziata), Schiavone, Giovanni de' Vecchi⁴¹ and Tintoretto once more (as we can see in his *Assumption* for the Sala Grande of the Scuola di San Rocco,

⁴¹ "Am stärksten ist die römische Parallele zu Greco wohl in manchen Bildern des de' Vecchi ausgeprägt" (Friedrich Antal "Zum Problem des niederländischen Manierismus", in *Kritische Berichte zur kunstgeschichtlichen Literatur*, 1928/29, No 3/4, p. 232).

painted in 1579-81) which have been reworked and absorbed in different ways. Stylistically speaking, El Greco's isolation in Toledo allowed him to bring to its conclusion (from an evolutionist point of view, you would have to say "with enormous delay") the expressive possibilities contained in works painted in central Italy during the 1520's, 1530's and 1540's and in Venice and the Veneto in the 1550's and 1560's but this was done sometimes in a conceptual context, that we could call, since Enriquetta Harris's seminal study published in 1938, "Baroque"⁴².

Add to the factor of isolation, the role of artistic production in the social fabric of late 16th and early 17th century Toledo, the problem of socio-religious ideals and their visual realizations, and then perhaps El Greco's late production can also be seen as part of a broader trend.

In any case we should, I think, first of all, start from the point of accepting the inequalities existing in El Greco's oeuvre as something that will lead us into the realm of co-existing artistic trends and their relationship to the demands of society.

This will probably also help us understand better the extraordinary variations in the appreciation of El Greco's work from the middle of the 17th century until today.

---

⁴² "The decoration of the Capilla Mayor of the Hospital de la Caridad in Illescas is important not only as a unique example of an entire scheme of decoration by El Greco, but because it provides what could be called the first example of a baroque chapel in Europe, a quarter of a century before Bernini" ("A Decorative Scheme by El Greco", in *Burlington Magazine*, Vol. LXXII, April 1938, p. 154).

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΕΝΛΙΥΑ CELEBI

213

Βασίλης Δημητριάδης

Το έργο του περίφημου Τούρκου περιηγητή και συγγραφέα του 17ου αιώνα Ενλίυα Celebi είναι γνωστό στους ερευνητές της ιστορικής Γεωγραφίας της εποχής της Τουρκοκρατίας¹. Παρά τις επιφυλάξεις που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί για την αξιοπιστία του, το δεκάτομο αυτό Ταξιδιωτικό (Seyahatnâme) αποτελεί μια σημαντική πηγή για τη γνώση από κοντά πολλών χωρών που ανήκαν τότε στην τεράστια οθωμανική αυτοκρατορία και πολλά τμήματά του σχετικά με ελληνικές περιοχές και πόλεις έχουν μεταφραστεί και δημοσιευτεί². Ο ακούραστος αυτός ταξιδιώτης τριγύριζε από το 1640 ως το 1672, για περισσότερα από τριάντα χρόνια, σε Ανατολή και Δύση καταγράφοντας ό,τι έβλεπε κι άκουγε, και στα τελευταία χρόνια της ζωής του έδωσε μορφή βιβλίου στις πρόχειρες σημειώσεις του, αφήνοντας μια μοναδική, ζωντανή πηγή για τη ζωή και τα έργα των προγόνων μας κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας. Πολλές είναι οι φορές που η περιγραφή του Ενλίυα

1. Για τη ζωή και το έργο του Ενλίυα Celebi βλ. Βασίλη Δημητριάδη, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιμά Τσελεμπή (Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια)*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 1-8. Το έργο του Ενλίυα έχει εκδοθεί σε δέκα τόμους τμηματικά. Τα πρώτα έξι βιβλία του *Seyahatnâme* εκδόθηκαν στα 1896-1901. Η έκδοσή τους βασίζεται μόνο σε ένα χειρόγραφο και παρουσιάζει πολλές παραλείψεις και μεταβολές του κειμένου εξ αιτίας κυρίως της αυστηρής λογοκρισίας της εποχής του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ Β'. Το έβδομο και όγδοο βιβλίο έχουν εκδοθεί το 1928 από την Τουρκική Ιστορική Εταιρεία (Türk Tarih Encümeni), αλλά αν και χρησιμοποιήθηκαν για την έκδοση αυτή τα χειρόγραφα που βρίσκονται στην Κωνσταντινούπολη, η έκδοση δεν ικανοποιεί, γιατί δεν έγινε κριτική των κειμένων. Τα δύο τελευταία βιβλία εκδόθηκαν το 1935 και το 1938 μεταγλωττισμένα στη νέα τουρκική γραφή από το Τουρκικό Υπουργείο Παιδείας. Το έργο του Ενλίυα χρειάζεται να εκδοθεί ολόκληρο εκ νέου σύμφωνα με τις απαιτήσεις της σύγχρονης κριτικής των κειμένων και με τη χρήση όλων των χειρογράφων που υπάρχουν.

2. Βιβλιογραφία για τις μεταφράσεις των τμημάτων του *Seyahatnâme* που αναφέρονται σε ελληνικές περιοχές βλ. Δημητριάδη, *ο.π.*, σ. 10-12.

είναι η μόνη που έχουμε για έναν τόπο κατά τη σκοτεινή περίοδο του 17ου αιώνα και για το λόγο αυτό η μαρτυρία του, σχεδόν πάντοτε προσωπική, είναι πολύτιμη.

Στην Κρήτη ο Evliya Celebi ήρθε δυο φορές. Τον Απρίλιο του 1645 πήρε μέρος στην εκστρατεία για την κατάληψη των Χανίων, της οποίας ήταν αυτόπτης μάρτυς. Για δεύτερη φορά ξεκίνησε για την Κρήτη από την Κωνσταντινούπολη τον Δεκέμβριο του 1667 με μερικούς συνοδούς, όταν πληροφορήθηκε ότι ετοιμάζεται νέα προσπάθεια για την κατάληψη του Χάνδακα. Ύστερα από ένα ταξίδι αρκετών μηνών, κατά το οποίο επισκέφθηκε πολλές πόλεις και περιοχές της Ελλάδας, επιβιβάστηκε σε ένα πλοίο στις 22 Σεπτεμβρίου 1668 κι έφτασε στα Χανιά δέκα μέρες αργότερα. Από εκεί έφτασε στις αρχές του Οκτώβρη στο Χάνδακα³. Στο σχετικό τμήμα του Seyahatnâme περιγράφει το τουρκικό στρατόπεδο, τις τελευταίες μάχες που έγιναν για την κατάληψη του Χάνδακα και την παράδοση της πόλης στον μεγάλο βεζίρη Körgülü Mehmed Pasa. Στην Κρήτη έμεινε ως τις 30 Μαΐου 1670 και κατέγραψε τη μετατροπή της πόλης σε μουσουλμανική με την καταπάτηση χριστιανικών εκκλησιών και την αφιέρωσή τους στην ισλαμική θρησκεία και τη δημιουργία φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Οι εντυπώσεις του τόσο από τον Χάνδακα, όσο και από άλλες πόλεις και περιοχές της Κρήτης, όπως τα Σφακιά και την πεδιάδα της Μεσαράς, καλύπτουν μεγάλο μέρος του όγδοου τόμου του Seyahatnâme.

Η περιγραφή του Ηρακλείου από τον Evliya Celebi βρίσκεται στις σελίδες 498 με 529 του όγδοου τόμου της εκδεδομένης μορφής του Seyahatnâme. Περιλαμβάνει τα τζαμιά, τις βρύσες, τους μεντρεσέδες και τα σχολεία, τους τεκέδες, τις αγορές, τις συνοικίες, τις εκκλησίες, τα φρούρια του λιμανιού και του εσωτερικού, και τέλος τους ανεμόμυλους που υπήρχαν τότε στην πόλη.

Παρακάτω δίνουμε δυο αποσπάσματα από την περιγραφή των όσων αναφέρει ο Evliya πως είδε στο Ηράκλειο: το πρώτο έχει σχέση με το τζαμί του κατακτητή του Χάνδακα μεγάλου βεζίρη Fazil Ahmed Pasa⁴ και το δεύτερο με την περίφημη βρύση του Morosini, το πιο γνωστό σήμερα βενετσιάνικο μνημείο στο Ηράκλειο.

3. Τα μέρη που είδε και περιέγραψε κατά το ταξίδι του αυτό ο Evliya αναγράφονται με λεπτομέρειες ο.π. σ. 4-6.

4. Ο Fazil (σοφός, ενάρετος) Ahmed Pasa υπήρξε ένας από τους πιο φημισμένους μεγάλους βεζίρηδες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ανήκε στην περίφημη οικογένεια των Körgülü, που έδωσε μια σειρά από μεγάλους βεζίρηδες και άλλους επιφανείς άντρες στη διοίκηση της αυτοκρατορίας. Πρωτότοκος γιος του ιδρυτή της δυναστείας Körgülü Mehmed Pasa, αλβανικής καταγωγής, μεγάλου βεζίρη από το 1656 ως το 1661, διαδέχτηκε τον πατέρα του ύστερα από πρόταση του τελευταίου σε ηλικία 26 ετών. Αν και είχε ακολουθήσει την καριέρα ενός ουλεμά και είχε διοριστεί καθηγητής σε medrese (σχολή θεολογικής και νομικής μόρφωσης) σε ηλικία δεκαέξι χρόνων, γρήγορα εγκατέλειψε το στάδιο αυτό και στράφηκε σε διοικητικές θέσεις. Ως μεγάλος βεζίρης εξεστράτευσε εναντίον των Αυστριακών, ύστερα όμως από τη μάχη του St. Gotthard κοντά στον ποταμό Raab την πρώτη Αυγούστου 1664, με μεγάλες απώλειες και από τα δυο μέρη, υπέγραψε με τους Αυστριακούς τη συνθήκη του Vasvar, με την οποία οι Οθωμανοί κρατούσαν τη επιρροή τους πάνω στην Τρανσυλβανία.

Η επόμενη εκστρατεία που ανέλαβε ο Ahmed Pasa ήταν αυτή που απέληξε στην κατάκτηση του Χάνδακα. Από τον Μάιο του 1666 ως την παράδοση της πόλης στις 27 Σεπτεμβρίου 1669 ο Ahmed Pasa διηύθυνε ο ίδιος τη διεξαγωγή της πολιορκίας και των οθωμανικών επιθέσεων, καθώς και τις διαπραγματεύσεις για την παράδοσή της. Στην Κρήτη παρέμεινε για αρκετούς μήνες ακόμα οργανώνοντας τη διοίκησή της και επέστρεψε στην πρωτεύουσα μόνο τον Ιούλιο του 1670.

Η επιλογή δεν είναι τυχαία: και τα δυο ενδιαφέρουν άμεσα την αρχαιολογική υπηρεσία, που ασχολείται τελευταία με τη μελέτη και την αναστήλωσή τους. Με το σύντομο αυτό άρθρο ελπίζω να φανεί ότι η μελέτη των τουρκικών πηγών δεν αποτελεί μια άσκοπη ενασχόληση για τους Έλληνες ερευνητές, αλλά μπορεί να αποβεί ένα πολύ χρήσιμο στοιχείο, που είναι δυνατό να βοηθήσει τόσο την ιστορία, όσο και την αρχαιολογική έρευνα για μνημεία και ιστορικές περιόδους που ανάγονται και πέρα από την περίοδο της τουρκοκρατίας.

Ο ναός του Αγίου Τίτου

Ο ναός του Αγίου Τίτου, που υπήρξε και η πρώτη μητρόπολη της Κρήτης, μετατράπηκε σε τζαμί από τον ίδιο τον πορθητή του Χάνδακα Kõrþülü Fazil Ahmed Pasa. Την περιγραφή του τζαμιού παραθέτει στο έργο του ο Enliya Celebi αμέσως έπειτα από την περιγραφή των σουλτανικών τζαμιών του Χάνδακα: του τζαμιού του σουλτάνου Μεχμέτ Δ' (1648-1687), της Valide Sultan, δηλαδή της μητέρας του ίδιου σουλτάνου Hadice Sultan, και του σουλτάνου Ibrahim, του πατέρα του (1640-1648). Η μετάφραση του σχετικού με το ναό του Αγίου Τίτου αποσπάσματος έχει ως εξής:

215

Καταγραφή του τζαμιού του μεγάλου βεζίρη Fazil Ahmed Pasa, του Πορθητή της Kandiya.

Επειδή βρίσκεται κοντά στην αγορά, έχει μεγάλο αριθμό πιστών. Έχει μήκος και πλάτος ογδόντα πόδια⁵. Η πλευρά στην οποία βρίσκεται το μιχράμπ⁶ αποτελείται από τέσσερις νεοχτισμένες καμάρες θόλων πάνω σε επεξεργασμένες κολόνες. Είναι ένα τζαμί

Το 1672 εξεστράτευσε εναντίον της Πολωνίας και ανάγκασε τον Πολωνό βασιλιά να υπογράψει συνθήκη παραχωρώντας στους Οθωμανούς την Ποδολία και την Ουκρανία. Τους βαρείς όμως όρους της συνθήκης δεν τους δέχτηκε η πολωνική Δίαιτα, και ο πόλεμος συνεχίστηκε και κατά τα επόμενα χρόνια. Ο Kõrþülü Ahmed Pasa πέθανε από υδρωπικία το Νοέμβριο του 1676 σε ηλικία 41 ετών, ενώ οδηγούσε τον οθωμανικό στρατό σε νέα εκστρατεία κατά των Πολωνών.

Εκτός από το τζαμί που ίδρυσε στον Χάνδακα, ο Kõrþülü Ahmed Pasa έκανε άλλα δυο στην Ουγγαρία, καθώς και μια βιβλιοθήκη στην Κωνσταντινούπολη, και αφιέρωσε για τη συντήρησή τους πολλά κτήματα (M. Taayib Gokbilgin - R.C. Repp, "Kõrþülü "E.I.².

5. Πόδια (ayak): ένα πόδι αντιστοιχούσε σε μισό πήχυ και είχε δώδεκα δακτύλους (βλ. I. Χλωρού, *Λεξικόν Τουρκο-Ελληνικόν*, Κωνσταντινούπολη 1989). Ο αρχιτεκτονικός πήχυς (arsin) αντιστοιχεί με 0.758 του μέτρου (βλ. Halil Inalcik, "Introduction to Ottoman Metrology», *Turcica, Revue des Etudes Turques*, XV (1983), 340). Επομένως τα ογδόντα πόδια είναι 80X0.758:2=30.32 μέτρα.

6. Μιχράμπ (mihrab): Απαραίτητο αρχιτεκτονικό στοιχείο σε κάθε τζαμί. Είναι μια κοιλότητα στον τοίχο που βρίσκεται στο kible, την κατεύθυνση προς τη Μέκκα, προς την οποία πρέπει να στρέφονται οι μουσουλμάνοι όταν προσεύχονται. Μπροστά στο mihrab γονατίζει ο imam που διευθύνει την προσευχή, ώστε όλοι οι πιστοί να επαναλαμβάνουν ταυτόχρονα τα ίδια λόγια με τις ίδιες κινήσεις. Το mihrab, χωρίς να αποτελεί ιερό, όπως στη χριστιανική εκκλησία, είναι το πιο κοσμημένο μέρος του τζαμιού. Δεξιά από το mihrab βρίσκεται το minber, ο άμβωνας, πάνω στον οποίο ανεβαίνει ο hatib για να απαγγείλει ορισμένες προσευχές και το hütbe, μια ιδιαίτερη προσευχή, στην οποία αναφερόταν το όνομα του χαλίφη ή του σουλτάνου που βασιλεύε. Το hütbe, μαζί με το δικαίωμα κοπής νομισμάτων με το όνομά του, αποτελούσαν τα δυο αναφαίρετα δικαιώματα του εκάστοτε σουλτάνου (βλ. Ed. W. Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians*, London 1908).

σκεπασμένο με μολύβι, σε άλλα μέρη πάνω σε *mankadem*⁷ και αλλού σε δοκάρια από κυπαρίσι. Κι αυτού το *μυχράμπ* και το *μινμπέρ* έχουν τζάμια πολύ περίτεχνα, όλα από κρύσταλλο, από πέτρα *pedjef*⁸ και από μονράνο. Είναι ένα τζαμί ολόφωτο. <Το κλίτος> μπροστά στο *μυχράμπ* είναι μια βασιλική λεωφόρος. Η ανατολική του πλευρά είναι ένα μεταξωτό σειρήτι, όμοιο με κήπο του Παραδείσου. Έχει συνολικά δυο πόρτες. Η μικρή πόρτα και η μεσαία πόρτα είναι πολύ μεγάλη, ώστε έχει τρεις πόρτες. Και οι τρεις βλέπουν προς την ανατολή. Η πόρτα στην αριστερή πλευρά βλέπει προς τους κρουνοί της δεξαμενής και του σιντριβανιού που βρίσκονται στην αριστερή πλευρά. Είναι ένα περίτεχνο σιντριβάνι με υψηλό θόλο σκεπασμένο με μολύβι. Ο αρχιτέκτονας κατασκεύασε έναν τρούλο καινούριας σχεδόν και λαμπρής επιπόησης, που χτίστηκε πάνω σε έξι λεπτούς μαρμάρινους στύλους. Η στάθμη του πρόθυρου του πληρώματος στο αριστερό του τζαμιού, πάνω από τις δουλεμένες στήλες και τις ζωγραφισμένες οροφές των εισόδων είναι σκεπασμένη από τη μίαν άκρη ως την άλλη με μολύβι. Στη δεξιά πλευρά του τζαμιού ο αρχιτέκτονας μόλις έχτισε έναν εξαιρετικό μιναρέ, που είναι πιο καλλιτεχνικά κατασκευασμένος από τον μιναρέ του τζαμιού του Χουνκιάρ⁹. Είναι ένας έξοχος, λαμπρός μιναρές.

Από την περιγραφή του τζαμιού από τον Evliya Celebi βλέπουμε ότι το κτίριο πρέπει να ήταν τετράγωνο, με διαστάσεις 30X30 μέτρα περίπου. Πρέπει να είχε υποστεί ορισμένες προσθήκες και μετατροπές από τους Τούρκους, για να προσαρμοστεί στη λατρεία της ισλαμικής θρησκείας. Όπως βλέπουμε, ο Evliya γράφει για «νεοκατασκευασμένες καμάρες θόλων» στην πλευρά του τοίχου του *kible*. Είναι, επομένως, πιθανό να είχε προστεθεί στην πλευρά εκείνη ένα νέο τμήμα στεγασμένο με μικρούς θόλους, για να δέχεται περισσότερους πιστούς μπροστά στο *mihrab*, που κι αυτό πρέπει να είχε κατασκευαστεί τότε. Με τον τρόπο αυτό το σχήμα του κτιρίου άλλαξε και από ορθογώνια βασιλική έγινε τετράγωνο. Έτσι σχηματίστηκε και το μεσαίο κλίτος, που οδηγούσε στο *mihrab* και πρέπει να περιλάμβανε το διάστημα ανάμεσα σε δυο στήλες των κιονοστοιχιών, που οδηγούσαν όσο το κτίριο ήταν χριστιανικός ναός στο ιερό.

Λίγο μπερδεμένα μας τα λέει ο περιηγητής μας μιλώντας για τις πόρτες που οδηγούσαν στο ναό από την ανατολική πλευρά. Ενώ μιλά πρώτα για δυο πόρτες, έπειτα γράφει ότι οι πόρτες ήταν τρεις και η μεσαία ήταν πολύ μεγάλη. Αν σκεφτούμε ότι στην ανατολική πλευρά του κτιρίου βρισκόταν το ιερό της χριστιανικής εκκλησίας, που πρέπει να κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια των μετατροπών της σε ισλαμικό τζαμί, τότε καταλαβαίνουμε ότι η μεγάλη αυτή πόρτα πρέπει

7. *Mankadem*: Δεν είναι γνωστή η έννοια της λέξης αυτής, που δεν βρέθηκε στα λεξικά.

8. *Nedjef*: «Όνομα κομποπόλεως περσικής ένθα κείται ο τάφος του Αλή είδος λίθου ομοίου προς αδάμαντα και ευρισκομένου εν τη κομποπόλει ταύτη» (Χλωρού, *Λεξικόν Τουρκο-Ελληνικόν*). Ο Evliya γράφει κατόπιν τη λέξη *miran*, που δεν βρίσκεται στα τουρκικά ή περσικά λεξικά. Νομίζω πως εννοεί τα γνωστά κρύσταλλα *mirano*, που ήταν γνωστά και στην Ανατολική Μεσόγειο ήδη από την εποχή εκείνη. Φυσικά, δύσκολα μπορούμε να πιστέψουμε τα όσα μας γράφει κι εδώ ο Τούρκος περιηγητής, γνωστός για τις υπερβολές, στις οποίες παρασύρεται από την τάση του να εκφράζει το θαυμασμό του για καθετί που βλέπει.

9. Τζαμί του Μονάρχη (*Hünkâr Cami'i*) ονομαζόταν το τζαμί του σουλτάνου Μεχμέτ Δ' στο Ηράκλειο, και βρισκόταν στη θέση όπου είναι σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο (Στ. Σπανάκη, «*Francesco Basilicata, Relazione (1630)*», *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τ. 5, Ηράκλειο 1969, σ. 224). Η μετατροπή του ναού σε τζαμί είχε γίνει αμέσως έπειτα από την κατάληψη της πόλης από τον *Körpülü Ahmed Pasa*, που το είχε αφιερώσει στον σουλτάνο που βασίλευε τότε (βλ. *Seyahatnâme*, τ. 8, σ. 498-500, όπου και περιγραφή του τζαμιού).

να κατασκευάστηκε στη θέση της κόγχης του ιερού ή της Ωραίας Πύλης. Το τμήμα του ιερού που έμεινε έξω από τον ανατολικό τοίχο του τζαμιού πρέπει να ήταν κάπως υπερυψωμένο σε σχέση με το έδαφος. Αυτή την πλευρά περιγράφει ο Evliya αριστερά του τζαμιού, αναφέροντας ότι είχε ζωγραφισμένες τις οροφές των εισόδων, πιθανώς κατάλοιπα της χριστιανικής διακόσμησης που δεν είχαν καταστραφεί, και με λεπτούς στύλους που στήριζαν μια στέγη σκεπασμένη με μολύβι. Η ύπαρξη πρόθυρου στην ανατολική πλευρά ενός τζαμιού δεν ήταν συνηθισμένο αρχιτεκτονικό στοιχείο, γι' αυτό και ο Evliya σπεύδει να το αναφέρει με κάποιες λεπτομέρειες. Εξυμνεί επίσης την αριστερή, δηλαδή την ανατολική πλευρά του τζαμιού, που αποτελούσε παλαιότερο μέρος του ιερού ή το πριν από αυτό τμήμα της χριστιανικής εκκλησίας και γι' αυτό ήταν ιδιαίτερα διακοσμημένο, παρομοιάζοντάς το με τον κήπο του Irem, του επίγειου ισλαμικού παράδεισου.

Στον εξωτερικό χώρο που περιέβαλλε το τζαμί ο Evliya αναφέρει αριστερά του τζαμιού τη φιάλη, που ίσως υπήρχε και πριν να μετατραπεί σε τζαμί ο ναός, και τον μναρέ, που προστέθηκε στα δεξιά του τζαμιού, όπως συνήθιζαν οι Τούρκοι.

217

Η βρύση του Morosini

Περιγράφοντας ο Evliya Celebi τις βρύσες του Ηρακλείου, γράφει τα εξής σχετικά με τη βρύση του Μοροζίνη, που την αναφέρει πρώτη από όλες:

Περιγραφή των κεφαλόβρυσων τρεχόμενου νερού.

Υπάρχουν συνολικά εβδομήντα¹⁰ ζωογόνες πηγές. Από όλες η βασιλική βρύση στη μέση της αγοράς βρίσκεται στην πλατεία¹¹ που είναι μπροστά στο τζαμί του Defterdar Ahmed Pasa¹², στη μέση μιας μεγάλης δεξαμενής. Από το νερό, που έτρεχε από ένα πέος¹³, που σχημάτιζε μια ανάγλυφη άπιστη εικόνα πάνω σε μια χαμηλή στήλη, από μάρμαρο πάλι,

10. Ο αριθμός αυτός δεν σημαίνει ότι πραγματικά οι βρύσες του Ηρακλείου ήταν ακριβώς τόσες. Εκτός από την τάση που έχει σε όλο του το έργο ο Evliya Celebi να μεγαλοποιεί τους αριθμούς των όσων περιγράφει και να τα εξυμνεί υπερβολικά με λίγο πολύ τα ίδια κοσμητικά επίθετα, ορισμένοι αριθμοί δηλώνουν απλώς μεγάλο πλήθος και δεν ανταποκρίνονται κατά γράμμα στην πραγματικότητα. Βλ. και Δημητριάδη, *Η Κεντρική Μακεδονία*, σ. 39.

11. Την πλατεία αυτή, σε άλλο μέρος της περιγραφής του Χάνδακα, ο Evliya Celebi την αναφέρει ως Hanuz Meydanı (Πλατεία της Δεξαμενής) (*Seyahatnâme*, τ. 8, σ. 503).

12. Σε τζαμί του Defterdar Ahmed Pasa μετατράπηκε ο ναός του Αγίου Μάρκου αμέσως έπειτα από την κατάληψη του Χάνδακα το 1669. Ο Defterdar ή Cebeci Ahmed Pasa, τουρκικής πιθανόν καταγωγής, διορίστηκε bas-defterdar, δηλαδή επί κεφαλής της διαχείρισης των οικονομικών υποθέσεων του οθωμανικού κράτους τον Μάιο του 1662. Στη θέση αυτή έμεινε ως τον Αύγουστο του 1675, αφού τον Ιούλιο του 1665 πήρε το βαθμό του βεζίρη. Έγινε κατόπιν βαλής στην Αίγυπτο, στο Diyarbekir, στη Βοσνία και το Temesvar. Πέθανε το 1683 παίρνοντας μέρος στην πολιορκία της Βιέννης (βλ. Mehmed Süreya, *Sicil-i Osmani*, Istanbul 1308 (1892), τ. 2, σ. 223.

13. Στο τουρκικό κείμενο υπάρχει η αραβική λέξη zukran, πληθυντικός της λέξης zeker (πέος). Θα μπορούσαμε να διαβάσουμε και dikran (δικράνα), αν και η λέξη δεν βρέθηκε στα λεξικά. Οπωσδήποτε, την τελευταία αυτή ερμηνεία δύσκολα θα μπορούσαμε να την αποδώσουμε στη λέξη, με το λογοπαίγνιο που κάνει εδώ ο Evliya Celebi χρησιμοποιώντας το ρήμα sünnnet etmek (περιτέμνω), για να δηλώσει την καταστροφή του μνημείου από έναν σεμνότυφο και φανατικό μουσουλμάνο.

έπιναν όλοι οι άπιστοι και ξεδιψούσαν. Έπειτα όμως από την κατάκτηση, ένας από τους γαζήδες πολεμιστές της πίστης, που ήταν τέλειος χειρουργός, με έναν πέλεκυ έκανε περιτομή στο πέος αυτό των άπίστων. Αργότερα ο Ahmed Pasa κατασκεύασε μέσα σ' αυτή τη μεγάλη δεξαμενή μια υποδειγματική βρύση· είναι ένα αξιοθαύμαστο, ζωογόνο νερό. Παρόμοιο κεφαλάρι δεν βρίσκεται σ' άλλη χώρα. Στις τέσσερις πλευρές της πεντακάθαρης αυτής δεξαμενής ένας τεχνίτης σιδηρουργός έφτιαξε σιδερένια δικτυωτά. Ο ζωγράφος Bihzad¹⁴ ακόμη έβαψε τα σιδερένια αυτά δικτυωτά με βαφές χρώματος ρουμπινιού και τα στόλισε.

Από την περιγραφή του μνημείου που δίνει εδώ ο Evliya Celebi φαίνεται ότι το άγαλμα του Ποσειδώνα, που είχε στήσει σε υπερφυσικό μέγεθος πάνω στην κεντρική στήλη της βρύσης του ο βενετσιάνος Γενικός Προβλεπτής της Κρήτης Francesco Morosini κατασκευάζοντάς την το 1628, δεν είχε καταστραφεί το 1639 με απόφαση των ιεροξεταστών, όπως αναφέρει ο Isero Civan¹⁵. Ίσως όμως να είχε απομακρυνθεί από τη θέση του και να είχε επανατοποθετηθεί αργότερα πάλι.

Οπωσδήποτε, ο Τούρκος περιηγητής ήταν παρών στα γεγονότα της κατάληψης του Κάστρου και πρέπει να είχε δει το άγαλμα, αλλά όχι και τον ακρωτηριασμό του, όπως δηλώνει ο τύπος του ρήματος που χρησιμοποιεί για να περιγράψει την πράξη. Δεν είναι όμως γνωστή η περαιτέρω τύχη του αγάλματος. Το πιθανότερο είναι ότι η ύπαρξη ενός αγάλματος, και μάλιστα αρχαίου θεού, σε περίοπτη θέση στο κέντρο της πόλης και μπροστά σε τζαμί, θα σκανδάλιζε τους πιστούς μουσουλμάνους, που προτού να προσευχηθούν έπρεπε να κάνουν τις καθιερωμένες από τη θρησκεία τους πλύσεις ατενίζοντας ένα τεράστιο, ολόγυμνο άγαλμα αρχαίου θεού, και κάποτε κάποιος πρέπει να εξεγέρθηκαν και να το κατέστρεψαν.

Ίσως, πάλι, η απομάκρυνση ή και καταστροφή του αγάλματος πρέπει να συνδεθεί με τις μετατροπές που πρέπει να επέφερε στο μνημείο ο Fazil Ahmed Pasa προσαρμόζοντάς το στις απαιτήσεις της ισλαμικής θρησκείας και τις αισθητικές αναλήψεις των Τούρκων της εποχής του. Έτσι, βλέπουμε ότι ο ίδιος κατασκεύασε γύρω στη δεξαμενή ένα σιδερένιο κωγκλίδωμα, όχι ασυνήθιστο στόλισμα σε παρόμοιες βρύσες και δεξαμενές που υπήρχαν και σε άλλα μέρη της αυτοκρατορίας, και έβαλε να το χρωματίσουν με έντονο κόκκινο χρώμα. Από το έργο αυτό δεν σώζεται τίποτε, ούτε είναι γνωστή άλλη μνεία του.

14. Ο Bihzad, που αναφέρει εδώ ο Evliya Celebi, είναι ο πιο περίφημος Πέρσης μικρογράφος του 16ου αι. Γεννήθηκε γύρω στα 1450-1460. Τα πρώτα του έργα χρονολογούνται από το 1475. Έζησε και έδρασε στο Herat την εποχή του σουλτάνου Huseyin Baykara (1468-1502), απόγονου του Timur Leg (Ταμερλάνου) και μεγάλου προστάτη των γραμμάτων και τεχνών, που είχε συγκεντρώσει πολλούς από τους πιο γνωστούς ποιητές και καλλιτέχνες στην αυλή του. Αλλά και τα μέλη της δυναστείας των Safawwid τίμησαν τον Bihzad, που έζησε πολ- λά χρόνια στην πρωτεύουσά τους, την Tabriz. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από νατουραλισμό και ελευθερία της έκφρασης, αν και δεν περνούν τα όρια της παράδοσης. Πέθανε γύρω στο 1525. Είχε πολλούς μαθητές και μιμητές, στους οποίους οφείλονται πολλές από τις μινιατούρες που του αποδίδονται (R. Ettinghausen, "Bihzad", E.I.². B.W. Robinson - Ernst J. Grube - G.M. Meredith-Owens - R.W. Scelton, *Islamic Painting and the Arts of the Book, The Keir Collection*, (ed. by B.W. Robinson), London 1976, σ. 142, 175).

15. Βλ. Στ. Σπανάκη, «Η έκθεση του γενικού προβλεπτή Isero Civan (1639)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 21, σ. 391. Την έκθεση του Μοροζίνι για το άγαλμα και τα ανάγλυφα που κοσμούσαν τη βρύση του βλ. στον Σ. Σπανάκη, *Μνημεία Κρητικής Ιστορίας*, τ. 2, σ. 42. Πιά το υπερφυσικό του μέγεθος το άγαλμα ήταν γνωστό ως «Τσιγάντε», δηλαδή Γίγαντας.

Είναι περίεργο, βέβαια, γιατί δεν αναφέρει καθόλου ο Evliya Celebi τα λιοντάρια που βρίσκονται και σήμερα στη βάση της βρύσης και της δίνουν το όνομα. Ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι με τις μετατροπές που είχαν γίνει στη βρύση αυτά είχαν καλυφθεί κατά κάποιο τρόπο και δεν ήταν εμφανή. Εκτός, πάλι, αν προκειται για την περιγραφή κάποιας άλλης βρύσης, που δεν σώζεται σήμερα. Στην περίπτωση όμως αυτή γεννάται το ερώτημα για ποιό λόγο δεν ανέφερε καθόλου τη βρύση του Μοροζίνη που σώζεται σήμερα.

Οπωσδήποτε, τότε ακριβώς καταστράφηκε το άγαλμα του Ποσειδώνα και κάτω από ποιες συνθήκες ίσως μας το αποκαλύψει κάποια μέρα, μαζί με πολλές άλλες, άγνωστες ακόμη πτυχές της ιστορίας της Τουρκοκρατίας στην Κρήτη, η προσεκτική έρευνα των ιεροδικαστικών κατάσχετων που φυλάσσονται στο Τουρκικό Αρχείο της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης. Γι' αυτό και είναι ανάγκη να βρεθούν, όσο είναι δυνατόν συντομότερα, οι νέοι επιστήμονες που θα θελήσουν να αποκτήσουν την ειδικευση που απαιτείται για τη μελέτη των πολύτιμων και πολυάριθμων τουρκικών πηγών της περιόδου αυτής της νεώτερης ιστορίας της Κρήτης.

Η ΧΡΗΣΗ ΤΗΣ ΓΗΣ ΣΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

221

Σωκράτης Πετμεζάς

Η μελέτη της ιστορικής εξέλιξης του εγγείου καθεστώτος στην ανεξάρτητη αλλά και την υπόδουλη Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα αποτέλεσε το αντικείμενο τόσο παλαιότερων όσο και πρόσφατων ερευνών, και ήδη η βιβλιογραφία που έχει σωρευθεί είναι αρκετά ικανοποιητική¹. Αντίθετα, για την ίδια περίοδο έχει παραμεληθεί η εξέταση των πραγματικών όρων χρήσης και εκμετάλλευσης του εδάφους. Είναι χαρακτηριστικό ότι σπάνια συναντά κανείς συγκεντρωμένα στοιχεία σχετικά με τη χρήση της γης και ακόμη σπανιότερα τα στοιχεία αυτά έχουν γίνει αντικείμενο

1 Ενδεικτικά αναφέρω ορισμένα δημοσιεύματα όπως: Στεφανίδης, Δ. *Αγροτική Πολιτική και Οικονομική Πολιτική επί των συλλεκτικών έργων*. τ.1 *Γαιοκτησία και Γαιοκτητική Πολιτική*, Αθήνα, 1948, Βεργόπουλος, Κ. *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, 1976, McGrew, W.W. *Land and Revolution in Greece, 1821-1870*. Ph.D. University of Cincinnati, 1975, Kent University Press 1985, Δερτιλής, Γ. *Η Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και η Βιομηχανική Επανάσταση*, Αθήνα, 1984, Dertilis, G. "Réseaux de crédit et stratégies du capital" στο Dertilis, G. (επιμ.) *Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Παρίσι 1988, σελ.33-81, Καρούζου, Ε. "Ζητήματα κατοχής Εθνικών Γαιών (1833-1871)", *Μνήμων*, Αθήνα, 12(1989), σελ.149-161, Σακελλαρόπουλος, Θ. *Θεσμικός Ανασχηματισμός και Οικονομική Ανάπτυξη. Κράτος και Οικονομία στην Ελλάδα, 1830-1922*, Αθήνα 1991. Πετμεζάς, Σ. "Οι έγγειες σχέσεις, 1830-1880" στο Γ. Δερτιλής και Κ. Κωστής (επιμ.) *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, Αθήνα, 1991, σελ.91-108. Franghiadis, A. "Réforme agraire et développement de la propriété individuelle en Grèce au XIXe s.: la distribution des 'Domaines Nationaux', 1871-1887" στο Woolf, S. (επιμ.) *Terres et Familles dans l'Europe du Sud à travers l'âge moderne*, υπό έκδοσιν, Éditions du MSH, Παρίσι.

συστηματικής επεξεργασίας από τους ιστορικούς². Οι ερευνητές χρησιμοποιούν επιλεκτικά αυτόν ή τον άλλο δημοσιολόγο ή οικονομολόγο του 19ου αιώνα για να ερμισθούν στοιχεία σχετικά με την επέκταση των καλλιεργειών ή τη μέση έκταση των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Οι σύγχρονοι οικονομολόγοι και στατιστικοί, τις σπάνιες φορές που ασχολούνται (συνήθως με την ευκαιρία διαφόρων επετείων) με ζητήματα οικονομικής ιστορίας του περασμένου αιώνα, έχουν την τάση να χρησιμοποιούν άκριτα (και βιαστικά) τα συγκεντρωτικά αποτελέσματα των αγροτικών στατιστικών χωρίς προηγουμένως να ενδιαφερθούν να διερευνήσουν την ποιότητά τους³. Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι να έχουμε μία μάλλον ανεπαρκή γνώση του συνόλου των παραδοθέντων στοιχείων και της ποιότητάς τους και, κατά συνέπεια, να μην μπορούμε να απαντήσουμε με βεβαιότητα σε απλά ερωτήματα όπως η εξέλιξη της σχέσης πληθυσμού και καλλιεργούμενης επιφάνειας κατά το 19ο αιώνα. Το κείμενο που ακολουθεί επιχειρεί να προσεγγίσει το πρόβλημα αυτό και να ξετάσει, σε γενικές γραμμές και για την περιοχή που περιλαμβάνεται στα ελλαδικά σύνορα του 1832, τη χρήση της γης κατά την περίοδο που αρχίζει με την ίδρυση του ελεύθερου Ελληνικού Βασιλείου και λήγει την παραμονή των βαλκανικών πολέμων.

Η μελέτη της χρήσης της γης, προϋποθέτει κατ'αρχάς τη διερεύνηση των συνολικών μεγεθών των καλλιεργουμένων εδαφών ανά είδος καλλιέργειας, δηλαδή εδαφών ετησίως καλλιεργουμένων ή αγροναπαυομένων και εδαφών καλλιεργουμένων με πολυετή φυτά. Σε περιπτώσεις όπως αυτή της ελληνικής γεωργίας του 1860, όπου οι ετήσιες καλλιέργειες βιομηχανικών⁴ και ζωοτροφικών φυτών⁵ είναι εξαιρετικά περιορισμένες και, κατά συνέπεια, οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις

2 Είναι χαρακτηριστική η επιφυλακτικότητα με την οποία οι πιο προσεκτικοί μελετητές αντιμετώπιζον τη χρήση στοιχείων που παρέχουν εξαιρετικά δημοφιλείς πηγές πληροφόρησης, όπως για παράδειγμα *Πολιτιογραφικά Πληροφορία περί Ελλάδος*, Αθήνα 1867 του Α.Μανσόλα. Η Εύη Καρούζου "Ζητήματα κατοχής...", σ.155 λόγω χάριν επισημαίνει στην πηγή αυτή την εκπληκτική πληροφορία σχετικά με την επέκταση των εδαφών όπου καλλιεργείται σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι (όπως ονομάζαν το σόργο) και αραβόσιτος (δηλαδή τα κυριότερα ελληνικά δημητριακά) από 1.856.538 σε 2.831.782 στρέμματα, μεταξύ των ετών 1860 και 1864. Ενα εκατομμύριο στρέμματα σε τέσσερα χρόνια! Η επέκταση αυτή δεν συνέβη ποτέ όπως θα δούμε στην συνέχεια. Απλώς, τα αποτελέσματα της απογραφής του 1860 δεν είναι πλήρη. Η εκπληκτική αυτή διαφορά ελάχιστες φορές εντοπίστηκε από άλλους ερευνητές και ακόμη λιγότερες έθεσε σε αμφισβήτηση την ακρίβεια των στοιχείων του Α.Μανσόλα.

3 Είναι χαρακτηριστικό ότι η μοναδική σχεδόν μελέτη που χρησιμοποιεί τα σχετικά με το θέμα μας δεδομένα των αγροτικών απογραφών του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα παραμένει αυτή του Γκριτσόπουλου, Ε. "Ιστορία της γεωργικής στατιστικής εν Ελλάδι" στο Χουλιαράκης, Μ.(επιμ.) *Στατιστικά Μελέται*, 1821-1971, Αθήνα, 1971, σελ.213-244. Ο συγγραφέας υπολογίζει τη μέση έκταση της αγροτικής εκμετάλλευσης στη νότιο Ελλάδα, αφού αυθαίρετα επιλέξει τις επαγγελματικές κατηγορίες της απογραφής του 1860 που θα εντάξει μεταξύ των αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Τέτοιους θεωρεί όσους συμπεριλαμβάνονται στις απογραφικές κατηγορίες των "γεωργών" και των "πομένων" αλλά όχι σε αυτή των "κτηματιών". Με τον αριθμό των "αρχηγών αγροτικών εκμεταλλεύσεων" διαιρεί τη συνολικά καλλιεργούμενη έκταση. Αυτή την τελευταία, όπως θα δούμε, την υπολογίζει μικρότερη από όση ήταν στην πραγματικότητα, επειδή χρησιμοποιεί τη "χαμηλή", όπως θα την αποκαλέσουμε, "εκτίμηση" για την έκταση των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών του έτους 1860, (βλ. κατωτέρω σ.5).

4 Δηλαδή προϊόντων, όπως ο καπνός και το βαμβάκι που συνήθως παράγονται, καθώς και τα προϊόντα των πολυετών φυτειών, με στόχο την εμπορευματοποίησή τους.

σχεδόν ταυτίζονται με αυτές όπου καλλιεργούνται δημητριακά και όσπρια⁶, δεν είναι απαραίτητη η διαφοροποίηση μεταξύ κατηγοριών ετησίως καλλιεργουμένων προϊόντων. Από την πλευρά του, ο τομέας των φυτειών ταυτίζεται περίπου με το τμήμα αυτό της αγροτικής οικονομίας που προσανατολίζεται στην εμπορευματική παραγωγή. Τα προαναφερθέντα μεγέθη συσχετίζονται προς τα παρατηρούμενα καλλιεργητικά συστήματα και το επίπεδο των αγροτικών τεχνικών ώστε να εξετασθεί η ενδογενής δυναμικότητα των γεωργικών συστημάτων. Τέλος, διερευνάται ο λόγος των καλλιεργουμένων γαιών προς τις βοσκές και τα δάση, τις καιρίες αυτές πηγές εισοδημάτων για το χωρικό και ειδικότερα για τα πτωχότερα μέλη της αγροτικής κοινότητας. Ο λόγος αυτός συνδυαζόμενος προς τη μελέτη των μορφών των ζωοτροφικών συστημάτων και του αριθμού των ζώων ανά κατηγορία, επιτρέπει να μελετήσουμε το ειδικό βάρος και τη δυναμικότητα της κτηνοτροφίας στο συνολικό αγροτικό σύστημα⁷. Βασική προϋπόθεση για την προσπάθεια αυτή είναι η συλλογή έγκυρων εκτιμήσεων των συνολικών μεγεθών. Οι συνολικές αυτές εκτιμήσεις στηρίζονται κυρίως σε απογραφικά δεδομένα, δηλαδή στις απαριθμήσεις και απογραφές των ετών 1828-1830, 1860, 1875 και 1911. Η ακρίβεια των υπολογισμών επιβεβαιώνεται από τις εκτιμήσεις έγκυρων παρατηρητών της εποχής. Σε ό,τι αφορά το ύστερο όριο στηρίζομαστε στη γεωργική απογραφή του 1911, τα αποτελέσματα της οποίας δεν τίθενται σε γενικές γραμμές υπό αμφισβήτηση⁸. Η απογραφή του 1875⁹, της οποίας διαθέτουμε τη συνολική παρουσίαση των αποτελεσμάτων χάρη στον Α.Μανσόλα, μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψη μόνο σε αντιπαράθεση προς τα αναλυτικά αποτελέσματα της

5 Τα καλλιεργούμενα σε μεγάλη έκταση ζωοτροφικά φυτά σχετίζονται συνήθως με εντατικά καλλιεργητικά συστήματα και με τη διαμόρφωση αγροτικών συστημάτων, στα οποία ο συνδυασμός γεωργίας και ενσταύλου κτηνοτροφίας επιτρέπει την ανάπτυξη εξαιρετικά αποδοτικών και δυναμικών μορφών χρήσης της γης.

6 Στην ελληνική περίπτωση τα δημητριακά και τα όσπρια είναι προϊόντα που καταναλώνονται στο στενό κύκλο του νοικοκυριού και της τοπικής αγοράς.

7 Για μία ευρωπαϊκή προοπτική βλ. Devèze, M. "L'équilibre agro-sylvo-pastoral du XIIIe au XVIIIe siècle en Europe moyenne et Europe méridionale" Guarducci, A. (επιμ.) *Agricoltura et Trasformazione dell'Ambiente secoli XIII-XVIII*, Φλωρεντία, 1984, σελ.333-344. Για την περίοδο που αρχίζει μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και καλύπτει όλο τον μεσοπόλεμο, διαθέτουμε μία σταθερή βάση χάρη στη μελέτη του Κ.Κωστή *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Οψεις της Ελληνικής Οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, τ.1, Αθήνα 1987 και τ.2 *Τα τεκμήρια*, Αθήνα, 1990, τ.1, σελ.31-59.

8 Βλ. *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, εκδ.Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής,, 3 τόμοι, Αθήνα 1914. Πρόκειται για την απογραφή που διηύθη ο Κ.Βαρβαρέσος. Απογράφηκε και στη συνέχεια εκδόθηκε ο αριθμός των καλλιεργουμένων εκτάσεων, ο αριθμός των δένδρων και των ζώων ανά οικισμό. Ο όγκος και η αξία της παραγωγής των βασικών γεωργικών προϊόντων δίδεται ανά επαρχία. Η εισαγωγή του συνόλου των δεδομένων της απογραφής αυτής σε ηλεκτρονικό υπολογιστή, η εκτίμηση της ακρίβειας και της ποιότητάς τους καθώς και η επεξεργασία και χαρτογράφηση των κυριότερων αγροτικών μεγεθών που μας παραδίδονται σε επίπεδο οικισμού και επαρχίας έχει ήδη ολοκληρωθεί και εντάσσεται σε ένα ευρύτερο ερευνητικό πρόγραμμα, που στόχο έχει τη δημιουργία ενός μηχανογραφημένου Συστήματος Διαχείρισης μίας Βάσης Δεδομένων που θα περιέχει το σύνολο των στοιχείων των αγροτικών απογραφών της περιόδου 1860-1951. Είμαστε έτσι σε θέση να βεβαιώσουμε ότι η ποιότητα και η ακρίβεια των αποτελεσμάτων της απογραφής του 1911 αποδεικνύουν ότι η συλλογή και η επεξεργασία των στοιχείων αποτέλεσε υπόδειγμα ευσυνειδησίας και επιμέλειας. Οι αθροίσεις των μεγεθών σε κάθε επίπεδο αναφοράς είναι, με ελάχιστες και ασήμαντες εξαιρέσεις, σωστές. Η ποιότητα εξάλλου της τυπογραφικής επιμέλειας είναι εντυπωσιακή αφού δεν παρουσιάζονται παρά ελάχιστα (και άνευ συνεπειών) τυπογραφικά λάθη.

9 Βλ.Μανσόλας,Α. *Απογραφικά πληροφορία περί Γεωργίας, κατά το 1875*, Αθήνα 1875.

πρώτης Στατιστικής της Γεωργίας του 1860¹⁰. Όπως θα δούμε, η συνολική έκταση των καλλιεργουμένων γαιών του 1860 αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησης. Όσο για το πρότερο όριο της χρονολογικής μας σειράς, τα αποτελέσματα δηλαδή της καποδιστριακής απαρίθμησης του 1828-1830, η ακρίβεια των εκτιμήσεων είναι εξαιρετικά αμφίβολη. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά αποτελούν τη μόνη αναλυτική εκτίμηση που διαθέτουμε ενώ, κατά τόπους, η πυκνότητα και η ποιότητα των πληροφοριών που μας παρέχουν είναι εντυπωσιακή¹¹.

1. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις το 1860 : το πρόβλημα

224

Προκαταλαμβάνοντας τον αναγνώστη πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η σημαντικότερη επιφύλαξη δεν αφορά το πρότερο χρονολογικό όριο, του οποίου την ακρίβεια αμφισβητούμε χωρίς δισταγμό. Το ουσιαστικό πρόβλημα της αξιοπιστίας των συνολικών αποτελεσμάτων (αλλά όχι των αποτελεσμάτων που προσδιορίζουν τις σχετικές γεωγραφικές ανισότητες) παρουσιάζεται για τη συνολική καλλιεργούμενη έκταση το 1860, τη χρονιά δηλαδή για την οποία διαθέτουμε τα αναλυτικότερα δεδομένα. Πηγή του προβλήματος αποτελεί η διάσταση μεταξύ των εκτιμήσεων της συνολικής έκτασης των ετησίως καλλιεργημένων γαιών και της έκτασης των επιμέρους καταμετρηθέντων ως σπειρομένων γαιών. Ο Σ. Σπηλιωτάκης, συντάκτης της εισαγωγής στην έκδοση των αποτελεσμάτων, ρητά δήλωσε σε αυτήν ότι σοβαρό μέρος της καλλιεργούμενης έκτασης διέφυγε της καταμέτρησης είτε διότι αφορούσε προϊόντα μη καταμετρηθέντα (λαχανικά- κηπευτικά), είτε διότι επρόκειτο για εθνικές γαίες, στις οποίες οι καλλιεργητές είχαν ανεμπόδιση και ασύδοτη πρόσβαση. Επιπλέον σημείωνε ότι οι γαίες αυτές καλλιεργούνταν σε αραιότερα χρονικά διαστήματα, ανάλογα με τις ανάγκες των αγροτικών νοικοκυριών. Πρόκειται συνολικά για 1.189 χιλιάδες στρέμματα τα οποία, παρ'ότι δεν καταμετρήθηκαν αναλυτικά ανά επαρχία, έπρεπε να συνυπολογισθούν, κατά τον Σπηλιωτάκη, στην ολική καλλιεργούμενη έκταση. Προστέθηκαν κατά συνέπεια στα περίπου 2.370 χιλιάδες στρέμματα των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών που

10 Τα κατά επαρχία αναλυτικά αποτελέσματα της απογραφής αυτής εκδόθηκαν σε τόμο, με εισαγωγή και επιμέλεια του Σ.Σπηλιωτάκη και τίτλο *Στατιστική της Γεωργίας*, Αθήνα, 1864. Παρά τα πολλά τυπογραφικά λάθη η απογραφή αυτή αποτελεί πολύτιμο και προδρομικό, για το χώρο των Βαλκανίων, εγχείρημα. Η εισαγωγή των στοιχείων της απογραφής σε ηλεκτρονικό υπολογιστή και η συνολική επεξεργασία τους έχει ήδη περατωθεί. Ο έλεγχος της ποιότητας και της ακρίβειας των αποτελεσμάτων της απογραφής αυτής, η θεματική επεξεργασία και χαρτογράφηση τους αποτέλεσαν μέρος μίας ευρύτερης, αδημοσίευτης ακόμη, μελέτης μου με τίτλο *Η Ελληνική αγροτική οικονομία στα μέσα του 19ου αιώνα. Ογκος, αξία της παραγωγής και διανομή εισοδημάτων : οι γεωγραφικές ανισότητες. Μία περιφερειακή ανάλυση*.

11 Ο Κ.Κωστής επιμελήθηκε την έκδοση των διασωθέντων αποτελεσμάτων της καποδιστριακής απογραφής στον 8ο τόμο του Αρχείου Ι.Καποδιστρια, Αθήνα, 1987. Για μία παλαιότερη συνοπτική παρουσίαση των συνολικών αποτελεσμάτων, βλ. Μπέλια, Ε. "Στατιστικά του Ελληνικού κράτους κατά το 1830", *Μνημοσύνη*, 7(1978-9), σελ.281-319. Τα δημογραφικού ενδιαφέροντος αποτελέσματα της γαλλικής απογραφής της αποστολής του Μαιζών στην Πελοπόννησο εκδόθηκαν από τον Bory de St.Vincent *Expédition scientifique de la Morée*, Παρίσι 1834, και αναδημοσιεύθηκαν από τον Μ.Χουλιαράκη *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ.Ια, Αθήνα 1973, σελ.32-45.

απεγράφησαν (“χαμηλή εκτίμηση”). Οι ετήσιες καλλιεργειες κάλυπταν έτσι επισήμως 3.560 χιλιάδες στρέμματα (“υψηλή εκτίμηση”). Η έκταση των “νεκτών” γαιών (καλλιεργούμενη αγροανάπαυση)¹² υπολογίστηκε συνολικά σε 2.516 χιλιάδες στρέμματα και, προστιθεμένη στην ετησίως καλλιεργούμενη γη, έδινε μία συνολική έκταση 6.076 χιλιάδων στρεμμάτων. Γράφει συγκεκριμένα ο Σ. Α. Σπηλιωτάκης στην εισαγωγή της *Στατιστικής της Γεωργίας*¹³ :

“Δεν εμπεριλαμβάνονται δε αι διά ριζαρίων, γαιωμήλων, κρομμύων και άλλων τινων μικροτέρας εκτάσεως. Προσθέτοντες δε και τας γαίας τούτων, και λαμβάνοντες υπόψιν, ότι οι γεωργοί, ως κατέχοντες αρκετάς εκτάσεις εθνικών γαιών, και μή πληρώνοντες τι οσάκις τας καλλιεργούσι, δεν σπείρουν πάντοτε την αυτήν έκτασιν κατ’έτος, αλλά αναλόγως της ανάγκης και της ζήτησεως άλλων καλλιεργειών τουτέστι ότε μεν περισσοτέραν ότε μεν ολιγωτέραν, ως προκύπτει και εκ της παραγωγής των προλαβόντων ετών, δυνάμεθα να παραδεχθώμεν, ότι εν όλω σπείρονται κατά μέσον όρο στρέμματα 3.560.000. Αι δε νεκταί υπολογίζονται εις...στρέμματα 2.516.000. Το όλον στρέμματα 6.076.000”.

225

Τη διόρθωση αυτή του Σ. Σπηλιωτάκη έρχονται να επιβεβαιώσουν δύο στοιχεία. Πρώτον, οι εκτιμήσεις των συνολικών καλλιεργουμένων εκτάσεων που έκανε, την ίδια εποχή ανεξάρτητα από τα αποτελέσματα της απογραφής, ο καθηγητής της Πολιτικής Οικονομίας και διευθυντής του Γραφείου Δημοσίας Οικονομίας, Ι.Σούτσος. Ο Ι.Σούτσος υπολόγισε την καλλιεργούμενη και την αγροαναπαυόμενη έκταση σε 6.620 χιλιάδες στρέμματα. Η ετησίως καλλιεργούμενη έκταση κάλυπτε το μισό, δηλαδή 3.310 χιλιάδες στρέμματα. Την έκταση αυτή υπολόγισε με βάση τον όγκο της μέσης ετήσιας παραγωγής δημητριακών και της εκτιμώμενης μέσης στρεμματικής απόδοσης. Θεώρησε ότι σε κάθε στρέμμα καλλιεργούμενης γης αντιστοιχούσε ένα αγροαναπαυόμενο στρέμμα¹⁴.

12 Γενικά για το ρόλο της αγροανάπαυσης στα καλλιεργητικά συστήματα, βλ. Τσούμης,Ι. *Τα Γεωργικά Συστήματα εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1936, σ.131. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο ανώνυμος συντάκτης της *Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα(1855-1856), σ.52, αρνείται ότι οι νεκτές γαίες καλλιεργούνται και υποστηρίζει ότι απλώς αφήνονται για ένα χρόνο χέρσες και χρησιμοποιούνται για τη βοσκή των ζώων.

13 Βλ. Σπηλιωτάκης,Σ. *ό.π.*,σελ.η’-θ’.

14 Βλ. Σούτσος,Ι. *Δοκίμο περί των οικονομικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα, 1863, σελ.90-94. Ο Ι.Σούτσος θεωρούσε ότι ήταν καταφανώς λανθασμένη η καταμέτρηση των εκτάσεων που καλλιεργούνταν με δημητριακά και όσπρια και ανέρχονταν μόνο σε 2.329.077 στρέμματα. Πίστευε ακόμη ότι μία συμπληρωματική έκταση 57.611 στρεμμάτων καλλιεργούνταν ετησίως με άλλα προϊόντα και διόρθωσε την εκτίμηση των εκτάσεων με βάση τις μέσες στρεμματικές αποδόσεις. Θεώρησε ότι ο όγκος (και κατά συνέπεια η αξία) της παραγωγής δημητριακών ήταν ορθά καταμετρούμενος. Υπολόγισε με βάση τα δεδομένα των ετών 1857 (13.784.517 κοιλιά), 1858 (8.420.078 κοιλιά) και 1860 (9.589.743 κοιλιά) τον μέσο όγκο της ετήσιας παραγωγής δημητριακών σε 10.598.112 κοιλιά. Θεωρώντας ακόμη, πρώτον, ότι για τα όψιμα σιτηρά η στρεμματική αποδοτικότητα ανέρχεται σε 3 κοιλιά, ενώ για τα πρώιμα σε 4 κοιλιά και, δεύτερον, ότι το ένα τρίτο της παραγωγής αποτελούνταν από πρώιμα σιτηρά, συμπέρανε ότι οι εκτάσεις των πρώιμων σιτηρών ανέρχονταν σε 883.314 στρέμματα, αυτές των οψίμων σε 2.355.136 στρέμματα και η συνολική έκταση των καλλιεργουμένων με δημητριακά εδοφών σε 3.238.314 στρέμματα.Πρόσθεσε τα 57.611 στρέμματα των υπολοίπων ετησίων καλλιεργειών και έφτασε στο σύνολο ετησίως καλλιεργουμένης επιφάνειας 3.310.000 στρεμμάτων, επιφάνειας δηλαδή κατά 923.312 στρέμματα μεγαλύτερης από τη δηλωμένη και καταμετρούμενη από την Υπηρεσία της

Πίνακας αρ.1 Η χρήση της γης το έτος 1860.

(πηγή: Σηλιωτάκης, Σ. ό.π., σ.θ')

	τετρ.χμ	%
ετησίως καλλ. γαίες	6076	13,31 %
αμπέλια, σταφιδάμπελα	645	1,41 %
ελαιώνες, μωρεώνες, κλπ.	453	0,99 %
συκώνες	238	0,52 %
αρόσιμες γαίες	11748	25,73 %
βοσκές, λεμώνες	18599	40,73 %
δάση	5420	11,87 %
λίμνες και έλη	833	1,82 %
οικισμένος χώρος	1650	3,61 %
Σύνολο	45662	100,00 %

226

Δεύτερον, την ορθότητα της εκτίμησης επιβεβαίωσε κυρίως η γεωργική απογραφή του 1875, η οποία καταμέτρησε, αμέσως μετά την έναρξη της διανομής των εθνικών γαιών (και, κατά συνέπεια, της μερικής άρσης των αιτιών που οδηγούσαν στην απόκρυψη των παρανόμως καλλιεργουμένων εθνικών γαιών) τις ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις σε 3.599 χιλιάδες στρέμματα, ενώ οι αγροναπαύμενες εκτάσεις υπολογίστηκαν σε 3.500 χιλιάδες στρέμματα. Πράγματι, αν αποδεχθούμε ότι οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις το 1860 ανέρχονταν μόνο σε 2.370 χιλιάδες στρέμματα, θα ανακαλύπταμε ότι μέσα σε 15 χρόνια οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις (αυτές δηλαδή που στην ουσία προορίζονταν κυρίως στην εξυπηρέτηση της φορολογίας και στην τοπική κατανάλωση) αυξήθηκαν κατά 40%! Την ίδια μάλιστα εποχή θα παρατηρούσαμε ότι αυξήθηκαν οι εισαγωγές σιτηρών, ενώ οι εμπορευματικές καλλιέργειες (το βαμβάκι και οι φυτείες) γνώρισαν και αυτές σημαντική αύξηση. Σε σύγκριση λοιπόν με την εκρηκτική δεκαπενταετία, 1860-1875, η περίοδος 1875-1911, κατά την οποία περιορίστηκαν σημαντικά οι αγροναπαύμενες εκτάσεις, εμφανίζεται ότι ήταν περίοδος χαμηλών ρυθμών αγροτικής επέκτασης: πρόταση αυταπόδεικτα αντιφατική. Η υπόθεση λοιπόν αυτή οδηγεί σε συμπεράσματα που δεν είναι δυνατόν να γίνουν αποδεκτά. Αν ακόμη και σήμερα επιμένουν οι ιστορικοί να υιοθετούν τη λανθασμένη υπόθεση ότι οι καλλιεργούμενες εκτάσεις στα 1860 ήταν μόνο 2.370 χιλιάδες στρέμματα, αυτό οφείλεται στην αποδοχή της εκτίμησης αυτής από τους πιο "δημοφιλείς" στους νεότερους ιστορικούς συγγραφείς της εποχής, όπως ο Α.Τομπάζης¹⁵ και ο Α.Μανσόλας¹⁶. Αποτέλεσμα της χρήσης της "χαμηλής εκτίμησης" ήταν να επιτραπεί στους συγγραφείς της εποχής να ανακαλύψουν,

οποίας προϊόντα ο Ι.Σούτσος το 1860. Η αγροναύαση θεωρήθηκε ως απόλυτα αντίστοιχη προς τη σπαρμένη επιφάνεια και, κατά συνέπεια, ίση προς 3.310 χιλιάδες στρέμματα. Η συνολική ετησίως καλλιεργούμενη έκταση ανήλθε λοιπόν σε 6.620 χιλιάδες στρέμματα. Ο Ι.Σούτσος υπολόγισε έτσι τη συνολική καλλιεργούμενη επιφάνεια και επομένως και τη μέση έκταση του αγροτικού κλήρου ως υψηλότερη κατά 10% περίπου σε σχέση με τις εκτιμήσεις της απογραφής του 1860. Η διαφορά αυτή οφείλεται πιστεύω στην έκταση των αγροναπαύσεων που εκτιμήθηκαν από τον Σ.Σηλιωτάκη στα 1860, σε αντιστοιχία προς την "χαμηλή εκτίμηση" των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών.

15 Βλ. Tombazis, A. *La Grèce sous le point de vue agricole*, Αθήνα, 1878, σ.10.

16 Βλ. Μανσόλας, Α. *Απογραφικά πληροφορία...*, σ.7.

κατά την περίοδο 1860-1875, μία (ψευδή, κατά την γνώμη μας) τεράστια επέκταση των καλλιεργουμένων εδαφών, παρά την έλλειψη κεφαλαίων, την μαρτυρημένη τεχνική στασιμότητα και την όχι ασυνήθιστη πληθυσμιακή άνοδο. Καμία άλλη αξιόπιστη μαρτυρία δεν έρχεται να επαληθεύσει την κοσμογονία αυτή. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι ο Α.Μανσόλας εμφανώς αντιφάσκει υιοθετώντας ταυτόχρονα και τις δύο εκτιμήσεις. Γνωρίζει πάντως ότι η “χαμηλή εκτίμηση” είναι λανθασμένη και το επισημαίνει: “Η κατά το 1860 διατεθείσα εις σποράν έκτασις ανέβαινεν εις στρεμ. 2.369.696, κατά το έτος 1861 ανήρχετο κατά πάσαν πιθανότητα εις πολύ ανώτερον βαθμόν, καθόσον κατά τας υπό των διοικητικών αρχών συλλεχθείσας πληροφορίας, η κατά το έτος τούτο κατεχομένη έκτασις από τους κυρίως δημητριακούς καρπούς, ήτοι του σίτου, κριθής, καλαμβοκίου και αραβοσίτου ανέβαινεν εις στρεμ. 2.831.782¹⁷. Εάν δε ήδη λάβωμεν υπ’όψιν ότι κατά το παρ’ημίν επικρατούν σύστημα των αγροναπαύσεων άπαξ μόνο κατά διετίαν σπείρεται ο αυτός αγρός το όλον της εκτάσεως των σπειρομένων ήδη γαιών, όπως υπελογίσθη εν τη Στατιστική της Γεωργίας ανέρχεται εις στρεμ. 6.076.000. Αι δε κατεχόμενα από φυτείας γαίαι κατά το 1860 συνεποσούντο εις στρέμματα 1.359.000”¹⁸. Τη “χαμηλή εκτίμηση” που υιοθέτησε άκριτα ο Α.Τομπάζης και χρησιμοποίησε, παρ’όλες τις επιφυλάξεις του, ο Α.Μανσόλας έχει δυστυχώς χωρίς επιφυλάξεις υιοθετήσει και η σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία¹⁹. Συνεπώς οι ιστορικοί βρίσκονται υποχρεωμένοι να δεχθούν ότι η περίοδος 1860-1875 ήταν μία εποχή που χαρακτηρίστηκε από ένα κίνημα εκχέρσωσης κολοσσιαίων διαστάσεων, το οποίο, ελλείψει άλλου πιθανού δράστη, αποδίδεται στο μικροκαλλιεργητή των εθνικών γαιών²⁰.

227

Η αποδοχή της θέσης της “υψηλής εκτίμησης” σχετικά με τις ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις είναι, κατά τη γνώμη μας, απαραίτητη. Θέτει όμως νέα προβλήματα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν οι εκτιμώμενες στρεμματικές αποδόσεις και η συνολική εκτιμώμενη αξία της παραγωγής το

17 Να σημειωθεί ότι το 1860 οι εκτάσεις όπου καλλιεργούνταν σιτάρι, κριθάρι, αραβόσιτος και καλαμπόκι (δηλ. σόργο) ανέρχονταν σε 1.856.538 στρέμματα. Σε σχέση με τα 2.831.782 στρέμματα του 1861 λείπουν 975 χιλιάδες στρέμματα, πλησιάζουμε δηλαδή την εκτίμηση του Σ.Σπηλιωτάκη για την παράλειψη από την καταμέτρηση 1.189 χιλιάδων στρεμμάτων.

18 Βλ. Μανσόλας, Α. *Πολιτειογραφικά Πληροφορία...*, σ.52. βλ. και σ.59 για τις σπαρμένες εκτάσεις ανά νομό το έτος 1861. Εξάλλου, στη σ.51, ο Α.Μανσόλας ρητά υιοθετεί τις εκτιμήσεις του Σ.Σπηλιωτάκη για τη συνολική χρήση της γης, και αποδέχεται έτσι και την “υψηλή εκτίμηση”. Αντίθετα στα 1875 Μανσόλας, Α. *Απογραφικά Πληροφορία...*, σ.7. όταν συγκρίνει τα μεγέθη του 1860 και του 1875, δεν αναφέρεται παρά μόνο στη χαμηλή κατά προϊόν εκτίμηση. Πιθανόν ο νέος διευθυντής του Γραφείου Δημοσίας Οικονομίας να επιθυμούσε να ωραιοποιήσει την κατάσταση της χώρας και τις οικονομικές εξελίξεις μετά την εκθρόνιση του Οθωνα.

19 Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Κ.Τσουκαλάς *Εξαγωγή και Αναπαραγωγή*, Αθήνα, 1979, σ.91, παρά την πρόχειρη ενασχόλησή του με το ζήτημα, σωστά σημείωσε την αργή επέκταση των ετησίων καλλιεργειών και την ταχεία αύξηση της παραγωγής των εμπορευματικών καλλιεργειών και φυτών, κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

20 Οι Έλληνες ιστορικοί σπάνια χρησιμοποίησαν συστηματικά, ακόμη και όταν την ανέφεραν, τη *Στατιστική της Γεωργίας* του 1860. Περιέργως, μεταξύ των ελαχίστων που χρησιμοποίησαν με προσοχή τη Στατιστική της Γεωργίας, ο Δ.Κ.Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί: Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1987, σ.23, δεν δίνει καμία πίστη στην πληροφορία του Σ.Σπηλιωτάκη ότι μεγάλο μέρος των παραγωγικών εκτάσεων δεν καταμετρήθηκε και έμεινε εκτός απογραφής, θεωρώντας ότι πρόκειται για εθνικιστικές καυχησιές ή εφησυχαστικές δικαιολογίες των γραφειοκρατικών υπηρεσιών.

1860 αναφέρονται αποκλειστικά στη “χαμηλή εκτίμηση” της έκτασης ή εάν μέρος της συνολικώς καταμετρημένης παραγωγής αναφέρεται τελικά στις μη-καταμετρημένες γαίες. Στην τελευταία αυτή περίπτωση, η αξία της παραγωγής, δεν θα έπρεπε να διορθωθεί και να εκτιμηθεί ως υψηλότερη της καταγραμμένης αλλά θα έπρεπε αντιθέτως να μειωθεί η εκτιμώμενη στρεμματική απόδοση. Στην πρώτη περίπτωση, οι στρεμματικές αποδόσεις θα έπρεπε να θεωρηθούν αποδεκτές αλλά θα ήταν απαραίτητη μία ουσιαστική επανεκτίμηση (και αύξηση) της συνολικής εκτιμώμενης αξίας της παραγωγής.

2. Η επέκταση των καλλιεργουμένων εκτάσεων, 1830-1911

2.1 Οι ετήσιες καλλιέργειες: αργή επέκταση

228

Τις πρώτες συνολικές εκτιμήσεις της καλλιεργούμενης επιφάνειας και των δενδρώνων στη σύγχρονη Ελλάδα συγκέντρωσε η καποδιστριακή απαρίθμηση της περιόδου 1828-1830. Μικρή μόνο αξία μπορούμε να αποδώσουμε στα συνολικά αυτά στοιχεία, από τη στιγμή που μέρος της επικράτειας δεν καλύφθηκε πλήρως, τα κριτήρια συλλογής των στοιχείων στις υπόλοιπες επαρχίες ήταν ασαφή, και, τέλος, η χώρα βρισκόταν ακόμη σε πολεμική κατάσταση. Επίσης πολλοί οικισμοί ήταν εγκαταλεημένοι. Οι “ακαλλιεργητες” ποτιστικές και ξερικές γαίες, εθνικές και ιδιόκτητες, καλύπτουν πιθανόν το σύνολο των εδαφών που παροδικά εγκαταλείφθηκαν λόγω του πολέμου. Επίσης μέρος των εθνικών αμπελώνων καταγράφηκε ως “ακαλλιεργητο”. Στον πίνακα αρ.2, παρουσιάζονται τα συνολικά μεγέθη της απαρίθμησης αυτής²¹. Καμία διορθωτική προσέγγιση και εκτίμηση δεν μπορεί να επιχειρηθεί πριν ολοκληρωθεί σε βάθος η επεξεργασία αυτών των δεδομένων.

Πίνακας αρ.2 Η καποδιστριακή απαρίθμηση, 1828-1830.

(πηγή: *Αρχείο Ι.Καποδίστρια*, τ.8, -υπολογισμοί δικοί μου)

(στρέμματα)	ιδιόκτητα	εθνικά	σύνολο
ποτιστικά	51663	108276	159938
ξερικά	369225	404511	773737
καλλιεργούμενοι αγροί (σύνολο)			933675
ποτιστικά	74013	99973	173987
ξερικά	363013	868265	1231278
ακαλλιεργητοι (δηλ. εγκαταλεημένοι) αγροί (σύνολο)			1405265
βαλτώδεις και πετρώδεις ακαλλιεργητες γαίες			54115
αμπελώνες καλλ. (σύνολο)	97941	12679	110620
αμπελώνες ακαλλ. (σύνολο)		1591	1591
κήποι	2064	2121	4184
αμπελώνες και κήποι (σύνολο)			116395
ελαιώνες			46720
μωρεώνες			15753
υπόλοιποι δενδρώνες			167033
Σύνολο			2738955

21 Βλ. *Αρχείον Ι.Καποδίστρια*, τ.8, σελ.115 και 263.

ΑΡΙΑΔΗ

αριθμός δένδρων	ιδιόκτητα	εθνικά	σύνολο
ελιές ήμερες	595414	123473	718887
ελιές άγριες		215504	215504
μουριές	197766	117287	315053
συκιές	51465	15935	67400
αμυγδαλιές	4333	646	4979
διάφορα οπωροφόρα	62930	31724	94654

Το 1830, σύμφωνα με τον F.Thiersch που έλαβε ασφαλώς τα στοιχεία του κατευθείαν από τις μετρήσεις και εκτιμήσεις της κυβέρνησης Καποδίστρια, περίπου 1.300.000 στρέμματα ετησίων καλλιεργειών καλλιεργούνταν από 120.000 γεωργικές οικογένειες (βλ. πίνακα αρ.3). Τα στοιχεία αυτά προέρχονται εμφανώς από την καποδιστριακή απαρίθμηση. Πρόκειται απλούστατα για το σύνολο των ιδιόκτητων εκτάσεων που καταγράφηκαν είτε ως καλλιεργούμενες είτε ως ακαλλιεργητες στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι Έλληνες κρατικοί αξιωματούχοι θεωρούσαν ότι οι καταγεγραμμένες ως "ακαλλιεργητες" εκτάσεις είχαν παροδικά μόνο εγκαταλειφθεί²². Το σύνολο λοιπόν των ετησίως καλλιεργουμένων γαιών, εθνικών και ιδιόκτητων, "καλλιεργουμένων" και "ακαλλιεργητων" (δηλαδή εγκαταλειφθέντων λόγω του πολέμου), ήταν 2.338.940 στρέμματα ενώ οι κάθε είδους φυτείες ανέρχονταν σε 345.901 στρέμματα. Προφανώς αυτό τον υπολογισμό των καλλιεργουμένων γαιών, την επαύριο του τέλους του Πολέμου της Ανεξαρτησίας, έχει υιοθετήσει και ο φορέας των πληροφοριών που εμφανίζονται το 1856 στα γαλλικά αρχεία²³. Αν δεχθούμε ότι, στην καλύτερη περίπτωση, η έκταση των αγροναπαυόμενων γαιών ήταν ίση προς αυτή των καλλιεργουμένων τότε η συνολική έκταση θα πρέπει να υπολογισθεί ίση προς 5.024 τετρ.χμ., ή περίπου 41,5 στρέμματα ανά αγροτική οικογένεια.

229

Πίνακας αρ.3. Καλλιεργούμενες εκτάσεις, 1830.

(πηγή : Thiersch,F. ό.π., τ.1, σ.291, υπ.1.)

περιοχή	ποτιστικές		ξηρικές		σύνολο στρέμματα
	στρέμματα	%	στρέμματα	%	
Ανατ. Στ.Ελλάδα	26700	5,95%	422040	94,05%	448740
Δυτ. Στ.Ελλάδα	78863	20,26%	310339	79,74%	389202
Πελοπόννησος	98975	21,44%	362749	78,56%	461724
Σύνολο	204538	15,74%	1095128	84,26%	1299666

22 Σύμφωνα με τον Finlay,G., "The Euthanasia of the Ottoman Empire" στο *Blackwood's Edinburg Magazine*, Εδιμβούργο (1861), σ.588, μόνο τα πιο εύφορα τμήματα των εθνικών γαιών καλλιεργούνταν. Όπως είδαμε βέβαια αυτό οφειλόταν τόσο στη μεγάλη διαθεσιμότητα εδαφών σε σχέση με τον πληθυσμό όσο και στο φορολογικό σύστημα και το σύστημα της επικαρπίας που απαγόρευε τη χρήση των λιγότερο αποδοτικών γαιών Βλ. ακόμη Petropoulos,J.A."The Greek Economy during the First Decade of Othonian Rule" στο *Επετηρίς της Ιστορικής και Εθνογραφικής Εταιρείας της Ελλάδος*, Αθήνα 24(1981), σ.146.

23 Την αναφορά εντόπισε ο Χ.Χατζηιώσης,"Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και το ρόλο της Βιομηχανίας" στο *Αφιέρωμα στον Ν.Σβορώνο*, Ρέθυμνο, 1986, τ.2, σ.333, στο *Journal des Débats*, 29 Αυγούστου 1856, στα γαλλικά Archives Nationales, σειρά F12/2670. Αναφέρεται ότι σε μία γενεά η "καλλιεργούμενη έκταση" αυξήθηκε από 2.338 σε 3.650 χιλιάδες στρέμματα. Ο πρώτος όρος συμπίπτει με τις ετησίως καλλιεργούμενες (ή παροδικά "ακαλλιεργητες", δηλαδή εγκαταλειμμένες) γαίες της καποδιστριακής απογραφής. Τα 3.650 χιλιάδες στρέμματα του 1856 είναι προφανώς εκτίμηση που γεινιάζει με τα 3.560 χιλιάδες στρέμματα ετησίων καλλιεργειών τα οποία υπολογίζει, σύμφωνα με την "υψηλή εκτίμηση", για το 1860 ο Σ.Σπηλιωτάκης. Και στις δύο περιπτώσεις προφανώς δεν συνυπολογίζονται οι αγροναπαυόμενες γαίες.

Κατά τη δεκαετία του 1830, η ελληνική οικονομία ανάρρωνε από το δεκαετή πόλεμο που κάλυψε το σύνολο σχεδόν της επικράτειας (με την εξαίρεση των νησιωτικών συγκροτημάτων). Μεγάλο μέρος των γαιών είχε εγκαταλειφθεί χέρσο, ενώ οι φυτείες είχαν είτε καταστραφεί είτε εγκαταλειφθεί. Η δραματική έλλειψη αροτριόντων βοδιών ασφαλώς επιδείνωσε την κατάσταση²⁴. Τα εδάφη αυτά ήταν τα πρώτα που επανακτήθηκαν κατά την περίοδο 1830-1840. Σύμφωνα με τον C.Lecomte η συνολική αξία της γεωργικής και δασικής παραγωγής ακολούθησε από το 1833 έως το 1837 ανοδική πορεία: 30 εκατομμύρια δρχ. το 1833, 35 εκατ. το 1834, 43 εκατ. το 1835 και 48 εκατ. το 1836. Από το 1837 και μέχρι το 1845 η συνολική αξία παρέμεινε πλέον στάσιμη και ίση προς 50 εκατ.δραχμές περίπου²⁵. Την πρώτη εκτίμηση της κατάστασης στην Ελλάδα κατά το τέλος της τέταρτης δεκαετίας του 19ου αιώνα, μας δίνει ο F.Strong (βλ. πίνακα αρ.4.). Ας σημειωθεί ότι οι εκτιμήσεις του είναι σε απόλυτα μεγέθη συζητήσιμες, εφόσον η συνολική έκταση του Ελληνικού Βασιλείου εμφανίζεται μεγαλύτερη από αυτήν που προσδιορίζεται με τη μέθοδο εμβαδομέτρησης που ήταν σε χρήση στα 1860. Σε ποσοστά, όμως, τα αποτελέσματα είναι ενδιαφέροντα. Οι ετήσιες καλλιέργειες κάλυπταν το 14,70% του ελληνικού εδάφους, ποσοστό το οποίο συσχετιζόμενο προς την εμβαδομέτρηση του 1860 αντιστοιχούσε σε 6.712 τετρ.χμ. Αν υποθέσουμε, όπως όλοι οι παρατηρητές της περιόδου 1830-1880, ότι οι μισές γαίες βρισκόνταν σε αγρανάπαυση, τότε τα εδάφη που σπέρνονταν κατ'έτος, θα ανέρχονταν σε 3.356 τετρ.χμ. Η εκτίμηση αυτή δεν διαφέρει πολύ από αυτήν του Ι.Σούτσου, από την "υψηλή εκτίμηση" του Σ.Σπηλιωτάκη για το 1860 και, τέλος, από αυτήν της απογραφής του 1875²⁶. Αν συγκρίνουμε την αξία της γεωργικής και δασικής παραγωγής που μας δίνει ο C.Lecomte για το έτος 1845 και ο Σ.Σωτηρόπουλος για τον μέσο όρο των ετών 1857 και 1858, παρατηρούμε ότι η διαφορά στα δημητριακά

24 Ο αριθμός των'αροτήρων βοών", το 1842, υπολογίστηκε από τον F.Strong, *Greece as a Kingdom*, Λονδίνο, 1842., σ.163, σε 25.000 ζεύγη για ένα σύνολο 100.000 γεωργών, δηλαδή σε αναλογία 1 ζεύγους προς 4 γεωργούς. Την αναλογία 1 προς 3 είχε υιοθετήσει ο F.Thiersch *Η παρούσα κατάσταση της Ελλάδος*, (πρώτη έκδοση στα γαλλικά, Λειψία 1833), 2 τόμοι, Αθήνα 1972, τ.1, σ.290 δέκα χρόνια πριν, άρα ο αριθμός των αροτριόντων ζευγών θα έφτανε τις 40.000 για 120.000 γεωργικά νοικοκυριά. Όλοι λοιπόν εκτιμούσαν ότι ήταν επείγουσα ανάγκη η εισαγωγή αροτριόντων και η προίκηση των γεωργικών νοικοκυριών με ζώα. Ο F.Thiersch, ο.π., τ.2, σελ.9-11, πρότεινε το 1830 την άμεση εισαγωγή 10.000 ζευγών αροτριόντων βοδιών και, στη συνέχεια, σε διάστημα δύο ετών, τη συνολική εισαγωγή 100.000 ζευγών, αξίας 20 εκατομμυρίων φράγκων! Ο F.Strong, ό.π., σ.163, πρότεινε το 1842 την εισαγωγή 75.000 ζευγών, ώστε να προικιστούν με αυτά όλα τα γεωργικά νοικοκυριά που δεν διέθεταν αροτριόντα. Στα 1860 ο αριθμός των αροτριόντων βοδιών που κατεγράφησαν ήταν 168.924 ή 84.464 ζεύγη. Για το ζήτημα αυτό βλ. Καλλιβετάκης, Λ. *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα, 1990, σελ.223 κ.ε. Αναλογούσε έτσι ένα περίπου αροτριόνβόδι ανά "αγροική" οικογένεια, αναλογία που θα παραμείνει λίγο-πολύ σταθερή στη συνέχεια, παρά τη μικρή ελάττωση του αριθμού των αροτριόντων εξαιτίας της υποκατάστασης της δεκάτης από το φόρο που επιβάρυνε τους κατόχους αροτριόντων ζώων.

25 Βλ. Lecomte, C. *Étude économique de la Grèce, de sa position actuelle et de son avenir*, Παρίσι 1847, σ.119.

26 Δεν διαφέρει εξάλλου από τα 3.650 χιλιάδες στρέμματα της (προφανώς ετησίως) καλλιεργούμενης έκτασης που αναφέρθηκαν στα 1856 στο *Journal des Débats*, βλ. Χατζηϊωσήφ, Χ. ό.π., σ.333. Να σημειωθεί ότι στα 1855, ο ανώνυμος συντάκτης του άρθρου "Περί της Ελληνικής Γεωργίας" της *Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1(1855-1856), σελ.51-53, ασκεί κριτική στους υπολογισμούς του F.Strong και σημειώνει ότι οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις, χωρίς την αγρανάπαυση, ανέρχονται σε 3.186.154 στρέμματα, εκ των οποίων τα δύο τρίτα καλλιεργούνται με δημητριακά, και το υπόλοιπο μέρος με αυτό που αποκαλεί "βιομηχανικά προϊόντα". Ο ανώνυμος συντάκτης του περιοδικού (πιθανόν ο διευθυντής του Ν.Εμμανουήλ) εξάλλου αποδέχεται όλες τις άλλες εκτιμήσεις του F.Strong για την έκταση καλλιεργειών και φυτειών, εκτός από την έκταση των σταφιδιών που θεωρεί ότι ήδη έχουν ανέλθει σε 100.000 στρέμματα.

είναι σχετικά μικρή και κυμαίνεται στα 20% (βλ. πίνακα αρ.5). Με δεδομένη μάλιστα τη μεγάλη αύξηση των τιμών των σιτηρών και γενικότερα των τροφίμων κατά την περίοδο αυτή του ναυτικού αποκλεισμού, αντιλαμβανόμαστε ότι η πρόοδος στην παραγωγή δημητριακών μεταξύ των ετών 1837 και 1857 ήταν περιορισμένη²⁷. Σαφέστερα είναι τα στοιχεία που μας παρέχει η σε είδος φορολογία των δημητριακών (βλ. σχήμα αρ.1 και πίνακα αρ.8.). Μεταξύ των ετών 1848 και 1858, με εξαίρεση την εξαιρετικά πλούσια σοδειά του έτους 1857, η κίνηση του φόρου της δεκάτης και της επικαρπίας γίνεται μέσα σε περιορισμένα όρια μεταξύ του ενός και του ενάμισυ εκατομμυρίου κοιλών²⁸.

Οφείλουμε, επομένως, να μιλήσουμε για μία αργή αύξηση του όγκου της παραγωγής των δημητριακών, ενώ είναι βέβαιο ότι, μεταξύ των ετών 1833 και 1860, παρατηρείται μία ταχεία επέκταση των φυτειών, και ειδικότερα των φυτειών σταφίδας, των αμπελιών, ελαιώνων και μωρεώνων²⁹. Οι καταστραμμένες εθνικές φυτείες, οι άγριες ελιές, τα εγκαταλεημένα αμπέλια, είναι τα πρώτα εδάφη που τέθηκαν υπό την κατοχή των διψασμένων για γη και χρηματικές προσόδους γεωργών. Αύξηση εμφανίζει και η παραγωγή καπνού και βαμβακιού, αν και στην περίπτωση αυτή είναι πιθανόν απλώς να έχει βελτιωθεί η δυνατότητα καταγραφής και φορολόγησης της παραγωγής. Μεταξύ 1845 και 1857/58 η αξία των προϊόντων των φυτειών αυξάνεται κατά 53% (βλ. πίνακα αρ.5).

231

Πίνακας αρ.4 . Κατανομή του εδάφους ανάλογα με τη χρήση του, ca.1840.

(πηγή : Strong,F. ό.π.,σελ.2-3.)

στρέμματα	Πελοπόννησος	Στ.Ελλάδα	Νησιά	σύνολο	%
ετήσιες καλλ.	4000409	2591761	250000	6842170	14,37%
κήποι	35000	69000	115000	219000	0,46%
αμπέλια	240000	186000	324000	750000	1,58%
σταφιδάμπελα	14440	2120		16560	0,03%
ελαιώνες	12551	21455	7604	41610	0,09%
δενδρώνες	260	116	110	486	0,00%
αρόσιμη γη	7436000	5580188	50000	13066188	27,44%
όρη	5000000	5000000	5967226	15967226	33,53%
λίμνες και έλη	1500000	2000000		3500000	7,35%
δάση	3000000	4000000		7000000	14,70%
οικισμένος χώρος	157340	47360	7060	211760	0,44%
Σύνολο	21396000	19498000	6721000	47615000	100 %

27 Βλ.Σωτηρόπουλος,Σ. *Περί της εγγείου φορολογίας εν Ελλάδι*, Αθήνα, 1861., σελ.84-85. Να σημειωθεί ότι στον πίνακα αρ.5 παρουσιάζουμε τη συνολική αξία της παραγωγής δημητριακών πριν την αφαίρεση του 20% της αξίας, όπως το ήθελε και ο Σ.Σωτηρόπουλος, για να προβλεφθούν το κόστος του σπόρου της επόμενης χρονιάς και της τροφής των αροτριόντων και των άλλων ζώων του γεωργού. Ο Σωτηρόπουλος αφαίρεσε έτσι περίπου 8 εκατομμύρια δραχμές από το σύνολο της αξίας της παραγωγής των ετησίων καλλιέργειών. Στους δικούς μας υπολογισμούς της ποσοστιαίας διαφοράς μεταξύ 1845 και 1857/58, αφαιρέσαμε ακριβώς το 20% της παραγωγής συνολικού ύψους 8.306.567 δραχμών.

28 Πρόκειται βέβαια για το κοιλό της Κωνσταντινουπόλεως, μονάδα όγκου η οποία για το σιτάρι αντιστοιχεί σε βάρος 20 έως 22 οκάδων των 400 δραμιών.

29 Τα ίδια παρατηρεί, το 1863, και ο Π.Χαλκιάδης, *Σκέψεις περί Ελλάδος*, 2 τόμοι, Πάτρα, 1864., τ.2,σ.37.

Όπως ήδη είδαμε, κατά την καταμέτρηση του 1860 διαπιστώθηκε ότι 160.000 οικογένειες “γεωργών” και “κτηματιών” καλλιεργούσαν 2.370 χιλιάδες στρέμματα ετησίων καλλιεργειών, ενώ εκτιμήθηκε ότι 1.189 χιλιάδες επιπλέον στρέμματα καλλιεργούνταν αλλά δεν είχαν καταμετρηθεί (βλ. πίνακα αρ.1). Σε συνολικές ποσοστιαίες εκτιμήσεις η γη παρέμενε ακόμη άφθονη στα 1860. Σε σύγκριση με το ποσοστό 14,37% επί της συνολικής επιφάνειας της χώρας που είχε εκτιμήσει την ετησίως καλλιεργούμενη έκταση για το έτος 1836 ο F.Strong, το έτος 1860 το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 13,31%. Εάν μάλιστα υπολογίζαμε την αγροναπαυόμενη έκταση για το 1860 σύμφωνα με την “υψηλή” και όχι με τη “χαμηλή εκτίμηση” των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών (όπως έκανε προφανώς ο Σ.Σπηλιωτάκης), θα έπρεπε να επαυξήσουμε τη θεωρούμενη ως ετησίως καλλιεργούμενη γη από 6.076 σε περίπου 7.120 χιλιάδες στρέμματα. Το εξεταζόμενο ποσοστό τότε θα ανερχόταν από 13,31% σε 15,6%. Θα έπρεπε λοιπόν να υποθέσουμε ότι, μεταξύ των ετών 1842 και 1860, η γη που κάλυπταν οι ετήσιες καλλιεργείες αυξήθηκε κατά μέσο όρο με ρυθμό 0,3% ετησίως, δηλαδή με ρυθμό χαμηλότερο από αυτόν της αύξησης του πληθυσμού (περίπου 1,2% ετησίως μέχρι το 1870)³⁰.

232

Πίνακας αρ.5. Αξία της γεωργικής παραγωγής σε δραχ.

(πηγή: Lecomte, C. ό.π., σελ.118-119.

Σωτηρόπουλος, Σ.ό.π., σελ.84-85)

προϊόντα	1845	1857/58	διαφορά
σιτάρι	11000000	18407940	33,88%
κριθάρι	3200000	5272210	31,81%
σιμιγός	2688000	4479609	33,32%
βρώμη	226000	446690	58,12%
σίκαλη	300000	178695	-52,35%
ανοιξιάτικο σιτάρι	58500		
αραβόσιτος	8256040	9912222	-3,95%
σόργο (καλαμπόκι)	446490		
δημητριακά	25728540	30957893	20,33%
ρύζι	18000	19750	9,72%
καπνός	600000	1069825	78,30%
βαμβάκι	300000	738680	146,23%
όσπρια, βιομηχανικά	271030	963412	255,46%
λοιπές ετήσιες καλλ.	1189030	2791667	134,79%
λαχανικά γεώμηλα	1400000		
κήποι και περιβόλια	1200000	2500000	-3,85%
αμπέλια	6800000	9253395	36,08%
σταφίδα	5000000	10500000	110,00%
ελαιόλαδο	4000000	5842315	46,06%
μετάξι	1200000	3202260	166,86%
σύκα	1800000	1677675	-6,80%
εσπεριδοειδή	150000		
φυτείες	21550000	32975645	53,02%
βελανίδα	1700000	940000	-44,71%
πρινοκκόκι	130000		
ριζάρι	100000		
δασικά	1930000	940000	-51,30%
Σύνολο	50397570	75851168	50,51%

30 Στην Ελλάδα που περιλαμβάνεται από τα σύνορα του 1832 ο πληθυσμός αυξήθηκε από 823.773 κατοίκους, που απαριθμήθηκαν το 1839, σε 1.096.834 το 1860, σε 1.207.410 το 1870, και σε 1.771.068 κατοίκους το 1896.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, στα καλλιεργητικά συστήματα κυριαρχούσε η διετής αγρανάπαυση και συχνά, κατά τόπους, η μακρά αγρανάπαυση³¹. Έτσι, η μακρά αγρανάπαυση ήταν αρχικά ο κανόνας στην Αττική, όπου καλλιεργούνταν το ένα τρίτο των γαιών ενώ το υπόλοιπο αναπαύοταν εξαιτίας τόσο του αγόνου της γης όσο και της έλλειψης εργατικών χεριών. Χαρακτηριστικά, ως “νεκτή” οριζόταν η γη που οργωνόταν αλλά παρέμενε άσπορη για ένα έως τρία έτη³². Ο Γρ. Παλαιολόγος είχε συναίσθηση, στα 1833, της ανισορροπίας μεταξύ των γαιών και του αγροτικού πληθυσμού του Βασιλείου, μίας ανισορροπίας που οδηγούσε σε εκτακτικές μορφές εκμετάλλευσης. Οι Έλληνες αγρότες δεν γνώριζαν την τέχνη του κοπροπανώματος

Στη συνέχεια, ο ρυθμός πληθυσμιακής αύξησης περιορίστηκε σημαντικά εξαιτίας της μαζικής υπερατλαντικής μετανάστευσης των ετών 1898-1923. Ο πληθυσμός των επαρχιών αυτών ανήλθε σε 2.168.393 το 1920. Στην περίοδο 1839-1870 το ετήσιο σωρευτικό ποσοστό πληθυσμιακής αύξησης ανήλθε σε 1,241% (ρυθμός που θα επέτρεπε τον διπλασιασμό του πληθυσμού σε 55 περίπου χρόνια). Την επόμενη περίοδο (1870-1896) ο ετήσιος ρυθμός αύξησης έφτασε σε ύψος 1,484% (διπλασιασμός του πληθυσμού σε 46 χρόνια). Ο Β.Βαλαώρας, "A Reconstruction of the Demographic History of Modern Greece" στο *Milbank Memorial Fund Quarterly*, 38(1960), σελ.132-135., συνδυάζοντας τα δεδομένα της πυραμίδας των ηλικιών ανά απογραφή και υποθέσεις εξέλιξης της θνησιμότητας, υπολόγισε ένα ποσοστό ετήσιας αύξησης του πληθυσμού που διακυμαίνονταν μεταξύ 1,53% και 1,62% για την περίοδο 1870-1896, και απέδειξε ότι η πληθυσμιακή αύξηση οφείλετο σχεδόν καθ'ολοκληρία στη φυσική κίνηση του πληθυσμού και όχι σε κάποιο υποθετικό πλεόνασμα των μεταναστευτικών κινήσεων από, και προς, την Ελλάδα, όπως πίστευαν μέχρι τότε οι ερευνητές, ακολουθώντας τις απόψεις του Ν.Πολύζου *Essai sur l'émigration grecque. Etude démographique économique et sociale*, Παρίσι 1947, σ.34. Τις υποθέσεις του Β.Βαλαώρα ελάχιστα άμβλυσε η τελευταία συνεισφορά του Γ.Σ.Σιάμπου Δημογραφική Εξέλιξις της Νεωτέρας Ελλάδος (1821-1985), Αθήνα, 1973, σελ.19-25, ο οποίος αποδέχεται μικρού μεγέθους και συγκινησιακές μεταβολές πληθυσμού λόγω μεταναστευτικών κινήσεων, κυρίως προς το Ελληνικό Βασίλειο.

31 Η "επισπορά" (assolement) ήταν άγνωστη στην Ελλάδα σύμφωνα με την έγκυρη γνώμη του ανώνυμου συντάκτη της *Εφημερίδος της Ελληνικής Γεωργίας*. Η μόνη αμειψισπορά (rotation) που εφαρμόζονταν ήταν η διετής που ενάλλαζε πρώτα σκαλιστικά (βαμβάκι, αραβόσιτο, κεχρί, σόργο, σουσάμι, κικνιά) με όψιμες καλλιέργειες (σιτάρι, κριθάρι, βρώμη, λινάρι, καννάβι) μέχρις εξαντλήσεως της φυσικής γονιμότητας του αγρού, ο οποίος εγκαταλείπονταν για μακρό χρονικό διάστημα μέχρι να ανακτήσει τη γονιμότητά του. Τακτικότερα χρησιμοποιούνταν καλλιεργητικό σύστημα χωρίς επισπορά : η γη καλλιεργούνταν συνεχώς μέχρις εξαντλήσεως και ύστερα εγκαταλείπονταν για σειρά ετών και χρησιμοποιετο μόνο στη βοσκή των ζώων ή, αλλιώς, καλυπτόταν από έλη. Ο συγγραφέας όριζε χαρακτηριστικά το σύστημα καλλιέργειας με μακρά αγρανάπαυση που ίσχυε στην Ελλάδα ως "αρόσμο διαλείπον σύστημα με νομάς ή έλη" *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1(1855-56),σελ.72-73. Για τη μακρά αγρανάπαυση που εφαρμόζονταν πλατύτατα,βλ. Finlay,G. "Euthanasia...", σελ.587-588. Στη βόρεια Ευρώπη οι χωρικοί που επιδίωκαν την εκδάσωση των απαραίτητων εδαφών, δεν υλοτομούσαν τα δάση ώστε να εκμεταλλευτούν την ξυλεία αλλά τα πυροπολούσαν. Για το λόγο αυτό οι χωρικοί, τόσο οι μορτίτες όσο και οι μικροϊδιοκτήτες, παρομοιάζονταν από τον οικονομολόγο και γαιοκτήμονα της περιοχής Α.Τομπάζη [*Σπουδαίους των Δασών και συντήρησις αυτών εν Ελλάδι*, Αθήνα 1876, σ.36] με τους "Αιθίοπες". Για την αμφίδρομη σχέση μεταξύ των λιγότερο ή περισσότερο εντατικών συστημάτων καλλιέργειας και της δημογραφικής πυκνότητας, βλ. τη θετική άποψη της Boseup,E. *Evolution agraire et pression démographique*, 1η αγγλική έκδοση 1965, Παρίσι,1970. και για την παρουσίαση μίας περισσότερο ορθόδοξης μαλθουσιανής προσέγγισης, βλ. Grigg,D. *The Dynamics of Agricultural Change*, Λονδίνο 1982, σελ.21κ.ε.

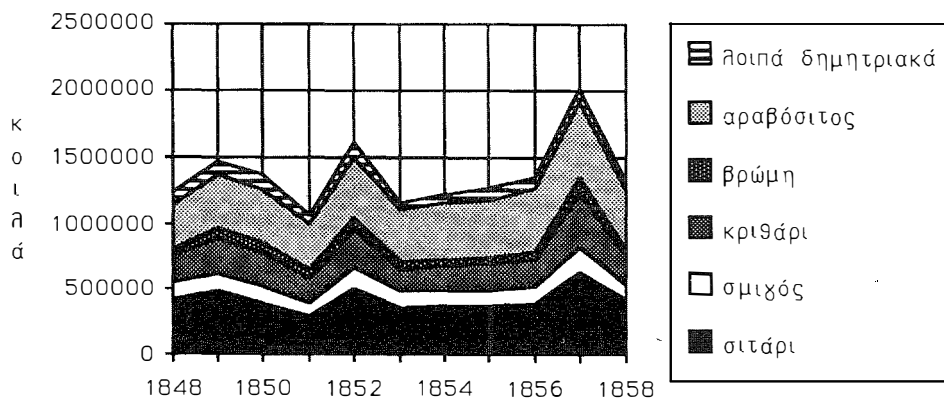
32 Βλ. Παλαιολόγος, Γ. *Γεωργική και Οικονομία*, Ναύπλιο, 1833, τ.1, σελ.2-3. Ακόμη *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα, 1(1855-56), σ.73. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι οθωμανικοί κώδικες νόμων (kanunname) προέβλεπαν ότι ένας χωρικός είναι δυνατόν να αφήσει έναν αγρό "υπο-δημόσιας" κυριότητας (miriye) ακαλλιεργητό επί δύο συνεχόμενα έτη, χωρίς να του αφαιρεθεί το διηνεκές δικαίωμα καλλιέργειας. Μόνο μετά το τρίτο έτος ο τιμαριώτης είχε δικαίωμα να του αφαιρέσει τον αγρό.

“διότι έχοντες πολλούς αγρούς εις την διάθεσίν των αφήνουν όσους εξαντλήσουν και δουλεύουν άλλους”. Αυτή η συμπεριφορά, έλεγε ο Γ.Παλαιολόγος, θα αλλάξει μόνο με τη διανομή των γαιών και την αύξηση του πληθυσμού³³. Η “σπάταλη χρήση γης” συνεχίστηκε και αργότερα. “Οι Έλληνες γεωργοί αγαπούν”, έγραφε ο Α.Γ.Τομπάζης το 1871, “να μισθώνουν πιο πολλή γη από όση έχουν ανάγκη”³⁴. Η υψηλή προσφορά γης στηριζόταν στην ύπαρξη φτηνών και εκτεταμένων εθνικών γαιών³⁵.

Όγκος του φόρου της δεκάτης

234

Σχήμα αρ.1. Διακύμανση του εγγείου φόρου των δημητριακών, 1848-1858

(πηγή : Σωτηρόπουλος,Σ. ό.π., σ.75.)

Στα 1860, λοιπόν, η γη ήταν ακόμη άφθονη παρ'ότι έχουμε ενδείξεις ότι τα γονιμότερα εδάφη είχαν ήδη κορεσθεί³⁶. Ωστόσο, αυτό που σπάνιζε ήταν οι άνθρωποι και,

33 βλ. Παλαιολόγος,Γ. ό.π., τ.1, σ.99. Ο ίδιος αλλού γράφει : "Οι γεωργοί εκτός των νεκτών, τα οποία είναι οπωσούν συγχωρεμένα εις το κλίμα μας, αφήνουν προσέτι όλως διόλου ακαλλιέργητα κατ'έτος το ήμισυ ή και τα δύο τρίτα των αγρών τους", στο ίδιο, σελ.121-122. Γενικά η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού θεωρούνταν ως η πανάκεια για τη θεραπεία των προβλημάτων που σχεαζόνταν με την έλλειψη εντατικών μορφών καλλιέργειας.

34 Βλ. Τομπάζης,Α.Γ. *Τα παραγωγικά στοιχεία εν τη Ελληνική Γεωργία*, Λειψία, 1871, σ.29.

35 Ο Σ.Σωτηρόπουλος εξηγεί ότι μόνο στις εθνικές γαίες "εκμεταλλεύονται χώρο 200-300 στρεμμάτων οι ισχυροί με κατά διαστήματα καλλιέργεια", Σωτηρόπουλος,Σ. ό.π., σ.90.

36 Βλ. τις παρατηρήσεις της Ε.Καρούζου "Système de propriété et Terre Nationale : Réforme et réalités (Grèce,1830-1930)" ανακοίνωση στο Συμπόσιο *Aspectos de crecimiento regional en la orilla norte del Mediterraneo, 1750-1980, el papel de la agricultura en el proceso de desarrollo regional* της Murcia, 25-28 Οκτώβρη 1989, (υπό έκδοση).

ΑΡΙΑΔΝΗ

κυρίως, τα καλλιεργητικά μέσα. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η ύπαρξη άφθονης ακαλλιεργητής και αρόσιμης γης δεν σήμαινε κατ'ανάγκη ότι η γη αυτή ήταν πρακτικά διαθέσιμη σε όλους τους αγρότες. Για να αποδοθεί η αρόσιμη γη στην καλλιέργεια έπρεπε να διατεθούν τα κατάλληλα κεφάλαια για να αγοραστούν εργαλεία, καλλιεργητικά μέσα κλπ. Σε πολλές περιπτώσεις απαιτούνταν η πραγματοποίηση εγγειοβελτιωτικών και εξυγιαντικών έργων. Χρειαζόταν να επενδυθούν κεφάλαια και ανθρώπινη εργασία. Ετσι οι παραγωγικοί συντελεστές, δηλαδή οι γεωργοί, δεν ήταν πρόθυμοι (παρά την κοινωνικά καθορισμένη στενότητα γης) να μετακινήθουν από τις περιοχές όπου, χάρη σε εμπορευματικές καλλιέργειες και τακτικές εξω-γεωργικές συμπληρωματικές απασχολήσεις, εξασφάλιζαν την επιβίωση του αγροτικού τους νοικοκυριού, σε άλλες περιοχές όπου η γη ήταν μεν άφθονη αλλά το οικονομικό και κοινωνικό κόστος εγκατάστασης ήταν υψηλό για τον μεμονωμένο παραγωγό³⁷.

235

Πίνακας αρ.6 Καλλιεργούμενη έκταση το 1887.

(πηγή : Bickford-Smith,R.A.H. *ό.π.*, σελ.12-13.)

στρέμματα		%		στρέμματα		%	
σιτάρι	2484031	18,69%	51,23%	αμπέλια	1266204	9,53%	
κριθάρι	902502	6,79%	18,61%	σταφίδα	468775	3,53%	
σιμιγός	501263	3,77%	10,34%	ελαιώνες	1742154	13,11%	
αραβόσιτος	780296	5,87%	16,09%	μωρεώνες	76945	0,58%	
δίμηνο σιτάρι	25279	0,19%	0,52%	συκιές	104809	0,79%	
βρώμη	90249	0,68%	1,86%	αμυγδαλιές	4509	0,03%	
σίκαλη	32054	0,24%	0,66%	οπωροφόρα	106935	0,80%	
σόργο	33237	0,25%	0,69%				
ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΑ	4848911	36,49%	100,00%	ΦΥΤΕΙΕΣ	3770331	28,37%	
ρύζι	2000	0,02%		λαθούρι	19193	0,14%	
κεχρί	899	0,01%		ρόβη	44961	0,34%	
γεώμηλα	20000	0,15%		σάρωθο	2093	0,02%	
φασόλια	49824	0,37%		σισάμι	79595	0,60%	
κουκιά	46535	0,35%		καννάβι	3480	0,03%	
ρεβύθια	72491	0,55%		λινάρι	3917	0,03%	
μπιζέλια	609	0,00%		βαμβάκι	61916	0,47%	
φακή	11268	0,08%		καπνός	38987	0,29%	
φάβα	10722	0,08%		λαχανόκηποι	40242	0,30%	
λούπινα	46175	0,35%		κήποι	19376	0,15%	
				διάφορες καλλιέργειες	60985	0,46%	
ΛΟΙΠΕΣ ΕΤΗΣ.ΚΑΛΛ	635268	4,78%					
ΑΓΡΑΝΑΠΛΑΥΣΗ	4035331	30,36%					
ΣΥΝΟΛΟ	13289841	100,00%					

37 Βλ. την οξυδερκή διερεύνηση της αντιφατικής αυτής κατάστασης όπως μεταφραζόταν στην παράδοση συνύπαρξη υψηλών τιμών πώλησης των δικαιωμάτων κατοχής επί αγροτεμαχίων εθνικής γης μεταξύ ιδιωτών (πράξεις αμφισβητούμενης νομιμότητας) με την πανθομολογούμενη αφθονία εθνικής γης, από την Ε.Καροΐζου "Ζητήματα κατοχής...", σελ.157-158 και "Système de propriété ...].

Πίνακας αρ.7 Καλλιεργούμενη έκταση και αξία παραγωγής (1890).

(πηγή : Bickford-Smith,R.A.H. ό.π.,σελ.32-33.)

νομοί	καλλιεργ. έκταση στρέμματα	αξία παραγωγής δρχ.	δρχ. ανά στρέμ.	νομοί	καλλιεργ. έκταση στρέμματα	αξία παραγωγής δρχ.	δρχ. ανά στρέμ.
Αργολίδοκορινθία	1284013	31755400	24,73	Κυκλάδες	473391	8928254	18,86
Αρκαδία	1393870	16463726	11,8	Κέρκυρα	383224	18806413	49,07
Αχαΐα-Ηλίδα	782860	46550793	59,46	Κεφαλονιά	418719	22958990	54,83
Λακωνία	800790	18202750	22,73	Ζάκυνθος	14394	8736519	76,37
Μεσσηνία	758568	37348203	49,24	Ιόνια Νησιά	916337	50501922	55,11
Πελοπόννησος	5020101	150320872	29,94	Λάρισα	2440803	21188479	8,68
Αττικοβοιωτία	1490879	18100948	12,14	Τρίκαλα	1007044	12039654	11,96
Φθιωτιδοφωκίδα	2361489	13661767	5,79	Αρτα	200152	1456959	7,28
Αιτωλοακαρνανία	1056965	15146700	14,33	Θεσσαλία	3647999	34685092	9,51
Εύβοια	626624	11747899	18,75	Σύνολο	15593785	303093454	19,44
Στερεά Ελλάδα	5535957	58657314	10,60				
Παλαιά Ελλάδα	11029449	217906440	19,76				

236

Στην περίοδο 1860-1875, η διετής και η τριετής αγρανάπαυση συνέχιζε να κυριαρχεί: “Παρήμιν αι γαίες δεν καλλιεργούνται ετησίως αλλά άπαξ μόνο κατά διετία ή τριετία, ούτω δε αναπληρούται η έλλειψη λιπασμάτων και κανονικής καλλιέργειας επί γαιών υποδεεστέρας ποιότητας”³⁸. Την περίοδο αυτή η διετής αγρανάπαυση θεωρούνταν ακόμη, ρητά ή όχι, ο μέσος όρος για τον υπολογισμό των αγραναπαυόμενων γαιών³⁹. Επιβίωσαν βέβαια, κατά περιοχές, και εκτατικότερα συστήματα⁴⁰. Οι επιλογές αυτές ήταν επιβεβλημένες στους καλλιεργητές διότι σε συνθήκες χαμηλής παραγωγικότητας της αγροτικής εργασίας, έλλειψης κεφαλαίων, και αδυναμίας χρήσης λιπασμάτων και επιστημονικών αμειψισπορών⁴¹, η μακρά αγρανάπαυση είναι η μόνη διεξόδος ώστε να επανακτήσει η γη μέρος της φυσικής της γονιμότητας. Από την άλλη πλευρά, η συμβολή τόσο της “ημι-νομαδικής” κτηνοτροφίας που κυριαρχούσε⁴² όσο και της λεγόμενης “χωρικής εκτός σταύλου” κτηνοτροφίας στη διατήρηση και ανανέωση της γονιμότητας του εδάφους ήταν ανεπαρκής. Ο Α.Γ.Τομπάζης ήδη στα 1870 θεωρούσε

³⁸ Σούτσος,Ι. ό.π., σελ.43-44. βλ. ακόμη Τομπάζης,Α.Γ., *Τα παραγωγικά στοιχεία...*, σ.19.

³⁹ Σούτσος,Ι. ό.π., σ.93. Στον υπολογισμό των αγραναπαυόμενων γαιών εξίσωσε τις καλλιεργούμενες με τις νεκτές. Ο Α.Τομπάζης θεωρούσε, όπως, και ο Σ.Σωτηρόπουλος, ότι ο διετής κύκλος αγρανάπαυσης ήταν ο συνηθέστερος, βλ. Τομπάζης,Α.Γ. *Τα παραγωγικά στοιχεία...*, σελ.30-31 και Σωτηρόπουλος,Σ. ό.π., σ.71.

⁴⁰ Στα 1875 ο Α.Μανσόλας *Απογραφικαί πληροφορίες...*, σ.34: “ήτις εις άλλας μεν επαρχίας επί εν έτος εις άλλας δε επί δύο ή και τρία έτη μένει ακαλλιέργητος κατά το επικρατούν παρήμιν”, επεσήμανε ότι η κυρίαρχη διάρκεια αγρανάπαυσης είναι η διετής, ενώ στα 1875 παρατηρούνταν ακόμη και εκτατικότερα καλλιεργητικά συστήματα, στα οποία αγραναπαύονταν τα δύο τρίτα, ή και τα τρία τέταρτα των αγρών.

⁴¹ Μοναδική εξαίρεση μοιάζει να αποτελεί η εξαιρετικά εντατική αγροτική παραγωγή στην ύπαιθρο της νήσου Σύρου, η οποία λόγω της Ερμούπολης - και των δυνατοτήτων που προσέφερε το πυκνό θαλάσσιο συγκοινωνιακό δίκτυο- έβρισκε μια άμεση αγορά για τα προϊόντα της, βλ. Κυριακός,Γ. *Εκθεσις περί της καλλιέργειας των προΐμων λαχανικών εν Σύρω*, Αθήνα, 1869, σελ.8κ.ε. Στη Μήλο, εξάλλου, φαίνεται ότι ήδη από τον 17ο αιώνα η στενότητα της γης καθιέρωσε την υιοθέτηση εντατικών και “εκσυγχρονισμένων” τριετών αμειψισπορών χωρίς αγρανάπαυση, βλ. Slot, J. *Archipelagus Turbatus*, Αμστερνταμ 1982, τ.1, σελ.24-25.

⁴² Βλ., *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα(1855-56), σ.82. *Εφημερίς της Γεωργίας*, 1(1861), σ.43. Χαλιμάπουλος,Ι.Π. *Σκέψεις...*, τ.2, σ.36. Τομπάζης,Α. *Τα Παραγωγικά Στοιχεία...*, σ.15.

την κτηνοτροφία άσπονδο εχθρό της γεωργίας. Κατ'αυτόν, η κοπριά των κοπαδιών των ημινομάδων πήγαινε χαμένη για την γεωργία σε βραχώδεις εκτάσεις⁴³. Η μόνη τακτική λίπανση του εδάφους που περιγράφουν συγγραφείς της εποχής γινόταν κατά τη διανυκτέρευση των κοπαδιών στους αγρούς. Οι ποιμένες μάλιστα ζητούσαν από τους γεωργούς αμοιβή για την εξυπηρέτηση αυτή⁴⁴. Η κοπριά των ζώων ήταν πολύ ακριβή και χρησιμοποιούνταν για τη λίπανση των αμπελιών και των περιβολιών, δηλαδή των εμπορευματικών καλλιέργειών. Οι συγγραφείς οικτίραν το γεγονός ότι στις πόλεις η κοπριά των σταύλων αλλά και τα ανθρώπινα περιττώματα δεν χρησιμοποιούνταν παραγωγικά και χάνονταν⁴⁵. Μόνο στην καλλιέργεια κηπευτικών στην Σύρο, όπου η παραγωγή - ειδικά τα πρώιμα κηπευτικά- εμπορευματοποιούνταν και διετίθετο στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γινόταν εντατικότερη χρήση όλης της υπάρχουσας στην πόλη και στην ύπαιθρο κοπριάς αλλά και των ανθρώπινων περιττωμάτων⁴⁶. Έτσι η γονιμότητα του εδάφους στην Ελλάδα χρονο με τον χρόνο έφθινε⁴⁷.

Πίνακας αρ.8 Ο έγγειος φόρος και η επικαρπία των δημητριακών σε κοιλά.
(πηγή: Σωτηρόπουλος, Σ.δ.π., σ.75.)

έτος	σιτάρι	σιμιγός	κριθάρι	βρώμη	αραβόσ.	λοιπά	σύνολο
1848	419598	127617	215343	47886	340663	93970	1245077
1849	484757	130560	274955	86234	387581	101271	1465358
1850	389815	126800	254603	83167	400032	110144	1364561
1851	293177	101849	197121	57514	349465	62958	1062084
1852	496527	165170	305576	86068	451235	104530	1609106
1853	352915	128688	172411	62031	390745	63867	1170657
1854	380900	114050	184790	52220	429264	68390	1229614
1855	371399	123688	194874	49058	442293	89700	1271012
1856	390475	127385	212028	66484	478980	78249	1353601
1857	626520	193926	430701	97224	570342	99227	2017940
1858	425101	118105	218818	40444	450377	67217	1320062

Η υποδοτικότητα του εδάφους σε μία “κοινή χρονιά” παρέμενε πάντως σχετικά υψηλή στο τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα (βλ. πίνακα αρ.11)⁴⁸. Η απόδοση σπύρου

⁴³ Βλ. Τομπάζης, Α.Γ. Τα Παραγωγικά Στοιχεία..., σελ.24-25. Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα, 1(1855-56), σ.71. και 83. Χαλικιόπουλος, Ι.Π. Σκέψεις..., τ.2, σ.36.

⁴⁴ Βλ. Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα 1(1855-56), σελ.73 και 82-83.

⁴⁵ Βλ. Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα 1(1855-56), σ.72.

⁴⁶ Βλ. Κυριακός, Γ. δ.π., σ.8.

⁴⁷ Την προϊούσα κάμψη της φυσικής γονιμότητας του εδάφους την παρατηρούν μεταξύ άλλων ο G.Finlay “Euthanasia...”, σελ.587-589, και ο Α. Tombazis Grèce..., σ.9.

⁴⁸ Χρωστάμε στο Σ.Ασδραρά την παρατήρηση ότι η αποδοτικότητα του εδάφους μία “συνήθη” ή “κοινή χρονιά” είναι υψηλότερη από τη στατιστικά υπολογισμένη “μέση ετήσια αποδοτικότητα”.

⁴⁹ Βλ. Τομπάζης, Α.Γ. Τα παραγωγικά στοιχεία..., σ.26. Βλ. ακόμη Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας, Αθήνα 1(1855-56), σ.74. (8:1 ή 4 κοιλά για μισό κοιλό σπόρο ως μέση απόδοση των αιτηρών γενικά). Ο Γ.Παλαιολόγος, δ.π. τ.1, σελ.131κ.ε., δίνει μέση απόδοση 7:1 για το σιτάρι στα 1830. Ο F.Strong δ.π., σελ.70-71 αντίθετα θεωρούσε ότι για το σιτάρι μία απόδοση 18:1 ήταν απλά μία μέση αποδοτικότητα (!) ενώ την απόδοση 6:1 έως 10:1 την θεωρούσε κακή! Προφανώς είτε προσπαθούσε να παρουσιάσει τα πράγματα ρόδινα είτε παρασύρθηκε από τους πληροφοριοδότες του.

8 προς 1 θεωρούνταν συνήθης και η απόδοση 15 προς 1 πλούσια⁴⁹. Η εντύπωση που έχει κανείς από τα αποτελέσματα του πίνακα αρ.11 είναι ότι, μεταξύ των ετών 1860 και 1875, η αποδοτικότητα των γαιών έπεφτε χωρίς να αυξηθεί η καλλιεργούμενη έκταση, προφανώς λόγω της αδυναμίας ανανέωσης της φυσικής γονιμότητας του εδάφους. Το μέγεθος της μείωσης πιθανόν ήταν πολύ μικρότερο, αν αποδεχθούμε την υπόθεση ότι μέρος της παραγωγής που καταγράφηκε το 1860 προήλθε από εδάφη που ανήκαν στα 1.189 χιλιάδες μη-καταγραμμένα στρέμματα. Επομένως ίσως η μέση στρεμματική αποδοτικότητα του 1860 να διογκώθηκε τεχνητά. Ας σημειωθεί ακόμη ότι είναι πιθανόν η υπόλοιπη παραγωγή των γαιών αυτών, η οποία δεν δηλώθηκε ούτε καταμετρήθηκε, να αντιστοιχούσε σε χαμηλότερες στρεμματικές αποδοτικότητες. Μπορούμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι οι γαίες αυτές, που καλλιεργούνταν χωρίς να αποδίδουν δεκάτη και δικαίωμα επικαρπίας, ανήκαν στις λιγότερο γόνιμες, των οποίων ενδεχόμενη φορολόγηση να καταστύψει την καλλιέργειά τους ασύμφορη. Είναι λοιπόν πιθανόν η καταγραμμένη μέση στρεμματική αποδοτικότητα για κάθε προϊόν να είναι υψηλότερη το 1860 από την πραγματική, η οποία με τη σειρά της να προσεγγίζει τις μετρήσεις του 1875. Πάντως, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι σήμερα δεν είναι δυνατόν να καταλήξουμε σε καμία οριστική θέση για το ζήτημα. Μόνο η εύρεση και επεξεργασία μακροχρονίων ετησίων σειρών στρεμματικής αποδοτικότητας για κάθε ξεχωριστό προϊόν είναι δυνατόν να μας δώσει, στο μέλλον, οριστική απάντηση στο πρόβλημα.

Πίνακας αρ.9 Κατανομή των καλλιεργουμένων εδαφών, 1860-1911 (σε τετρ.χμ.)

(πηγή: Σηλιωτάκης,Σ. ό.π. και Κωστής,Κ. ό.π., τ.2 -οι υπολογισμοί δικού μου.)

	1860		1875		1911		1929		Διαφορά 1860 -1911	
	στρ.	%	στρ.	%	στρ.	%	στρ.	%	στρ.	%
ετήσιες καλλ.	3560	47,88%	3599	40,27%	4916	56,92%	4188	48,81%	1356	9,04%
αγραναπαύσεις	2516	33,84%	3500	39,16%	1707	19,76%	2483	28,94%	-808	-14,08%
αμπέλια	646	8,68%	1029	11,51%	1240	14,36%	1234	14,38%	562	5,68%
δενδρώνες	714	9,60%	810	9,06%	774	8,96%	634	7,39%	51	-0,64%
Σύνολο	7436	100%	8938	100%	8637	100%	8580	100%	1215	

Είδαμε ότι μέχρι το 1880 περίπου η συνολική έκταση των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών, ακόμη και στην περίπτωση που αυξήθηκε, ακολούθησε αργούς ρυθμούς. Καθ'όλη αυτή την περίοδο η εντατικοποίηση των καλλιεργητικών συστημάτων, στα οποία κυριαρχούσε η διετής αμειμισπορά, παρουσίασε εξαιρετικά χαμηλούς ρυθμούς, οδηγώντας σε περιθωριοποίηση των εκτατικότερων μορφών καλλιέργειας. Ειδικά όμως, μεταξύ των ετών 1860 και 1875, οι ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις δεν μεταβλήθηκαν ουσιαστικά. Το διάστημα που καλύπτεται είναι πολύ μικρό για να αναρωτηθούμε αν η διανομή των εθνικών γαιών οδήγησε σε επέκταση των καλλιεργουμένων εδαφών και σε εντατικοποίηση των καλλιεργητικών συστημάτων. Πρέπει να τονίσουμε όμως ότι η διανομή των εθνικών γαιών λειτούργησε ως κίνητρο για να δηλωθούν οι καλλιεργούμενες γαίες, που παλαιότερα αποκρύπτονταν, ώστε οι κάτοχοί τους να μπορέσουν να τις οικειοποιηθούν μέσω του Νόμου της Διανομής. Εάν, μεταξύ των ετών 1860 και 1875, καμία ουσιαστική αλλαγή δεν επήλθε σχετικά με την έκταση των ετησίως καλλιεργουμένων και των αγραναπαυόμενων εδαφών, καθοριστικές αλλαγές σημειώθηκαν αντίθετα στην

επιλογή απο τους παραγωγούς των καλλιεργουμένων προϊόντων. Η βρώμη και η σίκαλη περιορίσθηκαν προς όφελος του σιταριού, του κριθαριού και του σμιγού (βλ. πίνακα αρ.10). Η καλλιεργούμενη με αραβόσιτο επιφάνεια αυξήθηκε με ταχύτητα μικρότερη από τον μέσο όρο⁵⁰.

Πίνακας αρ.10 Σύθεση ετησίων καλλιεργειών, 1860-1875.
(πηγή : Μανσόλας,Α. Απογραφικά πληροφορία..., σ.7).

	1860	1875	διαφορά
σιτάρι	944093	1535907	62,69%
κριθάρι	362871	646015	78,03%
σμιγός	361825	554738	53,32%
δίμηνο σιτάρι	3675	4650	26,53%
σίκαλη	24121	7322	-69,64%
βρώμη	41486	34046	-17,93%
σόργο	36988	57630	55,81%
αραβόσιτος	512586	608629	18,74%
Σύνολο	2287645	3448937	50,76%

239

Μεταξύ των ετών 1860 και 1875, η έκταση των ετησίως καλλιεργουμένων και αγροναπαυομένων εδαφών ελάχιστα μοιάζει να αλλάζει. Αντίθετα, μεταξύ των ετών 1875 και 1911, στον ελλαδικό χώρο που περικλείουν τα σύνορα του 1832, οι αλλαγές ήταν σημαντικές, καθώς οι μεν ετησίως καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν από 3.599 χιλιάδες σε 4.916 χιλιάδες στρέμματα, οι δε αγροναπαυόμενες εκτάσεις μειώθηκαν ριζικά από 3.500 χιλιάδες σε 1.707 χιλιάδες στρέμματα. Ο συνολικός χώρος που κάλυπταν οι ετήσιες καλλιεργειες μειώθηκε έτσι από 7.099 χιλιάδες σε 6.622 χιλιάδες στρέμματα (βλ. πίνακα αρ.9), ενώ η εντατικοποίηση των καλλιεργητικών συστημάτων επιταχύνθηκε. Με κάθε επιφύλαξη οφείλουμε ακόμη να σημειώσουμε ότι τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε (βλ. πίνακα αρ.11) μας επιτρέπουν να υποθέσουμε την πτώση της αποδοτικότητας των γαιών για τα κυριότερα σιτηρά. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται προφανώς στο γεγονός ότι η εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης της γης δεν συνδυαστηκε με αξιοσημείωτη αύξηση της χρήσης χημικών λιπασμάτων και με την εισαγωγή αποτελεσματικών αμειψισπορών. Και βεβαίως ο συνδυασμός γεωργίας και κτηνοτροφίας δεν επιτεύχθηκε. Εχει εξάλλου υπολογισθεί ότι η παραγωγικότητα της αγροτικής εργασίας στην Ελλάδα (εκφρασμένη σε “άμεσες” θερμίδες που παρήγαγε κάθε ενεργώς απασχολούμενος άρρενας αγρότης), παρέμεινε στάσιμη στην περίοδο 1850-1910⁵¹.

Ας σημειωθεί επιπλέον ότι πιθανόν η στροφή προς την εντατικοποίηση των αμειψισπορών και προς τον ουσιαστικό περιορισμό

⁵⁰ Εξετάζοντας την περίοδο 1845-1860, στηριζόμενοι στα πιο αμφισβητήσιμα στοιχεία του πίνακα αρ.5, πρέπει να υποθέσουμε ότι αυτή η διαδικασία περιορισμού της καλλιεργειας της σίκαλης είχε ήδη ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1840. Αντίθετα την ίδια περίοδο διαφαίνεται μία αύξηση της παραγωγής της βρώμης. Η επέκταση της καλλιεργειας της βρώμης υποδηλώνει ίσως την εκχέρσωση βαριών και υγρών εδαφών, για τα οποία το φυτό αυτό αποτελεί την ιδεώδη επιλογή. Ο αραβόσιτος πάλι παρουσιάζει μικρότερου εύρους διακυμάνσεις.

⁵¹ Βλ. σχετικά P.Bairoch “Les trois révolutions agricoles du monde développé : rendements et productivité de 1800 à 1985”, *Annales,E.S.C.*, 44(1989), σελ.329-331. Τα στοιχεία που χρησιμοποίησε ο συγγραφέας για τους υπολογισμούς του δεν έχουν ακόμη τεθεί στη διάθεση των ερευνητών. Είναι λοιπόν φρόνιμο να διατηρήσει κανείς σοβαρές επιφυλάξεις πριν από την έκδοσή τους και προτού διεξαχθεί ο απαραίτητος έλεγχος.

των αγραναπαυομένων εκτάσεων δεν εκτείνεται ισομερώς σε όλη την περίοδο 1875-1911 αλλά συμπυκνώνεται στην περίοδο μετά τη σταφιδική κρίση του 1893. Τα ασαφή στοιχεία που μας μεταφέρει ο R.A.H. Bickford-Smith προσδιορίζουν ότι στα 1887, μετά την προσάρτηση των Ιονίων νήσων και της Ηπειροθεσσαλίας (όπου κυριαρχεί η διετής και τριετής αμειψισπορά με αγρανάπαυση), καταμετρήθηκαν 4.035 χιλιάδες αγραναπαυόμενα στρέμματα που αντιστοιχούσαν σε 4.849 χιλιάδες στρέμματα καλλιεργούμενα ετησίως με δημοτικά. Παρουσίαζαν δηλαδή αναλογία 12:10 (βλ. πίνακα αρ.6)⁵². Στα 1911, η τελευταία αυτή αναλογία διπλασιάστηκε σε 28:10 (και στα πλαίσια της Ελλάδας των συνόρων του 1832 ανήλθε σε 29:10)⁵³. Είναι λοιπόν φανερό ότι ο περιορισμός των αγραναπαύσεων είχε ήδη αρχίσει προηγουμένως, έλαβε όμως χώρα κυρίως μετά το 1887. Είναι ακόμη προφανές ότι ο περιορισμός των αγραναπαυομένων εκτάσεων ήταν πιο έντονος στα πλαίσια της Ελλάδας των συνόρων του 1832. Νωρίτερα από το 1893, έτος έναρξης της χρόνιας κρίσης της σταφίδας, η αυξανόμενη πυκνότητα του πληθυσμού είχε οδηγήσει σε περιορισμό των αγραναπαυομένων εκτάσεων αλλά όχι σε εκχέρωση νέων εδαφών. Μετά όμως από το έτος 1893, ως απάντηση στον αιφνίδιο περιορισμό των χρηματικών εισοδημάτων τους, που έκτοτε έγινε χρόνιος, τα αγροτικά νοικοκυριά των περιοχών που έπληξε η κρίση στράφηκαν στην εξωτερική μετανάστευση ή στην καλλιέργεια των έως τότε αγραναπαυομένων γαιών. Στην τελευταία αυτή περίπτωση φαίνεται ότι οι καλλιεργητές δεν λάμβαναν τα απαραίτητα μέτρα για την ανανέωση της φυσικής γονιμότητας του εδάφους, με αποτέλεσμα τη μείωση των στρεμματικών αποδοτικότητων⁵⁴. Να σημειωθεί ότι δεν επλήγησαν μόνο οι σταφιδοπαράγωγες επαρχίες άμεσα λόγω της μείωσης της αξίας του εμπορευματικού προϊόντος, αλλά έμμεσα και οι γειτονικές επαρχίες αφού συρρικνώθηκε η ζήτηση εποχικής εργασίας στα σταφιδάμπελα. Η εντατικοποίηση λοιπόν των καλλιεργητικών συστημάτων, προτού ανακηρυχθεί σε έκφανση του εκσυγχρονισμού της ελληνικής γεωργίας, πρέπει να εξετασθεί μήπως αποτελεί δείγμα προσωρινής ενδελίξης (involution) και μερικής υποχρεωτικής στροφής προς την αυτοκατανάλωση.

Πίνακας αρ.11 Στρεμματική αποδοτικότητα (1860-1933).

(πηγή : Σπηλιωτάκης,Σ. ό.π. -υπολογισμοί δικού μου.

Μανσόλας,Α.Απογραφικά πληροφορία, -υπολογισμοί δικού μου

Κωστής,Κ. ό.π., τ.2, -υπολογισμοί δικού μου).

χγρ. ανά στρέμμα	1860	1875	1914	1924	1929	1933
σιτάρι	95	17	81	45	62	111
σιτάρι (σύνορα 1864)		75	76	35	54	
κριθάρι	101	70	98	56	72	103
σιμιγός	75	63	74	39	54	85
βρώμη	75	37	87	43	59	97
σίκαλη	72	54	85	65	66	96
αραβόσιτος	138	130	122	78	87	105
σόργο	92	54				
όσπρια	99	76	45			
καπνός	53	96	67	55	58	57
βαμβάκι	45	64				
γλεύκος	159		282	186	231	272
σταφίδα	215		275	218	239	228

⁵² Βλ. R.A.H. Bickford-Smith, *Greece under King George*, Λονδίνο, 1893, σελ.12-13. Αν η έκταση που βρισκόταν σε αγρανάπαυση συγκριθεί με το σύνολο των ετησίων καλλιεργειών, η αναλογία ανέρχεται σε 14:10.

⁵³ Στα 1911, στο Ελληνικό Βασίλειο, 6.987 χιλιάδες στρέμματα καλλιεργούνταν ετησίως και 2.454 βρισκόταν

2.2 Η συνεχής επέκταση των εμπορευματικών φυτειών

Η έκταση των φυτειών, μεταξύ των ετών 1830 και 1911, γνώρισε την αντίστροφη εξέλιξη από αυτή που περιγράφηκε για τα σιτηρά. Στην περίοδο 1833-1860, οι φυτείες που είχαν καταστραφεί κατά την περίοδο του πολέμου ξαναδημιουργήθηκαν, ενώ αναπτύχθηκαν νέες φυτείες, ειδικά σταφιδαμπελών και αμπελιών⁵⁵. Τα αμπέλια από 25 χιλιάδες στρέμματα πριν το 1821, ανήλθαν σε 369 χιλιάδες το 1848, 407 χιλιάδες το 1858 και 443 χιλιάδες στρέμματα το 1865⁵⁶. Τα στοιχεία αφορούν τα παραγωγικά φυτά, ηλικίας άνω των 5 ετών, που φορολογούνταν. Το 1860 τα κατεχόμενα από αμπέλια, ανεξαρτήτως ηλικίας, εδάφη υπολογίστηκαν σε 493 χιλιάδες στρέμματα. Η επέκταση των σταφιδαμπελώνων, κατά τον Α.Μανσόλα, ακολουθεί παρόμοια εξέλιξη ειδικά μετά το έτος 1846⁵⁷. Για τους ελαιώνες η αύξηση είναι επίσης ταχύτατη : από 2,3 εκατομμύρια ελαιόδενδρα το έτος 1834 σε 7,5 εκατομμύρια το έτος 1860⁵⁸. Το ίδιο συνέβη με τους μωρεώνες και τους συνκεώνες. Ο αριθμός των καταμετρημένων δένδρων μεταξύ των ετών 1834 και 1860, αυξήθηκε από 380 χιλιάδες μουριές και 50 χιλιάδες συκιές σε 1.500 χιλιάδες και 360 χιλιάδες δένδρα αντίστοιχα⁵⁹.

Οι εκτάσεις των αμπελώνων που υπολογίζει ο F.Strong το 1842 είναι μάλλον υπερβολικές (βλ. πίνακα αρ.4) και ίσως εμπεριέχονται, χωρίς ο συγγραφέας να το αναφέρει, και εκτάσεις καταστραμμένων από τον πόλεμο αμπελώνων. Σε ποσοστό επί της συνολικής επιφάνειας της χώρας οι φυτευμένες γαίες ανέρχονται πάντως, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ιδίου συγγραφέα, σε 1,70%. Δεκαοκτώ χρόνια αργότερα, το έτος 1860, ο Σ.Σπηλιωτάκης υπολογίζει ότι οι φυτείες καλύπτουν το 2,92%. Η τάση ανάπτυξης των φυτειών είναι νομίζω φανερή. Αλλωστε τη μαρτυρούν όλες οι πηγές της εποχής και την αποδέχονται σήμερα όλοι οι ερευνητές. Μεταξύ των ετών 1860 και 1875, συνεχίστηκε, με αλματώδεις ρυθμούς, η επέκταση των φυτειών (βλ. και πίνακα αρ.12). Αντίθετα μεταξύ των ετών 1875 και 1911, η επέκτασή τους ήταν βραδύτερη και αφορούσε κυρίως τα σταφιδάμπελα. Πράγματι, μεταξύ των ετών 1860 και 1875 η έκταση των αμπελιών και σταφιδαμπελών ανήλθε από 646 χιλιάδες σε 1.029 χιλιάδες, και στα 1911 έφτασε τα 1.240 χιλιάδες στρέμματα. Όσο για τις κάθε είδους δενδροκαλλιέργειες, που υπολογίστηκαν σε 714 χιλιάδες στρέμματα το 1860 και σε 810 χιλιάδες το 1875, περιορίστηκαν σε 774 χιλιάδες στρέμματα το 1911 (βλ. πίνακα αρ.9). Γενικά η έκταση που κάλυπταν οι φυτείες στην Παλαιά Ελλάδα των ορίων του 1832, αυξήθηκε από 1.360 χιλιάδες στρέμματα το 1860, σε 1.839 χιλιάδες στρέμματα το 1875 και σε 2.014 χιλιάδες στρέμματα το 1911.

σε αγρανάπαυση. βλ. και πίνακα αρ.6. Ας σημειωθεί ότι μεταξύ των ετών 1911 και 1929, η απογραφήσα αγρανάπαυση στην Παλαιά Ελλάδα αυξήθηκε σχετικά προς τη σπαρμένη επιφάνεια. βλ Κωστή, Κ., ο.π., τ.1, σελ.113 κ.ε. επισημαίνει την διαφορετική εξέλιξη των τάσεων στην βόρειο και στη νότιο Ελλάδα.

⁵⁴ βλ. Πάνου, Α. *Ελληνική Γεωπονική*, Αθήνα, 1960, σελ.75.κ.ε. Για ένα παράδειγμα ανάλογης αντίδρασης των αγροτών κατά την περίοδο που ακολουθεί την κρίση των ετών 1929-33, βλ. Κωστής, Κ., ό.π., τ.1, σ.118.

⁵⁵ βλ. Α.Μανσόλα *Πολιτειογραφικά...*, σελ.69-82. Οι φτωχοί (αλλά και οι λιγότερο φτωχοί) καλλιεργητές δημιούργησαν μεγάλο μέρος των φυτειών αυτών καταπατώντας παράνομως εθνικές γαίες και εγκαταλειμμένες εθνικές φυτείες, βλ. ακόμη Πετμεζάς, Σ. "Εγγυίες σχέσεις...", σελ.98-100.

⁵⁶ βλ. Α.Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά...*, σ.70.

⁵⁷ βλ. Α.Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά...*, σ.72.

⁵⁸ βλ. Α.Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά...*, σ.75.

⁵⁹ βλ. Α.Μανσόλα, *Πολιτειογραφικά...*, σελ.77-78.

Πίνακας αρ.12 Οι φυτείες κατά την αγροτική απογραφή του 1875.

(πηγή : Μανσόλας,Α. Απογραφικά πληροφορία..., σελ.17-32. -υπολογισμοί δικό μου
εκτίμηση Α.Μανσόλα για σύνολο φυτειών στα 1875 : 3065544
εκτιμώμενο λάθος υπολογισμών Α.Μανσόλα : 910)

σε στρέμματα	1860		1875		διαφορά %
		Παλ.Ελλάδα	Επτάνησα	σύνολο	
ελαιώνες	370000	693844	985154	1678998	87,53%
αμπέλια ώριμα	492502	592821	112484	705305	20,37%
αμπέλια νέα		45038	20736	165774	
σταφιδάμπελα ώριμα	153058	228477	68236	296713	49,27%
σταφιδάμπελα νέα		62899	6697	69596	
συκιές	18000	61539	1938	63477	241,88%
αμυγδαλιές		4385	1552	5937	
μουριές	75000			54000	-28,00%
περιβόλια, εσπεριδοειδή			26654		
Σύνολο		1789003	1196797	3066454	

2.3 Η στασιμότητα της κτηνοτροφίας και το πρόβλημα των βοσκοτόπων

Ανάμεσα στα έτη 1860 και 1911, και πιθανότατα ήδη από το 1830⁶⁰, η κτηνοτροφία γνωρίζει σε απόλυτα μεγέθη στασιμότητα (βλ. πίνακα αρ.14), με μόνη εξαίρεση τη μικρή ανάπτυξη της χοιροτροφίας, εξαιρετικά περιθωριακής πριν από την ίδρυση του Βασιλείου⁶¹, και του αριθμού των ημιόνων. Μετά το 1881, ο νόμος του Χ.Τρικυόπη για τη φορολόγηση των αροτριών τείνει να περιορίσει ακόμη περισσότερο τον αριθμό αυτών των τελευταίων και ασφαλώς η μείωση των βοοειδών οφείλεται σε αυτή την νομοθετική ρύθμιση. Καθώς η ημι-νομαδική κτηνοτροφία αποτέλεσε την κύρια συνισταμένη της ελλαδικής κτηνοτροφίας (ειδικά σε ότι αφορά τα μικρά και τα φορτηγά ζώα) είναι φανερή η ιδιαίτερη πίεση που της ασκείται από την επέκταση των καλλιεργειών και τον περιορισμό των βοσκοτόπων⁶². Ο F.Strong θεωρούσε στα 1842 ότι η τιμή των βοσκοτόπων ήταν σχετικά χαμηλή⁶³. Αντίθετα στα 1861 οι συντάκτες της *Εφημερίδας της Γεωργίας* υποστήριζαν ότι, κατά τα τελευταία 15 έτη, η τιμή των βοσκοτόπων τριπλασιάστηκε⁶⁴. Κατά τον Α.Τομπάζη εξάλλου, οι πυρπολήσεις των δασών από τους ποιμένες και τους ανθρακείς και η βόσκηση σε αυτά των κατοικιών οδήγησαν σε σημαντικό περιορισμό των δασικών εκτάσεων και των δασοσκεπών βοσκοτόπων⁶⁵. Η σχετική αυτή έλλειψη βοσκοτόπων που προσδιορίστηκε συγκεκριμένα, στις αρχές του 20ου αιώνα για τη νότιο

⁶⁰ Ο V.Digenis, *Quelques notes statistiques sur la Grèce*, Μασαλία, 1877, παραθέτοντας τον συνολικό αριθμό των ζώων τα έτη 1834 (4.322.503) και 1875 (4.827.663), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η κτηνοτροφία έμεινε στάσιμη μεταξύ των ετών 1830 και 1875. Αντίστοιχες παρατηρήσεις για την περίοδο 1852-1865, κάνει ο Α.N.Vernardakis, "Le present et l'avenir de la Grèce" ανάτυπο από το *Journal des Economistes*, Παρίσι 1870, σελ.38-42.

⁶¹ Βλ. Thiersch,F. ό.π., τ.1, σ.294.

⁶² Βλ. Παλαιολόγος,Γ. ό.π., τ.1, σελ.233κ.ε. *Εφημερίς της Γεωργίας*, Αθήνα 1 (1861), σελ.40-49. Χαλιμκόπουλος, Π. Σκέψεις..., σ.36.Τομπάζης,Α. *Τα Παραγωγικά στοιχεία...*, σ.15. Βλ. ακόμη Πάνου,Δ.Α. *Ελληνική Γεωπονική*, Αθήνα, 1960, σελ.52 κ.ε.

⁶³ Βλ. Strong,F. ό.π., σ.165.

⁶⁴ Βλ. *Εφημερίς της Γεωργίας* 1(1861), σ.49. Οι εθνικο-ιδιόκτητοι βοσκοτόποι δημοπρατούνταν από τις κρατικές υπηρεσίες και συνεπώς η κίνηση των τιμών ήταν γνωστή.

⁶⁵ Βλ.Τομπάζης,Α. *Τα Παραγωγικά στοιχεία...*, σ.15. Ήδη στα 1842 η αποψίλωση των ορεινών λόγω της πυρπολήσεως των δασών ήταν εμφανής, βλ. Strong,F. ό.π., σ.170.

Ελλάδα, ως έλλειψη χειμαδιών (δηλαδή πεδινών βοσκών), φαίνεται ότι υφίσταται ήδη από το 19ο αιώνα. Να σημειωθεί ότι πριν από την προσάρτηση των Νέων Χωρών το 1912, η Θεσσαλική και βορειοελλαδική κτηνοτροφία διέθεταν αρκετά χειμαδιά αλλά υπέφεραν από έλλειψη θερέτρων (ορεινων δηλαδή βοσκοτόπων για το καλοκαίρι). Μετά το 1912 και την ενοποίηση των δύο περιοχών, παρουσιάστηκε και στη βόρειο Ελλάδα έλλειψη χειμαδιών, λόγω προφανώς της εποχιακής μετακίνησης των νοτιοελλαδικών κοπαδιών που άρχισε έκτοτε προς τα εκτεταμένα βοσκοτόπια των Νέων Χωρών⁶⁶.

Εως το 1875 δεν διαθέτουμε στοιχεία για την ακριβή έκταση των βοσκοτόπων στην Ελλάδα. Η κυρίαρχη άποψη ήταν ότι όλες γενικά οι ορεινές εκτάσεις, οι αρόσιμες αλλά ακαλλιεργητες ή αγροαπαυόμενες γαίες στα πεδινά και, εν μέρει, τα δάση αποτελούσαν χώρο βοσκής. Η συνολική έτσι έκταση των βοσκοτόπων ήταν απροσδιόριστη. Στα 1875 ο Α.Μανσόλας προσδιορίζει την έκταση των φυσικών βοσκών σε 3.853 χιλιάδες στρέμματα, ενώ η έκταση των τεχνητών (δηλαδή των καλλιεργουμένων) βοσκών ανήλθε σε 269 χιλιάδες στρέμματα (164.311 στρέμματα γρασιδι και 103.822 στρέμματα τριφύλι). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι τεχνητές βοσκές περιορίζονταν κυρίως στο χώρο της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας, της κεντρικής και ανατολικής Πελοποννήσου, στις περιοχές δηλαδή όπου οι χαμηλές βροχοπτώσεις δεν επιτρέπουν τη σπορά της βρώμης και του αραβόσιτου⁶⁷. Η πλήρης σχεδόν απουσία τεχνητών βοσκών και η ανεπαρκής καλλιέργεια ζωοτροφών δεν επέτρεψε μέχρι τον 20ο αιώνα την ανάπτυξη της χωρικής κτηνοτροφίας⁶⁸. Στα μέσα του 19ου αιώνα, στη Λειβαδιά και τη Φθιώτιδα, αναφέρεται ότι καλλιεργήθηκαν μόνο 100 στρέμματα μηδικής⁶⁹, παρ'ότι ήδη από τα 1830 ο Γ.Παλαιολόγος, διευθυντής της Γεωργικής Σχολής, επεδίωξε να την διαδώσει όσο μπορούσε περισσότερο μεταξύ των αγροτών⁷⁰. Από νωρίς, εξάλλου, ο Α.Τομπάζης είχε εξηγήσει ότι η στροφή του Έλληνα αγρότη προς την καλλιέργεια εμπορευματικών φυτειών είχε ως επακόλουθο τη χρήση όλων των ποτιστικών γαιών κυρίως για εμπορευματικές φυτείες και καλλιέργειες, περιορίζοντας έτσι στο ελάχιστο την πιθανή χρήση τους για την καλλιέργεια ζωοτροφικών προϊόντων⁷¹.

Η σχέση μεταξύ δασών, βοσκοτόπων και καλλιεργουμένων εδαφών (με δεδομένο το έγγειο καθεστώς και το επίπεδο των αγροτικών τεχνικών) είναι εκείνη που κυρίως προσδιορίζει τα πραγματικά όρια της οικολογικής ισορροπίας σε ένα αγροτικό σύστημα. Είδαμε την αργή επέκταση των ετησίως καλλιεργουμένων εδαφών που έγινε σε βάρος της αγροανάπαυσης. Η κατά πολύ ταχύτερη επέκταση των φυτειών δεν νομίζω ότι περιόρισε ουσιαστικά τις εκτάσεις των βοσκοτόπων. Αντίθετα, είναι βέβαιο ότι η ασύδοτη εκμετάλλευση των δασών οδήγησε στην αποψίλωση και, στη συνέχεια, στη διάβρωση του εδάφους. Όλοι οι παρατηρητές συμφωνούν στην εκτίμηση της έκτασης των ελληνικών δασών στα 1875 και μετά: ο μαγικός αριθμός είναι 6

⁶⁶ Βλ. Κοντός,Π. *Δάση και Κτηνοτροφία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1932, σελ.5κ.ε.

⁶⁷ Βλ. Μανσόλας,Α. *Απογραφικά πληροφορία...*, σελ.33-34.

⁶⁸ Βλ. *Εφημερίς της Γεωργίας*, Αθήνα 1 (1861), σελ.111κ.ε.

⁶⁹ Βλ. *Εφημερίς της Ελληνικής Γεωργίας*, Αθήνα 1(1855-56), σ.80.

⁷⁰ Βλ. Παλαιολόγος,Γ. *Ερμηνεία περί καλλιέργειας της Μηδικής*, Αθήνα 1838, εκδοθείσα από την Επιτροπή Εμφυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας. Οι προσπάθειες διάδοσης της καλλιέργειας ζωοτροφών συνεχίστηκαν στη διάρκεια όλου του αιώνα με εκδόσεις φυλλαδίων ή μέσω των ειδικευμένων περιοδικών. Βλ.Καλλιβερέτακης,Λ. *ό.π.*..., σ.57 κ.ε.

⁷¹ Βλ.Τομπάζης,Α. *Τα Παραγωγικά στοιχεία...*, σ.25. Ο Τομπάζης θεωρούσε άλλωστε ότι η λύση αυτή ήταν η ορθότερη για τα συμφέροντα των Ελλήνων αγροτών και της ελληνικής οικονομίας.

εκατομμύρια στρέμματα ή το 11,95% της συνολικής έκτασης της χώρας. Στα 1860, η *Στατιστική της Γεωργίας* προσδιόρισε τα δάση σε 5.420 χιλιάδες στρέμματα (11,87%), ενώ ο F.Strong το 1842 τα είχε υπολογίσει σε 7 εκατομμύρια στρέμματα ή το 14,70% της συνολικής επιφάνειας της Ελλάδας. Είναι λοιπόν πιθανόν οι πληροφορίες του Α.Τομπάζη, για τη μεγάλη καταστροφή των δασών από το 1833 μέχρι το 1870, να ήταν αξιόπιστες. Πάντως και μετά το 1875 οι πυρπολήσεις των δασών συνεχίστηκαν, αν και πιθανότατα με χαμηλότερους ρυθμούς, αφού, μετά το 1875 και μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα (βλ. πίνακα αρ.13.), όλοι οι συγγραφείς επαναλαμβάνουν την ίδια εκτίμηση των δεκατομμυρίων στρεμμάτων για την έκταση των δασικών εκτάσεων στην Ελλάδα⁷². Στα 1891 ο Ε.Εμπειρικός θεωρούσε ότι από τα 8.200 χιλιάδες στρέμματα δασών του Ελληνικού βασιλείου είχαν πυρποληθεί ήδη τα 1.300 χιλιάδες στρέμματα⁷³. Ο περιορισμός των δασών σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα οδήγησε σε περιορισμό της έκτασης μίας σημαντικής πηγής εισοδημάτων για το φτωχό αγρότη, στην αποψίλωση και στη διάβρωση του εδάφους και, κατά συνέπεια, στην αποπτώχυνση των βοσκοτόπων και τη συρρίκνωση των υδάτινων συστημάτων⁷⁴. Πάντως ακριβέστερες μετρήσεις του έτους 1932 έδειξαν ότι στο χώρο της Παλαιάς Ελλάδας η έκταση των δασών παρέμεινε περίπου η ίδια με αυτή του 1875⁷⁵. Αυτό που είναι όμως σημαντικότερο είναι η εκτίμηση της έκτασης των δασών και των δασοσκεπών λειβαδιών που είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν για τη βοσκή των ζώων (βλ. πίνακα αρ.13.). Συνολικά ο περιορισμός της αγροανάπαυσης, η μικρή επέκταση του καλλιεργούμενου και φυτευμένου χώρου και, τέλος, η καταστροφή των δασών και η διάβρωση του εδάφους περιόρισε μεταξύ των ετών 1830 και του 1910 την έκταση των βοσκοτόπων, ιδιαίτερα σε περιοχές με χαμηλό υψόμετρο. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο ότι, καθώς ταυτόχρονα δεν επεκτείνονταν οι ζωοτροφικές καλλιέργειες και μειώνονταν οι στρεμματικές αποδοτικότητες, ο αριθμός των ζώων περιοριζόταν αργά αλλά σταθερά.

Πίνακας αρ. 13 Η έκταση των ελληνικών δασών κατά νομό (σε χιλιάδες στρέμματα)

(πηγή : Εμπειρικός,Ε.ό.π., σ.15. και Κοντός,Π. ό.π., σ.10.)

Αττακοβοιωτία	430	Αχαΐα-Ηλίδα	367
Αιτωλοακαρνανία	1.210	Αρκαδία	619
Φθιωτιδοφωκίδα	1.660	Αργολιδοκορινθία	319
Εύβοια	630	Λακωνία	588
		Μεσσηνία	177
Στερεά Ελλάδα	3.930	Πελοπόννησος	2.070
	συνολική έκταση ca.1875	δάση ελάτων και φυλλοβόλων ca. 1932	δασσοκεπή λειβάδια ca. 1932
Πελοπόννησος	2.070	2.275	3.630
Στερεά Ελλάδα	3.930	3.575	2.468
Ηπειροθεσσαλία	2.200	2.225	980
Σύνολο	8.200	8.075	7.078

⁷² Το ένα πέμπτο των δασών ανήκαν σε ιδιώτες, βλ. Εμπειρικός,Ε. *Περί διασώσεως και εκμεταλλεύσεως του δασικού ημών πλούτου*, Αθήνα, 1891. Την εκτίμηση αυτή υιοθετεί και ο Α.Ανδρέαδης *Les forêts grecques*, Βρυξελές 1905.

⁷³ Ο Κ.Σ.Σάμιος, *Οργανισμός της Υπηρεσίας Δασών και στατιστικά πληροφορία*, Αθήνα 1908, σ.17 θεωρούσε πάντως ότι η δασοσκεπής έκταση στην Ελλάδα υπερέβαινε το 20% του εδάφους.

⁷⁴ βλ. σχετικά Α.Τομπάζης *Σπουδαίτης των Δασών...*, σελ.3-13.

⁷⁵ βλ. Κοντός,Π. ό.π., σ.10.

Φαίνεται ότι η μέγιστη ανάπτυξη της κτηνοτροφίας παρατηρήθηκε κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, πριν την επέκταση των καλλιεργουμένων εδαφών. Ο περιορισμός εξάλλου των συμπληρωματικών απασχολήσεων των ημι-νομάδων κτηνοτρόφων (ανάπτυξη σιδηροδρόμου και συν ακόλουθος περιορισμός της απασχόλησης των ημι-νομάδων ως αγωγιατών, σταδιακή εγκατάλειψη της εμπορευματοποίησης των μάλλινων επενδυτών και λοιπών μάλλινων ενδυμάτων) ασφαλώς λειτούργησε ανασταλτικά στην ανθεκτικότητα των φτωχότερων ποιμενικών νοικοκυριών. Η υιοθέτηση άλλωστε νέων ποικιλιών ζώων, όπως ζητούσαν οι ένηθρμοι σταυροφόροι της αγροτικής ανάπτυξης, ήταν σχεδόν αδύνατη επειδή ο τρόπος ζωής των ποιμενικών πληθυσμών τους επέβαλλε ράτσες ανθεκτικές στις μακρές πορείες, κλπ. Σε συνθήκες κυριαρχίας των μικρών εκμεταλλεύσεων στη γεωργία και συνεπώς περιορισμού των βοσκησίμων εδαφών, μόνο οσυνοικισμός των κτηνοτρόφων και η ανάπτυξη της χωρικής ενσταύλου κτηνοτροφίας μπορούσε να βγάλει από τα αδιέξοδά της την κτηνοτροφία και να βρει μία νέα ισορροπία μεταξύ της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Μία απόπειρα επιβολής της λύσης αυτής θα επιχειρηθεί από την κρατική εξουσία στη διάρκεια του μεσοπολέμου με τα γνωστά δυσμενή αποτελέσματα για την κτηνοτροφική παραγωγή και τους νομαδικούς πληθυσμούς⁷⁶.

245

Πίνακας αρ.14 Αριθμός των ζώων (σε χιλιάδες κεφάλια), 1860-1911.

1875 και 1911 : σύνολο του ελληνικού κράτους (με Επτάνησα)

(πηγή : Σπηλιωτάκης,Σ. ό.π. (υπολογισμοί δικοί μου) Μανσόλας,Α. *Απογραφικά πληροφορία...*, σ.37. Βλάσσης,Ι.Χ.

Στατιστική της εν Ελλάδι κτηνοτροφίας, Αθήνα 1905, σελ.12-13. Κωστής,Κ. ό.π., τ.2,-υπολογισμοί δικοί μου)

Στερεά Ελλάδα	1860	1899	1911	διαφορά
κατσίκες	1163	1392	1059	-8,94%
πρόβατα	1141	1429	1117	-2,10%
χοίροι	51	22	77	50,98%
βοοειδή	109	124	92	-15,60%
άλογα	47	57	27	-42,55%
όνοι	27	38	25	-7,41%
ημίονοι	14	29	34	142,86%
βόειες μονάδες	491,4	595,1	448,3	-8,78%

Πελοπόννησος	1860	1899	1911	διαφορά
κατσίκες	1186	1242	1017	-14,25%
πρόβατα	1366	1619	1390	1,76%
χοίροι	78	36	102	30,77%
βοοειδή	132	127	96	-27,27%
άλογα	36	54	25	-30,56%
όνοι	35	45	39	11,43%
ημίονοι	14	36	44	214,29%
βόειες μονάδες	534,2	614,1	503,7	-5,71%

⁷⁶ Βλ. Κ.Κωστής ό.π., τ.1, σελ.125-128.

Κυκλάδες	1860	1899	1911	διαφορά
κατσίκες	58	48	144	148,28%
πρόβατα	63	61	172	173,02%
χοίροι	5	3	18	260,00%
βοοειδή	13	17	23	76,92%
άλογα	1	0	5	400,00%
όνοι	7	9	6	-14,29%
ημίονοι	2	4	20	900,00%
βόειες μονάδες	37,8	41,9	96,6	155,78%

Παλαιά Ελλάδα	1860	1875	1899	1911	διαφορά
κατσίκες	2407	1836	2682	2220	-7,77%
πρόβατα	2570	2292	3109	2679	4,24%
χοίροι	134	180	61	197	47,01%
βοοειδή	254	242	268	211	-16,93%
άλογα	84	97	111	57	-32,14%
όνοι	69	97	92	70	1,45%
ημίονοι	30	45	69	98	226,67%
βόειες μονάδες	1063	1006	1251	1049	-1,39%

Συνολικά η χρήσιμη αγροτική έκταση αυξήθηκε αργά μεταξύ 1830 και 1911. Κυρίως επεκτάθηκαν οι εμπορευματικές φυτείες. Η αγρανάπαυση περιορίστηκε ριζικά προς το τέλος του αιώνα και, καθώς ο αγροτικός χώρος και οι αγροτικές τεχνικές παρέμειναν οι ίδιες, η πύκνωση του πληθυσμού και η εντατικοποίηση των καλλιεργητικών συστημάτων, χωρίς να εξασφαλίζονται οι όροι αναζωογόνησης της γονιμότητας του εδάφους, οδήγησε σε πτώση της αποδοτικότητας της γης. Ταυτόχρονα, η όλο και εντατικότερη χρήση υποδεέστερης ποιότητας εδαφών σε συνδυασμό με τη χρόνια στασιμότητα της κτηνοτροφίας και τη μείωση του αριθμού των αροτριόντων, επιτάχυνε την εξέλιξη αυτή. Επιπλέον, η αύξηση του αγροτικού πληθυσμού συνέβαλε στη μείωση του μέσου μεγέθους του κλήρου. Η όλο και μεγαλύτερη στήριξη τμημάτων του αγροτικού πληθυσμού σε λίγες εμπορευματικές φυτείες για τον προσπορισμό των απαραίτητων συμπληρωματικών εισοδημάτων και, παράλληλα, η τεράστια συνεισφορά των δύο ή τριών αυτών εξαγωγικών προϊόντων στη μείωση του χρόνιου ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου μιας χώρας χωρίς επάρκεια σιτηρών, καθιστούσε τη συνολική αγροτική οικονομία, και ιδιαίτερα τις πηγές συμπληρωματικών εισοδημάτων για τα κατώτερα στρώματα του αγροτικού πληθυσμού ορισμένων επαρχιών, εξαιρετικά ευάλωτα στη συγκυρία της διεθνούς αγοράς στην οποία δεν μπορούσαν να έχουν καμία επιρροή. Η ιδιότυπη ενσωμάτωση της Ελληνικής οικονομίας στην παγκόσμια αγορά κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα συσώρευσε τους όρους εκείνους που δημιούργησαν την χρόνια κρίση εισοδημάτων του αγροτικού χώρου η οποία ξέσπασε στα τέλη του 19ου αιώνα και ταλάνισε την Ελλάδα κατά τις τέσσερις πρώτες δεκαετίες του επόμενου αιώνα.

Ο ΚΑΒΑΦΗΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ Ο ΚΑΒΑΦΗΣ ΤΟΥ ΣΕΦΕΡΗ

247

Νάσος Βαγενάς

Η διάλεξη του Σεφέρη “Κ. Π. Καβάφης, Θ.Σ. Έλιοτ · παράλληλοι” θεωρείται σταθμός στη μελέτη του καβαφικού έργου, σημείο τροπής προς την κατεύθυνση ενός νεότεριότερου και πολιτικότερου Καβάφη. Ο Γ.Π. Σαββίδης την αποκαλεί “οριακή για τις νεότερες καβαφικές σπουδές” · ο Στρατής Τσίρκας διαπιστώνει ότι “προσδιόρισε αποφασιστικά το ρόλο της ιστορικής αίσθησης στην ποίηση του Καβάφη” · ο Δημήτρης Δασκαλόπουλος παρατηρεί ότι “εγκαινιάζει μιά νέα ερμηνευτική του Καβάφη”¹. Μιά περιγραφή της απήχησης της, δεκαέξι χρόνια έπειτα από τη δημοσίευσή της (1947)², μας δίνει ο Πάνος Μουλλάς (1963). Παραθέτω ολόκληρο το σχετικό χωρίο του, γιατί προσδιορίζει το βασικό πεδίο, πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε από τον Σεφέρη αυτό που χαρακτηρίζεται κριτική αναθεώρηση της καβαφικής ποίησης: “*Τα ιστορικά ποιήματα [του Καβάφη], αποκομμένα ολότελα από τη σύγχρονη πραγματικότητα, δεν φαίνονταν παρά αυτοσκοποί, ένα σίγουρο καταφύγιο για τον ποιητή που ζητούσε να ταξιδέψει τη διαστροφή του μέσα στους αιώνες. Όπου,*

1. Σαββίδης, *Ο Καβάφης του Σεφέρη*, τομ. 1, επιμέλεια Γ.Π. Σαββίδης, Αθήνα, 1984, σ. 270· Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, Αθήνα, 1971, σ. 21· Δασκαλόπουλος, “Οι καβαφικές έρευνες σήμερα”, *Πρακτικά Τρίτου Συμποσίου Ποίησης*, 1-3 Ιουλίου 1983, Αθήνα, 1984, σ.37 (= Κ.Π. Καβάφης: *Σχέδια στο περιθώριο*, Αθήνα, 1988, σ. 50). Η διάλεξη του Σεφέρη, γράφει ο Στέφανος Ροζάνης, “αποτελεί το πρώτο σοβαρό εγχείρημα, το οποίο ενέχει το πνεύμα ενός ευρύτερου διαλόγου για τον καθορισμό της ποιητικής λειτουργικότητας του καβαφικού έργου” (“Κριτικές παρεμβάσεις και ερμηνευτικά σχεδιάσματα στο έργο του Κ.Π. Καβάφη”, *Πρακτικά Τρίτου Συμποσίου Ποίησης*, σ. 46).

2. Το κείμενο της διάλεξης δημοσιεύτηκε, επεξεργασμένο και υποσημειωμένο, στην *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση* (τόμ. 3, 1947, σ. 33-43), περιλήφθηκε στη δεύτερη έκδοση των *Δοκιμών* (Αθήνα 1962), και στην τρίτη (Αθήνα, 1974, τομ. 1), στην οποία εφεξής βραχυγραφικώς (Δ) παραπέμπω.

έξαφνα, ύστερ' από χρόνια, ένας άλλος μεγάλος ποιητής μας, υποψιάστηκε με το ασφαλτο ένοστικό του μερικές από τις αλήθειες, που η έρευνα έρχεται σήμερα πανηγυρικά να επικυρώσει. Για άλλη μία φορά οι καβαφικές σπουδές προωθήθηκαν με μια διάλεξη: στις 17 Δεκεμβρίου 1946 ο Γιώργος Σεφέρης έδειχνε στους ακροατές του, μέσα στην αίθουσα του Βρεταννικού Ινστιτούτου, πως το γνωστό επίγραμμα "Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες" μπορούσε να μην είναι άσχετο με την μικρασιατική καταστροφή. Ο δρόμος είχε κιόλας ανοιχτεί. Δώδεκα χρόνια αργότερα οι έρευνες του Στρατή Τσίρκα κατέληξαν σε σίγουρο αποτέλεσμα: ένας καινούργιος Καβάφης, απαλλαγμένος από τα ψιμύθια του ιδεαλισμού, φανερώνεται κιόλας στις αληθινές του διαστάσεις"³.

248

Το βασικό πεδίο για το οποίο μιλήσαμε παραπάνω είναι βέβαια η ερμηνεία του Αλεξανδρινού από τον Τίμο Μαλάνο, που αναπτύσσεται στο βιβλίο του *Ο ποιητής Κ.Π. Καβάφης* (1933) και στο μελέτημα "Συμπληρωματικά σχόλια" (1935)⁴. αυτήν δηλώνει η φράση του Μουλλά η αναφερόμενη στην ιστορία ως το "σίγουρο καταφύγιο για τον ποιητή, που ζητούσε να ταξιδέψει τη διαστροφή του μέσα στους αιώνες")· ερμηνεία που προσδιορίζεται ως η έως το 1947 αντίληψη της κριτικής για τη χρήση της ιστορίας από τον Καβάφη, χρήση που καθορίζει, σε αποφασιστικό βαθμό, τη φυσιογνωμία του ως ποιητή. Μιάν εικόνα της πριν από το 1947 κριτικής για τον Καβάφη παρέχει και η ίδια η διάλεξη του Σεφέρη, αφού ο τρόπος με τον οποίο αναπτύσσονται οι θέσεις της δηλώνει, εμμέσως πλην εναργώς, ότι αποτελεί μιά νέα προσέγγιση της καβαφικής ποίησης, την οποία δεν επιχείρησε κανείς προηγουμένως.

Έχουν όμως τα πράγματα έτσι; Είναι η διάλεξη του Σεφέρη μια νέα θεώρηση της καβαφικής ποίησης; Σκοπός αυτής της μελέτης μου είναι να δείξει ότι δεν είναι, χωρίς εντούτοις ν' αμφισβητεί τη σημασία της ως μεγάλου σταθμού στις καβαφικές σπουδές. Η θέση της μελέτης μου, με άλλα λόγια, φαίνεται ένα παράδοξο, και είναι ένα παράδοξο που θ' αξίζει να το μελετήσει κανείς, γιατί η ανάλυσή του θα μπορούσε να μας δείξει έναν από τους δρόμους μέσα από τους οποίους προχωρεί η κριτική.

Όπως δηλώνει ο ίδιος ο Σεφέρης, σκοπός της διάλεξής του είναι να εξετάσει "πώς εφαρμόζονται οι κριτικές απόψεις του Έλιοτ στο έργο του Καβάφη και πως αποκρίνεται ο Καβάφης στις απόψεις αυτές"⁵. Την ιδέα να δει την ποίηση του Καβάφη μέσα από το πρίσμα των ελιοτικών απόψεων για την ποίηση, την συλλαμβάνει ο Σεφέρης όταν αντιλαμβάνεται ότι η καβαφική χρήση της ιστορίας δεν είναι η παραδοσιακή και παρωχημένη, όπως πίστευε, αλλά είναι όμοια με την μοντερνιστική χρήση του μύθου. Η συνειδητοποίηση αυτή συντελείται ξαφνικά τον Μάιο του 1941, "λίγες μέρες ύστερα από τη μάχη της Κρήτης"⁶, όταν ο Σεφέρης βρίσκεται για πρώτη φορά στην Αλεξάνδρεια. Αιτία της είναι η γνωριμία του χώρου, όπου έζησε ο Καβάφης. Αφορμή της το επίγραμμα "Υπέρ της Αχαϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες". Το αίσθημα της "λιμνάζουσας διάλυσης, της ματαϊότητας της ανθρώπινης προσπάθειας και του αισθησιακού μηδενισμού" που ανάδινε η πόλη του Καβάφη, έκανε τον Σεφέρη να αισθάνεται ότι η εικόνα της καβαφικής ποίησης, που είχε, ήταν ανακριβής. "Πουθενά αλλού", σημειώνει στο ημερολόγιό του, "δεν θα του ήταν

3. Μ. Χ. Γεωργίου [Παν. Μουλλάς], "Ο Καβάφης και η άρνηση", *Επιθεώρηση Τέχνης*, 18, 1963, σελ. 654. Το χωρίο λείπει από την αναδημοσίευση της μελέτης στο βιβλίο του Μουλλά *Παλίμνηστα και μη*, Αθήνα, 1992.

4. Περιλήφθηκαν και τα δύο στον πρώτο τόμο των *Απάντων* του Μαλάνου (Αλεξάνδρεια [1943]).

5. Δ, σ. 327.

6. Δ, σ. 329.

δυνατό να γράψει: "είμεθα ένα κράμα εδώ ..." ή "εν μέρει ... εν μέρει" - πουθενά έξω από αυτούς τους δρόμους με την εξωφρενική ποικιλία πρωτάκουστων ονομάτων⁷. Η ανάμνηση του καβαφικού επιγράμματος ένα βράδι στη συσκοτισμένη εξαιτίας του πολέμου πόλη ήταν ο καταλύτης: "Τότε, πρώτη φορά, συλλογίστηκα", συνεχίζει ο Σεφέρης, "πως το ποίημα είχε γραφεί στα 1922, στις παραμονές τις μικρασιατικής καταστροφής: σχεδόν ασυνείδητα [...] μετέφρασα [τους τελευταίους του στίχους]:

*Εγγραφή εν Αλεξανδρεία υπό Αχαιού
το έτος που το Έθνος κατεστράφη.*

Δεν ήτανε πιά ο Καβάφης που πήγαινε να προσκολληθεί στην Ελληνική Ανθολογία, πηδώντας ένα χάσμα αιώνων· δεν ήταν ένας τεχνουργός ψυχρών και τυχαίων παρνασσικών πορτραίτων· ήταν ένας σύγχρονός μου που βρήκε τον τρόπο να εκφράσει τα συναισθήματά του με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία και ένταση, κάνοντας και τον Σιμωνίδη και τα λαμπρά παλαιά επιτύμβια ν' αφήσουν τους χαλασμένους τάφους και να' ρθούν προς εμένα. Μία ζωντανή παρουσία που άγγιζε και το επίγραμμα του Σολωμού στα Ψαρά⁸.

Με άλλα λόγια: η ιστορία στην ποίηση του Καβάφης δεν είναι, όπως πίστευε, ως τότε ο Σεφέρης, μια επιστροφή στο παρελθόν, μια οπτασιακή αναπόληση, ένας διάκοσμος ή ένα θέμα για να σμιλέψει ο ποιητής ένα "ωραίο" ψυχρό και ασύνδετο ανάγλυφο· είναι η προέκταση και αντικειμενοποίηση του συναισθήματος του Καβάφης, που είναι σύγχρονο. Τα ιστορικά πρόσωπα του Καβάφης είναι ζωντανά, σημερινά⁹, γιατί έχουν οργανικό δεσμό με τον ποιητή, με την εμπειρία του, με την εμπειρία της γενιάς του. Υπάρχει στον Καβάφη, λέει ο Σεφέρης, "ένα αίσθημα χρονικού συνταυτισμού· το παρελθόν συνταυτίζεται με το παρόν και ίσως με το μέλλον"¹⁰. Πρόκειται για μια χρήση της ιστορίας όχι διαφορετική από εκείνη την οποία ανακαλύπτει ο Έλιοτ στον Τζόυς και χρησιμοποιεί και ο ίδιος ο Έλιοτ στην *Έρημη Χώρα*, προϊόν της ιστορικής αίσθησης του μοντερνιστή συγγραφέα. Αυτή τη χρήση του παρελθόντος, που ο Έλιοτ την ονομάζει "μυθική μέθοδο", "δεν τη σκιαγραφεί μόνο", γράφει ο Σεφέρης, "την εφαρμόζει συστηματικά ο Καβάφης πολύ πριν φανεί ο *Οδυσσέας* του Joyce, και παράλληλα, και πρωτότερα, από τον Yeats"¹¹.

Αυτή είναι η βασική θέση της διάλεξης του Σεφέρη, από την οποία απορρέουν (ή στην οποία συρρέουν), σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, όλες οι άλλες θέσεις της, που είναι οι εξής:

1. Η ευαισθησία του Καβάφης έχει ένα κοινό χαρακτηριστικό με την ευαισθησία του Έλιοτ, το οποίο ο Έλιοτ προσδιορίζει και ως χαρακτηριστικό των Άγγλων μεταφυσικών ποιητών: "είναι μία κράση αδιάλυτη αίσθησης, μάθησης και σκέψης", η οποία έχει ως αποτέλεσμα "μία άμεση αισθησιακή σύλληψη της σκέψης, μια ανάπλαση της σκέψης σε

7. *Μέρες* Δ, Αθήνα, 1977, σ. 101

8. Δ, σ. 330.

9. Δ, σ. 334.

10. Δ, σ. 335.

11. Δ, σ. 340.

12. Δ, σ. 343 και 342

13. Δ, σ. 344 και 342.

αίσθημα”¹². Ο Καβάφης “αισθάνεται με τη σκέψη του” και “σκέπτεται με την αίσθησή”¹³ του, και μάλιστα σε τέτοιο βαθμό –στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό για έναν ποιητή– ώστε να είναι ένα όριο, όπου η ποίηση απογυμνώνεται από τα “ποιητικά” στοιχεία προσεγγίζοντας την πρόζα. Όμως διαφέρει από την πρόζα χάρη στον “αισθησιακό συντελεστή της διάνοιάς “ του¹⁴.

2. Το ενιαίο και αδιάλυτο της αίσθησης και της σκέψης είναι το βασικό στοιχείο της ενότητας του έργου του Καβάφη, “του συνολικού έργου του”. “Αυτή η ενότητα”, που “είναι η χάρη του”, γίνεται αισθητή από “μιά ορισμένη στιγμή και πέρα”. Από τη στιγμή αυτή –από “το 1910 περίπου”– “το καθαφικό έργο πρέπει να διαβάζεται και να κρίνεται όχι σαν μιά σειρά από χωριστά ποιήματα, αλλά σαν ένα μόνο ποίημα *εν προόδω* - ένα work in progress, όπως θα’λεγε ο James Joyce”¹⁵.

3. Ο Καβάφης δεν είναι λυρικός ποιητής. Η γλώσσα του παρά την πεζότητά της λειτουργεί συγκινησιακά, με αποτέλεσμα ανάλογο μ’ εκείνο της λυρικής γλώσσας, γιατί είναι γλώσσα *δραματική*, με την έννοια που ορίζει τη δραματικότητα ο Έλιοτ: τα ποιήματα του Καβάφη, όπως τα ποιήματα του Όμηρου και του Δάντη–αλλά και του ίδιου του Έλιοτ– αναπαριστούν “την ανθρώπινη δράση και την ανθρώπινη συμπεριφορά” είναι γεμάτα από ένα πλήθος ανθρώπων και δραματικών καταστάσεων που παράγουν συγκίνηση¹⁶.

4. Η δραματικότητα της ποίησης του Καβάφη διατυπώνεται με την εφαρμογή ενός εκφραστικού τρόπου, που ο Έλιοτ αποκαλεί “αντικειμενική συστοιχία” δηλαδή με μια πλαισιωμένη έκφραση της συγκίνησης, που μπορεί να είναι “μιά σκηνοθεσία καταστάσεων, ένα πλαίσιο γεγονότων, ένας μορφικός τύπος [...] που θα είναι ο τύπος (η φόρμουλα)” της συγκεκριμένης συγκίνησης του ποιητή και που θα λειτουργεί “όπως το πλαίσιο ενός στόχαστρου”. έτσι ώστε, “όταν τα εξωτερικά γεγονότα, που πρέπει να καταλήξουν στον ερεθισμό των αισθήσεων, δοθούν” –όταν δηλαδή “οι αισθήσεις κοιτάξουν το στόχαστρο” – “η συγκίνηση να παρουσιάζεται αμέσως”.¹⁷

5. Ο Καβάφης χρησιμοποιεί την αντικειμενική συστοιχία στον μέγιστο δυνατό βαθμό, γεγονός που ορίζει και την ιδιοτυπία του: αντικειμενικοποιεί διαμέσου των προσώπων και των εξωτερικών καταστάσεων το συναίσθημά του τόσο, ώστε η γλώσσα του να φαίνεται ουδέτερη και ασυγκίνητη. Μολαταύτα η συγκίνηση του λειτουργεί υπογείως στους στίχους του: “η κίνηση των προσώπων και των γεγονότων είναι τόσο πυκνή, τόσο στεγανή [...], που θαρρείς πως τα ποιήματά του τραβούν τη συγκίνηση *δια του κενού*. Αυτό το κενό που δημιουργεί ο Καβάφης, είναι το στοιχείο που κάνει τη διαφορά ανάμεσα στη φράση του και στην τρέχουσα πεζολογία”¹⁸.

Οι θέσεις αυτές που καταλαμβάνουν τα τέσσερα πρώτα μέρη της διάλεξης, είναι –με την εξαίρεση εκείνης που χαρακτηρίζει την ποίηση του Καβάφη “*έργο εν προόδω*”– τα στοιχεία που αιτιολογούν, κατά τον Σεφέρη, τον παραλληλισμό του Καβάφη με τον Έλιοτ. Το πέμπτο, και τελευταίο, μέρος της διάλεξης αναλώνεται στην περιγραφή των διαφορών των δύο ποιητών, οι οποίες δεν μας ενδιαφέρουν εδώ. Η διάλεξη τελειώνει με μιά κριτική υποθήκη: “Καθώς πιστεύω”, καταλήγει ο Σεφέρης, “ένα από τα δύο πρέπει να συμβεί: είτε θα εξακολουθούμε να σχολιάζουμε την ιδιωτική ζωή του Καβάφη, συνεχίζοντας τα

14. Δ, σ. 341.

15. Δ, σ. 328.

16. Δ, σ. 347.

17. Δ, σ. 347-348.

18. Δ, σ. 348-349.

ευφυολογήματα μιας επαρχιώτικης νοοτροπίας, και φυσικά θα θερίσουμε ό,τι σπείραμε· είτε, ξεκινώντας από το βασικό χαρακτηριστικό του, την ενότητα, θα κοιτάξουμε τι μας λέει το έργο του, όπου καταναλώθηκε σταλαματιά-σταλαματιά, με όλες του τις αισθήσεις”¹⁹.

Η κατακλείδα αυτή, το μόνο διατυπούμενο με οξύτητα σημείο της διαφωνίας του Σεφέρη με τον Μαλάνο, πρέπει να αποτελέσει το έναυσμα για την απάντηση του δεύτερου, και την ιδρυτική αφορομή της διαμάχης που ακολούθησε. Αιτία της διαμάχης είναι βέβαια ολόκληρη η διάλεξη, η οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος της είναι, παρά τη νηφαλιότητά της, μια συνεχής αντίκρουση, άμεση και έμμεση, του βιογραφισμού της κριτικής του Μαλάνου και ορισμένων από τις απόψεις του τις αναφερόμενες στη χρήση της ιστορίας και στην πεζολογία του Καβάφη· αντίκρουση που πραγματοποιείται με τη Νεοκριτική αρχή της συγκέντρωσης της προσοχής αποκλειστικά στο ποιητικό κείμενο. Για τον Σεφέρη ο πραγματικός Καβάφης δεν μπορεί να βρεθεί παρά μόνο μέσα στο έργο του. Και ο Καβάφης αυτός είναι κάτι πολύ περισσότερο από τον ποιητή της ερωτικής ανορθοδοξίας, στον οποίο κυρίως εξαντλεί την κριτική προσοχή του ο Μαλάνος.²⁰

251

Από τους υπόλοιπους κριτικούς του Καβάφη ο Σεφέρης αναφέρει ακόμη τους Πέτρο Βλαστό, Κ. Θ. Δημαρά, Δ. Νικολαρεΐζη και Τάκη Παπατσώνη (τους δύο τελευταίους από δύο φορές). Μόνο ο Βλαστός, επικριτής του Καβάφη, αναφέρεται στο σώμα της διάλεξης με μια παρατήρησή του που συσχετίζεται άμεσα με μιαν από τις θέσεις της (οι υπόλοιποι βρίσκονται στις σημειώσεις). Συγκεκριμένα ο Σεφέρης, για να περιγράψει τον ιδιάζοντα τρόπο με τον οποίο η ποίηση του Καβάφη παράγει συγκίνηση, χρησιμοποιεί την παρομοίωση των καβαφικών ποιημάτων με άδεια βάζα αγαλμάτων, με την οποία ο Βλαστός προσπαθεί να εικονογραφήσει την ψυχρότητα της καβαφικής έκφρασης²¹. Με τον σχολιασμό του της παρομοίωσης του Βλαστό ο Σεφέρης συνδέει, βιαστικά, την άποψη του Νικολαρεΐζη για “ένα λυρικό άλλοθι του Καβάφη”, δηλαδή για τη φαινομενικότητα της απουσίας συγκίνησης στην καβαφική ποίηση.²² Με τον παραλληλισμό του των Καβάφη- Έλιοτ συνάπτει τη μία από τις δύο αναφορές του στον Παπατσώνη (τον χαρακτηρισμό, από τον τελευταίο, του ελιοτικού Φληβά ως καβαφικού τύπου)²³ και τη δεύτερη (συνεχόμενη με την πρώτη) αναφορά στον Νικολαρεΐζη (τη σύγκριση από τον Νικολαρεΐζη του “εγκεφαλικού” αισθησιασμού των Ιταλών ζωγράφων της Αναγέννησης με τον αισθησιασμό του Καβάφη).²⁴ Τέλος, ο Σεφέρης εκφράζει, πάντα σε υποσημείωση, την ικανοποίησή του που η ερμηνευτική άποψή του για το “Αλέξανδρος Ιανναίος, και Αλεξάνδρα”, “διασταυρώθηκε” με την ερμηνεία του από τον Παπατσώνη²⁵, και διευκρινίζει ότι χρησιμοποιεί δύο κριτικούς όρους με έννοια ειδικότερη από εκείνη με την

19. Δ, σ. 362.

20. Μολονότι η διάλεξη του Σεφέρη αποτελεί, όπως είπαμε, ένα συνεχές ανάλογο των απόψεων του Μαλάνου, οι άμεσες αναφορές της σ’ αυτές είναι ελάχιστες.

21. Δ, σ. 348-349/516.

22. Δ, σ. 516.

23. Δ, σ. 512.

24. Δ, σ. 516.

25. Δ, σ. 517.

26. Δ, σ. 515.

οποία τους χρησιμοποιεί ο Δημαράς²⁶.

Αυτές είναι όλες οι αναφορές του Σεφέρη στην πριν από αυτόν καθαφική κριτική αναφορές φτωχές, όταν σκεφτεί κανείς το πλήθος των κριτικών του Καβάφη, την ικανότητα αρκετών από αυτούς και την ευστοχία των σχολίων τους. Γιατί η καθαφική ποίηση με την ιδιότυπία και τις δυσκολίες της είχε κινητοποιήσει ήδη από τη δεκαετία του 1910 την κριτική μας αναγκάζοντάς την ν' ακονίσει τα εργαλεία της και να εκσυγχρονιστεί. Οι δύο σημαντικότερες κριτικές κατευθύνσεις που εμφανίζονται κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, η μέθοδος της πλησίας ανάγνωσης και η ψυχαναλυτική, οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην προσπάθεια των κριτικών μας ν' ανακαλύψουν τον μηχανισμό της λειτουργίας της καθαφικής έκφρασης. Οι αναφορές του Σεφέρη στην προηγούμενη κριτική είναι φειδωλότατες –στην πραγματικότητα, σχεδόν ανύπαρκτες– όταν σκεφτούμε ότι οι θέσεις για την καθαφική ποίηση, που αναπτύσσει στη διάλεξή του, είχαν όλες διατυπωθεί πριν από αυτόν, ορισμένες μάλιστα αποτελούσαν κοινό κριτικό τόπο.

Ας τις εξετάσουμε από κοντά μία-μία.

1. *Η καθαφική χρήση της Ιστορίας*. Το γεγονός ότι ο Σεφέρης ανταλαμβάνεται τόσο αργά όσο το 1941 ότι ο Καβάφης δεν χρησιμοποιεί την ιστορία με τον τρόπο των παρνασσικών αλλά με τον τρόπο της “μυθικής μεθόδου” του Τζόυς (θα ήταν ακριβέστερο να λέγαμε: της “ιστορικής μεθόδου” του Πάουντ, αφού η μέθοδος του Καβάφη βρίσκεται εγγύτερα σ' αυτό που ο Έλιοτ προσδιορίζει ως μέθοδο του ποιητή των *Cantos*)²⁷, αποτελεί μιά κριτική αστοχία που εκπλήσσει, όταν σκεφτούμε την ενεργητικότητα και την οξύτητα της κριτικής σκέψης του. Ο χρόνος δεν επιτρέπει ν' αναζητήσουμε εδώ τα αίτια αυτής της αργοπορίας²⁸. Θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η αστοχία αυτή γίνεται σοβαρότερη, όταν διαπιστώνουμε ότι η πλειονότητα των πριν από το 1941 (και το 1947) κριτικών διέκρινε τη διαφορά (ή κάποια διαφορά) ανάμεσα στην καθαφική και την παρνασσική χρήση της ιστορίας. Η διαπίστωση της διαφοράς γίνεται ενίοτε ονομαστικός: “Πως είτανε δυνατό” γράφει λ.χ. ο Αντώνης Κόμης (1935), “ν' αναφέρουν δίπλα στον Αλεξανδρινό ποιητή τον Heredia; Ποιά σχέση μπορεί να έχει ο Καβάφης με τον Γάλλο παρνασσικό;” και ο Φ. Σκούρας (1935): “Ο Καβάφης δεν είναι σαν το José Maria d' Heredia ούτε σαν τον Leconte de Lisle, ποιητές καθαρά και αρχαιόπρεπης έμπνευσης”²⁹. Τις περισσότερες φορές η επισήμανση της διαφοράς γίνεται εννοουμένως αλλά σαφώς. Όλοι όσοι πιστεύουν ότι ο Καβάφης χρησιμοποιεί την ιστορία όχι ως θεματική πηγή αλλά ως μέσο για να εκφράσει δικές του ατομικές καταστάσεις –και είναι οι περισσότεροι– υποδηλώνουν ότι

27. Βλ. David Ricks, “Cavafy the poet-historian”, *Byzantine and Modern Greek Studies*, 12, 1988, σελ. 182-πρβλ. Roderic Beaton, “The History Man”, *Journal of the Hellenic Diaspora*, 10, 1983, σ. 28· Νάσος Βαγενάς, “Μυθική μέθοδος και αντικεμενική συστοιχία”, *Εποπτεία*, τεύχ. 53 (Ιανουάριος 1981), σ. 79.

28. Μιάν απόπειρα περιγραφής αυτών των αιτίων βλ. στο βιβλίο μου *Ο ποιητής και ο χορευτής: Μιά εξέταση της ποιητικής και της ποίησης του Σεφέρη*, Αθήνα, 1979, σ. 216-246.

29. Κόμης, *Κ. Π. Καβάφης*, Κέρκυρα, 1935, σ. 53-54· Σκούρας, “Η σχιζοφρενική έμπνευση στο έργο του Καβάφη”, *Ελληνική Ιατρική*, τεύχ. 8 (Αύγουστος 1935), σ. 5 (του ανατύπου).

30. Ι. Γρουπάρης, *Νέα Τέχνη*, τεύχ. 7-10 (Ιούλιος - Οκτώβριος 1924), σ. 91-92 (= *Άπαντα*, έκρινε Γ. Βαλέτας, Αθήνα 21967, σ. 435-437)· Άλκης Θρύλος, “Κ. Καβάφης”, *Κριτικές μελέτες*, τόμ. 3, Αθήνα 1925, σ. 181· Τέλλος Άγρας, “Καλοί κι' αγαπητοί” *Κύκλος*, τεύχ. 3-4, 1932, σ. 132 (= *Κριτικά*, τόμ. 1, φιλολογική επιμέλεια Κώστας Στεργιόπουλος, Αθήνα, 1980, σ. 100-102).

δεν έχει ή ελάχιστη σχέση έχει με τους παρνασσικούς³⁰. Ακόμη και ο Ξενόπουλος, στο πρόδρομο άρθρο του 1903, σε μιάν εποχή δηλαδή πριν από το σφερικό όριο του 1910, όταν ο Καβάφης δεν έχει ακόμη μετατρέψει την παρνασσική τεχνοτροπία σε “ιστορική μέθοδο”, αισθάνεται ότι ο Καβάφης οδεύει σ’ έναν δικό του δρόμο: “Εις τα ποιήματά του” γράφει, “δεν θ’ απαντήσετε σύμβολα διασταυρούμενα πυκνώς, δεν θα ιδήτε τον φόρτον εκείνων των ιστορικών και μυθολογικών ονομάτων που βαρύνει τα ποιήματα άλλων συγχρόνων ποιητών, και που προδίδει κάποτε επίδειξιν κ’ επιπολαιότητα”³¹. Βέβαια αρκετοί από αυτούς του κριτικούς, με προεξάρχοντα τον Μαλάνο, πιστεύουν ότι η διαφορά των καβαφικών ποιημάτων από τα παρνασσικά (οφειλόμενη στην ιδιαιτερότητα της σεξουαλικότητας του Καβάφη, την οποία ο ποιητής ήθελε να υποκρύψει), βρίσκεται κυρίως ή αποκλειστικά στα ερωτικά ιστορικά ποιήματα³². Άποψη που ο Σεφέρης θεωρεί περιοριστική, γιατί αισθάνεται ότι αφήνει απέξω (προφανώς στην παρνασσική περιοχή) το υπόλοιπο μέρος της “ιστορικής” ποίησης του Καβάφη, που εκφράζει κι αυτό, με τον τρόπο του ελιοτικού χρονικού συνταυτισμού, σύγχρονα αισθήματα.

253

Υπάρχουν όμως και αρκετοί κριτικοί (Κλέων Παράσχος, Γ.Α Παπουτσάκης, Αθανάσιος Γ. Πολίτης, Φώτος Γιοφύλλης, Άριστος Καμπάνης, Γλαύκος Αλιθέρης, Κώστας Βάρναλης, Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος) που εκφράζουν την άποψη ότι η διαφορά του Καβάφη από τους παρνασσικούς δεν καλύπτει μόνο την ερωτική του ποίηση. Με τα ιστορικά του ποιήματα, γράφει ο Καμπάνης (1933), “[ο Καβάφης] ηθέλησε να εκφράση τας ψυχικάς του καταστάσεις, τας αμφιβολίας του, τον Επικουρισμόν, τον ηθικόν κάματον και ... τον κυνισμόν του”. Και ο Αλιθέρης (1934): “Θα’ταν εύκολο για ένα σχολιαστή του έργου του ν’ αποδείξει πως όλα του τα ποιήματα [...] και τα ιστορικά του, δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ημερολόγιο του Καβάφη”³³. Τέλος δεν είναι λίγοι και οι κριτικοί (Γιώργος Βρισμιτζάκης, Αναστ. Ν. Φράγκος, Νικόλας Κάλας, Φίλιππο Μαρία Ποντάνι, Γιώργος Θεοτοκάς) που είναι σαφές ότι θεωρούν πιθανό ή και πιστεύουν πως η ιστορική μέθοδος του Καβάφη εκτείνεται πέρα από την ερωτική περιοχή ή χρησιμοποιείται σε ολόκληρο τον βιοματικό χώρο που ο Σεφέρης διαπιστώνει ότι εσφαλμένα έμεινε έξω από την ερμηνεία του Μαλάνου: “Σχίζοντες το πέπλο της

31. “Ένας ποιητής”, *Παναθήναια*, 7 1903-1904, σ. 100. Ελάχιστοι θεωρούν τον Καβάφη μη παρνασσικό, λ.χ. ο Βλαστός (“Ο Καβάφης ο στωικός”, *Ιδέα*, τεύχ. 3, Μάρτιος 1933, σ. 157) ή ο Ασημάκης Πανσέληνος (“Καβάφης”, *Νέοι Προτοπόροι*, Μάιος 1933, σ. 157). Μιάν εξέταση των σχέσεων του Καβάφη με τους παρνασσικούς παρέχει η Ελένη Πολίτου-Μαμαρινού (“Ο Καβάφης και ο γαλλικός παρνασσισμός”), *Πρακτικά Τρίτου Συμποσίου Ποίησης*, σ. 315-346).

32. Τάκης Παπατσώνης, “Συμβολή σε κριτική του έργου του κ. Καβάφη”, *Κύκλος*, ό.π., σ. 90-91· Σάββας Παπαδόπουλος, “Η ποίηση του Καβάφη”, *Λιτωρός*, τεύχ. 1 (Ιούνιος 1933), σ. 10· Κώστας Ουράνης, “Ο σεξουαλισμός του Καβάφη”, *Νέα Εστία* 14, 1933, σ. 778· Giorgio Zoras, “Costantino Cavafis, il poeta Alessandrino”, *L’Europa Orientale*, 14, 1934, σ. 499· Γιώργος Πράτσινας, “Η ποίηση του Καβάφη (1863-1933)”, *Ακρόπολις*, 3-5 - 1943· Δημήτρης Γαρουφαλιάς, *Συμβολή στη μελέτη του Καβάφη*, Αθήνα, 1945, σ. 14.

33. Καμπάνης, “Ο θάνατος του ποιητού”, *Έθνος*, 3-4-1933· Αλιθέρης, *Το πρόβλημα του Καβάφη*, Αλεξάνδρεια 1934, σ. 33· Παράσχος, “Κωνσταντίνος Καβάφης”, *Ελεύθερον Βήμα*, 6-12-1924· του ίδιου, “Απαντήσεις σε κριτικούς του Καβάφη”, *Νέα Εστία*, 14, 1933, σ. 785· Παπουτσάκης, *La Semaine Egyptienne*, 25 Απριλίου 1929, σ. 13· Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμ. 2, Αλεξάνδρεια-Αθήνα, 1930, σ. 451· Γιοφύλλης, “Το χιούμορ του Καβάφη”, *Αλεξανδρινή Τέχνη*, τεύχ. 67 (Ιούνιος-Ιούλιος 1930), σ. 173· Βάρναλης, “Ο ιστορισμός του Καβάφη”, *Πρωία*, 12-3-1943 (= *Αισθητικά -Κριτικά*, τόμ. 2, Αθήνα 1965, σ. 192)· Παναγιωτόπουλος, *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Δ’*. Κ.Π. Καβάφης, Αθήνα 2^η 1982 (α’ έκδ, 1946), σ. 142, 144.

ιστορίας στο έργο του Καβάφη”, γράφει ο Κάλας (1932), “έχουμε μία εικόνα της σύγχρονης ζωής όπως τη βλέπει ένας δυνατός αστός”. Και ο Βρυσμιτζάκης (1917) αναφερόμενος, εκτός από τα ερωτικά, και σε ποιήματα όπως τα “Βυζαντινός άρχων, εξόριστος σαχουργών” και “Υπέρ της Αχαιϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες” γράφει: “Ας μη μας απατούν τα ιστορικά του ποιήματα [...]. Ο Καβάφης διαλέγει [...] πολλά από τα πρόσωπα των ιστορικών ποιημάτων του [...] όχι χωρίς να ζητήσει αναλογίες με τη σημερινή εποχή”³⁴.

Ειδικότερα για το “Υπέρ της Αχαιϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες”, η αίσθηση ότι αναφερόταν στην ατμόσφαιρα της εποχής που γράφτηκε ήταν ευρεία και μαρτυρείται και από άλλες πηγές. “Όταν μιλούσα με τον Καβάφη, το 1930”, γράφει ο Bryn Davies, καθηγητής του Πανεπιστημίου του Καίρου, “μόλις μου είχαν μεταφράσει το σχετικό με την Αχαιϊκή Συμπολιτεία ποίημα, που ελέγετο ότι είχε ειδική σημασία με ότι είχε συμβεί το 1922”³⁵. “Πολλοί Αλεξανδρινοί θα θυμούνται την αγανάκτησή του”, σημειώνει ο Ι. Α. Σαρεγιάννης, “όταν άκουε να του λένε ότι το ‘Υπέρ της Αχαιϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες’ του το είχε εμπνεύσει η Μικρασιατική καταστροφή”³⁶. Το θέμα δεν είναι ποιές ήταν οι αντιδράσεις του Καβάφη στην ερμηνεία του ποιήματός του αλλά ποιά ήταν η ερμηνεία του ποιήματός του από τους αναγνώστες -και οι αναγνώστες που πίστευαν ότι το νόημα του “Υπέρ της Αχαιϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες” ήταν αυτό που ανακάλυψε αργότερα ο Σεφέρης δεν ήταν λίγοι. “Πολλοί”, γράφει ο Μάνθος Κρόσιπης (1948), “θέλησαν να βρουν ομοιότητες της σημερινής εποχής -όπως τη βλέπουν- και των εποχών που περιγράφουν τα ποιήματα του Καβάφη. Θέλησαν επίσης να συσχετίσουν περιστατικά και να φτάσουν στο συμπέρασμα ότι πολλά ποιήματα είναι απόρροια πολιτικών και εθνικών γεγονότων -κυρίως καταστροφικών γεγονότων”³⁷. Όμως πιά ενδεικτική είναι η προσέγγιση του “Υπέρ της Αχαιϊκής Συμπολιτείας πολεμήσαντες” από τον Δημαρά, ο οποίος, τρεις μήνες πριν από τη διάλεξη του Σεφέρη, μιλώντας για την καθαφική χρήση της ιστορίας, το χαρακτηρίζει “αποκαλυπτικό για την τεχνική του Καβάφη”: “Η τοποθέτηση της υπόθεσης μέσα στον ιστορικό χώρο”, γράφει ο Δημαράς, “δεν θα έπρεπε να ξεγυλιάνε κανέναν αναγνώστη: πάντοτε, με όποιο όνομα κι αν μιλή, ό,τι ντύμα κι αν φοράει, ο Καβάφης στο βάθος του ποιήματος φανερώσει με κάποιο τρόπο την πληγωμένη του καρδιά”. Το τελευταίο δίστιχο, “που φαίνεται σαν να πλεονάζει, είναι που κρύβει ολόκληρο το νόημα του ποιήματος, γιατί υποδηλώνει ότι το επίγραμμα [που περιέχει το ποίημα] γράφτηκε σε μια στιγμή κατάπτωσης του ελλητισμού, όπως και το ίδιο το ποίημα γράφτηκε από τον Καβάφη την εποχή της Μικρασιατικής καταστροφής. Θα έλεγα λοιπόν”, καταλήγει ο Δημαράς, “ότι ένα τέτοιο δίστιχο υπονοείται κάτω από κάθε ‘ιστορικό’ ποίημα του Καβάφη· έργο του κριτικού είναι να μαντεύει το περιεχόμενο του, που εκείνο και μόνο θα του δώσει το κλειδί του ποιήματος”³⁸.

34. Κάλας, “Παρατηρήσεις επάνω στο καθαφικό έργο”, *Κύκλος*, ό.π., σ. 100 (= *Κείμενα ποιητικής και αισθητικής*, Αθήνα, 1982, σ. 51). Βρυσμιτζάκης *Το έργο του Κ. Π. Καβάφη*, φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, 1975, σ. 9 και 15. Φράγκος, *Κριτικά σημειώματα*, Αθήνα 1927, σ. 19. Ποντάνι, “Ο ποιητής Κωνσταντίνος Καβάφης”, *Νέα Εστία*, 20, 1936, σ. 1340. Θεοτοκάς, “Κ.. Καβάφης”, *Νέα Γράμματα*, 2, 1930 σ. 714-715 (= *Πνευματική πορεία*, Αθήνα, 1961, σ. 239-240).

35. Βλ. Τίμος Μαλάνας, *Καβάφης* 2, Αθήνα, 1963, σ. 154

36. *Σχόλια στον Καβάφη*, Αθήνα, 1964, σ. 121

37. *Καβάφης, ο φιλέρημος νοσταλγός*, Αθήνα, 1948, σ. 48-49

38. “Γύρω στον Καβάφη”, *Ελεύθερον Βήμα*, 10-9-1946.

2. Ο Καβάφης “αισθάνεται με τη σκέψη του”, “σκέπτεται με την αίσθησή του”. Την πεποίθησή του για το αδιάλυτο του αισθήματος και της σκέψης, που το προσδιορίζει ως άλλο ένα χαρακτηριστικό της ποίησης του Καβάφη, συναρτώμενο με τη φαινομενική πεζολογία του, ο Σεφέρης δεν χρειαζόταν να τη διατυπώσει με τη βοήθεια των ελλοιπών απόψεων για τους Μεταφυσικούς ποιητές. Ότι “ο Καβάφης αισθάνεται τελικά με τη “σκέψη””, παρατηρεί ο Χ. Λ. Μπαρλάς μελετώντας την υποδοχή της καβαφικής ποίησης από την αθηναϊκή κριτική της περιόδου 1918-1924, το “υπογραμμίζουν όλοι σχεδόν οι κριτικοί”³⁹. Ο Άλκης Θρούλος (1924) μιλάει για την “αισθαντική διάνοηση” και την “αισθαντική συγκίνηση” του Καβάφη, η οποία οφείλεται στο γεγονός ότι “ακόμα και το αίσθημά του [...] γεννήθηκε από τη Σκέψη του, είναι μια εκδήλωση της Σκέψης του”· ο Τάκης Μπαρλάς διαπιστώνει τον ίδιο χρόνο: “Ο Καβάφης αισθάνεται μονάχα για να σκεφθεί. Την αίσθηση τη μετατρέπει σε σκέψη, το αίσθημα σε συγκίνηση διανοητική”⁴⁰. Αλλά και πριν και έπειτα από την εν λόγω περίοδο η διαπίστωση αυτή αποτελεί κοινό τόπο της καβαφικής κριτικής. “Ίδιως ‘συναιστήματα του λογισμού’ μας δείχνει ο Καβάφης”, γράφει το 1910 η Γαλάτεια Καζαντζάκη· “ο Καβάφης δεν αισθάνεται [...] παρά μόνο με τρόπο διανοητικό”, επαναλαμβάνει το 1917 ο Βρυσμιτζάκης· ο Μάκης Ανταίος το 1929 μιλάει “d’un intellectualisme sentimentale et d’une sentimentalité cérébrale”· “Ο Καβάφης”, γράφει τον επόμενο χρόνο ο Ιωάννης Μαιναλιώτης, “εις τα έργα του έχει τον χαρακτήρα συναισθηματικής σκέψεως”· κι ο Βάρναλης, το 1943: “ο στοχασμός που περιέχει είναι στοχασμός συγκινημένος”⁴¹. Αναφέρω μόνο τους κριτικούς που η διατύπωσή τους είναι όμοια ή παρόμοια με τη διατύπωση του Σεφέρη. Στην ίδια διαπίστωση, με λιγότερο ή περισσότερο διαφορετική φρασεολογία, άγονται όλοι σχεδόν οι υπόλοιποι κριτικοί, όσοι δεν αρνούνται στον Καβάφη ποιητική αξία⁴². Θα πρέπει να σημειωθεί ότι αν ο Σεφέρης είχε προσφύγει προς επίρρωσιν της διατύπωσής του σε εγγώρια συνδρομή, θα είχε αποφευχθεί η σύγχυση που αναπότρεπτα προκαλεί ο συσχετισμός της ποίησης του Καβάφη με την αγγλική Μεταφυσική ποίηση. Γιατί αν το αδιάλυτο κράμα αίσθησης και σκέψης κρυσταλλώνεται στον Καβάφη σε μια γλώσσα “ασυγκίνητη” και “στεγνή”, η γλώσσα των Μεταφυσικών είναι συγκινημένη και αισθησιακή, είναι γλώσσα λυρική, διαφορετική από τη γλώσσα του Καβάφη. Και η διαφορά αυτή είναι ουσιώδης, ανάλογη μ’ εκείνη που διαπιστώνει ο Σεφέρης ανάμεσα στην καβαφική γλώσσα και την τρεχάμενη ορολογία. Είναι φανερό ότι ο αισθησιακός συντελεστής της διάνοιας δεν λειτουργεί στον Καβάφη με τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί στους Μεταφυσικούς⁴³. Πώς θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε αυτή την ανομοιότητα; Απάντηση στο ερώτημα αυτό δεν δίνει ο Σεφέρης, γιατί δεν το θέτει.

3. Η ενότητα του καβαφικού έργου. Το γεγονός ότι τα ποιήματα του Καβάφη

39. Η αθηναϊκή κριτική και ο Καβάφης, Θεσσαλονίκη, 1985, σ. 45.

40. Θρούλος, ό.π., σ. 166· του ίδιου, *Νέα Τέχνη*, ό.π. σ. 95· Μπαρλάς, *Νέα Τέχνη*, ό.π., σ. 103.

41. Καζαντζάκη, *Νέα Τέχνη*, ό.π., 112-113· Βρυσμιτζάκης, σ. 14 (βλ. και σ. 56)· Ανταίος, *La Semaine Egyptienne*, ό.π., σ. 23· Μαιναλιώτης, “Το καβαφικό έργο”, *Εργασία*, 26-4-1930· Βάρναλης, *Αισθητικά-Κριτικά*, ό.π.

42. Βλ. λ.χ. τον Κλέωνα Παράσχο: “Το αίσθημά του είναι τόσο έντονο και βαθύ, ώστε σχεδόν παύει να είναι ατομικόν και αποκτά τη γενικότητα της σκέψεως” (“Κωνσταντίνος Καβάφης” ό.π.)

43. Βλ. Νάσος Βαγενάς, *Ο ποιητής και ο χορευτής*, σ. 95-100.

αποτελούν μιαν ενότητα που μπορεί και πρέπει να διαβάζεται ως ένα μόνο ποίημα, έγινε αισθητό από νωρίς, πριν ακόμη ο Καβάφης ολοκληρώσει το έργο του. Ήδη το 1917, όταν το έργο αυτό “απετελείτο [...] από 64 ποιήματα” μόνο, ο Βρисиμιτζάκης διαπίστωνε: “Διπλή είναι η αξία του [καβαφικού] έργου· η εσωτερική του, μπορώ να πω, εκείνη που απορρέει από την αξία κάθε ποιήματος, και η γενική του, εκείνη δηλ. που [...] κάνει το έργο αυτό κάτι το ζωντανό” (πρβλ. τον Σεφέρη : “η ενότητα [...] του συνολικού έργου του [...] είναι η χάρη του”). Και ο Κάλας (1932): “Υπάρχει καταπληκτική συνοχή μεταξύ των καθ'έκαστα μερών και του ποιητικού συνόλου στον Καβάφη [...]. Όταν διαβάζει κανείς όλο το έργο του, και όχι μόνο ένα-δύο ποιήματα, πολλαπλασιάζεται η πρώτη ποιητική εντύπωση· σπάνιοι είναι οι ποιητές που καταφέρνουν να δώσουν έτσι τόση οργανική ενότητα στα γραφόμενά τους”⁴⁴. Βέβαια ο Βρисиμιτζάκης και ο Κάλας εντοπίζουν ως καθοριστικό στοιχείο αυτής της ενότητας όχι το αδιάλυτο κράμα αισθήματος και σκέψης, όπως ο Σεφέρης, αλλά το δραματικό στοιχείο. Όμως αυτό δεν έχει σημασία, και μάλιστα όταν σκεφτούμε ότι το πρώτο από τα δύο αυτά χαρακτηριστικά του Καβάφη αποτελεί για τον Σεφέρη απόρροια του δεύτερου. Ούτε έχει σημασία το γεγονός ότι δεν χρησιμοποιούν τη φράση “*ποίημα εν προσώω*”, αφού στην έννοιά της αναφέρονται ευκρινώς⁴⁵. Το ίδιο θα έλεγα και για τις όμοιες διαπιστώσεις του Άγρα και του Νικολαρεΐζη. “Υπάρχει ενότητα και ακολουθία στο έργο του Αλεξανδρινού”, λέει ο Άγρας (1930): “υπάρχει σύνθεση [...]”. Η σύνθεση αυτή [γίνεται], λίγο ή πολύ, επάνω στην προεξέχουσα συνάφεια του ενός ποιήματος με το άλλο· επάνω σ' ένα σχήμα μάλλον τυπικό κ' εκ των προτέρων καθωρισμένο”. Και ο Νικολαρεΐζης (1933): “Ο Καβάφης συμπλήρωνε [...] μέχρι τέλους την ενότητα του έργου του, που θα έλεγε κανείς ότι είχε από πριν χαραγμένα τα όριά της”⁴⁶.

4. *Η ποίηση του Καβάφη είναι δραματική.* Η ιδιαιτερότητα της καβαφικής ποίησης και η δυσκολία προσάρτησής της στο λυρικό βασίλειο της εποχής της οδήγησε την κριτική ήδη από τις αρχές του αιώνα, στην αναζήτηση ενός άλλου προσδιοριστικού, που θα μπορούσε να δηλώσει με μεγαλύτερη ευστοχία την ειδολογική της φύση. Το προσδιοριστικό αυτό ήταν ο όρος *δραματική*, ο οποίος επαναλαμβάνεται -και αυτός- με συχνότητα κοινού τόπου. Θα ήταν αναρό ν'αναφέρω όλους τους πριν από τη διάλεξη του Σεφέρη κριτικούς, που χαρακτηρίζουν δραματική την ποίηση του Καβάφη. Περιορίζομαι σ' αυτούς που χρησιμοποιούν τον όρο κατά ρητή αντιδιαστολή με τον όρο λυρική ποίηση: “Κυρίως ειπείν ο ποιητής αυτός δεν είναι λυρικός [...]”. Η σύλληψίς του και η διάθεσίς του είναι πραγματικώς δραματική” (Φώτης Μεντζελόπουλος, 1924). “Μη θέλοντας να κάνει λυρική, μα δραματική ποίηση [...] απλοποίησε στον ανώτατο βαθμό τον ποιητικό λόγο” (Μαλάνος, 1933). “Ο Καβάφης είναι περισσότερο τραγικός ποιητής, παρά λυρικός” (Παράσχος, 1933). “Ποίησις με πτωχή και σχεδόν πεζή μορφή, δεν είναι βέβαια ποίησις λυρική [...]. Είναι [...] Δραματική ποίησις” (Άγρας, 1933). “Η έκφραση του Καβάφη είναι πιο πολύ δραματική παρά λυρική” (Ποντάνι, 1936). “Γιατί η ποίηση αυτή φαίνεται μεν λυρική στο σχήμα, στο βάθος της όμως είναι δραματική” (Βάρναλης, 1937). “Η ποίησή του,

44. Βρисиμιτζάκης, σ. 16· Κάλας, *Κείμενα ποιητικής και αισθητικής*, σ. 52.

45. Ως απόδοση του νοήματος της φράσης του Τζόνς η φράση αυτή δεν είναι σωστή. *Work in progress* ήταν απλά ένας προσωρινός τίτλος για το *Finnegans Wake* (βλ. Ricks, σ. 181)

46. Άγρας, *Κριτικά*, σ. 198 (πρβλ. και -1922- σ. 78: “Το έργο του Καβάφη είναι [...] σύνολο, παρουσιάζει εξέλιξη, εσωτερική πλοκή, επεισόδιο, λύση”)· Νικολαρεΐζης, *Δοκίμια κριτικής*, Αθήνα, 1962, σ. 180.

στερημένη ολότελα από το καθαρό λυρικό στοιχείο, μα πλούσια σε δραματικό περιεχόμενο” (Γ. Πράτσικας, 1943). Ακόμα κι ο Δημαράς, που επιμένει να χαρακτηρίζει τον Καβάφη υποκειμενικό και λυρικό ποιητή, αναγνωρίζει ότι υπάρχει μιá ομάδα ποιημάτων του που λειτουργεί με δραματικό τρόπο, δίνοντας ενδεικτικά σ’ ένα άρθρο του γι’ αυτά τον τίτλο “Η ‘ηθοποιία’ του Καβάφη” (1933).⁴⁷

5. *Ο Καβάφης τραβάει τη συγκίνηση δια του κενού.* Η συγκατάταξη από τον Σεφέρη της ποίησης του Καβάφη στο είδος της δραματικής ποίησης στο οποίο ανήκει η ποίηση του Όμηρου, του Δάντη και του Έλιοτ, δεν εξαντλεί την απάντηση στο βασικό ζητούμενο της καβαφικής ποίησης-πώς παράγει συγκίνηση. Γιατί η δραματική γλώσσα του Καβάφη είναι, όπως είπαμε, πεζή και στεγνή, ενώ η δραματική γλώσσα των παραπάνω ποιητών είναι αισθησιακή και χυμώδης- η συγκίνηση δηλαδή της ποίησής τους παράγεται από τη συνενέργεια του δραματικού στοιχείου με τον γλωσσικό αισθησιασμό της. Στο αναφερόμενο εμμέσως ερώτημα, τί είναι αυτό που αναπληρώνει στον Καβάφη την έλλειψη συγκινησιακής ενέργειας που συνεπάγεται η απουσία γλωσσικού αισθησιασμού, ο Σεφέρης φαίνεται να δίνει την απάντηση ότι αυτό είναι το αποτέλεσμα της πυκνότητας του τραγικού στοιχείου του, δηλαδή η αίσθηση που προκαλεί το γεγονός ότι οι καταστάσεις που απεικονίζει η ποίησή του βρίσκονται συνεχώς στο έλεος μιας αόρατης και αδυσώπητης μοίρας. Είναι η πυκνή κίνηση των προσώπων και των γεγονότων, τα οποία υφαίνουν αυτή την τραγικότητα, λέει ο Σεφέρης, που δίνει την αίσθηση ότι τα ποιήματα του Καβάφη τραβούν τη συγκίνηση διά του κενού. Αυτή η εξήγηση του μηχανισμού της καβαφικής ποίησης, η οποία αποτελεί την καρδιά της διάλεξης του Σεφέρη, διατυπώνεται με τη βοήθεια όχι μόνο της εικόνας της παρομοίωσης του Βλαστού αλλά και της φρασεολογίας της. Παραθέτω το χωρίο του Βλαστού: “Την ανοιχτόκαρδη λοιπόν συγκίνηση την απαρηγήθηκε ο ποιητής. Δεν την αρνήθηκε όμως όσο φαίνεται στην πρώτη ματιά. Ο τρόπος του για να μας δείξει πως ήταν κάποτε εδώ κοντά κάποια συγκίνηση είναι να τονίζει την απουσία της. Βάθρα μας δείχνει επιγραμματικά, μα που τους λείπουν τ’αγάλματά τους. Γυρεύει να μας συγκινήσει με το άδειο”. Παραθέτω και το σχετικό χωρίο του Σεφέρη: “Ο Πέτρος Βλαστός που αντιπαθούσε τον Καβάφη [...] έγραφε πως τα ποιήματά του είναι ‘βάθρα ... που τους λείπουν τ’αγάλματα ...’. Αν αφαιρέσει κανείς το χλευασμό, δεν είναι άσχημη η εικόνα. Πολλές φορές τα ποιήματα του Καβάφη δείχνουν τη συγκίνηση που θα είχαμε από ένα άγαλμα που δεν είναι πια εκεί· που ήταν εκεί, το είδαμε, και το έχουν τώρα μετατοπίσει. Αλλά δείχνουν τη συγκίνηση”⁴⁸. “Γυρεύει να μας συγκινήσει με το άδειο”, γράφει ο Βλαστός· “τραβούν τη συγκίνηση διά του κενού”, λέει ο Σεφέρης. Η περιγραφή της λειτουργίας της καβαφικής έκφρασης είναι η ίδια, με μόνη διαφορά τη διαφωνία ως προς την επίτευξη του καβαφικού στόχου. Ο Βλαστός διαπιστώνει ότι ο Καβάφης δεν κατορθώνει τελικά να τραβήξει τη συγκίνηση, ενώ ο Σεφέρης πιστεύει ότι το κατορθώνει.

Αλλά την άποψη ότι ο Καβάφης δημιουργεί συγκίνηση δια του κενού την είχαν διατυπώσει δύο ακόμη κριτικοί πριν από το Σεφέρη, ο ένας πριν και ο άλλος έπειτα από τον Βλαστό. Ο Καβάφης, γράφει το 1943 ο Γιώργος Πράτσικας, μας συγκινεί

47. Μεντζελόπουλος, *Νέα Τέχνη*, ό.π., σ. 102· Μαλάνος, *Ο Ποιητής Κ.Π. Καβάφης*,³ χ.χ., σ. 152· Παράσχος, *Νέα Εστία*, 14, 1933, σ. 781· Άγρας, *Κριτικά*, σ. 114· Ποντάνι, σ. 1341· Βάρναλης, *Ανθρωποι*, Αθήνα, 1958, σ. 77· Πράτσικας, ό.π., 4-5-1943· Δημαράς, *Νέα Εστία*, 14, 1933, σ. 764-767.

48. Βλαστός, σ. 157· Σεφέρης, Δ, σ.348-349

“με την υποβολή και τη σιωπή -η λέξη σιωπή [ο Πράτσιας εννοεί αποσιώπηση] παρμένη στην ευρύτατη σημασία της, στη σημασία εκείνη που δημιουργεί τα κενά -συνειδητά ή υποσυνείδητα- ανάμεσα στον ποιητή [...] και τον αναγνώστη. Τα κενά όμως αυτά -οι σιωπές- αν και εμφανίζονται στην καβαφική τεχνοτροπία την αοριστία, κατορθώνουν τούτο το ακατόρθωτο: ν’ αφήνουν [...] ανυποψίαστες προεκτάσεις, που ν’ ανήκουν όχι μόνο στο πεδίο της καθαρής φαντασίας, αλλ’ ιδιαίτερα στον εσωτερικό μας κόσμο”. Ακόμη πιο κοντά στην περιγραφή του Σεφέρη και του Βλαστού βρίσκεται ο Νικολαρεϊζης (1932), που εντοπίζει την δια του κενού λειτουργία της καβαφικής έκφρασης στα “ποιήματα που έχουν φανερή, δηλωμένη σχέση με τη ζωή του ποιητή”. Στα ποιήματα αυτά, γράφει, “που ξεκινούν από το παρόν ή ένα ιστορικό παρόν, από κάποια συγκεκριμένη εντύπωση, η πορεία της συγκίνησης από τα έξω προς τα μέσα αναστέλλεται στο κατώφλι του ποιητικού ρεμβασμού, ξεθυμαίνει στο σημείο όπου αρχίζει η λυρική έκλυση· έχει κανείς την εντύπωση ότι το ποίημα συνεχίζεται νοερά στο κενό, που ανοίγει ο τελευταίος στίχος, στο λευκό χαρτί που ακολουθεί”⁴⁹.

6. *Η χρήση της αντικειμενικής συστοιχίας.* Στα ποιήματα που λειτουργούν δια του κενού, συνεχίζει ο Νικολαρεϊζης, στα οποία περιέχονται και ορισμένα “ιστορικά” ποιήματα, είναι φανερή η προσπάθεια του Καβάφη για “αντικειμενική θεμελίωση του ποιήματος”. “Η αντικειμενική διαμόρφωση είναι σαφέστερη”, προσθέτει, “στα ποιήματα με υπόθεση, όπου δρουν, σκέπτονται και εκφράζονται, πρόσωπα ιστορικά ή επινοημένα”. Μολονότι δεν χρησιμοποιεί τον όρο του Έλιοτ, ο Νικολαρεϊζης περιγράφει την καβαφική μέθοδο αντικειμενοποίησης της συγκίνησης -που τη θεωρεί “μοναδική στην ελληνική ποίηση”- με όλα τα χαρακτηριστικά της αντικειμενικής συστοιχίας. Αναφέρω τις φράσεις του που είναι ομόσημες με φράσεις του ελιοτικού όρου: “Το εξωτερικό σκηνικό που ανεκάλεσε το ποίημα”· “η τάση του Καβάφη [...] να ξαναφέρνει την έμπνευση στα πραγματικά περιστατικά και να στηρίξει σ’ αυτά το ποιητικό αποτέλεσμα”· “ασφαλέστατα μεταβιβάζεται η συγκίνηση όταν αναπλάθονται με ακρίβεια οι συνθήκες απ’ όπου ανάβλυσε, παρό όσον ο ποιητής υποσκελίζει τις συνθήκες αυτές για να δώσει απευθείας [...] το ψυχικό προϊόν”· “η ποιητική σκέψη [του Καβάφη] ξαναγυρίζει από το αιτιατό στο αίτιο, θέτει εκ νέου τα περιστατικά που σχημάτισαν το εμπειρικό πλαίσιο της συγκίνησης· το αίσθημα ακουμπά στα πράγματα”⁵⁰.

Αλλά και άλλοι κριτικοί χρησιμοποίησαν όρους ταυτόσημους ή συγγενικούς με τον ελιοτικό για να προσδιορίσουν την τεχνική της προσωποποίησης του Καβάφη. Ο Άγρας σχολιάζοντας την παρουσία ιστορικών προσώπων στην καβαφική ποίηση, χρησιμοποιεί δύο φορές (1922,1924) τη φράση “σκόπιμος εξαντικειμενισμός”, με τρόπο που μας επιτρέπει να τη θεωρήσουμε κριτικό όρο (η αντιστοιχία του επιθέτου *σκόπιμος* με το *συστοιχία* είναι προφανής). Ο Ηλίας Γκανούλης (1926) μεταχειρίζεται το ρήμα αντικειμενοποιώ, υπογραμμισμένο και εντός εισαγωγικών (“ο Καβάφης ‘αντικειμενοποιεί’ ”), δηλαδή ως τεχνικό όριο. Ένας ακόμη κριτικός που περιγράφει την καβαφική τεχνική έχοντας αναμφίβολα στον νου τον ελιοτικό όρο είναι ο Κάλας (1932): “Το θέμα”, γράφει, “δεν είναι το κέντρον του ποιήματος αλλά η *αφορμή*. Το κέντρον του ενδιαφέροντος είναι καθαρά συναισθηματικό, μα το συναίσθημα -αυτή είναι η τεχνική του Καβάφη- φανερώνεται μέσα από την περιγραφή ορισμένης πραγματικώς ρεαλιστικής κατάστασης [...]. Η αδύστη γοητεία που [...] πηγάζει από την

49. Πράτσιας, ό.π.: Νικολαρεϊζης, σ. 178.

50. Νικολαρεϊζης, σ. 178-180.

ποίηση του Καβάφη είναι η συναισθηματική εντύπωση που το ποίημα προξενεί, είναι η ατμόσφαιρα, το φως που μένει, αφού διαλύθηκε το αντικείμενο της εικόνας”⁵¹. Αρχεί να παραβάλουμε αυτή την περιγραφή με την περιγραφή της αντικειμενικής συστοιχίας σ’ ένα άλλο κείμενο του Σεφέρη –στο “Μονόλογος πάνω στη ποίηση” (1939)– για ν’ αντιληφθούμε ότι ο Νικολαεΐδης και ο Σεφέρης λένε το ίδιο πράγμα: “Από την *Ιλιάδα* δεν πρέπει να γυρεύουμε [...] το μύθο, την ιστορία [...] αλλά την ποίηση [...]. Η ιστορία [...] είναι το σπουδαιότερο στοιχείο που κάνει την *Ιλιάδα* αντικειμενική [...]. Ο Όμηρος [...] ανιστορώντας το ‘θυμό του Αχιλλέα’ δεν θέλησε να πει αυτή την ιστορία, αλλά να δώσει ένα βάθος στην ευαισθησία μας, για να δοκιμάσουμε μιά ορισμένη ποιητική συγκίνηση”⁵².

7. *Καβάφης, Έλιοτ · παράλληλοι*. Άφησα τελευταίο τον παραλληλισμό του Καβάφη με τον Έλιοτ, επειδή, ως σημείο εκβολής των σεφερικών θέσεων για τον Καβάφη, ήταν αυτός που συνάντησε την ισχυρότερη αντίδραση από εκείνους που θεώρησαν τη διάλεξη άστοχη, και τη μεγαλύτερη κατάφαση απ’ όσους έβλεπαν σ’ αυτήν μιά νέα και πραγματικότερη εικόνα του Αλεξανδρινού. Για τους πρώτους ο παραλληλισμός ήταν αποτυχημένος, γιατί το βασικό του στοιχείο (η όμοια χρήση της ιστορίας) ήταν ασύστατο και γιατί οι διαφορές των δύο ποιητών (τις οποίες άλλωστε δεν παρέλειψε ν’ απαριθμήσει ούτε ο Σεφέρης) καθιστούσαν τον συσχετισμό τους αδύνατο. Για τους δεύτερους η μετάταξη του Καβάφη από μιν ιδιότυπη περιοχή της ελληνικής παράδοσης σε κεντρική περιοχή του ευρωπαϊκού μοντερνισμού, του οποίου αναγνωριζόταν όχι μόνο ως σύγχρονος αλλά και πρόδρομος, αποδείκνυε, ακόμη μιά φορά, την κριτική οξύνοια του Σεφέρη. Και όμως. Ούτε και για την άποψη που θεωρήθηκε η αιχμή της διάλεξής του, θα μπορούσε ο Σεφέρης να διεκδικήσει τον τίτλο του πρώτου διατυπώσαντος. Γιατί ο παραλληλισμός του Καβάφη με τον Έλιοτ είχε ήδη γίνει πριν από τη διάλεξη. Και δεν εννοώ τη συναναφορά των δύο ποιητών από τον Βλαστό, η οποία έχει επισημανθεί από την κριτική⁵³, ούτε τον συσχετισμό δύο ηρώων τους από τον Παπατσώνη (στον οποίο παραπέμπει ο ίδιος ο Σεφέρης)⁵⁴ –αναφορές που δεν συναρτώνται άμεσα με κανένα από τα στοιχεία του σεφερικού παραλληλισμού. Δεν εννοώ ούτε τη σύγκριση του Καβάφη με τον Έλιοτ από τον Κάλα, παρά το γεγονός ότι υπαγορεύεται από την κοινή χρήση της ιστορίας, γιατί στον Κάλα η αιτιολόγηση της χρήσης είναι διαφορετική από εκείνη του Σεφέρη⁵⁵. Αναφέρομαι στον συσχετισμό που βρίσκουμε στο δοκίμιο του Ελύτη για τον Κάλβο, το οποίο γράφεται το 1940, ανακοινώνεται για πρώτη φορά το 1942 και τυπώνεται στο χριστουγεννιάτικο τεύχος της *Νέας Εστίας* του 1946. Παραθέτω ολόκληρο το χωρίο του Ελύτη:

“ Από τον Καβάφη δεν λείπει η φαντασία, όπως οι περισσότεροι νομίζουν. Αλλά η φαντασία του αντί να είναι άμεση ως προς τη μυθοποίηση των κοσμικών στοιχείων, και κινητική ώστε σε κάθε στιγμή να τινάζει λυρικές στίβες,

51. Άγρας, *Κριτικά*, σ. 81 και 82· Γκανούλης, “Το έργο του Καβάφη”, *Πασχαλινό Λεύκωμα*, Αλεξάνδρεια, 1926, σ. 52· Κάλας, σ. 112. Ας σημειωθεί ότι ο Κάλας ήταν ο πρώτος που μετέφρασε στα ελληνικά (1934 και 1938) δοκίμια του Έλιοτ, τα “Παράδοση και προσωπικό ταλέντο” και “Charles Baudelaire” (Γ. Κ. Κατσιμπάλης, *Ελληνική βιβλιογραφία Θωμά Σ. Έλιοτ*, Αθήνα² 1966, σ. 9)

52. Δ, σ. 148.

53. Μουλλάς, *Παλίμνηστα και μύθ*, σ. 80.

54. Δ, σ. 512

55. Κάλας, σ. 49, 51, 94 (και 98). Τη σύγκριση του Κάλα επισημαίνει ο Μάριο Βίτι (“Οι δύο πρωτοπορίες στην ελληνική ποίηση 1930 με ’40”, *Πολίτης*, τεύχ. 1, Μάιος 1976, σ. 76).

ακολουθεί άλλο δρόμο, δημιουργεί μιά πάγια και μοναδική ατμόσφαιρα, όπου κινεί τα έργα και τις ημέρες των ηρώων της. Όπως ο Eliot έτσι κι' ο Καβάφης μυθοποιεί [η υπογράμμιση του Ελύτη] το ιστορικό παρελθόν και τοποθετεί μέσα του τις σύγχρονες ανάλογες συναισθηματικές του καταστάσεις. Η δημιουργική του δύναμη αντί να ορμήσει με εικόνες άμεσες και τολμηρές, ικανές να βρουν το αντίκρουσμά τους στο Μέλλον, περιορίζεται σε μια προσωποποίηση εποχών και ανθρώπινων (ιστορικών ή φανταστικών) τύπων που αναλαμβάνουν με τέλεια ηθοποιΐα να παίξουν το ατομικό δράμα του ποιητή. Ο Μυρτιάς, ο Μύρης, ο Αμμώνης, ο Καισαρίων, ο Ιάνθης Αντωνίου, ο Εμονίδης, όπως και ο Φληβιάς, ο Στέτσον, ο κ. Ενγενίδης, η κα Σόσοστρις, η Λιλ, ο Τειρεσίας, είναι οι μυθικοί ηθοποιοί ενός δράματος που παίζεται επάνω στη μία διάσταση του χρόνου⁵⁶.

Δεν έχει σημασία αν τα ονόματα των καβαφικών νέων, που αναφέρει ο Ελύτης, φαίνονται να περιορίζουν την έκταση του ατομικού δράματος του Καβάφη στον ερωτικό του κόσμο. Το σημαντικό είναι ότι η περιγραφή της καβαφικής αίσθησης του χρόνου γίνεται ρητώς με ελλοιτικούς όρους. Θα έλεγα μάλιστα ότι το χωρίο του Ελύτη θα μπορούσε να διαβαστεί σαν μιά περιλήψη της διάλεξης του Σεφέρη, αφού συνοψίζει τις βασικές θέσεις της.

260

Όπως είδαμε παραπάνω, η διάλεξη του Σεφέρη δεν περιέχει καμμία πρωτότυπη ιδέα, καμμία άποψη που να μην είχε διατυπωθεί από την πριν από αυτήν καβαφική κριτική. Μολαταύτα χαιρετίστηκε από ένα τμήμα της κριτικής ως η παρουσίαση μιας νέας εικόνας του Καβάφη, ανυποψίαστης ή ελάχιστα διαγεγραμμένης ως τότε, μιας εικόνας που με την πάροδο των χρόνων και την αύξηση του αριθμού των προσηλύτων της επιβλήθηκε και άλλαξε τον τρόπο με τον οποίο βλέπαμε τον ποιητή· έτσι ώστε, μιλώντας σήμερα για τον Καβάφη της κριτικής, να κάνουμε λόγο για δύο του πρόσωπα, για έναν πριν και έναν μετά το 1947 Καβάφη. Και είναι η τοποθέτηση απέναντι στον Καβάφη του Σεφέρη, που καθορίζει, σε μεγάλο βαθμό, την εγκυρότητα της έπειτα από το 1947 κριτικής.

Πώς συνέβη αυτό; Να είναι άραγε και η περίπτωση αυτή μια συλλογική αυταπάτη, ένας μύθος από εκείνους στους οποίους αρέσκεται η λογοτεχνική κριτική μας;⁵⁷ Πιστεύω όχι. Η διάλεξη του Σεφέρη παρουσίασε πράγματι μιά νέα εικόνα του Καβάφη, γιατί, παρά το γεγονός ότι όλες οι θέσεις της ήταν ήδη διατυπωμένες, η εικόνα αυτή δεν υπήρχε. Υπήρχε μόνο σχηματισμένο σε ορισμένους κριτικούς ένα μέρος της εικόνας, μεγαλύτερο ή μικρότερο· και υπήρχαν σε πολλούς κριτικούς κομμάτια της εικόνας. Από αυτό το μέρος και αυτά τα κομμάτια ο Σεφέρης επέλεξε, στον βαθμό που τα γνώριζε, εκείνα που ανταποκρίνονταν στη δική του αίσθηση του Καβάφη, ενώ, στον βαθμό που δεν τα γνώριζε, δημιούργησε άλλα, όχι διαφορετικά από τα υπάρχοντα, προβαίνοντας σε μια σύνθεση που έχει έντονη τη σφραγίδα της δικής του κριτικής προσωπικότητας. Σ' αυτήν ακριβώς την πράξη της σύνθεσης βρίσκεται η πρωτοτυπία του Σεφέρη. Ή, για να μιλήσω παραστατικότερα, η ευστοχία της διάλεξής του έγκειται στο γεγονός ότι ο Σεφέρης έκανε εκείνη την απλή αλλά περίτεχνη κίνηση, με την οποία κατορθώνει κανείς να

56. "Η αληθινή φυσιογνωμία και η λυρική τόλμη του Ανδρέα Κάλβου", *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στον Κάλβο, Χριστούγεννα 1946, σ. 99. Το χωρίο αυτό του Ελύτη, που βρίσκεται σε υποσημείωση, έχει, όπως και οι άλλες υποσημειώσεις της μελέτης, παραλειφθεί από την αναδημοσίευσή της στα *Ανοιχτά χαρτιά*, Αθήνα, 1974.

57. Νάσος Βαγενάς, "Μύθοι της λογοτεχνικής κριτικής μας", *Βήμα*, 9-10-1988.

εστιάζει στο σωστό σημείο τον φακό μιας μοντέρνας και περίπλοκης φωτογραφικής μηχανής, αποδίδοντας τη μορφή του αντικειμένου του με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια και καθαρότητα –έναν φακό που μάταια προσπαθούσαν να κεντράρουν οι προηγούμενοι κριτικοί, παρά τη σημαντική επιτυχία ορισμένων.

Για την ακρίβεια, το κεντράρισμα του φακού από τον Σεφέρη ήταν τέτοιο, ώστε η διάλυση, την οποία επεδίωκε, να μην ήταν δυνατόν να επιτευχθεί παρά μόνο με μιάν εικόνα που δεν μπορούσε να περιλάβει ολόκληρο το πρόσωπο του Καβάφη, αλλά μόνο το κέντρο του, τα βασικά χαρακτηριστικά του. Η περιφέρεια του προσώπου έμεινε έξω από την εικόνα, με αποτέλεσμα αρκετοί, αντικρίζοντάς την, να την επικρίνουν, είτε γιατί απέδιδε ένα μόνο μέρος της φυσιογνωμίας του Καβάφη, το οποίο δεν θεωρούσαν το πλέον χαρακτηριστικό, είτε γιατί δεν αναγνώριζαν το πρόσωπο του Καβάφη.

Το μέρος του προσώπου του Καβάφη που έμεινε έξω από την εικόνα του Σεφέρη ήταν εκείνα τα έπειτα από το 1910 ποιήματα, στα οποία η χρήση της ιστορίας δεν φαίνεται να υπαγορεύεται από την πρόθεση ενός ελιοτικού τύπου συνταυτισμού του παρελθόντος με το παρόν. Και δεν αναφέρομαι στο “Ο Θεόδοτος” ή το “Ενώπιον του αγάλματος του Ενδυμίωνος”, τα οποία ο ίδιος ο Σεφέρης χαρακτηρίζει όχι γραμμένα με την μυθική μέθοδο, αλλά σε ποιήματα όπως το “Η Μάχη της Μαγνησίας”, “Άννα Κομνηνή” ή “Άννα Δαλασινή”, τα οποία, παρά τις διαφορές τους από τα ιστορικά ποιήματα άλλων ποιητών, δεν θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι γραμμένα με τον τρόπο του Έλιοτ. Η έμφαση με την οποία ο Σεφέρης διατυπώνει το 1947 την άποψή του για την μετά το 1910 ελιοτική χρήση της ιστορίας από τον Καβάφη και η διαφαινόμενη πεποίθησή του ότι η εικόνα του αποδίδει ολόκληρο το πρόσωπο του ποιητή (στην εξαίρεση των “Ο Θεόδοτος” και “Ενώπιον του αγάλματος του Ενδυμίωνος” προβαίνει πολύ αργότερα, το 1962)⁵⁸, προκάλεσαν τη δικαιολογημένη, πλην ενίοτε υπερβολική και εν πολλοίς άστοχη, αντίδραση ορισμένων κριτικών. Κορυφαία ήταν η διαφωνία του Μαλάνου, οι απόψεις του οποίου αποτελούσαν, όπως είπαμε, τον κύριο στόχο του Σεφέρη⁵⁹. Αλλά και ένα μεγάλο μέρος της μαρξιστικής κριτικής δεν μπορούσε να συμφωνήσει με τη σεφερική προσωπογραφία, γιατί αυτή ερχόταν ν’αμφισβητήσει σοβαρά

58. Στη μελέτη του “Ακόμη λίγα για τον Αλεξανδρινό” (Δ, σ. 435, 440), στην οποία (Δ 435) υπάρχει και η διάκριση των ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη σε “πραγματικά ιστορικά” (ποιήματα της μυθικής μεθόδου) και ψευδοϊστορικά (παρνασσικά ποιήματα)· βλ. και Βαγενά, *Ο ποιητής και ο χορευτής*, σ. 222-223. Την ορολογία που προτείνεται από την κριτική για τον χαρακτηρισμό των ιστορικών ποιημάτων του Καβάφη εξετάζει ο Μιχάλης Πιερής στη μελέτη του “Καβάφης και Ιστορία” (*Πολίτης*, τεύχ. 62, Σεπτέμβριος 1983, σ. 73-77 = *Πρακτικά Τρίτου Συμποσίου Ποίησης*, σ. 373-378).

59. Τα κείμενα με τα οποία ο Μαλάνος απαντά στον Σεφέρη είναι τα εξής: “Είναι πράγματι παράλληλοι ο Κ. Π. Καβάφης και ο Θ. Σ. Έλιοτ;”, *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία*, 1948, σ. 3-21 (= με διορθώσεις και προσθήκες, *Καβάφης - Έλιοτ. Είναι πράγματι παράλληλοι;* Αλεξάνδρεια, 1953 = *Καβάφης* 2, σ. 121-161)· “Καβάφης Έλιοτ (Είναι πράγματι παράλληλοι;)”, *Ο Καβάφης απαραμόρφωτος*, Αθήνα, 1981, σ. 73-76· “Ένα ακόμα υστερόγραφο στη δοκιμή “Κ.Π. Καβάφης, Θ. Σ. Έλιοτ παράλληλοι”, *Ο Καβάφης έλεγε*, Αθήνα, 1986, σ. 27-38 (απάντηση στο Γιώργος Σεφέρης, “Υστερόγραφο στη δοκιμή “Κ.Π. Καβάφης, Θ. Σ. Έλιοτ παράλληλοι””, παρουσίαση Γ. Π. Σαββίδη, *Λέξη*, τεύχ. 23, Μάρτιος-Απρίλιος 1983, σ. 190-197).

Ο Μαλάνος σωστά παρατηρεί ότι και η δική του περιγραφή του καβαφικού τρόπου έκφρασης (η αναζήτηση σηκνοθεσίας και προσωποποίηση μέσα στην Ιστορία) δεν είναι άλλο παρά η με διαφορετικό όνομα περιγραφή μιάς ελιοτικού τύπου αντικειμενικής συσταχίας· ακόμη, σωστά παρατηρεί ότι “θα ήτανε σφάλμα

τις κριτικές αρχές με τις οποίες είχε οικοδομήσει τη δική της εικόνα του αδιάφορου για τα κοινά και παρακμακού Καβάφη.⁶⁰

Είναι κυρίως τ' αποτελέσματα αυτής της διαμάχης, η οποία κράτησε τέσσερις σχεδόν δεκαετίες και στην οποία έλαβαν μέρος, άμεσα ή έμμεσα, όχι λίγοι, που καθιστούν τη διάλεξη του Σεφέρη ορόσημο. Αλλά η πρόθεσή μου δεν είναι να περιγράψω τη διαμάχη, που αποτελεί έναν ακόμη κρίκο στην αλυσίδα των ερίδων που συνθέτουν τον κεντρικό άξονα της νεοελληνικής κριτικής. Αυτό που θα ήθελα να σχολιάσω είναι τ' αποτελέσματα της διαμάχης, τα οποία πρέπει να μελετήσουμε με νηφαλιότητα και προσοχή, αν θέλουμε να προσδιορίσουμε με ακρίβεια και δικαιοσύνη τη θέση την οποία θα πρέπει να καταλάβει η διάλεξη του Σεφέρη στην ιστορία της κριτικής μας. Στηριζόμενοι στα όσα είπαμε παραπάνω, πιστεύω πως τα συμπεράσματά μας από τη μελέτη της διάλεξης θα έπρεπε να είναι τα ακόλουθα:

262

Το κείμενο του Σεφέρη συντέλεσε αποφασιστικά στη διαλεύκανση της ιστορικής αίσθησης του Καβάφη και έκανε πλήρως ορατή τη μέθοδο που εφαρμόζει ο ποιητής στα ποιήματα για τα οποία οι περισσότεροι σήμερα συμφωνούν ότι είναι τα πλέον αντιπροσωπευτικά της τέχνης του, μολονότι ο Καβάφης δεν φαίνεται να χρησιμοποιεί τη μέθοδο αυτή σε όλη την έκταση των ποιημάτων που ορίζει ο Σεφέρης. Με την ενέργεια αυτή του Σεφέρη και με το κριτικό του κύρος (το μέγεθος του οποίου είχε καταφανεί κυρίως από τον θεωρητικό διάλογό του με τον Κωνσταντίνο Τσάτσο), ο Καβάφης, όπως σωστά παρατηρεί ο Γ. Π. Σαββίδης, “μεταμορφώθηκε στη γραμματολογική μας συνείδηση, παίρνοντας τις διαστάσεις μείζονος Έλληνα και Οικουμενικού ποιητή”.⁶¹ Η πλήρης συνειδητοποίηση του βαθμού και της λειτουργίας αυτής της μεθόδου, την οποία επέφερε η διάλεξη, οδήγησε, με τη γονιμοποίηση ενός αριθμού εργασιών (Τσίρκας, Σαββίδης, Γ. Δάλλας, Δ. Ν. Μαρωνίτης, Ε. Keeley κ.ά.)⁶² στη διαπίστωση της ύπαρξης ενός “πολιτικού” Καβάφη, η παρουσία του οποίου ήταν, κατά το μέγιστο μέρος της καλυμμένη από τη σκιά του ερωτικού Καβάφη⁶³.

[...] αν τη χρήση του προσωπίου ζητούσαμε να τη βρούμε γενικά σε όλα τα ιστορικού πλαισίου ή περιεχομένου ποιήματα του Καβάφη, γιατί στον Καβάφη “υπάρχει συγχρόνως και το εντελώς ιστορικό ποίημα, που δεν είναι πιά *προσωπείο*, αλλ' απλώς αναβίωση μιάς ιστορικής εποχής, ή ενός ιστορικού προσώπου, με την ψυχολογία τους και τη νοοτροπία τους” (Καβάφης 2, σ. 122-123). Πιστεύει, εντούτοις, ότι η καθαφική χρήση του ιστορικού χρόνου είναι διαφορετική από εκείνη του Έλιοτ (σ. 147-150).

Ο Μαλάνος απαντά στον Σεφέρη και εμμέσως με τα κείμενα της διαμάχης του με τον Στρατή Τσίρκα (τα δύο βιβλία του οποίου για τον Καβάφη -βλ. παρακάτω σημ. 62- ξεκινούν από τη διάλεξη του Σεφέρη): “Η διάλυση του μύθου της ‘παλαιότερης κοσμοθεωρίας’ του Καβάφη”, “Τελεία και παύλα” (Καβάφης 2, σ. 166–176, 177-178)· “Τρεις διάλογοι μ’ έναν πουριτανό φιλομαρξιστή”, Καβάφης 3, Αθήνα, 1978, σ. 10-35. Βλ. ακόμη Μαν. Γιαλουράκης, *Ο Καβάφης του κεφαλαίου Τ: Συνομιλίες με τον Τίμο Μαλάνο*, Αλεξάνδρεια, 1959· του ίδιου, *Καβάφης: Από τον Πρίαπο στον Κάρλ Μάρξ*, Αθήνα, 1975. Βιβλιογραφικά στοιχεία για τις άμεσες και για ορισμένες από τις απώτερες αντιδράσεις που προκάλεσε η διάλεξη του Σεφέρη βλ. στον Δημήτρη Δασκαλόπουλο, *Εργογραφία Σεφέρη (1931-1979)*, Αθήνα, 1979, σ. 106.

60. Βλ. ενδεικτικά τη συζήτηση των Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Μ. Λαμπρίδη, Τ. Βουρνά και Μ. Αυγέρη περί “ακμής και παρακμής στη νεοελληνική ποίηση” (*Επιθεώρηση Τέχνης*, Φεβρουάριος 1955- Ιανουάριος 1956). Επίσης Μ. Μ. Παπαϊωάννου, “Ο πολιτικός Καβάφης”, *Πρακτικά Τρίτου Συμποσίου Ποίησης*, σ. 267-281.

61. *Ο Καβάφης του Σεφέρη*, σ. 273

62. Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Αθήνα, 1958· *Ο πολιτικός Καβάφης*, Αθήνα 1971· Σαββίδης, *Μικρά καθαφικά*, τόμ. 1, Αθήνα, 1985· Μαρωνίτης, “Υπεροψία και μέθη”, *Όροι του λυρισμού στον Οδυσσέα Ελύτη*, Αθήνα, 1980· Δάλλας, *Καβάφης και Ιστορία*, Αθήνα, 1974· Keeley, *Η καθαφική Αλεξάνδρεια*, μετάφραση Τζένη Μαστοράκη, Αθήνα, 1979.

Ακόμη, συντέλεσε στην ανανέωση της μαρξιστικής κριτικής βοηθώντας ορισμένους μαρξιστές κριτικούς να ξεφύγουν, με την προσεχτικότερη ανάγνωση του Καβάφη, από τη σχηματικότητα μιας αιτιοκρατικής προσέγγισης.⁶⁴

Αλλά το επίτευγμα της διάλεξης του Σεφέρη δεν ήταν χωρίς κόστος. Η στρατηγική της διαμάχης και η ρητορική των διαμαχομένων, στην προσπάθειά τους να καταστήσουν αναξιόπιστα τα επιχειρήματα της αντίπαλης πλευράς, οδήγησαν στον υπερτονισμό ορισμένων στοιχείων τους ή στην υποβάθμιση άλλων, με αποτέλεσμα να υπάρχουν απώλειες –κυρίως στην ερμηνεία συγκεκριμένων ποιημάτων– και από τις δύο πλευρές· απώλειες βέβαια όχι τέτοιες, που να υπονομεύσουν το θετικό αποτέλεσμα της διαμάχης. Πιο σημαντικές ήταν ορισμένες άλλες απώλειες, που σημειώθηκαν έξω από το πεδίο της διαμάχης, μολονότι στενά συναρτώμενες με αυτό, ως παρεπόμενα της επιχειρηματολογίας των δύο πλευρών· κυρίως της επιχειρηματολογίας των αντιπάλων του Σεφέρη, οι οποίοι προσπαθούσαν να ενισχύσουν την αμφισβήτηση των βασικών του θέσεων χαρακτηρίζοντάς τες είτε ξένες –ξένες με την έννοια του αλλοεθνούς– είτε υποκειμενικές και πολύ προσωπικές: “Ο Σεφέρης παρασύρθηκε από μιαν όραση που δεν ήταν δική του, και είδε Έλιοτ εκεί που όφειλε να δει απλώς Καβάφη”, γράφει ο Μαλάνος στην αρχή της διαμάχης. Η ερμηνεία του Σεφέρη είναι “μια εντελώς προσωπική ερμηνεία του αλεξανδρινού ποιητή”, επιμένει ο Αλέξης Πανσέληνος περί το τέλος της.⁶⁵ Οι σύμμαχοι του Σεφέρη, από την άλλη, υπερασπιζόνταν τις θέσεις τους προβάλλοντας ως επιχειρήματα όχι μόνο την ευστοχία τους αλλά και το κριτικό ανάστημα του Σεφέρη. Το αποτέλεσμα ήταν οι απόψεις για τον Καβάφη της πριν από το 1947 κριτικής ν’απωθηθούν στο βάθος του κριτικού ορίζοντα και σχεδόν να λησμονηθούν, και οι απόψεις του Σεφέρη, χάρη κυρίως στο φωτοστέφανο του νικητή, να θεωρηθούν καινοφανείς και πρωτότυπες, γεγονός που αποτελεί ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα στοιχεία της διαμάχης.

Ο χρόνος δεν επιτρέπει να εξετάσουμε το γεγονός αυτό μέσα στο πλαίσιο της γενικότερης έννοιας και πρακτικής των κριτικών συγκρούσεων. Θα μπορούσαμε εν τούτοις να πούμε το εξής: Φαίνεται πως ενίοτε η κριτική δεν μπορεί να προχωρήσει χωρίς βιαιοπραγίες. Και δεν εννοώ τόσο τις βιαιοπραγίες επί των αντιπάλων, όσο επί εκείνων που προετοίμασαν τον δρόμο των επικρατούντων. Αν οι ηττημένοι της διαμάχης –ηττημένοι στα σημεία– είναι ο Μαλάνος και οι διαφωνούντες με τον Σεφέρη, τα θύματα της διαμάχης, κατά τραγική ειρωνεία, είναι εκείνοι που διατύπωσαν πριν από τον Σεφέρη τις απόψεις που συστηματοποίησε ο Σεφέρης: ο Άγρας, ο Δημαράς, ο Κάλας, ορισμένοι άλλοι· και, κυρίως ο Νικολαρεΐζης, του οποίου η μελέτη με τίτλο “Η διαμόρφωση του καβαφικού λυρισμού” είναι κείμενο σχεδόν εξίσου σημαντικό με το “Καβάφης, Έλιοτ· παράλληλοι”.

63. Για τις πριν από τη διάλεξη του Σεφέρη απόψεις περί του πολιτικού Καβάφη βλ. Σαββίδη, *Μικρά καβαφικά*, σ. 111-112· Παπαϊωάννου, “Ο πολιτικός Καβάφης”. Πρόχειρη και αμέθοδη είναι η μελέτη της Marina Risva *La pensée politique de Constantin Cavafy*, Paris 1981 (βλ. ελληνική σύνοψή της - “Ο ‘πολιτικός’ Καβάφης” στο αφιέρωμα της *Ευθύνης*: *Μέρες του ποιητή Κ. Π. Καβάφη: Πενήντα χρόνια από το θάνατό του*, 1983, σ. 242-252).

64. Τσίρκας, *ό.π.*· Σόνια Ιλίνσκαγια, *Κ. Π. Καβάφης*, Αθήνα, 1983· της ίδιας, “Λίγα λόγια ακόμη για το ρεαλισμό του Καβάφη”, *Πρακτικά Τρίτου Συμποσίου Ποίησης*, σ. 147-154.

65. Μαλάνος, *Καβάφης 2*, σ. 122· Πανσέληνος, “Κ.Π. Καβάφης -Γιώργος Σεφέρης, δύο ποιητές ξένοι”, *Τομές*, τεύχ. 7-8 (Ιούλιος-Αύγουστος 1975), σ. 56.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ - RESUMÉS - SUMMARIES

Hara Georgiou - Nikolas Faraklas, "Ancient Habitation Patterns of Keos. The Northern Part of the East Side of the Island"

265

This paper covers the second stage of research into the inhabitation of Kea in the ancient times. The first stage was published in *Ariadni*, V. 3, 1985, pp. 207-266. Observations have now been supplemented in relation to the ancient settlements in the area investigated, which more or less corresponds to that of the land of Ioulis. Particular attention was paid to the density of sherds and to the extent of the locations in which they were found. It was concluded that the pattern of human occupation of the island was: cities - villages - isolated dwellings. An attempt was made to formulate a system of assumptions which would correlate the frequency of sherds and the extent of their positions with the area and number of dwellings and inhabitants. By applying these assumptions, it proved possible to form a picture of the level and distribution of the population of the state of Ioulis and, by extension, of the island as a whole, principally during the historical period.

It emerged that during the Archaic period there were 10 villages and a small number of isolated dwellings. The total population of the region was 1,750 or 2,150 when the inhabitants of the city are added to this figure (360 free adult males). This corresponds to a population of 8,600 - 9,000 for the island as a whole. All the other facts (geographical, archaeological, historical, demographic) were examined and do not conflict with this conclusion. The population seems to have been evenly distributed, and the density can be calculated at 1:11,000 m². It was also concluded, incidentally, that Ioulis had its port at Kastri bay.

During the Classical period, there seems to have been a uniform increase in all magnitudes -that is, in the number of settlements, the number of isolated dwellings and the total population, with the hinterland holding a slight advantage. The total population of the city-state rose to 2,450 and of the island to 10,000 or perhaps slightly more. At this time, the state acquired its first system of defence, which relied on fortification of the city and a coastal settlement, on small forts to protect the dwellings outside the villages, and on guard posts to control access from such beaches as were suitable for landings. The other villages were unfortified. This network of defences was completed in the Hellenistic period, which followed.

During the Hellenistic period all the magnitudes fell, the role of isolated dwellings became more important and inland areas were preferred to coastal sites. The total population of the city-state seems to have been slightly under 1,900 and that of the island to have been around 7,800 (in 1951 it was 7,600).

This fall in the population continued during the Roman period, when the isolated dwellings became still more important and coastal sites were all but deserted. The population of the city-state was 1,550 at this time, and of the island 6,400.

Georges Steinhauer, "Une inscription votive laconienne à Diktynna"

A partir de la publication d'une inscription votive à Diktynna trouvée à mi-chemin entre le Menelaion et Geronthrai dans le site possible d'un sanctuaire laconien des εσχάται, est proposée la liaison de l'expansion du culte de la déesse dans le monde grec au début de l'époque hellénistique avec celle, contemporaine, du mercennariat crétois. L'hypothèse est corroborée par les trouvailles d'un autre sanctuaire de la région fouillé récemment par l'école anglaise ainsi que par l'explication tentative du passage de Pausanias sur le sanctuaire phocéen de Diktynna.

266

Anna Missiou, "Dreams and the Orient in the Work of Herodotus"

In the first part of this article, dreams are shown to be an element of the Herodotean «rhetoric of otherness». For the receivers of the eighteen dreams in the *Histories* were not citizens of a Greek city, in the sense that none of them participated in a collective decision-making body. While dream and oracle are both means of receiving divine messages, they are also different; the former, being a passive means of communication with the gods, is considered as suitable to the political structure of Oriental monarchies and the latter to that of the Greek city. In the second part, a close relation between the Herodotean dreams and the Eastern tradition is brought out through an investigation of the types of dreams and of their symbols. In the third part, this relation is used to explain why the dream is chosen by the historian as an indicator of the inherent difficulties of mixed dynastic marriages. Further, emphasis is put on the relation between the waking world and that of dreams. In addition to the rational opinion, according to which the content of the dreams depends on the waking world, an important dimension of reality is also attributed both to the waking world and to the world of dreams in the Herodotean work.

Konstantinos Valakas, "Dreams and Tragedy. The Problem of Predictions in Euripides' *Iphigenia in Tauris*"

In the *Iphigenia in Tauris* the heroine wishes to avert her dream, although she misinterprets it, then comes to ignore it. The dream is to be contradicted by events, yet is, at the same time, fulfilled ironically, albeit incompletely. The tragedy challenges the assertion of dreams as predictions in ancient Greek religion and literature, and eventually stresses the unpredictability of the human condition. Responding to the sensitivity of Athenians on religious matters since the beginning of the Sicilian expedition,

Euripides' play shows that the meaning of dreams, oracles and rituals is determined strictly by the way in which people use them.

Μιχάλης Πασχάλης, "Η Μινωϊκή θαλασσοκρατία και η Φαίδρα του Σενέκα"

Η *Φαίδρα* του Σενέκα, σε αντίθεση με τον σωζόμενο δεύτερο *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη, διακρίνεται για τη διάχυτη παρουσία του κρητικού μύθου. Ο Ρωμαίος δραματουργός εκμεταλλεύεται κυρίως τη νοσηρή ερωτική προϊστορία της οικογένειας της Φαίδρας. Το θέμα της εργασίας αυτής είναι μια διαφορετική πτυχή της παρουσίας του κρητικού στοιχείου στο δράμα αυτό, δηλαδή η ενσωμάτωση της κρητικής θαλασσοκρατίας στην ερωτική θεματική του έργου. Για το στοιχείο αυτό δεν υπάρχει οποιαδήποτε μαρτυρία στις σωζόμενες πηγές του μύθου του Ιππόλυτου εκτός από μία επιγραμματική αναφορά στον Οβίδιο (*Her.* 4, 157).

267

Ο μονόλογος της Φαίδρας, με τον οποίο η ηρωίδα πρωτοεμφανίζεται στη σκηνή, ανοίγει με μίαν αποστροφή στην πατρίδα της, τη θαλασσοκράτειρα Κρήτη (στ. 85 κεξ.). Το παράπονο της ηρωίδας είναι που η Κρήτη, παρά τη θάλασσα ισχύ της που εκτείνεται μέχρι τα βάθη της Ανατολής, την πάντρεψε με εχθρό και την παρέδωσε ως όμηρο σε μισητό οίκο. Η αντίθεση αυτή είναι η πρώτη από μια σειρά από αντιθέσεις στο πλαίσιο των οποίων εντάσσεται και λειτουργεί η κρητική θαλασσοκρατία.

Εντοπίζουμε κατ'αρχάς την αντίθεση του χώρου της Αττικής στο μονόλογο του Ιππόλυτου που προηγείται προς τον χώρο της Κρήτης στο μονόλογο της Φαίδρας. Μέσα στην ίδια την αποστροφή προς την Κρήτη εμφανίζεται η αντίθεση ανάμεσα στην απεραντωνσύνη της θάλασσας και στην τωρινή ομηρεία της Φαίδρας. Στο ευρύτερο πλαίσιο του μονολόγου της Φαίδρας ο ανοιχτός χώρος της θάλασσας λειτουργεί αντιθετικά προς τον κλειστό χώρο του σκοτεινού έρωτα της ηρωίδας και των καταβολών του. Μία άλλη αντίθεση διαμορφώνεται ανάμεσα στον ανοιχτό χώρο, όπου κινείται η Φαίδρα. Μεταφραζόμενη σε θεματικές και ιδεολογικές κατηγορίες η αντίθεση αυτή αγκαλιάζει σε διάφορα επίπεδα του έργου ένα ευρύτατο φάσμα άλλων αντιθέσεων: ελευθερία και περιορισμός, κνηγός και θήραμα, ερωτική αποχή και έρωτας, *vita agrestis (rus)* και *vita urbana (urbs)*. Μέσα από την εικόνα των θαλασσών η Φαίδρα αναπολεί το ελεύθερο παρελθόν της επιδιώκοντας να ταυτιστεί με τον Ιππόλυτο. Πίσω από την κυριαρχία του θαλάσσιου χώρου, που περιγράφει η αποστροφή στην Κρήτη, υποκρύπτεται η μύχια επιθυμία της Φαίδρας να ταυτιστεί με τον Ιππόλυτο, παρόλο που η ηρωίδα δεν συνειδητοποιεί τη βαθύτατη εσωτερική αντίφαση αυτής της επιθυμίας. Τέλος στο σύνολο του δράματος εμφανίζεται η αντίθεση ανάμεσα στη στεριά, που είναι ο χώρος του Ιππόλυτου, και στη θάλασσα, που είναι ο χώρος της Φαίδρας.

Stamatis N. Philippides, "The Theory of the Rhythmical Prose and the Rigidity of Criticism in Classical Antiquity"

The meta-Aristotelian literary theorists who wrote on the rhythmical prose suggest the use of diverse metrical feet in the phonological organization of the whole rhetorical text. In view of the fact that Aristotle clearly suggests the use of *paeon* at the

beginning and the end only of periods, the later theory is perhaps the result of a continuous reading of *Rhetoric* III.8-9, as if Aristotle dealt there with one and not different topics. These theorists devise their systematic classifications of the metrical feet having in mind larger axiological taxonomies (*generalvirtutes dicendi, canons* of authors). The taxonomies of vowels and consonants as well as of syllables are actually effected by a prior axiological classification of *harmoniae* and musical instruments, and metrical feet in poetry. These value judgement based taxonomies usually cover ideological bias.

Νίκος Χατζηνικολάου, "Ανισότητες στο έργο του Θεοδοκόπουλου και η ερμηνεία τους"

268

Κεντρικός άξονας της διάλεξης είναι η αντιμετώπιση του συνόλου του ζωγραφικού έργου του Δομήνικου Θεοδοκόπουλου ως *άνισου*. Οι ανισότητες και ασυνέχειες που έχουν διαπιστωθεί και από άλλους ερευνητές σε επί μέρους θέματα, εδώ, πρώτον, γενικεύονται και κατά κάποιον τρόπο συστηματοποιούνται και, δεύτερον, συσχετίζονται με το πέρασμα του καλλιτέχνη από τόπους με τελείως διαφορετικές καλλιτεχνικές παραδόσεις, όπως και με τις προσδοκίες του κοινού για το οποίο εργάστηκε και στο περιβάλλον του οποίου ήθελε να διαπρέψει.

Socrate Pétmezas, "L' occupation du sol dans le Royaume de Grèce au XIX siècle"

L'auteur utilise l'ensemble des données publiées dans les recensements de populations et les recensements agricoles des années 1860, 1875 et 1911, ainsi que d' autres données éparpillées dans la documentation de deuxième main, pour examiner l' évolution des grandes composantes qui déterminent les formes de l' occupation du sol: de la Surface Agricole Utile (terres en culture annuelle, en jachère, terres plantées, pâturages et prairies, forêts) et le nombre des animaux. Il prend soin de vérifier la précision et la cohérence des estimations (parfois contradictoires) provenant de diverses sources et auteurs. Il montre ainsi que, contrairement à l'idée que l'on s' en fait, la superficie en culture annuelle n' a pas sensiblement augmenté entre 1860 et 1875. En réalité cette dernière ainsi que la jachère ont augmenté très lentement entre ca. 1845 et ca. 1890. C' est au contraire la superficie plantée des cultures spéculatives (raisin sec, olivettes, vignoble) qui connaît une expansion rapide. Le nombre des animaux ne diminue pas mais l' augmentation de la population et la stagnation des pâturages conduisent à la baisse continue du nombre d' animaux par tête d' habitant. C' est après la crise chronique des revenus agricoles déclenchée en 1893 qui -en raison de l'absence de toute innovation "technologique"- amène les paysans à cultiver en céréales les terres en jachère. Cette fuite en avant permet à court terme l'expansion très importante de la superficie cultivée annuellement, mais par la relative suppression de la jachère, elle affaiblit sensiblement la fertilité du sol et, par conséquence, fait baisser le rendement de la terre.

ΧΡΟΝΙΚΟ

*Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης
κατά την περίοδο 1987 - 1991*

1. Διδακτικό προσωπικό
2. Εκλογές - Εξελίξεις μελών Δ.Ε.Π.
3. Μέλη Δ.Ε.Π. που αποχώρησαν
4. Φοιτητές που εισήχθησαν
5. Φοιτητές που αποφοίτησαν
6. Διδακτορικά διπλώματα
7. Αναγορεύσεις επιτίμων διδασκόντων
8. Επιστημονική δραστηριότητα των μελών Δ.Ε.Π. και Ειδικών Επιστημόνων κατά την περίοδο 1.9.1987 - 31.8.1991

1. ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΟ ΕΤΟΣ 1987-88

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Αθανασάκης Απόστολος
Καμπίτης Ιωάννης
Τσαγκαράκης Οδυσσεάς

271

Επίκουροι Καθηγητές

Καμπίτη - Οικονόμου Σοφία

Λέκτορες

Γιατρομανωλάκη Ιωάννα
Νικολαΐδης Αναστάσιος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Φιλιππίδης Σταμάτιος

Διδάσκοντες με το Π.Δ.407/80

Κοπιδάκης Μιχαήλ
Πετρόχειλος Νικόλαος
Χριστοδούλου Γεώργιος

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Αλεξίου Στυλιανός
Βαγενάς Νάσος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Δετοράκης Θεοχάρης

Επίκουροι Καθηγητές

Μαρκόπουλος Αθανάσιος

Λέκτορες

Καλταμπάνος Νικόλαος

Επισκέπτες Καθηγητές

Σαββίδης Γεώργιος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ.407/80

Αγγελίδη Χριστίνα

Μότσιος Ιωάννης

Πιερχής Μιχαήλ

Τσαντσάνογλου Ελένη

ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Κλαίρης Χρήστος

Κουτσούδας Ανδρέας

Χαραλαμπίδης Χριστόφορος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν. 1268/82

Σταύρου Μελίτα

ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ-ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Χατζηπανταζής Θεόδωρος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Αμαργιαννάκης Γεώργιος

Πούχνης Βάλτερ

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν. 1268/82

Δελβερούδη Ελίζα-Άννα

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Καθηγητές

Μαλτέζου Χρύσα

Επίκουροι Καθηγητές

Αβραμέα Άννα

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Κυρτάτας Δημήτριος

ΑΡΙΑΔΝΗ

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν.1268/82

Πετροπούλου Αγγελική

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Καθηγητές

Κρεμμυδάς Βασίλειος

Επίκουροι Καθηγητές

Φλάϊσερ Χάγκεν

Χατζηϊωσήφ Χρήστος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Λούβη Ευαγγελία

Λούλος Κων/νος

Παπαστράτης Προκόπης

273

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν.1268/82

Μαργαρίτης Γεώργιος

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Καθηγητές

Φατούρου-Ησυχάκη Κάντω

Χατζηνικολάου Νικόλαος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Θέμελης Πέτρος

Καλπαξής Αθανάσιος

Παπαδάκη Στέλλα

Επίκουροι Καθηγητές

Σταμπολίδης Νικόλαος

Φαράκλας Νικόλαος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Αγραφιώτη-Μουνδρέα Αντίκλεια

Κόπακα Αικατερίνη

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν.1268/82

Κάντα Αθανασία

ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Γούτας Δημήτριος

Μαρκάκης Ιωάννης

Αναπληρωτές Καθηγητές

Δημητριάδης Βασίλειος

Ζαχαριάδου Ελισάβετ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Καθηγητές

Δραγώνα - Μονάχου Μυρτώ

Μαρκής Δημήτριος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Μπουγάς Τάσος

Επίκουροι Καθηγητές

Τζαβάρας Ιωάννης

Χατζόπουλος Δημήτριος

Λέκτορες

Κάλφας Βασίλειος

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Καζαμίας Ανδρέας

Κασσωτάκης Μιχάλης

ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ -ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Αναπληρωτές Καθηγητές

Κομίλη Αίγλη

Πανταζής Τερεξής

Λέκτορες

Κουφάκου Κορίνα

Διδάσκοντες με το Π.Δ. 407/80

Γοντικάκης Στέφανος

Καίλα Μαρία

Κουγιουμουτζάκης Ιωάννης

Λύτρας Περικλής

Μαγγιώρου Μαρία

Μπενάκης Λίνος

Νικολακάκης Γεώργιος
Χασάπης Ιωάννης

Διδάσκοντες με το Ν. 1268/82
Σπυρόπουλος Γεώργιος

ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΟ ΕΤΟΣ 1988-89

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

275

Καθηγητές

Καμπίτσης Ιωάννης

Αναπληρωτές Καθηγητές

Στεφανόπουλος Θεόδωρος

Επίκουροι Καθηγητές

Καμπίτση - Οικονόμου Σοφία

Λέκτορες

Γιατρομανωλάκη Ιωάννα

Νικολαΐδης Αναστάσιος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Κακριδής Φάνης

Καψωμένος Αντώνιος

Τρομάρας Λεωνίδα

Χριστοδούλου Γεώργιος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν. 1268//82

Φιλιππίδης Σταμάτιος

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Αλεξίου Στυλιανός

Βαγενάς Αθανάσιος

Δετοράκης Θεοχάρης

Πανάγιωτάκης Νικόλαος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Μαρκόπουλος Αθανάσιος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Αγγελίδη Χριστίνα
Μαυρομάτης Ιωάννης
Πιερίης Μιχαήλ
Haas Diana
Peri Massimo

ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Κουτσούδας Ανδρέας
Φιλιππάκη Ειρήνη
Χαραλαμπίκης Χριστόφορος

276

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Ευθυμίου Ελένη
Καϊμάκη Μυρτώ
Σταύρου Μελίτα

ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ-ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Αμαργιαννάκης Γεώργιος
Πούχνης Βάλτερ
Χατζηπανταζής Θεόδωρος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν. 1268/82

Δελβερούδη Ελίζα - Άννα

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Καθηγητές

Μαλτέζου Χρύσα

Αναπληρωτές Καθηγητές

Αβραμέα Άννα

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Κυριάτας Δημήτριος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν. 1268/82

Κιουσοπούλου Αντωνία

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Καθηγητές

Κρεμμυδάς Βασίλειος

Επίκουροι Καθηγητές

Φλάϊσερ Χάγκεν

Χατζηϊωσήφ Χρήστος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Λούβη Ευαγγελία

Λούλος Κων/νος

Μαργαρίτης Γεώργιος

277

ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Γούτας Δημήτριος

Ζαχαριάδου Ελισάβετ

Μαρκάκης Ιωάννης

Αναπληρωτές Καθηγητές

Δημητριάδης Βασίλειος

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Καθηγητές

Φατούρου-Ησυχάκη Κάντω

Χατζηνικολάου Νικόλαος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Θέμελης Πέτρος

Καπαξής Αθανάσιος

Παπαδάκη Στέλλα

Φαράκλας Νικόλαος

Επίκουροι Καθηγητές

Σταμπολίδης Νικόλαος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Αγραφιώτη-Μουνδρέα Αντίκλεια

Βασιλάκη Μαρία

Γαλάβαρης Γεώργιος

Κάντα Αθανασία

Κασμάτη Μαριλένα

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Καθηγητές

Δραγώνα-Μονάχου Μιρτώ

Μαρκής Δημήτριος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Μπουγάς Τάσος

Επίκουροι Καθηγητές

Τζαβάρας Ιωάννης

Χατζόπουλος Δημήτριος

Λέκτορες

Κάλφας Βασίλειος

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Καζαμίας Ανδρέας

Κασσωτάκης Μιχάλης

ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Τερεξής Παναζής

Αναπληρωτές Καθηγητές

Κομίλη Αίγλη

Λέκτορες

Κουφάκου Κορίνα

Διδάσκοντες με το Π.Δ. 407/80

Βιρβιδάκης Στυλιανός

Γοντικακής Στέφανος

Πηγιάκη Καλλιόπη

Ηλιοπούλου Πολυξένη

Κορώσης Κων/νος

Κουγιουμουτζάκης Ιωάννης

Λύτρας Περικλής

Μπασάκος Παντελής

Πετυχάκη-Χέντσε Μαρία

Στογιαννίδου Αριάννα

ΑΡΙΑΔΝΗ

Διδάσκοντες με το Ν. 1268/82
Σπυρόπουλος Γεώργιος

ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΟ ΕΤΟΣ 1989-90

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Αθανασάκης Απόστολος
Καμπίτσης Ιωάννης
Τσαγκαράκης Οδυσσεάς

279

Αναπληρωτές Καθηγητές

Πασχάλης Μιχαήλ
Στεφανόπουλος Θεόδωρος

Επίκουροι Καθηγητές

Καμπίτση-Οικονόμου Σοφία

Λέκτορες

Γιατρομανωλάκη Ιωάννα
Νικολαΐδης Αναστάσιος
Φιλιππίδης Σταμάτιος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Βαλάκας Κωνσταντίνος
Κακριδής Φάνης

ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Βαγενάς Νάσος
Δετοράκης Θεοχάρης

Αναπληρωτές Καθηγητές

Μαρκόπουλος Αθανάσιος
Πιεργής Μιχαήλ

Επίκουροι Καθηγητές

Καλταμπάνος Νικόλαος

Λέκτορες

Αγγελάτος Δημήτριος

Μέλη Δ.Ε.Π. άλλων ΑΕΙ που διδάσκουν ως επισκέπτες με το Π.Δ. 407/80
Μαυρομάτης Ιωάννης

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Αγγελίδη Χριστίνα
Αλεξίου Στυλιανός
Γεωργαντά Αθηνά
Κακλαμάνης Στέφανος
Πολίτης Αλέξης
Φιλιππίδου Ντία

ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Κουτσούδας Ανδρέας
Φιλιππάκη Ειρήνη
Χαραλαμπίκης Χριστόφορος

Λέκτορες

Σταύρου Μελίτα

ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ-ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Αμαργιαννάκης Γεώργιος
Πούχγερ Βάλτερ
Χατζηπανταζής Θεόδωρος

Λέκτορες

Δελβερούδη Ελίζα-Άννα

Ειδικοί Επιστήμονες

Νίκα-Σαμψών Εύη

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Καθηγητές

Μαλτέζου Χρύσα

Αναπληρωτές Καθηγητές

Αβραμέα Άννα

Λέκτορες

Μίσιου Άννα

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Κυρτάτας Δημήτριος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν.1268/82

Κιουσοπούλου Αντωνία

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Επίκουροι Καθηγητές

Δρίτσα Μαργαρίτα

Φλάϊσερ Χάγκεν

Χατζηϊωσήφ Χρήστος

281

Λέκτορες

Μαργαρίτης Γεώργιος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Λούβη Ευαγγελία

ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Γούτας Δημήτριος

Ζαχαριάδου Ελισάβετ

Μαρκάκης Ιωάννης

Αναπληρωτές Καθηγητές

Δημητριάδης Βασίλειος

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Καθηγητές

Θέμελης Πέτρος

Φατούρου-Ησυχάκη Κάντω

Χατζηνικολάου Νικόλαος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Καλαξής Αθανάσιος

Παπαδάκη Στέλλα

Φαράκλας Νικόλαος

Επίκουροι Καθηγητές

Γκράτζιου Όλγα

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Σπαθαράκης Ιωάννης
Σταμπολίδης Νικόλαος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80
Αγραφιώτη-Μουνδρέα Αντίκλεια

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν.1268/82
Βασιλάκη Μαρία

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

282

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Καθηγητές
Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ
Μαρκής Δημήτριος
Μπουγάς Τάσος

Επίκουροι Καθηγητές
Τζαβάρας Ιωάννης
Χατζόπουλος Δημήτριος

Λέκτορες
Κάλφας Βασίλειος

ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές
Καζαμίας Ανδρέας
Κασσωτάκης Μιχάλης

ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές
Τερλεξής Πανταζής

Αναπληρωτές Καθηγητές
Κομίλη Αίγλη

Λέκτορες
Κουγιουμουτζάκης Ιωάννης
Κουφάκου Κορίνα

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80
Αποστολόπουλος Χαράλαμπος

ΑΡΙΑΔΝΗ

Δοΐκου Μαρία
Ηλιοπούλου Πολυξένη
Θερμός Ηλίας
Κορώσης Κων/νος
Νικολόπουλος Φίλιππος
Πηγάκη Καλλιόπη
Ρήγος Άλκης

Διδάσκοντες με το Ν. 1268/82

Γοντινάκης Στέφανος
Σπυρόπουλος Γεώργιος

283

ΑΚΑΔΗΜΑΙΚΟ ΕΤΟΣ 1990-91

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Αθανασάκης Απόστολος
Τσαγκαράκης Οδυσσεάς

Αναπληρωτές Καθηγητές

Πασχάλης Μιχαήλ
Στεφανόπουλος Θεόδωρος

Επίκουροι Καθηγητές

Γιατρομανωλάκη Ιωάννα
Καμπίτση - Οικονόμου Σοφία
Νικολαΐδης Αναστάσιος

Λέκτορες

Φιλιππίδης Σταμάτιος

Επισκέπτες Καθηγητές με το Π.Δ. 407/80

Χριστοδούλου Γεώργιος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ.407/80

Βαλάκας Κωνσταντίνος
Βασίλαρος Γεώργιος
Πετρόπουλος Ιωάννης

ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Βαγενάς Νάσος
Δετοράκης Θεοχάρης

Αναπληρωτές Καθηγητές

Μαρκόπουλος Αθανάσιος
Πιεργής Μιχαήλ

Επίκουροι Καθηγητές

Καλταμπάνος Νικόλαος

Λέκτορες

Αγγελάτος Δημήτριος

Μέλη ΔΕΠ άλλων ΑΕΙ που διδάσκουν ως επισκέπτες με το Π.Δ. 407/80

Μαυρομάτης Ιωάννης

Διδάσκοντες με το Π.Δ. 407/80

Αλεξίου Στυλιανός
Γεωργαντά Αθηνά
Κακλαμάνης Στέφανος
Καράογλου Χαράλαμπος
Πολίτης Αλέξης

ΤΟΜΕΑΣ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Κουτσούδας Ανδρέας
Φιλιππάκη Ειρήνη
Χαραλαμπάκης Χριστόφορος

Λέκτορες

Σταύρου Μελίτα

Ειδικοί Επιστήμονες

Καβουκόπουλος Φώτιος
Κατσαμαλή Γεωργία
Νικηφορίδου Βασιλική

ΤΟΜΕΑΣ ΘΕΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ-ΜΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Αμαργιαννάκης Γεώργιος
Χατζηπανταζής Θεόδωρος

ΑΡΙΑΔΝΗ

Λέκτορες

Δελβερούδη Ελίζα-Άννα

Ειδικοί Επιστήμονες

Νίκα-Σαμψών Εύη

Παραδείση Μαρία

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Καθηγητές

Μαλτέζου Χρύσα

285

Αναπληρωτές Καθηγητές

Αβραμέα Άννα

Επίκουροι Καθηγητές

Κυρτάτας Δημήτριος

Λέκτορες

Μίσιου Άννα

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ .407/80

Κιουσοπούλου Αντωνία

ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΟΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Επίκουροι Καθηγητές

Δρίτσα Μαργαρίτα

Φλάϊσερ Χάγκεν

Χατζηϊωσήφ Χρήστος

Λέκτορες

Μαργαρίτης Γεώργιος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Λούβη Ευαγγελία

ΤΟΜΕΑΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΦΡΙΚΑΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καθηγητές

Γούτας Δημήτριος

Ζαχαριάδου Ελισάβετ

Μαρκάκης Ιωάννης

Αναπληρωτές Καθηγητές

Δημητριάδης Βασίλειος

ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Καθηγητές

Θέμελης Πέτρος

Φατούρου-Ησυχάκη Κάντω

Χατζηνικολάου Νικόλαος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Καλπαξής Αθανάσιος

Παπαδάκη Στέλλα

Φαράκλας Νικόλαος

Επίκουροι Καθηγητές

Γκράτζιου Όλγα

Σπαθαράκης Ιωάννης

Σταμπολίδης Νικόλαος

Ειδικοί Επιστήμονες με το Π.Δ. 407/80

Αγραφιώτη-Μουνδρέα Αντίκλεια

Ειδικοί Επιστήμονες με το Ν.1268/82

Βασιλάκη Μαρία

286

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Καθηγητές

Δραγώνα-Μονάχου Μυρτώ

Μαρκής Δημήτριος

Μπουγάς Αναστάσιος

Αναπληρωτές Καθηγητές

Τζαβάρας Ιωάννης

Επίκουροι Καθηγητές

Κάλφας Βασίλειος

Χατζόπουλος Δημήτριος

ΑΡΙΑΔΝΗ

ΤΟΜΕΑΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ - ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

Καθηγητές

Κομίλη Αίγλη
Τερλεξής Παναζής

Επίκουροι Καθηγητές

Κουφάκου Κορίνα

Λέκτορες

Κουγιουμουτζάκης Ιωάννης

Διδάσκοντες με το Π.Δ. 407/80

Βενιέρη Μαρία
Θερμός Ηλίας
Κυρκούλη Σταυρούλα
Νικολόπουλος Φίλιππος
Σερεμετάκη Νάντια

287

Διδάσκοντες με το Ν. 1268/82

Γοντινάκης Στέφανος
Σπυρόπουλος Γεώργιος

2. ΕΚΛΟΓΕΣ - ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΜΕΛΩΝ Δ.Ε.Π.

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Αμαργιανάκης Γ.	Αναπληρωτής Καθηγητής	14.9.84	Καθηγητής 1.7.88
Αγγελάτος Δ.	Λέκτορας	24.4.89	
Βαγενάς Α.	Καθηγητής	27.5.87	
Γιατρομανωλάκη Ι.	Λέκτορας	23.3.89	Επίκουρη Καθηγήτρια 10.1.90
Δετοράκης Θ.	Καθηγητής	1.7.88	
Δελβερούδη Ε.	Λέκτορας	23.3.89	
Κακλαμάνης Σ.	Λέκτορας	7.6.91	Επίκουρος Καθηγητής 23.10.91
Καλταμπάνος Ν.	Επίκουρος Καθηγητής	17.11.89	
Μαργδόπουλος Α.	Αναπληρωτής Καθηγητής	14.10.88	
Νικολαΐδης Α.	Λέκτορας	19.5.87	Επίκουρος Καθηγητής 26.4.90
Καμπίτση Σ.	Επίκουρος Καθηγητής	12.5.87	
Παναγιωτάκης Ν.	Καθηγητής	18.7.88	
Πασχάλης Μ.	Αναπληρωτής Καθηγητής	2.6.89	
Πιερός Μ.	Αναπληρωτής Καθηγητής	23.3.89	
Πούχνης Β.	Καθηγητής	11.7.88	
Σταύρου Μ.	Λέκτορας	1.12.89	
Στεφανόπουλος Θ.	Αναπληρωτής Καθηγητής	21.4.86	
Φιλιπάκη Ε.	Καθηγήτρια	17.2.89	
Φιλιππίδης Σ.	Λέκτορας	19.5.89	

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Θέμελης Π.	Καθηγητής	14.3.1988
Αβραμέα Α.	Αναπληρώτρια Καθηγήτρια	8.6.1988
Ζαχαριάδου Ε.	Καθηγήτρια	29.6.1988
Φαράκλας Ν.	Αναπληρωτής Καθηγητής	5.10.1988
Σπαθαράκης Ι.	Επίκουρος Καθηγητής	19.12.1988
Δημητριάδης Β.	Καθηγητής	16.12.1991
Δρίτσα Μ.	Επίκουρη Καθηγήτρια	4.4.1989
Μαργαρίτης Γ.	Λέκτορας	4.4.1989
Μίσιου Α.	Λέκτορας	12.4.1989
Γκράτζιου Ο.	Επίκουρη Καθηγήτρια	31.5.1989
Κόπακα Α.	Λέκτορας	17.10.1989
Κυρτάτας Δ.	Επίκουρος Καθηγητής	18.10.1989
Φλάισερ Χ.	Επίκουρος Καθηγητής	16.5.1990
Καλπαξής Α.	Καθηγητής	19.6.1990
Χατζηϊωσήφ Χ.	Αναπληρωτής Καθηγητής	29.5.1991
Σταμπολίδης Ν.	Αναπληρωτής Καθηγητής	30.5.1991

288

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Δραγώνα.Μονάχου Μ.	Καθηγήτρια	18.8.1987
Τερλεξής Π.	Καθηγητής	1.9.1988
Χατζόπουλος Δ.	Επίκουρος Καθηγητής	1.3.1989
Κουγιουμουτζάκης Ι.	Λέκτορας	11.10.1989
Κουφάκου Κ.	Επίκουρη Καθηγήτρια	11.5.1990
Τζαβάρας Ι.	Αναπληρωτής Καθηγητής	19.12.1990
Μπουγάζ Τ.	Καθηγητής	31.7.1990
Κομίλη Α.	Καθηγήτρια	12.9.1990
Κάλφας Β.	Επίκουρος Καθηγητής	14.3.1991

3. ΜΕΛΗ Δ.Ε.Π. ΠΟΥ ΑΠΟΧΩΡΗΣΑΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Πούχνης Β., Τμήμα Θεατρικών Σπουδών Πανεπιστημίου Αθηνών, 29.11.89

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Κρεμμυδάς Β., Νομική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, 1989

Γούτας Δ., Yale, Η.Π.Α., 1989

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καζαμιάς Ανδρέας, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, 17.12.1990
 Κασσωτάκης Μιχάλης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών, 2.2.1991

4. ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΕΙΣΗΧΘΗΣΑΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ακαδημαϊκό έτος 1987-88	115
Ακαδημαϊκό έτος 1988-89	115
Ακαδημαϊκό έτος 1989-90	115
Ακαδημαϊκό έτος 1990-91	115

289

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ακαδημαϊκό έτος 1987-88	60
Ακαδημαϊκό έτος 1988-89	60
Ακαδημαϊκό έτος 1989-90	60
Ακαδημαϊκό έτος 1990-91	60

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ακαδημαϊκό έτος 1987-88	110
Ακαδημαϊκό έτος 1988-89	80
Ακαδημαϊκό έτος 1989-90	80
Ακαδημαϊκό έτος 1990-91	80

5. ΦΟΙΤΗΤΕΣ ΠΟΥ ΑΠΟΦΟΙΤΗΣΑΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ακαδημαϊκό έτος 1987-88	72
Ακαδημαϊκό έτος 1988-89	80
Ακαδημαϊκό έτος 1989-90	70
Ακαδημαϊκό έτος 1990-91	47

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ακαδημαϊκό έτος 1987-88	84
Ακαδημαϊκό έτος 1988-89	74
Ακαδημαϊκό έτος 1989-90	55
Ακαδημαϊκό έτος 1990-91	29

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ακαδημαϊκό έτος 1987-88	1
Ακαδημαϊκό έτος 1988-89	36
Ακαδημαϊκό έτος 1989-90	62
Ακαδημαϊκό έτος 1990-91	61

6. ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΑ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Κακλαμάνης Στέφανος	17.5.89
Ορφανίδης Νικόλαος	30.5.90
Παναρέτου Αννίτα - Ζηνοβία	30.5.90
Μπασέα-Μπελαντάκου Χριστίνα	20.2.91
Παναγιωτοπούλου Μαρία	20.3.91

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

290

Κιουσοπούλου Αντωνία	9.3.1988
Πισπιρίγκου Γαρυφαλιά	22.4.1988

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Πατέλη Ιόλη	20.12.1988
Γλαμπεδάκης Μιχάλης	10.10.1989
Σιδηροπούλου Δέσποινα	1.2.1991
Λαρίου-Δρεττάκη Μαρία	3.5.1991

7. ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΕΙΣ ΕΠΙΤΙΜΩΝ ΔΙΔΑΚΤΟΡΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

Ανωγειανάκης Φοίβος	25.5.90
Παρλαμάς Μενέλαος	25.5.90

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Πλάτων Νικόλαος	21.5.86

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Καστοριάδης Κορνήλιος	18.4.91

Τα στοιχεία τα σχετικά με το διδακτικό προσωπικό και τις εξελίξεις των διδασκόντων κατατέθηκαν από τις Γραμματείες των Τμημάτων της Φιλοσοφικής Σχολής.

8. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ Δ.Ε.Π.
ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
1.9.1987 - 31.8.1991

ΑΒΡΑΜΕΑ ΑΝΝΑ

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια της Μεσαιωνικής Ιστορίας

291

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Inventaires en vue d'un Recueil des Inscriptions historiques de Byzance IV. Inscriptions de Thessalie" *Travaux et Mémoires*, 10, 1987, σελ. 357-398, πιν. I-IX (σελ. 389-398 σε συνεργασία με D. Feissel).
2. "Bornes de propriétés foncières de Constantinople et de Thrace", *Travaux et Mémoires* 10, 1987, σελ. 399-404.
3. "La géographie historique byzantine et le principe de l'interdépendance. Deux nouveaux exemples", στο *Géographie historique du Monde Méditerranéen* (European Science Foundation-Byzantina Sorbonensia, 7), Παρίσι, 1987, σελ. 17-29.
4. "Inventaire topographique de Corinthe et sa région à l' époque chrétienne et byzantine" (σε συνεργασία με Μ. Κύρκου) ό.π. 31-45.
5. "Byzantine Greece", στο *From Byzantium to El Greco*, Royal Academy of Arts, Λονδίνο, 1987, σελ. 29-30.
6. "Κ.Μ. Κωνσταντόπουλος", στο *Ο πρώτος αιώνας του Νομισματικού Μουσείου, 1829-1922*, Αθήνα, 1988, σελ. 96-104.
7. "Φυσικό περιβάλλον και ανθρώπινη παρέμβαση: αντλήψεις και εικόνες από το αστικό τοπίο" Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα, σελ. 687-694.
8. Μνημεία και Λόγος: Μιά διασκευή της Διηγήσεως περί της οικοδομής της Αγίας Σοφίας", *Αριάδνη*, 5, 1989, σελ. 223-227.
9. "Les constructions profanes de l' évêque d' après l'épigraphie et les textes d' Orient", *Actes du XI Congrès International d' Archéologie Chrétienne*, Ecole Française de Rome, Ρώμη, 1989, σελ. 829-835.
10. "Χαρτογράφοι και περιηγητές για την Πάτμο", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Ιερά Μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1985)*, Αθήνα, 1989, σελ. 87-92, πιν. 1-12.
11. "Η φροντίδα των Βυζαντινών για το φυσικό περιβάλλον των πόλεων", *Αρχαιολογία*, 35, 1990, σελ. 34-35.
12. "Μολυβδόβουλλα με γνωστή προέλευση από τις συλλογές του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών" (σε συνεργασία με Μίνα Γαλάνη και Γιάννη Τουράτσογλου), στο *Studies in*

Byzantine Sigillography, 2, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον, 1990, σελ. 235-271.

13. "La géographie historique du monde byzantin. Bilan de directions et nouvelles dimensions", στο *XVIIIe Congrès International des Etudes byzantines*, Rapports pléniérs, Μόσχα, 1991, σελ. 314-325.

14. "Artisanat et commerce du textile dans le Bas-Empire Oriental (IVe-VIIes.)", στο *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World*, Centre for Neohellenic Research- Unesco, Αθήνα, 1991, σελ. 23-29.

15. "Επαγγελματικά ιερά κειμήλια στην Κωνσταντινούπολη από τον Μανουήλ Κομνηνό". *Ευφρόσυνον - Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα, 1991, σελ. 29-33.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

292

1. 1ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών, "Βυζαντινή Θράκη", Κομοτηνή, Μάιος 1987 (βλ. δημοσίευμα αρ. 2).

2. Α' Διεθνές Συμπόσιο: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Σεπτέμβριος 1988, Αθήνα. Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικών Ίδρυμα Ερευνών (βλ. δημοσίευμα αρ. 7).

3. Second International Colloquium on Byzantine Sigillography, Αθήνα, Μάιος 1988 (βλ. δημοσίευμα αρ. 12).

4. Διεθνές Συμπόσιο: Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας, Πάτιμος, Σεπτέμβριος 1988 (βλ. δημοσίευμα αρ. 10).

5. Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, Μάιος 1989, "Τα χαράγματα των Προπυλαίων" (σε συνεργασία με Τ. Τανούλα).

6. Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα, Μάιος 1990, α) "Το τέλος της αρχαιότητας: θεωρίες και προβλήματα" β) "Χάλκινες πόρτες από την Πελοπόννησο, χρονολογική επανεξέταση"

7. Β' Διεθνές Συμπόσιο: "Η επικοινωνία στο Βυζάντιο", Οκτώβριος 1990, Αθήνα, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Μορφές επικοινωνίας στα τέλη του Δ' αιώνα.

8. Cultural and Commercial Exchanges, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών - Unesco, Αθήνα, Οκτώβριος 1990 (βλ. δημοσίευμα αρ. 14).

9. 18ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών, Μόσχα, Αύγουστος 1991 (βλ. δημοσίευμα αρ. 13).

10. International School for the Study of written records, Ettore Majorana, Center for Scientific Culture, Erice, Σικελία, Σεπτέμβριος 1991: "Mort loin de la patrie. L'apport de l'épigraphie paléochrétienne".

Γ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες και τιμητικές διακρίσεις

1. Συμμετοχή στα σεμινάρια Βυζαντινής Ιστορίας του Πανεπιστημίου Paris I-Sorbonne (Ιανουάριος 1989, 1990).

2. Συνεργασία με την Ακαδημία Αθηνών για την έκδοση: *Tabula Imperii Romani*: Ανατολική Μακεδονία - Δυτική Θράκη.

3. Συνεργασία με την ομάδα Ιστορικής Γεωγραφίας του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.

4. Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Πολεμικού Μουσείου Αθηνών (μέχρι το 1989).

5. Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

ΑΓΓΕΛΑΤΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Αρχείο Ανδρέα Χριστ. Λόντου (1811-1881)", *Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ / ΕΙΕ* 8, 1987, σελ. 39-77.
2. *Αρχείο Π. Κοδριλιά. Κατάλογος* (σε συνεργασία με την Αικατερίνη Κουμαριανού), ανάτυπο από τα *Τετράδια Εργασίας Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε*, 11, 1987, σελ. 1-147.
3. "Περί λογοτεχνικών ειδών" στο *Ο Πολίτης*, 87, 1988, σελ. 57-59.
4. "Το γέλιο του Νικ. Κουτούζη και η λυτρωτική εμπειρία των οριών", *Περίπλους*, 17-18, 1988, σελ. 40-48.
5. "Πέραν της μονήρους λέξεως: Η θεωρητική προοπτική του συνδυασμού της Ιστορίας (της λογοτεχνίας) και της Ποιητικής στη μελέτη των λογοτεχνικών ειδών", *Μοντέρνο-Μεταμοντέρνο* (επιμ. Olivier Revault d' Allonnes και άλλοι), Αθήνα, Σμίλη, 1988, σελ. 173-178.
6. "Ειδολογικές αποσκιρτήσεις ή η αφερεγγυότητα ενός πεζογραφήματος: Ο στίχος και ο ρυθμός του στη "Γυναίκα της Ζάκυνθος" του Δ. Σολωμού", στο *Διαβάζω*, 213, 1989, σελ. 44-51.
7. " ...tutta questa Ode nella sua costruzione primitiva ...": Οι περιπετειώδεις σχέσεις κειμένου και παρακειμένου (*Εις τον Θάνατον του Λορδ Μπάιρον. Ποίημα Λυρικό*), *Το Δέντρο*, 44-45, 1989, σελ. 168-173.
8. "Προς μια Συγκριτική Ποιητική: Η περίπτωση των μεικτών λογοτεχνικών ειδών", *Σύγκριση / Comparaison*, 1, 1989, σελ. 49-58.
9. "Η έκ-πληξη της πεζογραφίας και των αποκλίσεων: Η περίπτωση του *Ντιάλιθ μι Χριστάκη* του Σ. Δημητρίου", *Τετράμηνια*, 39-40, 1989, σελ. 2609-2616.
10. "Πέραν ειδολογικών διακρίσεων (ποίησης-πεζογραφίας) και άλλων συναφών · ή πώς το κάθε κείμενο δημιουργεί το είδος του", *Πρακτικά Οργάνου Συμποσίου Ποίησης: Ποίηση και πεζογραφία*, Πάτρα, Αχαϊκές εκδόσεις, 1990, σελ. 323-331.
11. "Η παράβαση του κειμένου. Σημειώσεις για την ανάγνωση των μορφών", *Πόρφυρας*, 54, 1990, σελ. 306-308.
12. "Ο διάλογος ως ανάγνωση. Η πολυφωνία της νεότερης πεζογραφίας", *Αυγή*, 12.8.1990.
13. "Διακειμενικές σχέσεις και διαπλοκές: Η ημιαπορροφητική ρητορική της (νεότερης) πεζογραφίας", *Ακμή*, 4, 1990, σελ. 429-436.
14. "Εικαστικές πρακτικές στη ποίηση: Η περίπτωση των versets (Δ. Σολωμός-Αλ. Bertrand)", *Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου για το Σολωμικό Έργο, Ζάκυνθος*, 1991, σελ. 43-52.

Βιβλιοκρισίες

1. "J.-F. Lyotard, *La condition postmoderne*, Paris, Minuit, 1985", *Σπείρα*, 8-9, 1987, σελ. 177-184.
2. "*Solomos. La vision prophétique du moine Dionysios ou "La Femme de Zante". Essai d'anastylose de l' oeuvre* (Introduction-Traduction-Commentaires par Octave Merlier), Παρίσι, Les Belles Lettres [Centre d' Etudes d' Asie Mineure, Archives Melpo et Octave Merlier no 1] 1987", *Ελληνικά*, 40, 1989, σελ. 196-203.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Συμπόσιο με θέμα: *Μοντέρνο-Μεταμοντέρνο*, Αθήνα 26-28.2.1988 Η ανακοίνωση δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά. Βλ. εδώ, άρθρα αρ. 5.
2. Α' Ημερίδα της Ελληνικής Εταιρείας Γενικής και Συγκριτικής Γραμματολογίας με θέμα: *Συγκριτική Γραμματολογία: αντικείμενο, όρια, μέθοδος*, Αθήνα 14.5.1988. Η ανακοίνωση δημοσιεύτηκε στο περιοδικό της Εταιρείας: *Σύγκριση/Comparaison*. Βλ. Δημοσιεύματα αρ. 8.
3. "Σύγχρονες σολωμικές μελέτες (1964 και εξής)", Συνάντηση για τα Νεοελληνικά Γράμματα του Υπουργείου Πολιτισμού με θέμα: *Διονύσιος Σολωμός (1798-1857)*, Ζάκυνθος, 10-12.6.1988. Υπό δημοσίευση στα Πρακτικά.
4. Όγδοο Συμπόσιο Ποίησης της Πάτρας με θέμα: *Ποίηση και Πεζογραφία*, Πάτρα 1-3.7.88 Η ανακοίνωση δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά. Βλ. Δημοσιεύματα αρ. 10
5. "Sur la génericité textuelle: l' *intrusion* du Journal intime et du Journal de voyage dans les Mémoires. Le cas des *Ephémérides* de Panaghiotis Kordikas", Διεθνές Συμπόσιο με θέμα: *Το ταξίδι στο μεσογειακό χώρο (18ος-19ος αιώνας) - Ο Gérard de Nerval και η Ανατολή*, Σύρος, 3-7.7.1988 Υπό δημοσίευση στα Πρακτικά.
6. Γ' Πανελλήνιο Συνέδριο Σημειωτικής της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας με θέμα: *Η ζωή των σημείων*, Ιωάννινα, 26-29.10.89. Η ανακοίνωση προδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Ακμή*, Βλ. Δημοσιεύματα αρ.13.
7. Επιστημονικό συνέδριο για το Σολωμικό Έργο, Ζάκυνθος, 20.5.1991. Η ανακοίνωση δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά. Βλ. Δημοσιεύματα αρ. 14.

294

ΒΑΛΑΚΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Ειδικός επιστήμονας με το Π.Δ. 407/80 στην Κλασική Φιλολογία

Συμμετοχή στο Colloquium του Τομέα Κλασικών Σπουδών το έτος 1990-1991 με παρουσίαση του Πρώτου Στασίου των *Επτά επί Θήβας* του Αισχύλου .

ΒΑΣΙΛΑΚΗ ΜΑΡΙΑ

Ειδικός επιστήμονας με το Π.Δ. 407/80

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "A Cretan Icon of Saint George", στο *The Burlington Magazine*, CXXXI, Μάρτιος 1989, σελ. 208-214.
2. "A Cretan Icon in the Ashmolean: the Embrace of Peter and Paul", στο *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 40, 1990, σελ. 405-422.
3. "Some Cretan Icons in the Walters Art Gallery", *Journal of the Walters Art Gallery*, 48, 1990, σελ. 75-92
4. "Εικόνες του ζωγράφου Αγγέλου με τον Άγιο Γεώργιο καβαλάρη δρακοντοκτόνο: ένα νέο απόκτημα του Μουσείου Μπενάκη", *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ.Β', Χανιά, 1991, σελ. 41-49.

5. *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης*. Κατάλογος Εκθέσεως (επιμ. Ν. Χατζηνικολάου), Δήμος Ηρακλείου, 1990, λήμμα αρ. 4 (Τρίπτυχο της Μόδενας), σελ. 156-185.
6. "Παρατηρήσεις για τη ζωγραφική στην Κρήτη τον πρώιμο 15ο αιώνα", *Ευφρόσυνον-Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Αθήνα, 1991, σελ. 65-75.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Κρητικές εικόνες με την Προσευχή του Χριστού στον κήπο της Γεθσημανή", *Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα, Μάιος 1989.
2. "Η ανάγνωση μιάς εικόνας", *Έννατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα, Μάιος 1989.
3. Variations on a theme: St George on horseback slaying the dragon", *Ελληνο-Γεωργιανό Συμπόσιο, Byzance et Georgie. Rapports artistiques et culturels*, Αθήνα, Ιούνιος 1990.
4. "Triptychs in Post-Byzantium", *16th Annual Byzantine Studies Conference*, Βαλτιμόρη, Οκτώβριος 1990.
5. Three Questions on the Modena Triptych", *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης*, Διεθνές συνέδριο για τα 450 χρόνια από τη γέννησή του, Ηράκλειο, Σεπτέμβριος 1990.
6. "Εικόνα του Αγγέλου Μπιτσαμάνου στη Walters Art Gallery της Βαλτιμόρης", *Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα, Μάιος 1991.
7. "The Benaki Museum Icon of the Virgin of Tenderness no. 2972" *18ο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο*, Μόσχα, Αύγουστος 1991.

295

Γ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Summer Fellow στο Κέντρο Βυζαντινών Σπουδών του Dumbarton Oaks, Ουάσινγκτον, Ιούλιος-Αύγουστος 1989.
2. Research Fellow της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής και του Βρετανικού Συμβουλίου, Λονδίνο, Δεκ. 1990-Φεβρ.1991

ΒΑΣΙΛΑΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Πολιτική Μυθολογία. Από τον Ησίοδο έως τον Πολιτικό του Πλάτωνος", στον τόμο : (εκδ.) Διεθνής Εταιρεία Ελληνικής Φιλοσοφίας, *Η Πολιτική και ο Πολιτικός*, Αθήνα, 1990, σελ. 37-47.

Β. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

Υποστήριξη της διατριβής Der Gebrauch des Genetivus absolutus bei Apollonios Rhodios im Verhältnis zu Homer, Πανεπιστήμιο Αμβούργου, 1987.

ΓΕΝΑΡΑΚΗ ΑΜΑΛΙΑ

Ειδικό Εκπαιδευτικό Προσωπικό-Διδάσκουσα της αγγλικής γλώσσας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Youth and Freedom in Society", *Journal of the Royal Academy for Islamic Civilization*, Vol. 2, 1988, σελ. 113-118.
2. "L' Educazione religiosa dei giovani di Grecia", *Oriente Cristiano*, έτος XXVIII, 1-2, 1989, σελ. 39-45.
3. "Adaptation à l' Equilibration", *Cahiers de la Faculté de Psychologie et de Sciences de l' Education de l' Université de Genève*, Ιούνιος, 1989, σελ. 2-8.
4. "Tradizione et Istruzione", *Oriente Cristiano*, έτος XXX, 1-2, 1990, σελ. 54-65.
5. "A Study of Translation", *Journal of Foreign Language Education*, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1991, σελ. 22-23.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Authority in Family", The 2nd Christian-Muslim Consultation, Γενεύη, Ελβετία, 15-18 Δεκεμβρίου 1987.
2. "Youth and Freedom in Society", The 4th Christian-Muslim Consultation, Αμμάν, Ιορδανία, 21-23 Νοεμβρίου 1988.
3. "Why not Throw out Translation", 9th World Congress of Applied Linguistics, Θεσσαλονίκη, Χαλκιδική, 15-21 Απριλίου 1990.
4. "Les Fondements Théoriques des Apprentissages", Seminaire de Langue, Πανεπιστήμιο της Γενεύης, Ελβετία, 15-19 Απριλίου 1991.

ΓΙΑΝΝΑΚΟΔΗΜΟΥ ΕΛΕΝΗ

Ειδικό Εκπαιδευτικό Προσωπικό-Διδάσκουσα της ιταλικής γλώσσας

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

E fuori radioattività, raccolta di poesie. Ρώμη 1988, εκδόσεις Abbicci.

Άρθρα

1. "Η αραβική σκέψη στο έργο του Dante: Το Συμπόσιο", *Διαβάξω*, Αφιέρωμα στον Dante, τεύχος 230.
2. "Τα λογοτεχνικά περιοδικά της περιόδου του Ιταλικού θαύματος", *Περιοδικό του Συλλόγου Αποφοίτων της Ιταλικής Σχολής Αθηνών*, τεύχος 8-9.
3. "La coscienza di Zeno" di Italo Svevo, στο "*Polivalenza*", *Rassegna della cultura Greco-Italiana*, δίγλωσση έκδοση.
4. "Ευρωπαϊκά προγράμματα και Πανεπιστήμιο", *Τα Νέα*, 25.8.90, στη στήλη "Τρίτη άποψη".

5. Παρουσίαση δύο ποιημάτων του G. Leopardi σε συνεργασία με το Ιταλικό Ινστιτούτο Αιθιοπίας, κείμενο στα Ελληνικά-Ιταλικά-Αμάρικο, στο *Cielo Mediterraneo, Rivista di Poesia del Mediterraneo*.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Συμμετοχή στο συνέδριο του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός "Τριήμερο Αιγαίου" 21-23 Δεκεμβρίου 1989. Θέμα της ανακοίνωσης : "Το Αιγαίο στη 'Φαίδρα' του G. D'. *Annunzio*" (σε συνεργασία με τη Μ. Ζώρα).
2. Συμμετοχή στο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Ερευνας. Θέμα της ανακοίνωσης "Η λογοτεχνική κριτική και ο σκεπτικισμός στον Β. Στοσε" (Διεθνής Ολυμπιακή Ακαδημία-Ολυμπία).
3. Συμμετοχή στο Α' Παγκόσμιο Συνέδριο Ελληνοφώνων Γυναικών. Α' μέρος Αθήνα 15-18 Σεπτεμβρίου 1990. Β' μέρος Bona Marina Calabria, 21-24 Σεπτεμβρίου. Μέλος της επιστημονικής επιτροπής του Β' μέρους του συνεδρίου. Θέμα της ανακοίνωσης: "Η πολιτιστική κληρονομιά, από την αρχαιότητα στο ζωντανό παρόν, στο έργο του Cortado Alvaro".
4. Συμμετοχή τον Οκτώβριο 1990 στο Διεθνές συνέδριο του Ευρωπαϊκού πολιτιστικού κέντρου Δελφών, "Ευρωπαϊκή σύνθεση: Η Ελληνική Ανατολή και η Λατινική Δύση", με θέμα: "Γεώργιος Θεοτοκάς: Η γενιά του '30 και η σχέση της με τον δυτικό κόσμο".

297

Γ. Τιμητικές διακρίσεις

1989 Βραβείο G. Gronchi για συγγραφικό έργο, από τον Πρόεδρο της Ιταλικής Δημοκρατίας Fr. Cossiga .

1991 Απονομή του τίτλου "Academico Olimpico Filellenico-Magnogreco" από την Ολυμπιακή Ακαδημία Ελλάδος και Μ. Ελλάδος, Accademia Olimpica di Grecia e Magna Grecia και την Associazione Internazionale Amici de Grecia e Magna Grecia.

ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ ΟΛΓΑ

Επίκουρη Καθηγήτρια Βυζαντινής Αρχαιολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "“Σίγησον Όρφευ ...Δαβίδ γάρ ἡμῖν πνεύματος κρούει λύραν”. Μία μικρογραφία της Αναγέννησης στο κώδικα Πάτιμου 437", *Ευφρόσυνον - Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα, 1991, σελ. 99-106.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Εισήγηση στο Ενδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης (31 Μαΐου - 2 Ιουνίου 1991) με θέμα: "Εικονογραφημένα χειρόγραφα του 16ου αιώνα. Προβλήματα της έρευνας" (δημοσιευμένη περίληψη στον τόμο *Περίληψεων του Συμποσίου*, σελ. 14-16).

ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ ΕΛΙΖΑ-ANNA

Επίκουρη Καθηγήτρια Θεατρολογίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Μαρίκα Κοτοπούλη, εικοσιπέντε χρόνια από τη ζωή της, 1887-1912. Σχέδιο βιογραφίας", *Μνήμων*, τ. 12, 1989, σ. 43-66.
2. "Επιδράσεις του γαλλικού στο νεοελληνικό θέατρο", CTL, Δελτίο του Κέντρου Λογοτεχνικής Μετάφρασης του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών, τχ. 6, Φεβρ. 1990.
3. "Etat des lieux de la formation théâtrale en Grèce", στα Πρακτικά του συμποσίου La Formation Théâtrale en Europe, Παρίσι, 1990, σελ. 110-115.
4. "Le Théâtre en Grèce au XIXe siècle: Témoignages de Voyageurs". Πρακτικά του Έκτου Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Σπουδών, εκδ. Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 1990, σελ. 193-201.

298

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Συμπόσιο: La Formation Théâtrale en Europe, Αβινιόν, 21-24 Ιουλίου 1989. Ανακοίνωση: βλ. Δημοσιεύματα, αρ. 3
2. Έκτο Διεθνές Συνέδριο Βαλκανικών Σπουδών, Σόφια, 30 Αυγ.-5 Σεπτεμβρίου 1989. Ανακοίνωση: βλ. Δημοσιεύματα, αρ. 4
3. Ζητήματα Ιστορίας των Νεοελληνικών Γραμμάτων. Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών, αφιερωμένη στον Κ. Θ. Δημαρά. Θεσσαλονίκη, 10-12 Μαΐου 1990.

ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ

Καθηγητής Βυζαντινής Φιλολογίας

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, Ηράκλειο 1990.
2. *Ιωάννη Κονδυλάκη, Ανέκδοτα Λαογραφικά Κρήτης. Επιμέλεια - Εισαγωγή-Σημειώσεις-Γλωσσάριο Θεοχ. Δετοράκη*, Ηράκλειο 1987.
3. *Ιωάννη Κονδυλάκη, Κρητικόν Λεξιλόγιον. Φιλολογική επιμέλεια Θεοχ. Δετοράκη*, Ηράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 1990.
4. *Στέφανος Ξανθουδίδης. Βιογραφικά*, βιβλιογραφικά, Ηράκλειο, 1990.

Άρθρα

1. "Ανδρέας Αμοραίος, άγνωστος πρωτοπαπάς του Χάνδακα . Ανέκδοτα ελληνικά έγγραφα ", *Κρητική Εστία*, περίοδος Δα, 1, 1987, σελ. 119-132.

2. "Τα κρητικά επώνυμα Λεράς -Λεράτος", *Ονόματα*, 12, 1988, σελ. 139-142.
3. "Παρατηρήσεις σε λέξεις κρητικών κειμένων", *Αριάδνη*, 5, 1989, [Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου], σελ. 367-373.
4. "Un office byzantin inédit pour ceux qui sont morts à la guerre, dans le cod.Sinait.Gr. 734-735", *Le Muséeon*, 101, 1988, σελ. 183-201.
5. "Πειρατικές επιδρομές στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετοκρατίας", *Κρητική Εστία*, 2, 1988, σελ. 136-151.
6. "Ο Παντελής Πρεβελάκης και η Κρήτη", *Νεοελληνικόν Αρχαίον*, 3, 1989, σελ. 187-206.
7. "Γεωργίου Νικομηδείας ανέκδοτος κανών των αγίων Δέκα μαρτύρων της Κρήτης", *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, Α', 1989, σελ. 53-62.
8. "Ανέκδοτα μεγαλυνάρια του Μ. Σαββάτου", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, ΜΖ', 1987 (= 1989), σελ. 221-246.
9. "Αθησαύριστα βυζαντινά. Εκατοντάς πέμπτη και έκτη", *Αθηνά*, Π', 1989, σελ. 223-239.
10. "Επίθετα του Αγίου Γεωργίου στην Κρήτη", *Ονόματα*, 13, 1989-90, σελ. 85-93.
11. "Αθησαύριστες λέξεις από τα έργα του πατριάρχη Γερμανού Α'", *Lexicographica Byzantina. Beiträge zum Symposium zur Byzantinischen Lexikographie*, Βιέννη 1991, 101-115.
12. "Ο Νικηφόρος Φωκάς στην Ιστορία και στη Λογοτεχνία", *Παλίμψηστον*, 9-10, 1989 (1990), σελ. 127-149.
13. "Ο γυναικείος καλλωπισμός στα πατερικά και τα αγιολογικά κείμενα", *Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1989, σελ. 573-585.
14. "Η πόλη του Χάνδακα και τα αρχαία της Βενετίας", *Κρητολογικά Γράμματα*, τ. 2, 1990, σελ. 75-80.
15. "Ένα άγνωστο γαλλικό υπόμνημα του 1661 για την Κρήτη", *Πεπραγμένα ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β', Χανιά, 1991, σελ. 149-155.
16. "Η χρονολόγηση του Μηνολογίου του Latysev", *Byzantinische Zeitschrift*, 83, 1990, σελ. 46-50.
17. "Μανουήλ Σαβίου πρωτοψάλτου Χάνδακος Επιτάφιος στον Αλέξιο Καλλέργη", *Θησαυρίσματα*, 21, 1991, σελ. 34-42.
18. "Προβλήματα της κρητικής ιστοριογραφίας", *Διάλογος, Περιοδική έκδοση της Ένωσης Φιλολόγων Νομού Ηρακλείου*, 10, 1991, σελ. 23-36.
19. "Ο τύπος στην Κρήτη τον 19ο αιώνα. Ένα άγνωστο κεφάλαιο της κρητικής ιστορίας", *Διάλογος*, 10, 1991, σελ. 111-122.
20. "Παρατηρήσεις στον τέταρτο σταυροαναστάσιμο κανόνα του Ιωάννου Δαμασκηνού", *Κληρονομία*, 20, 1988 (1992), σελ. 93-109.

Β. Συμμετοχή σε Συνέδρια

- Α' Διεθνές Συμπόσιο: Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1988.
- Symposium zur Byzantinische Lexikographie, Βιέννη, 1989.
- Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, 1991.

ΔΡΑΓΩΝΑ -ΜΟΝΑΧΟΥ ΜΥΡΤΩ

Καθηγήτρια Φιλοσοφίας.

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. " Η διαλεκτική στην Ηθική ". Ειδική αναφορά στον Alan Gewirth, ΕΦΕ, *Διαλεκτική* , Αθήνα 1988, σελ. 110-120.
2. "Η αντίληψη του Αριστοτέλη για τη διανεμητική δικαιοσύνη και πρόσφατες εξισωτικές θεωρίες", ΕΦΕ, *Περί δικαιοσύνης*, Αθήνα 1989, σελ. 147-158.
3. "Πόσο αυτονόητα είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα; ", ΔΚΦΔΕ, *Ατομο και Κοινωνία*, Αθήνα, 1989, σελ. 10-29.
4. "Για μια Ευρωπαϊκή Παιδεία ανθρώπινων δικαιωμάτων", ΥΠΕ, *Η Ελληνική Εκπαίδευση στο Κοινωνικό πλαίσιο*, Αθήνα, 1990, σελ. 85-98.
5. "Wittgenstein, Justice and the Practice of Rights", *13ο Wittgenstein Symposium*, Kirchberg 1989, Vienna 1990, σελ. 150-156.
6. "Το φαινόμενο Wittgenstein", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 1,1989, σελ. 137-139.
7. "Ο Wittgenstein, η δικαιοσύνη και η πρακτική των δικαιωμάτων", *Συμπόσιο Wittgenstein*, (Ρέθυμνο 1989), Αθήνα 1991, σελ. 105-117.
8. "Ο ορθός λόγος στην Αρχαιότητα με ειδική αναφορά στη Στωική Φιλοσοφία", *Θεωρία και Κοινωνία*, 5, 1991, σελ. 157-178.
9. "Ηθική - Μεταηθική - Ιατρική Ηθική" *Παιδαγωγική-Ψυχολογική -Εγκυκλοπαίδεια*, Ελληνικά Γράμματα, 1991.
10. "Το 18ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας ", *Καθημερινή*, 17.11.1988.
11. "Φιλοσοφία και Ιατρική Ηθική", *Καθημερινή*, 3.7.1988
12. "Πόσο δεσμευτικό είναι το Ιατρικό Απόρρητο;", *Καθημερινή*, 23.9.1988
13. "Δημόσια και ιδιωτική ηθική", *Καθημερινή*, 18.6.1989
14. "Προβλήματα Ιατρικής Ηθικής: Το ιατρικό απόρρητο", *Μεσσηνιακά Χρονικά* , Καλαμάτα 1990.

Βιβλιοκρισίες.

1. Θ. Βείκου, *Τα είδωλα του Θεάτρου*, στο περιοδικό *Διαβάζω* 1990.
2. C. Despotopoulos, *Philosophy of History in Ancient Greece*, *Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 1991.

B. Συμμετοχή σε Συνέδρια με ανακοίνωση

1. "The Problem of the Philosophical Foundations of Human Rights", 18th World Congress of Philosophy, Brighton, Αύγουστος 1988.
2. "Το ιατρικό απόρρητο", Εισήγηση σε στρογγυλό τραπέζι της Εταιρείας Ιατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας, Οκτώβρης 1988.
3. "Δικαιοσύνη, ισότητα και δικαιώματα στην ελεύθερη κοινωνία", Ημερίδα για τον Hayek (πολιτική φιλοσοφία), Φεβρουάριος 1989.
4. "Η Ελληνική παιδεία και τα ανθρώπινα δικαιώματα", *Επίκαιρα Πορτογαλίας*, Οκτώβρης 1989.
5. "Stoic right Reason", Ελληνο-Σοβιετικό Συμπόσιο για τον Ορθολογισμό, Αθήνα, Οκτώβρης 1990.

6. "Justice and Law in Stoic Philosophy", Διεθνές συνέδριο για τη Στωική Φιλοσοφία, Δελφοί, Οκτώβρης 1990.
7. "Το πρόβλημα του πολέμου και της ειρήνης στη σύγχρονη εφαρμοσμένη ηθική, Προβλήματα Σοσιαλισμού, Χανιά, Ιούνιος 1991.
8. "Towards global Ethics: Can Rights- Based Morals go beyond ethical Relativism?"; Nairobi, Ιούλιος, 1991.

Γ. Διαλέξεις

1. "Ηθική και ανθρώπινα δικαιώματα", Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, Μάιος 1990.
2. "Η περιβαλλοντική ηθική και τα προβλήματα της". Εισήγηση σε εκδήλωση της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας, 1990, υπό δημοσίευση στην *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*.

301

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες και τιμητικές διακρίσεις.

Τον Ιούλιο του 1989 διορίστηκε πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών και παραιτήθηκε το Νοέμβριο του 1991 με τη λήξη της διετούς θητείας της. Κατά το διάστημα αυτό εκτός των λοιπών υπηρεσιών της έλαβε μέρος σε πολλές ημερίδες και συζητήσεις σχετικά με τα Κοινωνικά Προγράμματα ERASMUS και LINGUA στην Αθήνα και στις Βρυξέλλες.

Τον Ιούνιο του 1990 εκλέχτηκε πρόεδρος της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας. Διηύθυνε τις επιστημονικές εκδηλώσεις της Εταιρείας κάθε μήνα στο Πνευματικό Κέντρο. Ως πρόεδρος της Εταιρείας συμμετείχε στο Συνέδριο για το Σωκράτη της Διεθνούς Εταιρείας Ελληνικής Φιλοσοφίας στη Σάμο τον Αύγουστο 1990. Διετέλεσε επίσης για ένα διάστημα, αναπληρωματικό μέλος της επιτροπής συντάξεως λογοτεχνών στο Υπουργείο Πολιτισμού. Υπήρξε ακόμη ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας Ιατρικής Ηθικής και Δεοντολογίας.

ΔΡΙΤΣΑ ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ

Επίκουρη Καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Βιομηχανία και Τράπεζες στην περίοδο του Μεσοπολέμου*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1990
2. *Γ. Χαριτάκη Έργων Επιτομή*, Αθήνα, ΠΠΙΕΤΒΑ, 1990
3. *L' Entreprise en Europe et en Grèce, XIX-XXe siècles*, Athènes, SOFHIS 1991 (επιμ. μαζί με τους Α. Teichova και Η. Lindgren)

Άρθρα

1. "Business History in Greece", *Business History Newsletter*, No. 13, Οκτώβριος 1987, Λονδίνο.
2. "Ιστορία των Επιχειρήσεων: Ο Μεγάλος Απών της Ελληνικής Ιστορίας", *Τεχνολογία*, Τεύχος 1, 1987.

3. "Πίστη και Βιομηχανία στο Μεσοπόλεμο" στο Γ. Μαυρογορδάτος και Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1988, σελ. 183-192.
4. "Πολιτικές και Οικονομικές Όψεις του Προσφυγικού Προβλήματος", Πρακτικά Συνεδρίου "Ελευθέριος Βενιζέλος", ΕΛΙΑ & Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988.
5. "Στρατηγικές Επιβίωσης της Ελαιουργίας στην περίοδο του Μεσοπολέμου", στο Κ. Κέντρος / Ν. Μάργαρης / Σ. Χοντζέας (επιμ.) *Οι Ελαιώνες του Αιγαίου*, Μυτιλήνη, 1988.
6. " Ο Πληθωρισμός ως Μηχανισμός Χρηματοδότησης και Ανάπτυξης" *Ιστορικά*, 9, Δεκέμβριος 1988.
7. "Πρόσφυγες και Εκβιομηχάνιση" στο Θ. Βερέμης-Γ. Γουλιμή (επιμ.) *Ελευθέριος Βενιζέλος: Κοινωνία-Οικονομία-Πολιτική στη Εποχή του*, Γνώση, Αθήνα, 1989.
8. "Ετερόχθονες Κοινότητες: Ο Ενοφθαλμισμός του Προσφυγικού Στοιχείου στο Μακεδονικό Χώρο" στο Συμπόσιο *Η Διαχρονική Πορεία του Κοινοτισμού στη Μακεδονία*, Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, 1991.

302

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Διεθνές Συμπόσιο Οικονομικής Ιστορίας με θέμα: "Les Economies Périphériques Euroréennes XVIII-XXe siècles" που οργάνωσε η Ουγγρική Ακαδημία Επιστημών, Βουδαπέστη, 22-24.5.1987. Ανακοίνωση με θέμα: "The Joint Stock Company: An Institution for Industrialisation".
2. Επιστημονική Συνάντηση με θέμα "Οι Ελαιώνες του Αιγαίου" που οργάνωσε το Τμήμα Περιβάλλοντος του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Λέσβος 25-27.2.1988 (με ανακοίνωση, βλ. Δημοσιεύσεις, αρ. 5).
3. Επιστημονική Συνάντηση με θέμα "Εκπαίδευση και μη σεξιστική αγωγή" που οργάνωσαν τα Παιδαγωγικά Τμήματα του Πανεπιστημίου Αιγαίου, Ρόδος 13-14.5.1988. Ανακοίνωση με θέμα: "Παραγωγή και Αναπαραγωγή: Η Σημασία για την Εκπαίδευση και τις Γυναίκες Σπουδές".
4. Συμμετοχή στην Ημερίδα "Ιστορία και Αρχαία Επιχειρήσεων" που οργάνωσε το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και τό Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Σύρος 20.7.1988. Ανακοίνωση με θέμα "Ιστορία των Επιχειρήσεων και Αρχαία".
5. Ανακοίνωση στο συμπόσιο "Η Διαχρονική Πορεία του Κοινοτισμού στην Μακεδονία" που οργάνωσε το Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 9-11.12.1988 (βλ. Δημοσιεύσεις αρ. 8.).
6. Ανακοίνωση στο Διεθνές Συμπόσιο με θέμα τις Σχέσεις Τραπεζών και Βιομηχανίας που οργάνωσε το Τμήμα Οικονομικής Ιστορίας του Πανεπιστημίου της Uppsala (Σουηδία), Ουψάλα 10-12.9.1989. Βλ. Δημοσιεύσεις αρ. 9.
7. Συνέδριο αφιερωμένο στη μνήμη και στο έργο του Ν. Σβορώνου που οργάνωσε το Πάντειο Πανεπιστήμιο και το Πνευματικό Κέντρον Δήμου Λευκάδας, Λευκάδα 23-26 Μαΐου 1990. Ανακοίνωση με τίτλο: "Νέες Τάσεις στην Οικονομική Ιστορία: η Ιστορία των Επιχειρήσεων"
8. 10 Διεθνές Συνέδριο Οικονομικής Ιστορίας, Leuven (Βέλγιο) 19-24.8.1990. Ανακοίνωση με θέμα " The Role of Banks in the Interwar Economy" (comment on the paper on Greek Banks and Crisis by C. Mazower)
9. 3η Συνάντηση για την Ελλάδα" που οργάνωσε η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Granada (Ισπανία) με θέμα Κοινωνία - Θέατρο, Θέαμα, Ψυχαγωγία. Granada 8-

12.4.1991 Συμμετείχε με ανακοίνωση με τίτλο: "Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Ψυχαγωγία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου"

10. Σεμιναριακή παρουσίαση ερευνητικού προγράμματος για τα δίκτυα επιχειρηματιών στο Πανεπιστήμιο της Tarragona (Ισπανία) 15.4.1991

Γ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1987: Σύμβουλος της Διοικούσας Επιτροπής για την ίδρυση Τμήματος Ιστορίας και Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

1988-1989 Λέκτωρ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

1988: Συντονίστρια του Τομέα Σύγχρονης Ιστορίας και Οικονομικής Ιστορίας για σειρά διαλέξεων και μαθημάτων που οργανώθηκαν από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου, και στα οποία επίσης δίδαξε, στα πλαίσια Διμήνου Θερινού προγράμματος Ελληνικών Σπουδών στη Μυτιλήνη για ξένους φοιτητές.

1988: Μέ χρηματοδότηση της σχετικής έρευνας από το Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ επανεκδόθηκαν τα κυριότερα από τὰ Έργα του Γ. Χαριτάκη, Οικονομολόγου της περιόδου του Μεσοπολέμου, Καθηγητή της τότε Ανωτάτης Σχολής Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, και πρωτοπόρου στα θέματα Διοίκησης Επιχειρήσεων. Ο Τόμος περιλαμβάνει εκτενή εισαγωγή της Μ. Δρίτσα για τον Γ. Χαριτάκη, σχολιασμό των κυριότερων έργων του από την ίδια, κατάλογο της εργογραφίας του και ανατύπωση ορισμένων εργασιών.

1991: Με επιχορήγηση από το Πανεπιστήμιο Κρήτης συνεχίζεται έρευνα που έχει ήδη αρχίσει παλαιότερα με αντικείμενο την επιχειρηματική δραστηριότητα στην Ελλάδα και ειδικότερα τα δίκτυα επιχειρηματιών στον 19ο και 20ο αι. Το πρόγραμμα αυτό εντάσσεται σε ευρύτερο Ευρωπαϊκό πλαίσιο, στο οποίο εργάζονται ομάδες από την Σουηδία, την Αυστρία και την Βρετανία. Έχει μάλιστα εκδηλωθεί ενδιαφέρον και από άλλες χώρες για συμμετοχή, δεδομένου ότι το ερευνητικό αυτό πεδίο βρίσκεται στην αιχμή της Οικονομικής Ιστορίας και της Ιστορίας των Επιχειρήσεων.

Άλλα ενδιαφέροντα εστιάζονται γενικότερα στον ρόλο των επιχειρηματιών στην τεχνολογική ανάπτυξη, στην εμφάνιση και λειτουργία επιχειρηματικών θεσμών (σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Dijon), στη συγκρότηση και λειτουργία επιχειρηματικών μονάδων στις παροικίες του εξωτερικού, ιδιαίτερα στην Αίγυπτο στά τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ου αιώνα, στο ρόλο των προσφύγων και ιδιαίτερα των γυναικών στον επιχειρηματικό εκσυγχρονισμό. Μετέχει επίσης ως "editor" για την Ελλάδα στη συγκρότηση Διεθνούς Λεξικού Επιχειρηματιών που θα εκδοθεί από το Πανεπιστήμιο του Νέου Μεξικού.

Με χρηματοδότηση από τον Ελληνογαλλικό Σύνδεσμο SOFHIS 1992 και άλλους ιδιωτικούς και δημόσιους φορείς οργάνωσε στην Αθήνα 20-22.4.1990 τό 1ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας των Επιχειρήσεων στην Ελλάδα με θέμα: "Η Επιχείρηση στην Ελλάδα και στην Ευρώπη 19ος-20ος αι." και επιμελήθηκε σχετικής έκδοσης (βλ. Μονογραφίες, αρ. 3).

Ίδρυτικό μέλος της Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας και του Συνδέσμου Ελληνο-Αιγυπτιακής Φιλίας.

Τακτικό μέλος της Εταιρείας Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ), της Business History Conference Association και της British Graduates Society.

ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ ΕΛΙΣΑΒΕΤ

Καθηγήτρια Τουρκολογίας

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων, 1300-1400*, Αθήνα, 1991, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζας της Ελλάδας.

Άρθρα

1. "Marginalia on the History of Epirus and Albania (1380-1418)", στην *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 78, 1988, σελ. 195-210.
2. "Holy War in the Aegean during the Fourteenth Century", στην *Mediterranean Historical Review*, 4, 1989, σελ. 212-225.
3. "Σχετικά με τον Αίκ-πασά-ζαδέ και την άλωση της Τραπεζούντας", στο *Αρχαίον Πόντου*, 42, 1988-1989, σελ. 134-138.
4. "Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ' και ΙΕ' αιώνα", *Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου, Αριάνη*, 5, 1989, σελ. 345-351.
5. "The presents of the Emirs", *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World*, Αθήνα, 1991, σελ. 79-84.
6. "S' enrichir en Asie Mineure au XIV siècle", στο *Hommes et Richesses dans l' Empire Byzantin*, τ. II, Παρίσι 1991, σελ. 215-224.
7. "Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ της συνοικίας των Προμότου", *Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1. Αθήνα, 1991, σελ. 193-196.
8. "The Neomartyr's Message", *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 8, 1990-1991, σελ. 51-63.

Βιβλιοκρισίες

1. M. Bilge, İlk Osmanli Medreseleri, Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayinlari, *The Turkish Studies Association Bulletin* 12/1, 1988, σελ. 26-28.
2. Z. Celikkol, Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe, Türk Tarih Kurumu Yayinlari, *The Turkish Studies Association Bulletin* 12/1, 1988, σελ. 31-32.
3. P. Karpov, L'Impero di Trebizonda, Venezia, Genova e Roma, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 51, 1988, σελ. 565-566.
4. A. Bryer - H. Lowry, Continuity and Change in late Byzantine and Early Ottoman Society, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 52, 1989, σελ. 145-148.
5. A. Bryer, Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus. 800-1900. (Collected Studies), *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 52, 1989, σελ. 360-361.
6. I.N. Θεοχαρίδης, Σύμμεικτα Δραγομανικά της Κύπρου, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7, 1988-89, σελ. 320-322.
7. C. Odabasiogly, Trabzon 1869-1933 yıllari yasantisi, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 7, 1988-89, σελ. 322-324.

Συνεργασία σε διεθνή συλλογικά έργα

Συντάκτης 17 λημμάτων σχετικών με τους Τούρκους, τα οποία κυμαίνονται ανάμεσα στις 100 και τις 830 λέξεις, στο *Oxford Dictionary of Byzantium* (1991).

Συντάκτης των λημμάτων Osmanli, 1300-1481 και Orkhan, τα οποία παραδόθηκαν για δημοσίευση στην νέα έκδοση της Encyclopaedia of Islam, Brill, Leiden.

Συντάκτης περιορισμένου αριθμού λημμάτων στο Lexikon des Mittelalters, Μόναχο.

Συνεργάτης της νέας έκδοσης της Cambridge Medieval History, στην οποία παραδόθηκε για δημοσίευση το κεφάλαιο, είκοσι σελίδων, The Ottoman World (κατά τον ΙΕαεαίωνα).

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

28.3.88: Society for the Study of the Crusades and the Latin East and Society for Byzantine Studies, Symposium, Latins and Greeks in the Aegean World after 1204. Nottingham, England. Ανακοίνωση με τον τίτλο: "The Impact of the Turks in the Aegean Sea". (Βλ. Δημοσίευμα αρ. 2).

18.8.88: The VIIIth Symposium of Pre-ottoman and Ottoman Studies, Minneapolis USA. Ανακοίνωση με τον τίτλο: "Lesser Byzantine sources concerning the Ottomans".

13.6.89: 25. Wolfenbütteler Symposium, Religionsgespräche in Mittelalter. Ανακοίνωση με τον τίτλο: "Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman Expansion".

30/31.3. 90: Επιστημονικό Συμπόσιο στη Μνήμη του Νίκου Σβορώνου, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα. Ανακοίνωση με τον τίτλο: "Η καταγραφή της γης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία".

28.5.90: Διεθνές Συμπόσιο στην Άρτα, Το Δεσποτάτο της Ηπείρου. Ανακοίνωση με τον τίτλο: "Παραγωγή και εμπόριο στο Δεσποτάτο της Ηπείρου".

27.8.90 : The 17th International Congress of Historical Studies in Madrid. Πήρα μέρος σε στρογγυλή τράπεζα με θέμα "Manuscript Resources from the Age of Marco Polo" (ca. 1250-1330). Υπέβαλα ανακοίνωση με τον τίτλο "Records of the Turkish States".

6.9.90 : XIth Turkish Congress of History - Türk Tarih Kurumu, Άγκυρα. Ανακοίνωση με τον τίτλο: "Yakhshi Fakih and his Menakib".

27.10.90: Integral Study of the Silk Roads: Roads of Dialogue, Greek Participation in the Manifestations of Unesco, Αθήνα. Ανακοίνωση με τον τίτλο "The presents of the Emirs". (Βλ. Δημοσίευμα αρ. 5)

12.1.91: Διεθνές Συμπόσιο στο Ρέθυμνο, The Ottoman Emirate. Ανακοίνωση με τον τίτλο: "The Ottomans and the Emirate of Karasi".

27.3.91: The 25th Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, The University of Birmingham, The Sweet Land of Cyprus. Ανακοίνωση με τον τίτλο: "The Turks of Karaman and Cyprus".

23.5.91: Colloque International, "Méthodes d'expansion et techniques de domination dans le Monde Méditerranéen (XIème-XVIème siècles), CNRS - Université de Toulouse Le Mirail. Ανακοίνωση με τον τίτλο "La part des Turcs dans les revenus des colonies latines de Roumanie".

30.8.91: Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο. Ανακοίνωση με τον τίτλο "Ο Καραμανίτης του Ερωτόκριτου".

Γ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες και τιμητικές διακρίσεις

Τον Δεκέμβριο του 1987 άρχισα μέσα στα πλαίσια του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών (ΙΤΕ) το ερευνητικό πρόγραμμα Fontes Graeci Minores Historiae Ottomanae, που

στοχέυει στην σύνταξη ενός Corpus παραμελημένων βυζαντινών πηγών της πρώιμης οθωμανικής ιστορίας. Η έρευνα βρίσκεται σε προχωρημένο στάδιο.

Τον Μάρτιο του 1988, μαζί με τον αείμνηστο Νίκο Σβορώνο, άρχισα στα πλαίσια του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας την προετοιμασία ενός προγράμματος που στοχεύει στην σύνταξη μιάς διεξοδικής εισαγωγής στις τουρκικές πηγές της Τουρκοκρατίας. Προϊόν της σχετικής έρευνας είναι το δημοσίευμα αρ. 1. και ήδη έχει παραδοθεί και ένα χειρόγραφο, 100 περίπου σελίδων, με την εισαγωγή στην μελέτη των οθωμανικών πηγών των ετών 1300-1600.

Μέσα στα πλαίσια του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών και σε συνεργασία με τον συνάδελφο κ. Βασίλη Δημητριάδη, διοργάνωσα ένα διεθνές συνέδριο με θέμα "Το οθωμανικό εμιράτο, 1300-1389". Πήραν μέρος 22 ειδικοί από διάφορες χώρες. Τα πεπραγμένα τυπώνονται ύστερα από ενίσχυση του Υπουργείου Πολιτισμού.

Το Νοέμβριο του 1990 το Πανεπιστήμιο της Αγκυρας μου απένειμε τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα.

306

ΘΕΜΕΛΗΣ ΠΕΤΡΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής της Κλασικής Αρχαιολογίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Ερετριακές Λατρείες", στο *Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν*, 2, 1987, σελ. 106-125.
2. "Μουσικό Επίγραμμα από τη Λαυρεωτική", *Πρακτικά Γ' Επιστημονικής Συνάντησης Ν.Α. Αττικής*, 1988, σελ. 413-427 (σε συνεργασία με τον Δ. Θέμελη).
3. "Το ενεπίγραφο βάθρο IGIV,9,798", *AA4*, 18, 1985 (1988), σελ. 254.
4. "Un acte d' affranchissement delphique inédit du Trésor de Cnide", στο *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 113 (1989), σελ. 343-346 (σε συνεργασία με τον D. Mulliez).
5. "Βάθρο αναθήματος στη Βενδίδα", *HOROS*, 7, 1989, 23-29.
6. "Ein Goldband aus Anavyssos", *AM*, 106, 1991, σελ. 37-46
7. Τα λήματα: "Glas Iteas", "Dherveni", "Eleutherna" και "Messene" στην *Enciclopedia dell'Arte Antica, Supplemento II*.

Εκθέσεις Ανασκαφών

1. "Ανασκαφή Μεσσήνης", ΠΑΕ 1987, 74-104
2. "Ανασκαφή Μεσσήνης", ΠΑΕ 1988, 43-79
3. "Ανασκαφή Μεσσήνης", Έργον 1989, 30-37
4. "Ανασκαφή Μεσσήνης", Έργον 1990, 26-35
5. "Ανασκαφή Ελεύθερας", *Κρητική Εστία*

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Ανακοίνωση με θέμα: "Το Στάδιο της Μεσσήνης" στο Διεθνές Συμπόσιο για τους Ολυμπιακούς αγώνες, Αθήνα 5-9 Σεπτεμβρίου 1988. Οργανωτές: Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Δήμος Αθηναίων.

2. Ανακοίνωση με θέμα: "The cult scene on the polos of the siphnian Caryatid at Delphi", στο Διεθνές Σεμινάριο για την "Αρχαία Ελληνική Λατρεία", Δελφοί, 16-18 Νοεμβρίου 1990. Οργανωτές: Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών.

Γ. Διαλέξεις

1. "Un atelier d' or à Eretrie", στο Πανεπιστήμιο της Λωζάνης, Ιούνιος 1989.
2. "Η ανασκαφή στον Τομέα Ι της Ελεύθερας", στον Πολιτιστικό Σύλλογο Ρεθύμνου, Νοέμβριος 1989.
3. "Οι νέες ανασκαφές στη Μεσσήνη" στο Πνευματικό Κέντρο Καλαμάτας, 18 Μαΐου 1990.
4. "Damophon von Messene. Sein Werk im Lichte der neuen Ansgrabungen", στα Πανεπιστήμια Βιέννης, Innsbruck, Ζυρίχης, Βέρνης, Λωζάνης, Neuchatel, Γενεύης και Fribourg, Μάιος-Ιούνιος 1991.
5. "Les necropoles de Lefkandi", στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης, Ιούνιος 1991.

307

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Διδασκαλία του μαθήματος "Η Ελληνιστική αρχιτεκτονική και η γλυπτική της Μεσσήνης" στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο του Salzburg της Αυστρίας, Μάιος-Ιούνιος 1991.

ΚΑΒΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ ΦΩΤΗΣ

Λέκτορας της Γλωσσολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Points de vue sur la transitivité", στο συλλογικό τόμο *La transitivité et ses corrélats*, Παρίσι, εκδ. του Νου Πανεπιστημίου του Παρισιού, 1987.
2. "Για την υπεράσπιση των γλωσσικών χρήσεων", στο περιοδικό *Ο Πολίτης*, Αθήνα, Οκτώβριος 1988.
3. "Les auxiliaires de prédication et la copule en grec", ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε στα πρακτικά μονοήμερου συνεδρίου για την ελληνική γλώσσα στη Σορβόνη, A propos du grec, Παρίσι, εκδ. του Νου Παν. Παρισιού, 1988.
4. Λήμματα "κατηγόρημα", "κατηγορούμενο", "μέρη του λόγου" και "μετοχή" στην *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάνικα*, 1987-1988.
5. "Théorie linguistique et lexicographie", ανακοίνωση που δημοσιεύτηκε στα Πρακτικά του 16ου Συνεδρίου Λειτουργικής Γλωσσολογίας, Σορβόνη, 1989, εκδ. Librairie ABC, Κωνσταντινούπολη, 1990.
6. Βιβλιοκρισία στο έργο του Bahmani Nedjar, *Grammaire fonctionnelle de l'arabe du Coran*, περιοδικό *Γλωσσολογία*, τεύχ. 78, 1988-1989.
7. "Présentation de l'argot des homosexuels grecs à partir du dictionnaire de Elias Petropoulos, Kaliarda", στα *Documents de travail*, 10, Μάρτιος 1990, Κέντρο Αρχαιολογίας της Σορβόνης.

8. "Η δυναμική της γενικής στη νεοελληνική", ανακοίνωση στη 10η ετήσια συνάντηση του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που δημοσιεύτηκε στα πρακτικά της, *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Αφών Κυριακίδη, 1990.

9. "Επιλογή βιβλιογραφίας για τη νέα ελληνική", στον ενημερωτικό φάκελο του ελληνικού περιπτέρου στην Έκθεση Ζωντανών Γλωσσών (Exprolangues '91) του Παρισιού.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Μονοήμερο συνέδριο στη Σορβόνη τον Απρίλιο του 1988 με θέμα την περιγραφή της νέας ελληνικής.

2. 10η ετήσια συνάντηση για την ελληνική γλώσσα, Θεσσαλονίκη, Μάιος 1989.

3. 16ο συνέδριο λειτουργικής γλωσσολογίας, Σορβόνη, Ιούνιος-Ιούλιος, 1989.

4. 17ο συνέδριο λειτουργικής γλωσσολογίας, Λεόν (Ισπανία), Ιούλιος 1990.

5. 12η ετήσια συνάντηση για την ελληνική γλώσσα, Θεσσαλονίκη, Απρίλιος 1991.

Γ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Επιστημονικός υπεύθυνος της σειράς γλωσσολογίας των εκδόσεων "Νεφέλη" (συγγραφή προλόγων, μεταφράσεις και επιμέλεια μεταφράσεων, σύνταξη ευρετηρίων). Από το Σεπτέμβριο του 1987 ως τον Αύγουστο του 1991 εκδόθηκαν τα βιβλία *Σύντομη ιστορία της γλωσσολογίας* του R.H. Robins, *Θέματα γενικής σύνταξης* του Χρήστου Κλαίρη και *Συντακτικές δομές* του Noam Chomsky.

2. Συνεργάστηκα στο ΥΠΕΠΘ από το Δεκέμβριο του 1990 ως τον Φεβρουάριο του 1991 για τη διοργάνωση της ελληνικής συμμετοχής στην Έκθεση Ζωντανών Γλωσσών του Παρισιού (Exprolangues'91) και για τη σύνθεση του ενημερωτικού φακέλου του ελληνικού περιπτέρου, και συμμετείχα στα πλαίσια αυτής της εκδήλωσης σε στρογγυλή τράπεζα με θέμα τη διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης γλώσσας.

ΚΑΠΙΔΗΣ ΤΑΚΗΣ

Ειδικός επιστήμονας με το Π.Δ. 407/80 στη Νεοελληνική Φιλολογία

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. "Γλονυμάουθ": *Ο Βικτωριανός Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής*, Αθήνα, Νεφέλη, 1991. Σειρά "Φιλολογία και κριτική", διευθυντής Γ. Π. Σαββίδης.

Άρθρα

1. "Νέα Κριτική: Η αντίσταση της ανάγνωσης", στο *Μολυβδο-Κονδυλο-Πελεκητής*, 1, 1989, σελ. 208-229.

2. W. K. Wimsatt και Monroe Beardsley, "Η πλάνη των προθέσεων". Εισαγωγή,

μετάφραση, σχόλια. *Παλίμψηστον*, 8, 1989, σελ. 53-76. Σε συνεργασία με τον Μιχάλη Πιερή.
3. "Μανόλης Αναγνωστάκης", στο *World Authors 1980-1985*, επιμ. Vineta Colby. Νέα Υόρκη, H.W. Wilson, 1991.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Η ποιητική της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς: Αναγνωστάκης, Σινόπουλος, Σαχτούρης". Συμπόσιο *Γραφή και Συγγραφείς στην Ελλάδα*, Κέντρο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, Queens College, City University of New York. Οκτώβριος 1987.
2. "Η ποιητική ταυτότητα στον ελληνικό υπερρεαλισμό: Ελύτης, Εμπειρίκος, Εγγονόπουλος". Συνέδριο *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Ταυτότητα*, Κέντρο Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, Queens College, City University of New York, Οκτώβριος 1987.
3. "Ο Βικτωριανός Α. Ρ. Ραγκαβής: η καταγωγή του "Γλουμιμάουθ" και η ιδεολογική του ταυτότητα". Ωνάσειο Κέντρο Ελληνικών Σπουδών, New York University, Οκτώβριος 1990. Η διάλεξη επαναλήφθηκε στην Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης τον Μάρτιο του 1991.

309

Γ. Συμμετοχή σε ερευνητικά προγράμματα και επιτροπές

Research Associate, Center for Modern Greek Studies, Queens College, City University of New York. 1987-1989.
Μέλος της επιτροπής μεταπτυχιακών υποτροφιών της Fulbright Foundation, Αθήνα, 1991.

Δ. Διακρίσεις

Υποτροφία Charlotte W. Newcombe, The Woodrow Wilson National Fellowship Foundation, Princeton, N. J., 1987-88.
Υποτροφία Dean's Dissertation Fellowship, New York University, 1988-89.

ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ

Λέκτορας Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. *Τριβόλης-Δεφαράνας-Βεντράμος. Τρεις Έλληνες λαϊκοί στιχουργοί στη Βενετία του 16ου αιώνα*, Αθήνα-Ρέθυμνο, 1989 (διδακτορική διατριβή).
2. "Τρεις πρώτες εκδόσεις (1548-1549) από το τυπογραφείο του Βασιλείου Βάρελη και ο Μητροφάνης Κασαρείας", *Θησαυρίσματα*, 20, 1990, σελ. 218-252.
3. "Μάρκος Δεφαράνας (1503-1575;). Ζακύνθιος στιχουργός του 16ου αιώνα", *Θησαυρίσματα*, 21, 1991, σελ. 210-315.
4. "Η έκδοση των διαθηκών (1506-1532) του νοταρίου Μανουήλ Γρηγοροπούλου", *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, Χανιά 1991, σελ. 181-194 (σε συνεργασία με τον Στυλιανό Λαμπάκη).

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. " Έρευνες για την ταυτότητα και το έργο του Γεωργίου Χορτάση", Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου, 1991.

ΚΑΛΠΑΞΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

310

1. *Αρχαιολογία και πολιτική Ι. Σαμιακά αρχαιολογικά 1850-1914*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1991.
2. *Ελεύθερα ΙΙ, 1. Επιγραφές από το Πυργί και το Νησί*, 1991, (σε συνεργασία με τους H. van Effenterre, Α. Πετροπούλου, Ε. Σταυριανοπούλου).

Άρθρα

1. "Naxier Oikos I und andere Baugerüste" στο *Archaeologischer Anzeiger*, 1990, σελ. 149 κ. έξ.
2. "Οι Φιλοσοφικές Σχολές: αδυναμία μεταρρύθμισης", στο *Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, Το Πανεπιστήμιο στην Ελλάδα σήμερα*, Αθήνα, 1991, σελ. 272 κ. έξ.

Β. Διαλέξεις

Heidelberg, Saarbrücken, Frankfurt/M, Strassburg, Paris, Princeton, Ρέθυμνο.

Γ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Ανασκαφές στην Αρχαία Ελεύθερα (βλ. *Κρητική Εστία*, 2, 1988, σελ. 302 κ. έξ. και 3, 1989/90, σελ. 271 κ. έξ.).
2. Συμμετοχή σε τοπογραφική και ανασκαφική έρευνα στο Policoro (Ηράκλεια) της Κάτω Ιταλίας.
3. Επιστημονικός υπεύθυνος του προγράμματος "Αρχαιολογία και Πολιτική" στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών.

ΚΑΜΠΙΤΣΗ ΣΟΦΙΑ

Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Φιλολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Présentation de quelques papyrus inédits de la Sorbonne", *Proceedings of the XVIII International Congress of Papyrology*, Αθήνα, 1988, σελ. 49-53.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

"Sur deux papyrus inédits du Musée du Louvre", ανακοίνωση στο 19ο Διεθνές συνέδριο Παπυρολογίας, Σεπτέμβριος 1989, Κάιρο.

ΚΑΝΤΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑ

Ειδικός Επιστήμων Ν. 1268/82 στην Προϊστορική Αρχαιολογία

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

Ricerche greco-italiane in Creta Occidentale - I. Scavi a Nerokourou, Kydonias. La Ceramica del primo edificio, Ρώμη, edizioni dell'Ateneo, 1989 (με τον L. Rocchetti)

Άρθρα

"Cult continuity and the evidence of pottery at the sanctuary of Simi Viannou, Crete, from Minoan to Greek times", στο *La transizione dal Miceneo all' Alto Arcaismo, dal Palazzo alla Città, Atti del Convegno Internazionale*, Ρώμη, 14-19 Μαρτίου 1988, σελ. 479-505.

311

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "The settlement of Stavromenos near Rethymnon, during the Early Bronze Age. Historical and cultural observations" (με τη Νίκη Προκοπίου), στο Στ' Διεθνές Συνέδριο Προϊστορίας του Αιγαίου, Αθήνα, Αύγουστος 1987
2. "Cult continuity and the evidence of pottery at the Sanctuary of Simi Viannou, Crete from Minoan to Greek times, στο Συνέδριο *La transizione dal Miceneo all' Alto Arcaismo*, Ρώμη, Μάρτιος 1988.
3. "Early and Late Tholos tombs, the missing links", στην Table Ronde της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής, "Οι Μυκηναίοι στην Κρήτη", Αθήνα, Μάρτιος 1991.

Γ. Διαλέξεις

1. Δημόσια διάλεξη στην Villanova di Castenaso με θέμα "La civiltà Minoica", μετά από πρόσκληση του Δήμου Ρεθύμνης με την ευκαιρία των τελετών αδελφοποίησης των πόλεων Ρεθύμνου και Castenaso, Σεπτέμβριος 1988.
2. Διάλεξη στο Institute of Classical Studies του Πανεπιστημίου του Λονδίνου με θέμα "Monastiraki Amariou, evidence for a new Minoan Palace" μετά από πρόσκληση του Mycenaean Seminar, Νοέμβριος 1988.

ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑ

Ειδικός επιστήμων με το Π.Δ. 407/80 στη Μεσαιωνική Ιστορία

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

Ο Θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13ο αιώνα, Αθήνα, Σάκκουλας, 1990.

Άρθρα

1. "Η προστασία της προίκας στο Βυζάντιο (12ος-14ος αιώνας)", *Τα Ιστορικά*, 11, Δεκέμβριος 1989, σελ. 265-276.

2. "Γαμήλιες στρατηγικές και παρεκκλίσεις στον οικογενειακό βίο: Βυζάντιο και Μεσαιωνική Δύση" (σε συνεργασία με τη Ρίκα Μπενβενίστε), *Μνήμων*, 13, 1991, σελ. 255-278.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Νέοι και γέροι στην κοινωνία της Ηπείρου κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή", στο Συμπόσιο "Το Δεσποτάτο της Ηπείρου", Άρτα, 27-31 Μαΐου 1990.
2. "Ο κοινωνικός έλεγχος ως παράγοντας επικοινωνίας στο Βυζάντιο", στο Β' Διεθνές Συμπόσιο "Η επικοινωνία στο Βυζάντιο", ΚΒΕ/ΕΙΕ, Αθήνα, 4-6 Οκτωβρίου 1990.
3. "Lieux de communication et ville byzantine tardive: un essai de typologie", στο XVIIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Μόσχα, 8-15 Αυγούστου 1991.

312

Γ. Βιβλιοπαρουσιάσεις

1. A. Kazhdan-G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington, 1982 [*Μνήμων*, 11, 1987, σελ. 318-321].
2. Jean-Louis Flandrin, *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale, VIe-XIe siècle*, Paris, 1983 [*Τα Ιστορικά*, 8, Ιούνιος 1988, σελ. 191-193].
3. *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. Α', Ρέθυμνο 1986 [*Σύγχρονα Θέματα*, 35-37, Δεκέμβριος 1988, σελ. 268-271].
4. Αγγελική Λαΐου - Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα, 1987 [*Μνήμων*, 12, 1989, σελ. 298-302].
5. "Μία μέρα ...". *Δεκαπέντε ιστορίες καθημερινότητας από τα αρχαία χρόνια ως την εποχή μας*, Αθήνα, 1988, [*Τα Ιστορικά*, 10, Ιούνιος 1989, σελ. 223-225].

ΚΟΠΑΚΑ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ

Λέκτορας της Προϊστορικής Αρχαιολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Πήλινο ομοίωμα ανακλίντρου από τη Φαιστό", *Ειλαπίνη, Τμητικός Τόμος Νικολάου Πλάτωνος*, Ηράκλειο, 1988, σελ. 93-100.
2. "107 raccords et quasi-raccords de fragments de tablettes en linéaire B de Knossos" (με τους J. Driessen, L. Godart, J. Killen, J. Melena, J.-P. Olivier, M. Perna), *Bulletin de Correspondance Hellénique*, 112, 1988, σελ. 59-82.
3. "Μίνως Καλοκαιρινού. Ανασκαφές στην Κνωσό (18/77)", *Παλίμψηστον*, 9-10, 1988-1990, σελ. 5-69.
4. "Une nouvelle inscription en linéaire A", *Kadmos*, 28,1, 1989, σελ. 7-13.
5. "436 raccords et quasi-raccords de fragments inédits dans KT 5" (με τους E.L. Bennett, J. M. Driessen, L. Godart, J. T. Killen, J. Melena, J.-P. Olivier, M. Perna), *Minos*, 24, 1989, σελ. 199-242.
6. "Des pièces de repos dans l'habitat minoen?", στο *L'habitat égéen, Actes de la Table Ronde*

de l' Ecole Française d' Athènes, 1987, Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. 10, 1989, σελ. 217-230.

7. "Les foyers fixes en Crète du Bronze Moyen au Bronze Récent", *Actes de la deuxième rencontre égéenne internationale, Liège, 1988, Aegaeum, 3, 1989, σελ. 21-28.*

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Des pièces de repos dans l'habitat minoen?", ομιλία στο συμπόσιο *L' habitat égéen*, της *Ecole Française d' Athènes, 1987.*

2. "Les foyers fixes en Crète du Bronze Moyen au Bronze Récent", ανακοίνωση στην *Deuxième rencontre égéenne internationale, Λιέγη, 1988.*

3. "Nouvelle évidence sur la fouille Kalokairinos à Knosos", στο *IXe Colloque international sur les textes mycéniens et égéens*, Αθήνα, 1990.

4. "Ο Μίνως Καλοκαιρινός και οι πρώτες ανασκαφές στην Κνωσό", *7ο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, 1991.*

313

ΚΟΥΓΙΟΥΜΟΥΤΖΑΚΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ

Λέκτορας Ψυχολογίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Η γένεση της ανθρώπινης μίμησης", *Ψυχολογικά Θέματα*, 1, 1988, σελ. 5-21.

2. "Överföring av Piagets texter till dialogpedagogiken", *Studier an den Pedagogiska Väven*, 12, 1991, σελ. 2-10.

3. "Homo και Epistemonicus: για την ανθρώπινη αφέλεια των ψυχολόγων", *Ψυχολογικά Θέματα*, 4, 1991, σελ. 123-143.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Σκόπιμη μιμητική συμπεριφορά σε νεογέννητα ηλικίας 10-45 λεπτών και η ανάπτυξη της τους πρώτους έξι μήνες της ζωής". *3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ψυχολογίας*, Αθήνα, 5-7 Φεβρουαρίου 1988.

2. "Η ικανότητα του νεογνού για επικοινωνία την πρώτη ώρα μετά τον τοκετό". *Σεμινάριο Περιγεννητικής Ιατρικής*, Τμήμα Νεογνολογίας του Νοσοκομείου Αλεξάνδρα, Ιατρικό Τμήμα Παν/μίου Αθηνών, Αθήνα, 23-25 Σεπτεμβρίου 1988.

3. "Η επίδραση των οπτικοακουστικών μέσων στην ψυχολογική ανάπτυξη βρεφών, νηπίων, παιδιών και εφήβων" Σεμινάριο με τίτλο *Οπτικοακουστικά Μέσα και Κοινωνία*, Δήμος Ρεθύμνης, Ρέθυμνο, 18-20 Μαΐου 1989.

4. "Homo και Epistemonicus: Για την ανθρώπινη αφέλεια των ψυχολόγων". Ημερίδα του Συλλόγου Ελλήνων Ψυχολόγων με τίτλο: *Ψυχολογία και Ψυχιατρική*, Αθήνα, 5 Μαΐου 1990.

5. "Πρόδρομοι της προόδου της σύγχρονης Αναπτυξιακής Ψυχολογίας". Εναρκτήρια ομιλία στο Συμπόσιο Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, με τίτλο: *Πρώιμη Ανάπτυξη: Σύγχρονες Θεωρίες και Ερευνητικά Ευρήματα*, που διοργανώθηκε από τον τομέα Ψυχολογίας, του

Τμήματος Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο, 26-27 Απριλίου, 1991.

6. "Μίμηση στην επικοινωνία μητέρας-βρέφους". Ανακοίνωση στο παραπάνω συμπόσιο.

ΚΟΥΛΟΥΡΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ

Ειδικός επιστήμονας με το Π.Δ. 407/80 στην Ιστορία Νεότερων Χρόνων

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία (1834-1914). Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, αρ. 18, Αθήνα, 1988.*
2. *Η βιβλιοθήκη της Σχολής Καρτσιώτη στον Άγιο Ιωάννη Κυνουρίας. Από την προεπαναστατική στη μετεπαναστατική σχολική βιβλιοθήκη, Άστρος, Ίδρυμα Λ. Ζαφείρη, 1991.*
3. *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914). Les manuels scolaires d'histoire et de géographie, Studien zur Geschichte Südosteuropas αρ. 7, Φρανκφούρτη, Peter Lang, 1991.*

Άρθρα

1. "Σχολικά εγχειρίδια και ιστορική έρευνα", *Μνήμων*, 11, 1987, σελ. 219-224.
2. "Διδασκαλία της ιστορίας και εθνική αγωγή (1830-1914)", στο *Η διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση, Διήμερο συζητήσεων, Αθήνα, 9 και 10 Μαΐου 1986*, Αθήνα, Γρηγόρης, 1988, σελ. 7-17.
3. "Προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863", *Τετράδια Εργασίας*, 10, 1988, σελ. 209-210.
4. "Η ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης και οι πηγές της" (Βιβλιοκρισία στο έργο του Δαυίδ Αντωνίου, "Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)", τ. Α' Γ', Αθήνα 1987-1989), *Τα Ιστορικά*, Δεκέμβριος 1988, σελ. 407-410.
6. Βιβλιοκρισία: Pierre Nora (επιμ.), "Essais d'ego-histoire", *Μνήμων*, 12, 1989, σελ. 281-285.
7. "L'image de la Révolution Française dans l'historiographie scolaire grecque du XIXe siècle" στο *Actes du IIIe Colloque d' Histoire "La Révolution Française et l' hellénisme moderne"*, Αθήνα 1989, σελ. 441-446.
8. Βιβλιοκρισία: Πόπη Πολέμη, *Η βιβλιοθήκη του ΕΛΙΑ. Ελληνικά βιβλία 1864-1900. Πρώτη καταγραφή*, στο *Μνήμων*, 13, 1991, σελ. 378-381.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Ανακοίνωση με θέμα "Συγκρότηση και μετάδοση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας στο σχολείο του 19ου αι." στο Συνέδριο "Οι εθνικές ταυτότητες και η πολιτισμική παράδοση στα Βαλκάνια (14ος-20ός αι.)", που οργάνωσε η Πάντειος ΑΣΠΕ και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, τον Ιούνιο 1987.
2. Παρέμβαση με θέμα "Η θέση της Γαλλικής Επανάστασης στην ελληνική σχολική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα" στο συνέδριο "Η Γαλλική Επανάσταση και ο Νέος

Ελληνισμός", που οργάνωσε το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών τον Οκτώβριο 1987.

ΚΥΡΤΑΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής στην Αρχαία Ιστορία

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Δούλοι, δουλεία και δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής*, Ο Πολίτης, Αθήνα, 1987.

Άρθρα

1. "Το νόημα της ιστορίας στο μάθημα των θρησκευτικών", στο *Η διδασκαλία της ιστορίας στη μέση εκπαίδευση*, Γρηγόρης, Αθήνα, 1987, σ. 92-97.
2. "Η παρακμή του δουλοκτητικού συστήματος. Νέες προσεγγίσεις σ' ένα παλαιότερο θεωρητικό σχήμα", *Μνήμων*, 11, 1987, σ. 199-207.
3. "Η θρησκευτική έξαρση στην Ελλάδα στα μέσα του 19ου αιώνα. Η μαρτυρία του Μακρυγιάννη για τους μηχανισμούς διάχυσης των θρησκευτικών ιδεολογιών", *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Κοινωνίας*, 1, 1987, σ. 183-207.
4. "Ένας χριστιανός κατηχητής στην ενδοχώρα της ρωμαϊκής Αιγύπτου", *Μία μέρα ...*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1988, σ. 81-106.
5. "Prophets and Priests in Early Christianity. Production and Transmission of Religious Knowledge from Jesus to John Chrysostom", *International Sociology*, 3.4, 1988, σ. 365-383.
6. "Η δουλεία στην αρχαιότητα. Ιστορικά δεδομένα και θεωρητικές προσεγγίσεις", *Μνήμων*, 12, 1989, σ. 183-196.
7. "The Transformation of the Text. The Reception of John's Revelation", στο A. Cameron (επιμ.), *History as Text. The Writing of Ancient History*, Duckworth, Λονδίνο, 1989, σ. 146-162.
8. "Έκσταση, ασκητισμός και προφητεία" στο Β. Κάλφας, Μ.Ζ. Κοπιδάκης, Δ. Κυρτάτας, *Τα εσόμενα. Η αγωνία της πρόγνωσης τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες*, Καρδαμίτσα, Αθήνα 1990, σ. 119-142.
9. "Η μετάδοση των ηθικών αξιών στους νέους", στο *Οι νέοι και η τρίτη ηλικία*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1991, σ. 129-135.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

Ανακοίνωση με θέμα, "The Moral Edification of Slaves. Pagan and Christian Attitudes", στο διεθνές συμπόσιο *Acculturation as reflected in the social and religious life in the cities of the Roman Empire*, που οργανώθηκε από το Århus University της Δανίας, 28 Αυγούστου 1991.

Γ. Διαλέξεις

"Οι μεταρρυθμίσεις του Σόλωνα και η σύγχρονη πολιτική θεωρία", διάλεξη στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 7 Νοεμβρίου 1990.

ΛΟΥΚΑΚΗ ΜΑΡΙΝΑ

Ειδικός επιστήμονας Π.Δ. 407/80 στη Βυζαντινή Φιλολογία

Α. Συμμετοχή σε συνέδρια

1. "Monastères de femmes à Byzance du XIIe siècle jusqu'à 1453", στο συμπόσιο "Les femmes et le monachisme byzantin" που οργανώθηκε από το Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών το 1988. Η ανακοίνωση δημοσιεύτηκε στα πρακτικά του συμποσίου τα οποία κυκλοφόρησαν το 1991.
2. "Ο ιδανικός πατριάρχης στα ρητορικά κείμενα του 12ου αι.", στο συμπόσιο *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα : Οι Βυζαντινοί συγγραφείς κανονικού δικαίου και η κοινωνία*, 1990.

316

Β. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1989: Υποστήριξη διδακτορικής διατριβής στο Πανεπιστήμιο Paris I- Panthéon Sorbonne με θέμα: *Etude sur la vie et l'oeuvre de Grégoire Antiochos. L' éloge du Patriarche Basile Kamatètos.*

1989-1991: Συμμετοχή στο ερευνητικό πρόγραμμα "Ο εγγραμματισμός στο Βυζάντιο" του Ινστιτούτου Μεσογειακών Μελετών υπό την εποπτεία του καθ. Ν. Οικονομίδη.

ΛΟΥΚΟΣ ΧΡΗΣΤΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής της Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. (Από κοινού με την Ελένη Μπελιά και τον Φίλιππο Γλύτση) *Επιτομαί εγγράφων του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Γενική Αλληλογραφία/Ελλάς, τ. Γ' (1836-1837)*, Αθήνα 1987, ιε' +892 σ. (εκδ. ΚΕΙΝΕ της Ακαδημίας Αθηνών).
2. (Από κοινού με την Πόπη Πολέμη) *Οδηγός Δημοτικού Αρχείου Ερμούπολης, 1821-1949*, εκδ. Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1987, λβ' +290 σ.
3. *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, 1828-1831*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.
4. (Από κοινού με τη Δήμητρα Σαμίου) *Οικονομικές συμπεριφορές, ψυχολογία και βιοτικό επίπεδο ενός Συριανού τοκοστή: Στέφανος Δ. Ρήγας*, Αθήνα 1991 (εκδ. Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, στη σειρά "Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας", αρ.11).

Άρθρα

1. "Ένας Ρώσος στην Ελλάδα κατά την Καποδιστριακή περίοδο: ο φιλέλληνας Νικόλαος Ράικο", *Μνήμων*, τ. 11, 1987, σ. 154-198.
2. "Οι "γελοίες" εικόνες του Μακρυγιάννη", *Τα Ιστορικά*, τχ. 9, Δεκ. 1988, σ. 394-396.
3. "Οι συμβολαιογράφοι της Ερμούπολης - Σύρου (19ος αιώνας)", *Μνήμων*, τ. 12, 1989, σ. 253-264.
4. "Partisans et opposants à Capodistrias dans la France de la Révolution de Juillet", στον

τόμο: ΚΝΕ/ΕΙΕ (εκδ.), *La Révolution Française et l' Hellénisme Moderne*, Αθήνα, 1989, σ. 269-289.

5. "Επίπεδο ζωής ενός καθηγητή Πανεπιστημίου στα μέσα του 19ου αιώνα: Αλέξιος Πάλλης", στον τόμο: *Πανεπιστήμιο. Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, τ. Α', Αθήνα 1989, σ. 121-136 (Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, αρ. 19).

6. "Οι Επτανήσιοι στο ελληνικό κράτος κατά την Καποδιστριακή περίοδο", *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. Β' ,1990, σ. 95-107.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Γ' Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας: *La Révolution Française et l' Hellénisme Moderne*, Αθήνα 14-17 Οκτ. 1987 (βλ. άρθρα αρ. 4)

2. Επιτροπή Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας - Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Β' Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας: *Πανεπιστήμιο: Ιδεολογία και Παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές*, Αθήνα 21-25 Σεπτ. 1987 (βλ. άρθρα αρ. 5).

3. Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Συνέδριο- επιστημονική συνάντηση: *Τοπικά αρχεία και εθνική ιστορία*, Βόλος, 2 Δεκ. 1989, Μηλιές 3 Δεκ. 1989. Θέμα της ανακοίνωσης: "Μερικές απόψεις για τη μελέτη της τοπικής ιστορίας: η περίπτωση της Ερμούπολης".

4. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Τμήμα Ιστορικών Αρχείων -Γενικά Αρχεία του Κράτους: *Συνάντηση αρχειακών που υπηρετούν στα Ιστορικά Αρχεία*, Αργοστόλι 11-14 Σεπτ. 1989. Θέμα της ανακοίνωσης: "Το αρχείο της βιομηχανίας "Κλωστήριον και Υφαντήριο Ε. Λαδοπούλου Υιών εν Σύρω".

317

ΜΑΛΙΑΡΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Ειδικός Επιστήμονας με το Π.Δ. 407/80 Μουσικολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Weltliche Musik in Byzanz", Landshuter Hofmusiktage, 25 Juni bis 3 Juli 1988; Festliche Musik an europäischen Höfen aus Gotik, Renaissance und Barock, Commedia dell' arte (Landshut 1988) 25-27.

2. "La musique ecclesiastique byzantine: un aperçu", στο *Ελληνικά Χρονικά - Chroniques Grecques*, 7, 1990, σελ. 72-78.

3. "Die Orgel im byzantinischen Hofzeremoniell des 9. und des 10. Jahrhunderts. Eine Quellenuntersuchung", *Miscellanea byzantina Monacensia*, 33, Μόναχο, 1991.

4. "Μανώλης Καλομοίρης, Μαγιοβότανα", Εισαγωγή, Αθήνα, 1991.

Β. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. "Die Form der schnellen Kopfsätze in Joseph Haydns Streichquartette opp. 1 und 2" (διπλωματική εργασία δακτυλογραφημένη), Λουδοβίκειο-Μαξιμιλιάνειο Πανεπιστήμιο, Μόναχο, 1988.

ΜΑΛΤΕΖΟΥ ΧΡΥΣΑ

Καθηγήτρια Αρχαίας και Μεσαιωνικής Ιστορίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

318

- 1.- "Métiers et salaires en Crète vénitienne (XVe siècle)", *Byzantinische Forschungen* 12(1987), 321-341 (= *Byzance-Italie. Mélanges réunis en l'honneur de M. Freddy Thiriet*).
- 2.- "Η μεταφορά της έδρας της Βενετίας στην Κωνσταντινούπολη. Παράδοση και πραγματικότητα", *Βυζάντιο και Εϋρώπη. Α΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση (Δελφοί, 20-24 Ιουλίου 1985)*, Αθήνα, 1987, σσ. 195-208.
- 3.- "Τρία κυπριακά άφιερωτήρια έγγραφα. Συμβολή στή μελέτη της λατινοκρατούμενης Κύπρου", *Σύμμεικτα* 7(1987), 1-17.
- 4.- "The Greek World and the Latin Domination", *From Byzantium to el Greco. Catalogue of the Exhibition of Greek Frescoes and Icons, Royal Academy of Arts, Λονδίνο*, 1987, σσ. 46-47.
- 5.- "Τό παιδί στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης", *Κρητικά Χρονικά* 27(1987), 214-227.
- 6.- "Ξενογλωσσο άρχειακό ύλικό της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης", *Οί Θησαυροί της Πάτμου*, Έκδοτική Αθηνών, 1988, σσ. 338-339.
- 7.- "Η Κρήτη στή διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)", *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη, 1988, σσ. 107-161.
- 8.- "Les Grecs devant Moscou-ville Imperiale", *Studia Slavico-Byzantina et Mediaevalia Europensia (=In memoriam Ivan Dujcev)*, Ivan Dujcev Centre for Slavo-Byzantine Studies, τ. 1, [Σόφια], 1988, σσ. 68-74.
- 9.- "Ionio ed Egeo: un'area geostorica delle relazioni fra Ellade e Italia ieri, oggi e domani", *Quaderni della Rivista di Studi Bizantini e Slavi*, 5, *Alma Mater et Nationes, Grecia/Bologna-Nationes*, Milano, 1988, σσ.20-27.
- 10.- "Frontières sociales et frontières géographiques en Roumanie vénitienne: le cas des révoltes crétoises", *Montagnes, fleuves, forêts dans l'histoire. Barrières ou lignes de convergence?*, Scripta Mercaturae Verlag, 1989, σσ. 60-64.
- 11.- "Η καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην έλληνο-στική και ρωμαϊκή παράδοση: Status quaestionis", *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου ΚΒΕ*, Αθήνα, 1989, σσ. 19-25.
- 12.- "Τό Χρονικό του Χειλά (Κοινωνικά και ιδεολογικά προβλήματα στά Κύθηρα τόν 15^ο αιώνα)", *Σύμμεικτα* 8(1989), 15-25.
- 13.- "L'impero di Nicea nelle fonti della Creta veneziana", *Σύμμεικτα* 8(1989), 27-32.
- 14.- "Τά πλοία της μονής Πάτμου (16ος-17ος αί.)", *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: 'Ι. Μονή 'Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988)*, 'Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, *Διπτύχων Παράφυλλα*, άρ. 2, Αθήνα, 1989, σσ. 115-125.
- 15.- "Ειδήσεις για ναούς και μονές στά Κύθηρα από άρχειακές πηγές", *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Κεφαλονιά 1986*, τ.1, Αργοστόλι, 1989, σσ. 269-288.
- 16.- "Σύμβαση ίδρυσης χωριού στην Κρήτη (1622)", *Αριάδνη*, 5, 1989, 353-361 (= *Αφιέρωμα στόν Στυλιανό Αλεξίου*).
- 17.- "Ο λατινικός ναός του 'Αγίου Άνδρέα στην Πάτρα", *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα, 1990, σσ. 129-134.

- 18.- The historical and social context", *Literature and society in Renaissance Crete*", ed. D. Holton, Cambridge University Press, 1991, σσ. 17-47.
- 19.- Σέ συνεργασία με τον Κρ. Χρυσοχοΐδη, "Τά μεταβυζαντινά άρχεία του 'Αγίου Όρους. Τά ελληνικά έγγραφα", *XVIIIe Congrès International des Etudes Byzantines, Rapports Pléniers*, Μόσχα, 1991, σσ. 282-298.
- 20.- *Βενετική παρουσία στά Κύθηρα* ('Αθήνα, 1991).
- 21.- "Άρχειακές μαρτυρίες για πέντε μεταβυζαντινούς ναούς τής Κέρκυρας", *Εύφρόσυνον, 'Αφιέρωμα στόν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ.1, 'Αθήνα, 1991, σσ. 309-320.
22. Besprechung: "D. M. Nicol, Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations, Cambridge University Press 1988, *Byzantinische Zeitschrift* 83, 2 (1990), 493-495.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

319

- 1.- Α΄ Διεθνές Συμπόσιο ΚΒΕ/ΕΙΕ: 'Η καθημερινή ζωή στό Βυζάντιο, 'Αθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988 (βλ. Δημοσίευμα, άρ. 11).
- 2.- Διεθνές Συμπόσιο: 'Ι. Μονή 'Αγ. 'Ιωάννου του Θεολόγου, 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988), Πάτμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988 (βλ. Δημοσίευμα, άρ. 14).
- 3.- Β΄ Συμπόσιο 'Ιστορίας καί Τέχνης: 'Η Πελοπόννησος τήν εποχή των Παλαιολόγων, Μονεμβασία, 20-23 'Ιουλίου 1989. 'Ανακοίνωση: *Μονεμβασία καί Κύθηρα* (βλ. Δημοσίευμα, άρ. 20).
- 4.- II Workshop of the International School for the Study of Eastern Europe: *International Cities and Interexchange Cities in the Slavo-Byzantine Area*, Erice (Ettore Majorana Centre for Scientific Culture), 24-30 Σεπτεμβρίου 1989. 'Ανακοίνωση: *Chandax in the XIVth Century: An International and Interexchange City of Latin Greece*.
- 5.- Γ΄ Συμπόσιο 'Ιστορίας καί Τέχνης: 'Η έκστρατεία του Μοροζίνι καί τό Βασίλειο του Μορέως, Μονεμβασία, 20-22 'Ιουλίου 1990. 'Ανακοίνωση: *Στοιχεία για τήν πανώλη του 1687/1688 στην Πελοπόννησο*.
- 6.- Β΄ Διεθνές Συμπόσιο ΚΒΕ/ΕΙΕ: 'Η επικοινωνία στό Βυζάντιο, 'Αθήνα, 4-6 'Οκτωβρίου 1990. 'Ανακοίνωση: *Diversitas linguarum*.
- 7.- III Workshop of the International School for the Study of Eastern Europe: *International Exchanges and Processes of Colonization in Eastern Europe and the Near East*, Erice (Ettore Majorana Centre for Scientific Culture), 16-21 'Οκτωβρίου 1990. 'Ανακοίνωση: *Feudatari e contadini a Creta veneziana: Il caso di Stylos*.
- 8.- *IX Jornadas sobre Bizancio*, Μαδρίτη, 19-23 Νοεμβρίου 1990. 'Ανακοίνωση: *Les Latins dans l'historiographie byzantine du XIIe siècle*.
- 9.- Διεθνές Συμπόσιο Πανεπιστημίου Γρανάδας: *La tierra: mitos, ritos y realidades*, Γρανάδα, 15-18 'Απριλίου 1991. 'Ανακοίνωση: *La Romanie latine: la terre et les hommes*.
- 10.- *Byzanz und das Abendland im 10 und 11 Jahrhundert*, Κολωνία - Bad Gandersheim, 14-19 Μαΐου 1991. 'Ανακοίνωση: *Venice and Byzantium during the X and XI centuries: the image of the other*.
- 11.- 18^ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών, Μόσχα, 8-15 Αύγουστου 1991. Εισήγηση (βλ. Δημοσίευμα, άρ. 19).
- 12.- Ζ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, 25-31 Αύγουστου 1991. 'Ανακοίνωση: *Ιστορία τής βενετοκρατούμενης Κρήτης. Ζητήματα έρευνας*.
- 13.- 5th World Congress, Columbus '92: *Βυζάντιο καί Λατίνοι στό 'Ανατολικό Αίγαίο*,

Χίος, 26-29 Σεπτεμβρίου 1991. Άνακοίνωση: "Ελληνες και Λατίνοι έμποροι στην Άναία τής Μικρῆς Άσίας.

14.- Συμπόσιο Άρχειονομίας: Άρχεϊα και άρχεϊακοί: "Ένας ίστός, Κέρκυρα, 1-13 Άοκτωβρίου 1991. Παρέμβαση στό στρογγυλό τραπέζι: "Η φυσιολογμία του άρχεϊακοῦ.

Γ. Διαλέξεις

- Τό Τοπικό "Ιστορικό Άρχεϊο Κυθήρων (Άμερίδα Γενναδείου - ΚΒΕ: "Ιστορική και Άρχαιολογική έρευνα στα Κύθηρα, Άθήνα, 14 Νοεμβρίου 1987).

- Κρήτη: Μιά ἄλλη Βενετία στην Άνατολή (Άράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη - Κέντρο Έλεύτερων Σπουδῶν, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1990).

- *Social structures in Venetian Crete*, The Hellenic American Union (Άρόλοιο, 1-2 Μαΐου 1990).

- *Βενετία και Άνατολή. Οί μάχες του Μοροζίνι στην Έλλάδα* (Άταλικό Μορφωτικό Άνστιτούτο Άθηνῶν, έγκαίνια έκθεσης φωτογραφιῶν, 12 Άπριλίου 1991).

- *Documenti della venetocrazia* (Università degli Studi di Bologna, Scuola diretta a fini speciali per Archivisti, Ραβέννα, 28-30 Νοεμβρίου 1991).

320

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

- Fellow, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Washington D.C., Φεβρουάριος-Μάρτιος 1987.

- Συμμετοχή στην επιστημονική συνάντηση: *Verso un Centro di Studi per l'Oriente Europeo, San Marino*, 26-28 Άπριλίου 1988. Εισήγηση: *Le istituzioni storiche elleniche come nuclei di rapporto con il Centro*.

- Συμμετοχή στην επιστημονική συνάντηση: Bologna Alma mater studiorum. Saecularia nona - Nationes. Incontro con la Nazione Greca, Bologna-Ραβέννα, 28-30 Άπριλίου 1988 (βλ. Δημοσίευμα, άρ. 9).

- Μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου του Έθνικού Άδρύματος Έρευνῶν και τής Χριστιανικής Άρχαιολογικής Έταιρείας.

- Μέλος τής Έφορείας τῶν Γενικῶν Άρχεϊων του Κράτους και τής Έποπτικής Έπιτροπής του Έλληνικού Άνστιτούτου Βυζαντινῶν και Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν Βενετίας.

- Μέλος του International Advisory Board του περ. *Mediterranean Historical Review*.

- Άντεπιστέλλον μέλος τής Deputazione di Storia Patria per le Venezie.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ

Λέκτορας τής Νεότερης και Σύγχρονης Ιστορίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Οί περιπέτειες του ήρωϊκού θανάτου: 1912-1920", *Μνήμων*, τομ. 12, 1989, σ. 89-116.

2. "The Historical Journal *Mnimon*", in *Modern Greek Studies Yearbook*, vol. 6, 1990, σ. 452-467.

3. "Η Μεσόγειος στόν Β' Παγκόσμιο πόλεμο", *Ο Πολίτης*, τχ. 109, Νοέμβριος 1990, σ. 26-35.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "La présence de la Révolution Française dans la Grèce occupée, 1941-1944. Images, symboles et fonctions", Actes du IIIe Colloque d' Histoire, "La Révolution Française et l' Hellenisme moderné" Centre de Recherches Néohelléniques, Athènes, 1989, σ. 587-593.
2. "Πανεπιστήμιο και ήρωϊκός θάνατος: Ίδεολογία, συμβολισμοί, τελετουργίες", Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Πανεπιστήμιο: Ίδεολογία και Παιδεία*, Αθήνα, 1989, τομ. Α', σ. 277-288.
3. "Οικονομία και κοινωνία της Κατοχής, 1941-1944: ή περίπτωση της Αιτωλοακαρνανίας", Εισήγηση στο Α' Αρχαιολογικό και Ίστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αργίνο, 1988.
4. "Μαρξιστικές (;) καταγραφές μιᾶς επαναστατικής περιόδου: ή περίπτωση της ιστοριογραφίας της Αντίστασης, 1941-1944", εισήγηση στο Συμπόσιο *Ή πρόσληψη και ή ανάπτυξη των ιδεών του Καρλ Μάρξ στην Έλλάδα*, Ίωάννινα, Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων, 1988. Δημοσιεύτηκε στο *Ό Πολίτης*, τχ. 103, σ. 55-58.
5. "Η οικονομία των ανταλλαγών στην Κρήτη τόν καιρό της Γερμανικής κατοχής, 1941-1945", ανακοίνωση στο Ζ' Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, 1991.
6. "Aspects économiques des organisations de guerilla grecques sous l' occupation, 1942-1944", στο Διεθνές Συμπόσιο, *Ή Εϋρώπη και ή Μεσόγειος στον Β' Παγκόσμιο πόλεμο*, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 1991.

321

Γ. Διάφορες δημοσιεύσεις

1. "Η διδασκαλία της ιστορίας και τό μάθημα της γεωγραφίας". Πρακτικά του διημέρου, *Ή διδασκαλία της ιστορίας στή μέση εκπαίδευση*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-έκδόσεις Γρηγόρη, 1988, σ. 98-106.
2. "Χάγκεν Φλάϊσερ, *Στέμμα και σβάστικα. Ή Έλλάδα της κατοχής και της Αντίστασης*, τομ. Α' ", βιβλιοκριτική στο *Τά Ίστορικά*, τχ. 11, Δεκέμβριος 1989, σ. 444-449.
3. "Τό περιοδικό "Μνήμων", στο *Σύγχρονα Θέματα*, Αφιέρωμα στή σύγχρονη ελληνική ιστοριογραφία, τχ. 35-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 244-253.

ΜΑΡΚΑΚΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Καθηγητής της Αφρικανολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

National and Class Struggle in the Horn of Africa, Cambridge University Press, 1987. Το ίδιο βιβλίο εκδόθηκε χαρτόδετο από το Zed Books, Λονδίνο, 1991.

Άρθρα

- "Famine and Politics in the Horn of Africa", *Capital and Class*, 31, 1987.
 "The Nationalist Revolution in Eritrea", *Journal of Modern African Studies*, 26, 1, 1988.
 "Nationalities and the State in Ethiopia", *Third World Quarterly*, 12, 1990.

"Nationalities and the State in Ethiopia: An Interpretation" Working Paper Number 63, 1989, Institute of Social Studies, Hague.

Βιβλιοκρισίες

"The Aetiology of Famine", *Journal of Modern African Studies*, 26, 4, 1988

"Recent Publications on the Horn of Africa from the Scandinavian Institute of African Studies", *Review of African Economy*, 44, 1989.

Άλλες βιβλιοκρισίες δημοσιεύτηκαν στα περιοδικά *Third World Quarterly*, 11, 2, 1989, *African Affairs* 38, 351, 1989, *Development and Change*, 1989, *The Review of African Political Development*, 44, 1989.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Canadian Council for International Cooperation, Οττάβα, 7-9 Απριλίου 1988. "Conflict and Development in the Horn of Africa".
2. Oxford Centre for African Studies, 7-10 Σεπτεμβρίου 1988. "Marxism and National Conflict in Ethiopia".
3. Royal Swedish Academy of Sciences, Στοκχόλμη, 12-16 Δεκεμβρίου 1988. "The Ishaq - Ogaden Conflict".
4. University of Alcalá, Ισπανία, 12-14 Σεπτεμβρίου 1988. "The Bone of Contention in the Horn of Africa".
5. Pastoralist Network for the Horn of Africa, Λονδίνο, 30 Νοεμβρίου 1989. "The Decline of Pastoralism in the Horn of Africa".
6. Ετήσιο συνέδριο πολιτικής επιστήμης στην Αφρική, Κάιρο, 20-22 Ιανουαρίου 1990. "Conflict and Cooperation in the Horn of Africa".
7. University of Aberdeen, Aberdeen, 9-10 Απριλίου 1990. "The Decline of Pastoralism and Political Conflict in the Horn of Africa". Συνεργασία με τον καθηγητή Martin Doornbos.
8. Τρίτο συνέδριο της οργάνωσης για έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες στην Ανατολική Αφρική, Καμπάλα Ουγκάντα, 7-11 Μαΐου 1990. "Beyond the Conflict: Peace and Cooperation in the Horn of Africa".
9. International Institute of Strategic Studies, Middle East Regional Conference, Κάιρο, 27-30 Μαΐου 1990. "The Crisis of the State in Ethiopia".
10. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 13 Ιουνίου 1990. "Άπαρτχαιντ: Ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές προεκτάσεις".
11. Research and Information Centre for Eritrea, Λονδίνο, 23 Νοεμβρίου 1990. "The Struggle for Peace in Eritrea".
12. National Museum of Ethnology, Osaka, Ιαπωνία, 27 Μαρτίου - 1 Απριλίου 1991. "The Roots of Conflict in the Horn of Africa".
13. United Nations Research Institute for Social Development, Dubrovnik, 3-6 Ιουνίου 1991.

Γ. Διαλέξεις

University of Leiden, 20 Φεβρουαρίου 1989

Institute of Social Studies, Hague, 10 Μαΐου 1989

Trasnational Institute, Amsterdam, 9 Σεπτεμβρίου 1989

Swedish Institute of International Affairs, Stockholm, 26 Νοεμβρίου 1990
Institute for International Politics and Security, Bonn, 29 Νοεμβρίου 1990.

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

Μελέτες

Environmental Stress and Security in the Horn of Africa (1991). Με εντολή του United Nations Programme for the Environment, Nairobi, 60 σελ.

Ethnic and Regional Conflict in Sudan and Ethiopia (1991). Με εντολή του United Nations Research Institute for Social Development, Γενεύη, 160 σελ.

Η Ελληνική παρουσία και οικονομική δραστηριότητα στην Αφρική (1989). Με εντολή του Ινστιτούτου Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 180 σελ.

Λήμματα σε εγκυκλοπαιδικές εκδόσεις

"Ethiopia" στο *Encyclopaedia Britannica* (νέα έκδοση)

"Government of Ethiopia" στο *Oxford Companion to Politics of the World*, 1991.

Επιμέλεια έκδοσης περιοδικού

The Review of African Political Economy, τεύχος 44, 1989.

Οργάνωση συνεδρίων

Συνέδριο με θέμα "The Decline of Pastoralism and Political Conflict in the Horn of Africa" στο Institute of Social Studies, Hague, 21-23 Αυγούστου 1989.

Μέλος οργανωτικής επιτροπής για το συνέδριο με θέμα "The Prospects for Peace, Recovery and Development in the Horn of Africa" στο Institute of Social Studies, Hague, 19-23 Φεβρουαρίου 1991.

ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής της Μεσαιωνικής Φιλολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1.- "Quelques remarques sur la famille des Génésioi aux IXe-Xe siècles", *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta*, 24-25, 1986[1987], σελ. 103-108.

2.- "Νέα στοιχεία για τή χρονολόγηση τής "Βιβλιοθήκης" του Φωτίου", *Σύμμεικτα*, 7, 1987, σελ. 165-181.

3.- "Από τη ζωή ενός δασκάλου στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αιώνα" στόν τόμο "Μια μέρα...", *Δεκαπέντε ιστορίες καθημερινότητας από τα αρχαία χρόνια ως την εποχή μας*, Ἀθήνα, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ και Γενικῆς Παιδείας, 1988, σελ. 107-121.

4.- "Zu den Biographien des Nikephoros Phokas", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 38, 1988, 225-233.

5.- "Οἱ διανοοῦμενοι καί τό περιβάλλον τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου" στόν τόμο *Κωνσταντίνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος καί ἡ ἐποχή του*, Ἀθήνα, 1989, σελ. 155-164.

- 6.- " Η οργάνωση του σχολείου. Παράδοση και εξέλιξη" στον τόμο *Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα, ΚΒΕ/ ΕΙΕ, 1989, σελ. 325-333.
- 7.- " Ο Διγενής Ακρίτης και η βυζαντινή χρονογραφία. Μία πρώτη προσέγγιση", *Αριάδνη*, 5, 1989, σελ. 165-171.(=Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου).
- 8.- " Έπιγραφές" στον τόμο *Σιμωνόπετρα. Άγιον Όρος*, Αθήνα, ΕΤΒΑ 1991, σελ. 283-284, 293-294, σελ. 383-384.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

- 1.- Β΄ Διεθνής Βυζαντινολογική συνάντηση, Δελφοί, Ιούλιος 1987: " Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του" (βλ. Δημοσιεύματα αρ.5).
- 2.- Α΄ Διεθνές Συμπόσιο ΚΒΕ / ΕΙΕ, Αθήνα, Σεπτέμβριος 1988: " Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο" (βλ. Δημοσιεύματα αρ.6).
- 3.- Β΄ Διεθνές Συμπόσιο ΚΒΕ / ΕΙΕ, Αθήνα, Οκτώβριος 1990:" Η επικοινωνία στο Βυζάντιο". Ανακοίνωση: " Η επικοινωνιακή λειτουργία της επιστολής. Πρώτες εκτιμήσεις από κείμενα της μεσοβυζαντινής περιόδου ".
- 4.- IX Jornadas sobre Bizancio, Μαδρίτη, Νοέμβριος 1990. Ανακοίνωση: " Problems of Byzantine Historiography during the Macedonian Period ".

324

Γ. Διαλέξεις

- 1.- " Μιά μέρα από τη ζωή ενός δασκάλου στην Κωνσταντινούπολη τον 10ο αιώνα", Έταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Ιανουάριος 1987 (βλ. Δημοσιεύματα αρ.3).
- 2.- " Ο "τύπος" του βυζαντινού λογίου και οι Τρεις Ίεράρχες", Ορθόδοξη Ακαδημία Κρήτης, Ιανουάριος 1988.
- 3.- " Probleme der byzantinischen Historiographie", Johannes Gutenberg - Universität Mainz, Νοέμβριος 1988.
- 4.- " Die Byzantinische Schule", Universität Bonn, Ιούνιος 1989.
- 5.- "Forschungsbericht on Byzantine Historiography of the IXth-Xth Centuries", Cambridge και Oxford University, Οκτώβριος - Νοέμβριος 1989.
- 6.- "Οί έπιγραφές της Σιμωνόπετρας", Έθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Μάιος 1991.

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

- Visiting fellow, Princeton University, Φεβρουάριος 1987.
- Συμμετοχή στην επιστημονική συνάντηση "Thesaurus Linguae Graecae", Αθήνα, Ιούλιος 1987.
- Οργάνωση της Β΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικής Συνάντησης "Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του" (βλ. Δημοσιεύματα αρ.5).
- Έρευνητική χορηγία του Βρεταννικού Συμβουλίου για επίσκεψη στην Αγγλία, Οκτώβριος - Νοέμβριος 1989.
- Μέλος της επιτροπής αγοράς βιβλίων επιστημονικού περιεχομένου του Έπιπουργείου Πολιτισμού (1984-1989).
- Μέλος της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού *Κρητική Έστία*.

- Οικονομική ενίσχυση του γραφείου Erasmus της Ευρωπαϊκής Κοινότητας για την πραγματοποίηση διερευνητικής επίσκεψης σέ Ἀγγλία καί Γερμανία (Ἰούνιος 1990).
- Συντονιστής του προγράμματος Erasmus-Lingua του τομέα Βυζαντινής-Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (1991 κέξ.).

ΜΙΣΙΟΥ ANNA

Λεκτόρισα στην Αρχαία Ελληνική Ιστορία

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

"Coercive Diplomacy in Greek Interstate Relations", στο *Classical Quarterly*, n.s. 37, 1987, σελ. 336-45.

325

MOENNIG ULRICH

Ειδικός Επιστήμονας με το Π.Δ. 407/80 στη Νεοελληνική Φιλολογία

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Zur Überlieferungsgeschichte des mittel- und neugriechischen Alexanderromans*, Κολωνία, Romiosini, 1987.

Άρθρα

1. "Die Ἱστορία νέα του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (Venedig 1758)", *Θησαυρίσματα*, 21, 1991, σελ. 369-399.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1991, Φεβρουάριος: *Neograeca in Germania*, Arbeitsgespräch der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel: "Die neugriechischen alten Drucke der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel" και "Matthias Bernegggers Handexemplar des *Glossarium graecobarbarum* des Ioannes Meursius mit Korrekturen des Metrophanes Kritopoulos".

ΝΙΚΗΦΟΡΙΔΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

Ειδικός Επιστήμονας με το Π.Δ. 407 στη Γλωσσολογία

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. Νικηφορίδου Κική και Eve Sweetser: "Diachronic Regularity and Irregularity: Structural Parallels Between Semantic and Phonological Change", Berkeley Cognitive Science Report No. 60, Institute of Cognitive Studies, University of California, Berkeley, 1989.

2. "Εναντιωματικές προτάσεις, πραγματολογία και γραμματικές ιδιαιτερότητες", *Πρακτικά*

10ου Συνεδρίου Γλωσσολογίας, Τομέας Γλωσσολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τόμος 10, 1989.

3. Βιβλιοκρισία του R. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Prerequisites*, *Γλωσσολογία*, 7-8, 1990-91, σελ. 328-333.

5. "The meanings of the genitive: a case study in semantic structure and semantic change", *Cognitive Linguistics*, 2-2, 1991, σελ. 149-205.

6. "Υποθετικό ας, γραμματική πολυσημία και γραμματικοποίηση", *Πρακτικά 12ου Συνεδρίου Γλωσσολογίας*, Τομέας Γλωσσολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, τόμος 12, 1991.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

326

1. "Constituency Considerations in "Too" and "Enough" Constructions". Ανακοίνωση στο ετήσιο Συνέδριο Γλωσσολογίας, Linguistic Society of America, San Francisco, California, 1987.

2. "Concessive Conditionals in Modern Greek: Grammar or Pragmatics?", Ανακοίνωση στο ετήσιο Συνέδριο Γλωσσολογίας, Linguistic Society of America, New Orleans, Louisiana, 1988.

3. "Diachronic Regularity and Irregularity: Structural Parallels Between Semantic and Phonological Change", ανακοίνωση (με την Eve Sweetser) στο 19ο Ετήσιο Γλωσσολογικό Συμπόσιο, University of Wisconsin, Milwaukee (1990).

Γ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

Από τον Ιούλιο 1991, μέλος της ερευνητικής ομάδας του προγράμματος ΓΡΥΠΑΣ, προϊόν συνεργασίας του Πανεπιστημίου Κρήτης και του Ολλανδικού Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, με σκοπό τη συγγραφή διδακτικού υλικού για τη διδασκαλία της Νέας Ελληνικής σε Ολλανδικά σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

Επίκουρος Καθηγητής της Κλασικής Φιλολογίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Συγκριτικές παρατηρήσεις στα προοίμια ιστορικών", *Αριάδνη*, 4, 1987, σελ. 31-60.

2. "Ο σκοπός των Βίων του Πλουτάρχου και οι διάφορες συναφείς θεωρίες", *Αρχαιολογία*, 3, 1988, σελ. 93-114.

3. "Is Plutarch Fair to Nikias?", *Illinois Classical Studies*, XIII, 2, 1988, σελ. 319-333.

4. "Οι Κρήτες στην αρχαία και νεότερη ελληνική παρομοιογραφία", *Αριάδνη*, 5, 1989, σελ. 399-406.

5. "Thucydides 4.28.5 (or Kleon at Sphakteria and Amphipolis)", *BICS*, 37, 1990, σελ. 89-94.

6. "Plutarch's Contradictions", *Classica et Mediaevalia*, XLII, 1991, σελ. 153-186.

Μετάφραση του W. K.C. Guthrie, *Σωκράτης*, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1990.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Second International Conference της International Plutarch Society, Οξφόρδη, Σεπτέμβριος 1989. Ανακοίνωση: "Plutarch's Contradictions" (Βλ. άρθρο αριθμ. 6).
2. Δ' Πανελλήνιο Συμπόσιο Λατινικών Σπουδών, Ρέθυμνο, Νοέμβριος 1990. Ανακοίνωση: "Formosa puella: στοιχεία γυναικείου κάλλους στον Κάτουλλο και τους Ρωμαίους ελεγειακούς".

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

Απρίλιος 1991: Επισκέψεις στα βρετανικά Πανεπιστήμια Λονδίνου, Οξφόρδης, Γλασκώβης, Εδιμβούργου και St. Andrews στα πλαίσια του κοινοτικού διαπανεπιστημιακού προγράμματος ERASMUS.

327

ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΦΙΛΙΠΠΟΣ

Ειδικός επιστήμων με το Π.Δ. 407/80 στην Κοινωνιολογία

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

Πολιτική ανάπτυξη και κοινωνική δυναμική, Αθήνα, 1991.

Άρθρα

1. "Το μοντέλο της κυβερνητικής, η μαρξιστική θεωρία και το πρόβλημα των αξιών". *Φιλοσοφία και Επιστήμες*, 1, 1987, σελ. 195-204.
2. "Η διαλεκτική εξελικτική τριάδα κατά τη νεοπλατωνική διάνοηση", *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 5, 1988, σελ. 267-274.
3. "Η πολιτικοφιλοσοφική διάσταση ενός ριζοσπαστικού οικολογικού κινήματος", *Δελτίο Συνεργαζομένων Οικολογικών κι Εναλλακτικών Οργανώσεων*, 6, 1988, σελ. 11-12.
4. "Η θεσμική και λειτουργική αδυναμία της 'Κοινωνίας πολιτών' στην περίπτωση της Ελλάδας και οι επιπτώσεις της στην συλλογική οικολογική ευαισθητοποίηση", *Δελτίο Συνεργαζομένων Οικολογικών κι Εναλλακτικών Οργανώσεων*, 7, 1988, σελ. 3-4 και 48.
5. "Το ζήτημα της συμφιλίωσης Ανθρώπου και Φύσης κάτω από το πρίσμα της κριτικής θεώρησης της Σχολής της Φρανκφούρτης", *Δελτίο Συνεργαζομένων Οικολογικών κι Εναλλακτικών Οργανώσεων* 7, 1988, σελ. 38-44.
6. "Οικολογία κι Αριστερά", *Νέα Οικολογία*, 62, 1989, σελ. 57-59
7. "Το περιβαλλοντικό πρόβλημα της Μεγαλόπολης από την σκοπιά της κοινωνικής και πολιτικής οικολογίας", Αθήνα, 1990.
8. "Για μια μαρξιστική θεμελίωση του οικολογικού κινήματος", *Νέα Οικολογία*, 74, 1990, σελ. 60-63.
9. "Κυβερνητική, δομολειτουργισμός και η μαρξιστική εκδοχή", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 3, 1990, σελ. 90-114.
10. "Η λαϊκοστρατιωτική ηγεσία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του 21 στο πλαίσιο των τότε αντιθέσεων της ελληνικής κοινωνίας", *Μαρτυρίες*, 2, 1991, σελ. 99-111.

11. "Η 86η Συνάντηση της Αμερικανικής Κοινωνιολογικής Ένωσης. Συνοπτική παρουσίαση και κριτικά σχόλια", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 6, 1991, σελ. 187-198.

B. Συμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

21.1.1989: Ανακοίνωση στο Φιλοσοφικό Συνέδριο της Χαλκίδας που οργανώθηκε από το Διαρκές Διεπιστημονικό Σεμινάριο Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών με θέμα: "Η έννοια, ο σκοπός και τα όρια της κοινωνιολογικής προσέγγισης του λογοτεχνικού έργου".

28.9.-1.10.1989 Καλαμάτα: Ανακοίνωση στο Επιστημονικό συνέδριο που ήταν αφιερωμένο στα 200 χρόνια από τη γέννηση του Παπαφλέσσα και είχε ως γενικό τίτλο "Η Ελευθερία ως θυσία" με θέμα "Η λαϊκοστρατιωτική ηγεσία του 1821 στο πλαίσιο των αντιθέσεων της τότε ελληνικής κοινωνίας".

328

21-22.7.1990 Μεγαλόπολη Αρκαδίας: Ανακοίνωση στην ημερίδα "Η κοινωνικοπολιτική προσέγγιση του περιβαλλοντικού προβλήματος της Μεγαλόπολης", που οργανώθηκε από το Δήμο Μεγαλόπολης, την Παναρκαδική Ομοσπονδία Ελλάδας και την Εταιρεία Αρκαδικών Γραμμάτων και Τεχνών με θέμα "Το περιβαλλοντικό πρόβλημα της Μεγαλόπολης από τη σκοπιά της κοινωνικής και πολιτικής οικολογίας".

17.9.1990, Τρίκαλα: Ανακοίνωση στην Επιστημονική ημερίδα "Τοπική Αυτοδιοίκηση και Οικολογία" με θέμα "Κοινωνική οικολογία και συμμετοχή του πολίτη".

29-30.9.1990, Καλαμάτα Μεσσηνίας: Ανακοίνωση στο διήμερο διεπιστημονικό συνέδριο "Η ηθική δυναμική της κοινωνίας" που οργάνωσε το Διεπιστημονικό Σεμινάριο Φιλοσοφικής Ερεύνης του Πανεπιστημίου Αθηνών σε συνεργασία με το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων με θέμα: "Το πρόβλημα της αυτονομίας του ατόμου και οι σύγχρονοι μηχανισμοί ετεροκαθορισμού κι εξάρτησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς".

21.11.1990: Ανακοίνωση με θέμα "Οικολογία και Κοινωνία" στο Διεπιστημονικό Σεμινάριο Φιλοσοφικής Ερεύνης Πανεπιστημίου Αθηνών.

21-22.6.1991, Δελφοί: Ανακοίνωση στο επιστημονικό συμπόσιο "Συντηρητισμός, Φιλελευθερισμός και Σοσιαλισμός" που οργάνωσε το Ίδρυμα Fr. Naumann στο Ευρωπαϊκό Κέντρο Δελφών με θέμα "Θεμελιώδη Δικαιώματα και Σοσιαλισμός".

Γ. Διαλέξεις

5.2.1988: Διάλεξη στην Αίθουσα του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών με θέμα: "Το πνεύμα και η γλώσσα της νομικής επιστήμης και η λογοτεχνική γραφή". Η ομιλία οργανώθηκε από την Επιτροπή Λογοτεχνών-Δικηγόρων, της οποίας ήμουν αντιπρόεδρος.

29.2.1988: Παρέμβαση στη δημόσια συζήτηση, που οργάνωσε η Ελληνική Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ασφάλειας και Συνεργασίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με θέμα "Οι προοπτικές της Ευρωπαϊκής ασφάλειας και συνεργασίας μετά την Συμφωνία Ρήγκαν-Γκορμπατσώφ". Η παρέμβασή είχε ως θέμα "Η πολιτιστική πλευρά της Ευρωπαϊκής ασφάλειας και συνεργασίας".

9.10.1988 Ομιλία στη συνάντηση των οικολογικών οργανώσεων στο Βόλο με θέμα "Το ζήτημα της επανασυμφιλίωσης Ανθρώπου-Φύσης κάτω από το πρίσμα της Κριτικής Σχολής της Φρανκφούρτης".

14.5.1990, Ρέθυμνο: Διάλεξη στο Δημαρχείο Ρεθύμνου με θέμα: "Η κοινωνική και πολιτική διάσταση της Οικολογίας".

ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΕΚΛΑΝΔ ΣΤΥΛΙΑΝΗ

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια της Βυζαντινής Αρχαιολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Ο κώδικας 590 της Μονής Βατοπεδίου, ένα αντίγραφο του Ιώβ της Πάτμου", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Περ. Δ', τ. Π' (1985-1986), Αθήνα 1988, σελ. 17-37.
2. "Το Άγιο Μανδήλιο, ως το νέο σύμβολο σε ένα αρχαίο εικονογραφικό σχήμα", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Περ. Δ' , τ. ΙΔ' (1987-1988), Αθήνα 1989, σελ. 283-294.
3. "The Representation of Justinian's Column in a Byzantine Miniature of the Twelfth Century", *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 83, 1990, σελ. 63-71.
4. Βιβλιοκρισία στο βιβλίο του P. Huber, "Hiob. Dulder oder Rebell?", *Byzantinische Zeitschrift*, 82, 1989, σελ. 318-319.

329

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα την εποχή των Παλαιολόγων" στο Ένατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 26-28 Μαΐου 1989.
2. "El Greco's Byzantinism: a Re-evaluation." στο Διεθνές Συνέδριο: "Δομήνικος Θεοτοκόπουλος. 450 χρόνια από τη γέννησή του", Ηράκλειο Κρήτης, 1-5 Σεπτεμβρίου 1990.
3. "Η Κρήτη, χώρος συνάντησης και ακτινοβολίας της βυζαντινής και δυτικής καλλιτεχνικής παράδοσης κατά το 13ο και 14ο αιώνα", στο Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο. Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991.

Γ. Διαλέξεις

Διάλεξη με θέμα: "Βυζαντινή Κρήτη" οργανωμένη το 1988 από την Ένωση Φιλολόγων Νομού Ηρακλείου. Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Διάλογος*, τεύχος 10, Δεκέμβριος 1991, σελ. 37-59.

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

Κατά το εαρινό εξάμηνο (Μάϊος-Ιούλιος) 1991 δίδαξα ως επισκέπτης καθηγητής στο Institut für Byzantinistik, neugriechische Philologie und byzantinische Kunstgeschichte του Πανεπιστημίου του Μονάχου.

ΠΕΤΜΕΖΑΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ

Ειδικός επιστήμων με το Π.Δ. 407/80 στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Πολιτικός αλτρωτισμός και εθνική ενοποίηση στην Ελλάδα", *Ιστωρ*, 1/2, Σεπτέμβριος 1990, σελ. 95-107.

2. "Patterns of Protoindustrialization in the Ottoman Empire. The case of Eastern Thessaly, ca.1750-1860", *Journal of European Economic History*, 19/3, 1990, σελ. 575-603.
3. "Διαχείριση των κοινοτικών οικονομικών και κοινωνική κυριαρχία. Η στρατηγική των προυχόντων : Ζαγορά 1784-1822", *Μνήμων*, 13, 1991, σελ. 77-102.
4. "Οι έγγειες σχέσεις, 1830-1880" στον συλλογικό τόμο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας (18ος-20ος αιώνας)*, με επιμ. Γ. Δερτιλή και Κ. Κωστή, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1991, σελ. 91-108.

B. Άλλες Επιστημονικές Δραστηριότητες.

1. *Recherches sur l'Économie et les Finances des villages du Pélion, région d'industries rurales, ca.1750-1850*. [890 σελ.] Διδακτορική διατριβή στην Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Παρίσι, Οκτώβριος 1989.
2. Μάρτης 1990. Ομιλία στον πρώτο κύκλο διαλέξεων με θέμα "Χώρος και Ιστορία" της Επιτροπής Ιστορίας του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας (ΙΑ/ΕΤΕ): "Οι αγροτικές ζώνες στον Ελλαδικό χώρο. Μία πρώτη προσέγγιση της γεωγραφίας των αγροτικών συστημάτων στα μέσα του 19ου αιώνα" (συμπεριλήφθηκε στον πρώτο τόμο των πολυγραφημένων πρακτικών των διαλέξεων).
3. Μάρτης-Απρίλης 1991. Στα πλαίσια του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών του Κέντρου Βυζαντινής, Νεοελληνικής και Βαλκανικής Ιστορίας της Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, στο Παρίσι έδωσε πέντε διαλέξεις στο Σεμινάριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας που διευθύνει η Η. Antoniadis-Bibicou.

ΠΟΛΙΤΗΣ ΑΛΕΞΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

Η Βιβλιοθήκη του Κ.Α. Νικολόπουλου στην Ανδρίτσαινα. Κατάλογος, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, ΕΙΕ, 1987.

Άρθρα

1. "Η μορφή του καπετάν Μπασδέκη", *Μνήμων*, 21, 1986, σελ. 1-31.
2. "Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου", *Τετράδια εργασίας ΚΝΕ / ΕΙΕ*, 9, 1987, σελ. 131-224.
3. "Ο φόβος του κενού", *Τα Ιστορικά*, τχ. 9, Δεκ. 1988, σελ. 371-374.
4. "Υποσημειώσεις και παραπομπές", *Μνήμων*, 12, 1989, σελ. 172-183.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1987, Αύγουστος, *Ημερίδα Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού*, Ερμούπολις (και: Νοέμβριος, Αθήνα, ΕΙΕ): "Ο διπλός χρόνος των αρχείων".

1987, Οκτώβριος, *La révolution française et l'hellénisme moderne*, KNE / EIE: "Η διάδοση των επαναστατικών θουρίων".

1991, Αύγουστος, *Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, Ρέθυμνο: "Μανουήλ Βερνάρδος. Η συμβολή του στο ανέκδοτο τμήμα της συλλογής Φοριέλ".

ΣΑΡΠΑΚΗ ΑΝΑΓΙΑ

Ειδικός Επιστήμων με το Π.Δ. 407/80 στην Προϊστορική Αρχαιολογία

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Παλαιοεθνοβοτανικές παρατηρήσεις από το Σπήλαιο Άγιος Γεώργιος στις Καλυθιές της Ρόδου", στο Α. Σαμψών (επιμ.) *Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα*, 1987, σελ. 153-155, 192.
2. "Η μελέτη των φυτών και η σημασία της στην αρχαιολογία", *Αρχαιολογία*, 30, 1989, σελ. 28-36.
3. "Preliminary environmental report", στο J. A. MacGillivray et al., στο *Annual of the British School of Archaeology*, 84, 1989, σελ. 435-436.
4. "Small fields or big fields. That is the question", *Thera and the Aegean World III.*, τομ. 2, 1990, σελ. 422-432.
5. "Ancient and Modern Cultivation of *Lathyrus clymenum* L. in the Greek Islands", *Annual of the British School of Archaeology*, 85, 1990, σελ. 363-367
6. Παρουσίαση του Διεθνούς Συνεδρίου "Γεωργία στην Αρχαία Ελλάδα" που έλαβε χώρα στο Σουηδικό Ινστιτούτο Αθηνών, *Αρχαιολογία*, 36, 1990, 97-98.

331

B. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

1. Υποστήριξη της διδακτορικής διατριβής: *The Paleoethnobotany of the West House, Akrotiri, Thera: a Case Study*, Πανεπιστήμιο του Sheffield, Αγγλία.

ΣΤΑΜΠΟΛΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Ο βωμός του Διονύσου στην Κώ - Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής πλαστικής και αρχιτεκτονικής*, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 34, 1987, Β' προσυζητημένη έκδοση διδακτορικής διατριβής.

Άρθρα

1. "Καλλιτέχνες από και στην Εγγύς Ανατολή κατά την ελληνιστική περίοδο: επιγραφικές μαρτυρίες και προεκτάσεις", *Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου για την Εγγύς Ανατολή*, 6-9 Νοεμβρίου 1986 (1991).

2. "Νεότερα από το βωμό του Διονύσου στην Κω", *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 40, 1985 (1990).
3. "On the provenance of the marble of the Mausolean Amazonomachia frieze", *Proceedings of the Uppsala International Symposium, Boreas*, 17, 1989.
4. "Altar Kratēutes and Acroteria - A contribution to the study of the Π-shaped altars", *Actes du colloque international "L' espace sacrificiel dans l' antiquité classique"*, 1988 (1990).
5. "Νεότερα για το Μαυσωλείο της Αλικαρνασσού και, κυρίως, για την καταγωγή της αρχιτεκτονικής του μορφής και τη θέση του", *Μαθήματα εμβάθυνσης της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, ΕΜΠ, 1988.
6. "Hermogenes, sein Werk und seine Schule vom Ende des 3. bis zum Ende des 1. Jhds v. Chr.", *Acta des Internat. Kolloquiums "Hermogenes und die hochhellenistische Architektur"*, XIII. Intern. Kongress für Klass. Archaeologie, 1988 (1990).
7. "Eleutherna on Crete; An interim report on the geometric / archaic cemetery", *BSA*, 95, 1990.
8. "A funerary cippus at Eleutherna - Evidence of phoenician presence?" *BICS*, 37, 1990.
9. "Four ivory heads from the cemetery of Orthi Petra at Eleutherna", *Acta of the XIV. Intern. Colloquium Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean from the Bronze Age to the Hellenistic Period*, 1990.

Επίσης στα αρχαιολογικά περιοδικά *Κρητική Εστία*, *Αρχαιολογικό Δελτίο*, *B.C.H.* και *Arch. Reports* δημοσιεύονται κατ' έτος εκθέσεις ανασκαφών τόσο για το δυτικό τομέα της αρχαίας Ελεύθερας όσο και για την έρευνα στην πόλη της Ρόδου.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Διεθνές Συμπόσιο στην Uppsala της Σουηδίας, Οκτώβριος 1987: "Architecture and Society in Hecatomnia Caria". Συμμετοχή με ανακοίνωση (βλ. και Δημοσίευμα αρ. 3).
2. Συμμετοχή με ανακοίνωση στα μαθήματα εμβάθυνσης της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Μάιος 1988 (βλ. και Δημοσίευμα αρ. 5).
3. Διεθνές Colloquium του CNRS "Archéologie de l' espace sacrificiel dans l' antiquité classique". Λυών Ιούνιος 1988. Συμμετοχή με ανακοίνωση (βλ. και Δημοσίευμα αρ. 4).
4. Διεθνές Colloquium "Hermogenes und die hochhellenistische Architektur" στα πλαίσια του XIII Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου στο Βερολίνο, Ιούλιος 1988. Συμμετοχή με ανακοίνωση (βλ. και Δημοσίευμα αρ.6).
5. XIV Διεθνές Colloquium του Βρετανικού Μουσείου. "Ivory in Greece and the Eastern Mediterranean". Λονδίνο, Δεκέμβριος 1990. Συμμετοχή με ανακοίνωση (βλ. Δημοσίευμα αρ.9).
6. Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, Αύγουστος 1991. Ανακοίνωση στην Ολομέλεια του συνεδρίου με θέμα: "Δειροτομηθείς σιδήρω".

Γ. Διαλέξεις

1. Ο Δυτικός Τομέας (III) της αρχαίας Ελεύθερας. Συμπεράσματα της τριετούς ανασκαφικής έρευνας (1985-87). Οίκημα τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, Ρέθυμνο, Νοέμβριος 1987.
2. Επανάληψη της προηγούμενης με νέα στοιχεία, Πολιτιστικός Σύλλογος Ρεθύμνου, Μάρτιος 1988.

3. Ανασκαφικές έρευνες Παν/μίου Κρήτης (Γάλλος-Ελεύθερα). Επιμορφωτικό σεμινάριο της Σχολής Ξεναγών, Αθήνα, Μάρτιος 1988.
4. Το γεωμετρικό νεκροταφείο της Ορθής Πέτρας. Τα έθιμα ταφής σε σχέση με άλλες περιοχές του νησιού και την υπόλοιπη Ελλάδα, Δήμος Ρεθύμνου, Οκτώβριος 1988.
5. The Geometric / Archaic cemetery at Eleutherna; An Interim Report. Institute of Classical Studies, Λονδίνο, Μάρτιος 1989, ύστερα από πρόσκληση των Καθηγ. J. N. Coldstream και J. P. Barron.
6. The Cemetery at Orthi Petra. Burial Customs, Architecture, Sculpture and Phoenician Presence (?), British School at Athens, Απρίλιος 1989, ύστερα από πρόσκληση του Δ/ντή της Αγγλικής Σχολής κ. E. Catling.
7. News on the Mausoleum at Halicarnassus, Pergamon Museum, Βερολίνο, Μάιος 1989, ύστερα από πρόσκληση του Δ/ντή κ. M. Kunze.
8. Überleben minoischer Tradition und "heroische" Grabsitten (?) im geom./arch. Friedhof Eleuthernas auf Kreta. Erste Beobachtungen und Gedanken. (πρβλ. 5). Humboldt-Universität, Βερολίνο, Μάιος 1989, ύστερα από πρόσκληση του Καθηγητή I. Schlinder.
9. Σχέσεις ανάμεσα στη Ρόδο και την Κρήτη κατά την αρχαϊκή και ελληνιστική περίοδο (Ελεύθερα-Ιαλυσός-Κάμειρος-Λίνδος-Ρόδος), Αρχαιολογικό Ινστιτούτο και ΚΒ' Εφορεία Δωδεκανήσων, Ρόδος, Οκτώβριος 1989.
10. Οι τελευταίες ανακαλύψεις στο νεκροταφείο των γεωμετρικών πυρών της Ελεύθερας, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Ρόδος, Νοέμβριος 1990.
11. Επανάληψη της προηγούμενης. Πολιτιστικός Σύλλογος Ρεθύμνου, Νοέμβριος 1990.
12. Αρχαιολογικές έρευνες στη Δ. Κρήτη κατά την τελευταία δεκαετία, Επιμορφωτικό Σεμινάριο της σχολής Ξεναγών Αθηνών, Μάρτιος 1991.

333

Δ. Ερευνητικά Προγράμματα

Άρχισαν και συνεχίστηκαν κατά το διάστημα 1987-1991 τα εξής επιστημονικά, ερευνητικά προγράμματα:

1. Η καλλιτεχνική παραγωγή στα Δωδεκάνησα (με έμφαση στην ελληνιστική πλαστική).
2. Ανασκαφικές έρευνες στην πόλη της Ρόδου.
3. Υπογραφές καλλιτεχνών και έργα τους κατά την ελληνιστική περίοδο.

Σε όλα τα παραπάνω προγράμματα συμμετέχουν προπτυχιακοί και μεταπτυχιακοί φοιτητές του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η χρηματοδότησή τους γίνεται από τα ερευνητικά προγράμματα του Παν/μίου και για τα έτη 1987/ 88 από το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών.

Ε. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες

Η ανασκαφική έρευνα στον δυτικό τομέα ΙΙΙ της αρχαίας Ελεύθερας με συμμετοχή προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Παν/μίου Κρήτης αλλά και των λοιπών Παν/μίων της χώρας καθώς και χωρών του εξωτερικού (Ιταλία, Μεγ. Βρετανία, Βέλγιο, Δανία, Ολλανδία κλπ.).

ΣΤ. Συμμετοχή σε επιτροπές

1. Οργάνωσης μεταπτυχιακών σπουδών Παν/μίου Κρήτης
2. Έρευνας Παν/μίου Κρήτης
3. Βιβλιοθήκης Παν/μίου Κρήτης
4. Συντακτικής επιτροπής της "Αριάδνης", Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής του Παν/μίου Κρήτης.
5. Τριμελών εισηγητικών για διδακτορικές διατριβές Παν/μίου Κρήτης.
6. Βραβείων

Ζ. Τιμητικές Διακρίσεις

1. Ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας "Freunde der antiken Kunst im Pergamonmuseum E.V."
2. Μέλος των Ενώσεων των Φίλων της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής καθώς και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα.
3. Honorary Research Fellow του University College, London.

334

ΤΖΑΒΑΡΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής της Φιλοσοφίας

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Η ποίηση του Εμπεδοκλή*. (Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια), Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1988, 303 σελ.
2. *Ο Καντιανός χρόνος κατά τον Χάιντεγκερ*, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1989, 101 σελ.
3. Georg Wilhelm Friedrich Hegel: *Η επιστήμη της Λογικής*, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Γιάννη Τζαβάρρα, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1991, 511 σελ.
4. Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τομέας Φιλοσοφίας, *Συμπόσιο Wittgenstein*, Επιμέλεια έκδοσης: Γιάννη Τζαβάρρα, Εκδόσεις Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα, 1991, 206 σελ.

Άρθρα

1. "Ελληνική φιλοσοφική βιβλιογραφία", *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τεύχος 13, 1987, σελ. 339-351, τεύχος 14, 1988, σελ. 96-105, τεύχος 15, 1988, σελ. 238-245.
2. "Διαλεκτική κίνηση στη φιλοσοφία της τέχνης του Χάιντεγκερ", στον τόμο *Η διαλεκτική* (εκδ. Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας), Αθήνα 1988, σελ. 383-387.
3. "Heideggers Unterscheidung zwischen Zuhandenheit und Vorhandenheit", *Philosophisches Jahrbuch*, 96, 1989, σελ. 367-371.
4. "Η θεμελιώδης Οντολογία του Μάρτιν Χάιντεγκερ", *Λεβιάθαν*, τεύχος 5, 1990.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Συμμετοχή στο 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας με θέμα "Η έννοια της διαλεκτικής" (βλ. άρθρα αρ. 2).
2. "Η θεμελιώδης Οντολογία του Μάρτιν Χάιντεγκερ", συμμετοχή στο Συμπόσιο με θέμα "Χάιντεγκερ και Αντόρνο - ο διάλογος που δεν πραγματοποιήθηκε", το οποίο διοργάνωσε

ΑΡΙΑΔΝΗ

το Ινστιτούτο Γκαίτε Αθηνών στις 22-24 Νοεμβρίου 1989 (βλ. άρθρα αρ. 4).

ΤΣΑΓΚΑΡΑΚΗΣ ΟΔΥΣΣΕΑΣ

Καθηγητής της Κλασικής Φιλολογίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Marriage Proposals in Classical Mythology", Athlon, Satura Grammatica in honorem Francisci R. Adrados, vol. II, Μαδρίτη, 1989, σ. 845-850.
2. "Εκατόμπολις Κρήτη", *Αριάδνη*, 5, 1989, σ. 79 κ.ε.
3. "Das Untypische bei Homer und literarische Komposition", *Scriptoria*, τ. 9, 1990, σ. 111 κ.ε.
4. "The Homeric Oikos in Similes", Από τα *Πρακτικά του Ε' Συνεδρίου*, Ιθάκη, 1991, σ. 69 κ.ε.

335

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Ε' Παγκόσμιο Συνέδριο για την Οδύσσεια, 11-14 Σεπτεμβρίου 1987, Ιθάκη. Ανακοίνωση: "The Homeric Oikos in Similes".
2. Congresso International as Humanidades Greco-Latinas e a Civilizaçao do Universal, 9-16 Απριλίου 1988, Coimbra. Ανακοίνωση: "Homer and Classical Studies".
3. IX. Congresso della Federazione Internazionale delle Associazioni Studi Classici, 24-30 Αυγούστου 1989, Pisa. Ανακοίνωση: "The Flashback Technique in Homer: A Transition from Oral to Literary Epic?"
4. Internationales Symposion "Der Übergang von der Mündlichkeit zur Literatur bei den Griechen", 11-14 Οκτωβρίου 1989, Freiburg. Ανακοίνωση: "Das Untypische bei Homer und literarische Komposition".

ΦΑΡΑΚΛΑΣ ΝΙΚΟΛΑΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Κλασικής Αρχαιολογίας

A. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Η Μεγάλη Πλαστική των Γεωμετρικών Χρόνων*, Ρέθυμνο, 1987.
2. *Θήβα Α. Μνημειακή τοπογραφία της Αρχαίας Πόλης. Μέρος Α: Οι Οχυρώσεις*, Αθήνα 1988.

Άρθρα

1. "Τα εναέτια του ναού του Ισμηνίου Απόλλωνος στην Θήβα", *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, 1, 1988, σ. 267-277.
2. "Η μεγάλη πλαστική της γεωμετρικής εποχής", στο *Τέχνη και Τεχνολογία*, Αθήνα, 1988, σ. 107-110.
3. "Σόλιον", στα *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλο-ακαρνανίας*, Αθήνα 1990, σ. 221-227.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. Συμπόσιο "Τέχνη και Τεχνολογία", Πολυτεχνείο Κρήτης, Χανιά, Αύγουστος 1987.
2. Α' Αρχαιολογικό και Ιστορικό Συνέδριο Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23/ Οκτωβρίου 1988

Γ. Έρευνα

1. Εντοπισμός Αρχαίων θέσεων στην Κέα (ολοκληρώθηκε).
2. Μελέτη οχυρώσεων των τεσσάρων πόλεων της Κέας (ολοκληρώθηκε).
3. Προβλήματα μνημειακής τοπογραφίας στην αρχαία Θήβα. Τα μνημεία της πόλης και της ακρόπολης (συνέχεια).
4. Η θέση της Ελικής της Αχαΐας και η ευρύτερη περιοχή της (συνέχεια).
5. Οι πόλεις της Ακαρνανίας. Εντοπισμός και αναγνώριση (ολοκληρώθηκε).

ΦΑΤΟΥΡΟΥ-ΗΣΥΧΑΚΗ ΚΑΝΤΩ

Καθηγήτρια της Ιστορίας της Τέχνης

Α. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Renaissance sculpture: an interest of Domenicos Theotocopoulos during his Cretan period?", ανακοίνωση στο Συνέδριο *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρήτης*, Ηράκλειο, Σεπτέμβριος 1990.
2. "Εφαρμογή της Εικονολογίας στην κρητική αναγεννησιακή τέχνη", ανακοίνωση στο Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο, Αύγουστος 1991.

ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ-WARBURTON ΕΙΡΗΝΗ

Καθηγήτρια Γλωσσολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "The theory of empty categories and the pro-drop parameter in Modern Greek", *Journal of Linguistics*, 23, 1987, σελ. 289-318.
2. (σε συνεργασία με τον Joseph Brian), *Modern Greek*, Λονδίνο, Croom Helm, 1987.
3. (σε συνεργασία με την Μελίτα Σταύρου), "Η παράμετρος εναρμόνισης στις ελεύθερες αναφορικές προτάσεις της Ελληνικής (αρχαία, μεσαιωνικά και νέα)", *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα*, 8, 1987, σελ. 311-332.
4. "The theory of Government and Binding, Empty Categories and Modern Greek Syntax", *Glossologia*, 5-6, 1986-87, σελ. 23-39.
5. "Ο Ψυχάρης ως γλωσσολόγος", *Μαντατοφόρος*, 28, 1988, σελ. 34-39.
6. (σε συνεργασία με την Αγγελική Παπαφίλη), "Το πρόβλημα της κατηγοριοποίησης των συμπληρωματικών προτάσεων και ο περιορισμός της υποκείμενης δεσμευτικής κατηγορίας στα Νέα Ελληνικά", *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα*, 9, 1989, σελ. 293-314.

7. "Subject' in English and Greek", *Proceedings of the 3rd Symposium on the description and comparison of English and Greek*, Thessaloniki, Aristotle University, School of English, 1989, σελ.11-32
8. "Linguistic Theory and Modern Greek", στο Roussou, M. and Panteli, S. (επιμ) *Greek outside Greece*, 5.ii, Athens, Diaspora books for Greek Language Research Group, 1990, σελ. 53-66.
9. (σε συνεργασία με την Γεωργία Κατσαμαλή), "Accusativus cum infinitivo στα Αρχαία Ελληνικά", *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, 10, 1990, σελ. 89-108.
10. "Η ανάλυση του ρηματικού συνόλου στα Νέα Ελληνικά", *Μελέτες για την Ελληνική γλώσσα*, 11, 1991.
11. "Εισαγωγή" στο βιβλίο του Noam Chomsky *Συντακτικές Δομές*. Μετάφραση Καβουκόπουλος Φ., Αθήνα, Νεφέλη, 1990, σελ. 1-50.

337

ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής της Νεοελληνικής Φιλολογίας

Α. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Lovers' Fate: Narrator's Providence in Chaereas and Callirhoe", στο R. Beaton (επιμ.), *The Greek Novel AD 1 - 1985*, London, Croom Helm, 1988, σελ.182-89.
2. "Σημειωτικός προκαθορισμός στην ιστορία της Βιργινίας (Λίβιος II-III)", *Αριάδνη*, 4, 1988, σελ.147-55.
3. "Mikhail Baxtin: Προβλήματα της ποιητικής του Ντοστογιέβσκι: Μια παρουσίαση", *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, 1988, σελ. 114-26.
4. "Η αποκωδικοποίηση του δημοτικού τραγουδιού μας", *Καθημερινή*, 3.1.1990.
5. "Τζβετάν Τοντόροφ, Ποιητική . Μετάφρ. Αγγέλας Καστρινάκη. Γνώση, 1989", *Η Λέξη*, 95, 1990, 433-34.
6. "Η θεωρία του ρυθμικού πεζού λόγου στους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους κριτικούς", *Πρακτικά Ογδούτου Συμποσίου Ποίησης*, Πάτρα, 1990, σελ. 146-73.
6. "Μετασηματιστικά όρια των κυπριακών διστίχων (τσιαττισμάτων)", *Λαογραφική Κύπρος*, 40, 1990, σελ. 109-11.
7. "Μετασηματιστικά όρια των κυπριακών διστίχων (τσιαττισμάτων)", *Λαογραφία*, 35, 1990, σελ. 164-68.
8. "Οι αφηγηματικές θεωρίες του A. J. Greimas", μετάφρ. Σ. Τσιτσιρίδης, *Σπείρα*, 3η περίοδος, 1, 1990, σελ. 34-45.
9. "A.J. Greimas: Το guizzo: Ένα δοκίμιο για τον Ίταλο Καλβίνο", *Ακμή*, II, 7, 1991, σελ.286-91.

Β. Διαλέξεις

1. "Το ποίημα ως επικοινωνιακή / αισθητική πράξη", Αε Παιδαγωγικό Συμπόσιο Συνδέσμου Αποφοίτων-Φοιτητών Παιδαγωγικής Ακαδημίας Κύπρου (ΠΑΣΠ), Λευκωσία, 4.11.1988.

2."Η σημειωτική ανάλυση του λογοτεχνικού κειμένου (και γιατί δεν πρέπει να την φοβάται κανείς)", Ελεύθερο Ανοικτό Πανεπιστήμιο Δήμου Πατρέων, Πάτρα, 5.12.1988.

ΦΡΑΓΚΟΥΛΙΔΗΣ ΣΤΑΥΡΟΣ

Λέκτορας της Κλασικής Φιλολογίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Charite dulcissima: A Note on the Nameless Charite at Apuleius' *Metamorphoses* 7.12. (163.10)", *Mnemosyne*, 44, 1991, σελ. 387-394.
- 2."Vergil's Tale of the Trojan Horse in Apuleius' Robber-Tale of Thrasyleon", *Parola del Passato*, 257, 1991, σελ. 95-111.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Homeric Allusions to the Cyclopeia in the Tale of Tlepolemus/Haemus", Ohio Classical Conference, 2.11.1989, Granville, OH.
2. "Epic Inversion in the Tale of Tlepolemus/Haemus", CAAS, 29.9.1989, Lancaster, PA.
3. "Vergil's Tale of the Trojan-Horse in Apuleius' Robber-Tale of Thrasyleon.", CAAS, 27.4.1990, Gettysburg, PA.
4. "The somnus funestus and somnus vanus of Charite: Apuleius' *Metamorphoses* 4.27 (95.16)", CAAS, 26.4.1991.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ

Καθηγητής της Γλωσσολογίας

A. Δημοσιεύματα

1. "Buck Carl", στο *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, 6, 1987, σελ. 302.
2. "Boas Franz, Το γλωσσολογικό του έργο", *ΠΒΑ*, 7, 1987, σελ. 10-11.
3. "Bopp Franz", *ΠΒΑ*, 7, 1987, σελ. 25.
4. "Brugmann Karl", *ΠΒΑ*, 7, 1987, σελ. 106.
5. "Panini", *ΠΒΑ*, 8, 1988, σελ. 121-122.
6. "Schleicher August", *ΠΒΑ*, 9A, 1988, σελ. 299.
7. "Schwyzer Eduard", *ΠΒΑ*, 9A, 1988, σελ. 215-216.
8. "Μανόλης Τριανταφυλλίδης", *ΠΒΑ*, 9B, 1988, 178-180.
9. "Το πρόβλημα της κατηγορικής ερμηνείας λειτουργικών εννοιών. Η περίπτωση του υποκειμένου", *Θαλλώ*, 1, 1989, σελ. 80-117.
10. "Προβληματισμοί γύρω από τη σύνταξη μιας γραμματικής της κρητικής διαλέκτου", στο Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου, *Αριάδη*, 5, 1989, σελ. 375-386.
11. "Η κρητική διάλεκτος χθες και σήμερα," *Πνευματικά Χανιά*, Περίοδος Β', έτος Ζ', τεύχ. 1, 1989, σελ. 5-13.
12. "Ξένοι περιηγητές στο νομό Χανίων. (Τα Χανιά, τα Μεσκλά, η λίμνη Κουρνά, το

φαράγγι της Σαμαριάς)", *Ετήσια έκδοση του δήμου Χανίων*, Χανιά 1989, σελ. 58-62 .

13. "Κριτήρια επιλογής σε ένα χρηστικό λεξικό. (Παρατηρήσεις στο υπό έκδοση λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας του Ιδρύματος Μ. Τριανταφυλλίδη)", *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, Πρακτικά της 10ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1990, σελ. 439-459.

14. "Ο λακωνικός ρωτακισμός", "Θησαύρισμα", Αριστείον πνευματικόν εις τον Δικαίον Β. Βαγιακάκον, *Λακωνικά Σπουδαί*, 10, 1990, σελ. 463- 482.

15. "Γλωσσικοί 'Ατλαντες. Θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα" (Βιβλιοκριτικό άρθρο), *Γλωσσολογία*, 7-8, 1988-1989 [1991], σελ. 283-295.

16. "Δημήτριος Ι. Γεωργακάς" (1908-1990), *Γλωσσολογία*, 7-8, 1988-1989 [1991], σελ. 275- 280.

17. "Μεταφραστικά δάνεια της νέας ελληνικής από ευρωπαϊκές γλώσσες", *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα*, Πρακτικά της 11ης ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 81- 102.

18. "Το κρητικό ιδίωμα (1300-1700)", Αφιέρωμα στην κρητική λογοτεχνία, *Μαντατοφόρος*, 33, 1991, σελ. 32-39 και 40-56 (βιβλιογραφία).

19. "Κρήτη και λευτεριά. Από την ιστορία στο θρύλο", Χανιά 1941-1991, *Ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων*, Χανιά, 1991, σελ. 28-32.

20. "Η κρητική διάλεκτος στο λογοτεχνικό έργο του Κονδυλάκη", *Κρητολογικά γράμματα*, τεύχ. 3-4, 1991, σελ. 154-172.

21. "Γλώσσα και φύλο", *Θαλλώ*, 3, 1991, σελ. 77-100.

22. Γ. Β. Αντουράκη, *Επιγραφική. Ελληνική - Χριστιανική*, Αθήνα 1988. *Θεολογία*, 1991, (Βιβλιοκρισία).

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια

1. Internationales Kolloquium zur zweisprachigen Lexikographie, Münster Γερμανίας, 25-27. 2. 1988. Ανακοίνωση με θέμα : "Zum gegenwärtigen Stand der neugriechischen Lexikographie".

2. 10η ετήσια συνάντηση του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 9-11 Μαΐου 1989. Βλ. δημοσίευμα αριθμ. 13.

3. ERASMUS - Intensive course in Lexicography, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τομέας Γλωσσολογίας, Ρέθυμνο, 3-12 Απριλίου 1990. Συμμετοχή 30 ειδικών από την Αγγλία, Γερμανία, Ελλάδα και Ισπανία. Πρόεδρος της οργανωτικής επιτροπής. Ανέπτυξε τα θέματα : "Metalexigraphy and the dictionary criticism" και "Terminology and Lexicography".

4. Griechenland : Präsentationstag der aktuellen Griechenlandforschung an der Universität Münster, 24.1.1990. Ανακοίνωση σε συνεργασία με τον καθηγητή W. Paprotté με θέμα : "Entwicklung eines zweisprachigen deutsch-neugriechischen / neugriechisch-deutschen Wörterbuchs".

5. 11η ετήσια συνάντηση του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 25-27 Απριλίου 1990. Βλ. δημοσίευμα αριθμ. 17.

6. Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Ρέθυμνο 25-31 Αυγούστου 1991. Μέλος της οργανωτικής επιτροπής και πρόεδρος του Γ' Τμήματος. Ανακοίνωσε το θέμα : "Κοινωνιολinguσσολογική προσέγγιση των έργων της κρητικής λογοτεχνίας".

Γ. Συμμετοχή σε ερευνητικά προγράμματα

1. Από το 1990 είναι επιστημονικός υπεύθυνος του ερευνητικού προγράμματος "Τράπεζα δεδομένων με γλωσσολογικούς όρους στην ελληνική, αγγλική, γερμανική και γαλλική γλώσσα" το οποίο χρηματοδοτεί το Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Δ. Συμμετοχή σε επιτροπές

1. Μέλος εισηγητικών και πενταμελών επιτροπών για έγκριση διδακτορικών διατριβών στα Πανεπιστήμια Αθηνών, Ιωαννίνων και στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.
2. Μέλος εξεταστικής επιτροπής του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών (1990).
3. Μέλος της τοπικής επιτροπής των Πανεπιστημιακών Εκδόσεων Κρήτης.
4. Πρόεδρος της κριτικής επιτροπής για τον πανελλήνιο λογοτεχνικό διαγωνισμό αφιερωμένο στα 50 χρόνια της Μάχης της Κρήτης.
5. Πρόεδρος της επιτροπής για την απονομή των βραβείων στον ετήσιο διαγωνισμό του Συνδέσμου Φιλολόγων Νομού Χανίων για τα αρχαία ελληνικά (1988).

Ε. Συμμετοχή σε σεμινάρια

1. Διήμερο στη γλώσσα και την έκφραση. Σύνδεσμος Φιλολόγων νομού Χανίων, Χανιά 14-15. 10.1988. Εισήγηση με θέμα το δημοσίευμα αριθμ. 9.
2. 4ο Σεμινάριο ξενόγλωσσης εκπαίδευσης, Ηράκλειο, 28-30 1. 1989. Εισήγηση με θέμα: "Προβλήματα διδασκαλίας ξένων γλωσσών".

ΣΤ. Ομιλίες - Διαλέξεις - Συνεντεύξεις

28 ομιλίες ή εισηγήσεις από τις οποίες οι σημαντικότερες είναι : Πνευματικό Κέντρο του δήμου Αθηναίων, 11.1.1988 : "Η καταγωγή της ελληνικής γλώσσας". ΧΕΝ Ρεθύμνου, 25.1. 1988 : "Τα Απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη με ιδιαίτερη αναφορά στη γλώσσα και το ύφος του". Σύνδεσμος Φιλολόγων Ν. Χανίων, Χανιά, 8.2.1988 : "Η διαχρονικότητα της ελληνικής γλώσσας". Σε ειδική εκδήλωση της Παγκρητίου Ενώσεως και του Αρχείου Κρήτης μίλησε στην Αθήνα (5.11.1988) για τη γλώσσα του Παντελή Πρεβελάκη. Σε 8.11.1988 εξεφώνησε τον επίσημο πανηγυρικό λόγο στην Ιερά Μονή Αρκαδίου. Σε εκδήλωση της Ιστορικής, Λαογραφικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας Κρήτης (23.1.1989) ανέπτυξε το θέμα που αναφέρεται στο δημοσίευμα αριθμ. 11. Στα πλαίσια των εκδηλώσεων του Ελεύθερου Ανοιχτού Πανεπιστήμιου επισκέφτηκε την Κύπρο (2-6. 4. 1989) και έδωσε μια σειρά διαλέξεων στο Παραλίμνι, την Πάφο και την Λάρνακα με θέμα τις ξένες λέξεις στη γλώσσα μας και τα προβλήματα της δημοτικής. Ύστερα από πρόσκληση του Συνδέσμου Φιλολόγων Ν. Ρεθύμνου μίλησε στο Ρέθυμνο (12.4.1989) με θέμα : "Γραμματικά και υφολογικά προβλήματα της κοινής νεοελληνικής". Στα πλαίσια των ειδικών προγραμμάτων της Γενικής γραμματείας απόδημου Ελληνισμού μίλησε στους Δελφούς (16.7.1990) με θέμα την Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Κατά τον εορτασμό της

Παγκόσμιας ημέρας Ελευθερίας και πνεύματος εξεφώνησε τον πανηγυρικό λόγο στην Αθήνα (Κολλέγιο Αθηνών, 1.11.1990) με θέμα : "Κρήτη και λευτεριά : Από την Ιστορία στο θρύλο". Βλ. δημοσίευμα αριθμ. 19. Σε εκδήλωση του Φιλολογικού Συλλόγου Ο Χρυσόστομος" μίλησε στα Χανιά (28.11.1990) με θέμα : "Ο Νικόλαος Τωμαδάκης ως νεοελληνιστής, γλωσσολόγος και ποιητής". Κατά την τελετή βράβευσης των διακριθέντων στον Πανελλήνιο λογοτεχνικό διαγωνισμό για τα πενήντάχρονα της Μάχης της Κρήτης (23.5.1991) μίλησε ως πρόεδρος της επιτροπής με θέμα : "Η Μάχη της Κρήτης και τα κείμενα του λογοτεχνικού διαγωνισμού. Η Μάχη της Κρήτης ευαισθητοποιεί και συγκινεί". Έδωσε επίσης μια σειρά Διαλέξεων - μαθημάτων στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της χώρας των Βάσκων σχετικά με τη διγλωσσία και τα γνωρίσματα της κοινής νεοελληνικής (Vitoria, 11- 18. 5. 1991). Σε δύο ημερίδες για τα προγράμματα LINGUA και ERASMUS (Αθήνα, 24. 5. και 24.9. 1990) εισηγήθηκε μέτρα για την αποτελεσματικότερη λειτουργία τους.

341

Τηλεοπτικές συνεντεύξεις στις 11. 2. 1989 για το Δίσκο της Φαιστού, τη γραμμική γραφή Β' και τη γλώσσα των σφουριγμάτων της Αντιάς Καρυστίας σε εκπομπές του σκηνοθέτη Στ. Ιωάννου. Συνέντευξη για το βιβλίο της Ζ. Μητσotάκη, "Στο φως του λύχνου" στην εκπομπή "Εν Μετώπω" (ΕΡΤ 1, 19. 5. 1991). Ανέπτυξε τα κρίσιμα θέματα: "Linguistic minorities in Greece" και "The teaching of foreign languages in Greece" σε ημίωρη εκπομπή-συνέντευξη της Ολλανδικής Ραδιοφωνίας (12.7.91)

Η. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες - Τιμητικές διακρίσεις

1. Απονομή σε ειδική τελετή αργυρής πλακέτας (3. 11. 1990) για την προσφορά του στις εκδηλώσεις για την Παγκόσμια ημέρα ελευθερίας και πνεύματος που πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα και το Ρέθυμνο.
2. Επισκέπτης καθηγητής στο Τμήμα Γλωσσολογίας του Πανεπιστημίου του Münster της Γερμανίας (Χειμερινό Εξάμηνο, 1989- 1990).
3. Επισκέπτης καθηγητής στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δ. Ε. του Πανεπιστημίου Αθηνών (ακαδημαϊκό έτος 1990 - 1991).
4. Υπεύθυνος συντονιστής των προγραμμάτων LINGUA και ERASMUS με τα Πανεπιστήμια Münster (Γερμανία), Vitoria (Ισπανία) και Amsterdam (Ολλανδία).
5. Κατά τη διάρκεια της ετήσιας εκπαιδευτικής του άδειας (1988- 1989) ασχολήθηκε κυρίως με θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα της ηλεκτρονικής λεξικογραφίας (Πανεπιστήμιο του Münster) και με φασματογραφικές αναλύσεις της γλώσσας των σφουριγμάτων (Πανεπιστήμιο του Reading).

ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ ΧΡΗΣΤΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής στην Ιστορία Νεοτέρων Χρόνων

Δημοσιεύματα

Βιβλία

Γ.Θ.Μαυρογορδάτος και Χ.Χατζηωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, 1988.

Άρθρα

1. "Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του ασιτισμού στο μεσοπόλεμο", στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος & Χ.Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, 1988, σελ.. 439 - 458.
2. "Banques grecques et banques européennes au XIXème siècle: le point de vue d' Alexandrie", στο G.B.Dertilis (επιμ.), *Banquiers, usuriers et paysans*, Παρίσι, 1988, σελ. 157 - 198, 269 - 277.
3. "Postwar Planning in France and Greece: An Essay in Comparison", *Journal of Modern Hellenism*, τχ. 5, 1988, σελ. 63 -74.
4. "Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων", *Σύγχρονα Θέματα*, τόμος 12, 1989, σελ. 24-33.
5. "Πάσχα στην Αλεξάνδρεια: λαϊκές προλήψεις και διακοινοτικές διαμάχες στην Αίγυπτο στα τέλη του 19ου αιώνα", *Τα Ιστορικά*, τχ. 12 -13, 1990, σελ.121 -148.
6. "Διακόσια χρόνια από τη Γαλλική Επανάσταση: εορτασμός ή αμφισβήτηση;", *Μνήμων* τόμος 13, 1991, σελ.. 231-254.
7. "The Historian Nicos Svoronos and his Relationship to the Historiography of Modern Greece", *Journal of the Hellenic Diaspora*, τόμος 17, 1991, σελ. 37-56.
8. "Griechen in der deutschen Kriegsproduktion", στο U.Herbert (επιμ.), *Europa und der "Reichseinsatz" Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangenen und KZ- Häftlinge in Deutschland, 1938 - 1945*, Essen, 1991, σελ. 210 -233.

342

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Popular Beliefs and Intercommunal Strife in Late Nineteenth Century Egypt", ανακοίνωση στο International Symposium *Greece, Greeks and the Sea*, της Modern Greek Studies Association, Providence, Rhode Island, 5-8 Νοεμβρίου 1987.
2. "Postwar Planning in France and Greece: An Essay in Comparison", ανακοίνωση στο International Colloquium *Greece and the United States: Forty Years Since the Truman Doctrine*, City University of New York, Νέα Υόρκη, 9 -10 Νοεμβρίου 1987.
3. "Des régions sans État-nation à l' État-nation sans régions", ανακοίνωση στην *Rencontre internationale sur la croissance régionale dans l' Europe méditerranéenne*, E.H.E.S.S., Μασσαλία 16 - 18 Ιουνίου 1988.
4. "Οι εσωτερικοί και οι διεθνείς όροι λειτουργίας της ελληνικής βιομηχανίας στο μεσοπόλεμο", ανακοίνωση στο Διεθνές Συμπόσιο *Βιομηχανική Αρχαιολογία-Βιομηχανικός Πολιτισμός*, Αθήνα 14 - 16 Νοεμβρίου 1988.
5. "Η Ελληνική οικονομία στη διάρκεια της κατοχής, 1941-1944", ανακοίνωση στο *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 30 - 31 Μαρτίου 1990.
6. "La marine marchande grecque et les mutations du commerce des céréales, 18ème - 20ème siècles", ανακοίνωση στην International Conference on Maritime History, *Food for the World, Maritime Trade and Shipping of Foodstuff*, Μαδρίτη 28 - 30 Αυγούστου 1990.
7. "Social Values and Business Strategies in the Naming of Ships in Greece, 18th - 20th Centuries", στο Συμπόσιο *The Greeks and the Sea*, New York University, The Alexander S.Onassis Center for Hellenic Studies, Νέα Υόρκη, 17 - 18 Νοεμβρίου 1990.
8. "Το Οχι του Μεταξά: μακροχρόνιοι και βραχυχρόνιοι παράγοντες στη διαμόρφωση μιας

απόφασης", ανακοίνωση στο Συμπόσιο *Η Ελλάδα του '40*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 19 Απριλίου 1991.

Γ. Διαλέξεις

1. Center for European Studies, Harvard University. Διάλεξη με θέμα "*Venizelist Opposition to Venizelos and the Political Reshaping of the Greek Bourgeoisie Between the Wars*", Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη, 13 Νοεμβρίου 1987.
2. "Διακόσια χρόνια από τη Γαλλική Επανάσταση: εορτασμός ή αμφισβήτηση;", ομιλία στη σειρά διαλέξεων που οργανώθηκε από τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης, 26 Μαΐου 1989.
3. "Διακόσια χρόνια από τη Γαλλική Επανάσταση: εορτασμός ή αμφισβήτηση;", διάλεξη στην Ε.Μ.Ν.Ε., 4 Οκτωβρίου 1989.
4. "Πενήντα χρόνια από τη Μάχη της Κρήτης, 1941-1944", Πανηγυρική Ομιλία, Δημοτικός Θεατρικός Σταθμός Ηρακλείου, 20 Μαΐου 1991.

343

ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ ΝΙΚΟΣ
Καθηγητής της Ιστορίας της Τέχνης

Α. Δημοσιεύματα

Βιβλία

1. *Sanat Tarihi ve Sinif Mücadelesi*, Kaynak Yayinlari, Κωνσταντινούπολις, 1987.
2. (επιμ.) Frederick Antal: *Rafael entre el clasicismo y el manierismo*, Visor, Μαδρίτη, 1988.
3. (επιμ.) *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: Τεκμήρια για τη ζωή και το έργο του*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο, 1990.
4. (επιμ.) *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: Βυζάντιο και Ιταλία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο, 1990.
5. (επιμ.) *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: Έργα στην Ισπανία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο, 1990.
6. (επιμ.) Κατάλογος της έκθεσης *El Greco of Crete*, Δήμος Ηρακλείου, 1990.

Άρθρα

1. "Μεταμορφώσεις του Γκρέκο ανάμεσα στο 1838 και στο 1912", *Ο Πολίτης*, Νοέμβριος 1987, σελ. 62-69. Αναδημοσιεύτηκε στο *Δελτίο Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, 10, 1988, σελ. 93-103.
2. Εισαγωγικό σημείωμα στον κατάλογο της έκθεσης του Κυριάκου Κατζουράκη, Αθήνα, Κέδρος, 1988, σελ. 9-15.
3. "Antal Frigyes mint a 18. századi festészet kritikusa", στο περιοδικό *Janus*, VI, 2 [1989], σελ. 26-34.
4. "Frederick Antal as a Critic of Eighteenth Century Painting" στο *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century - Transactions of the Seventh International Congress on the Enlightenment*, The Voltaire Foundation, At the Taylor Institution, Οξφόρδη, 1989, Τόμος III, σελ. 1492-1497.
5. "Δομήνικος Θεοτοκόπουλος: 450 χρόνια από τη γέννησή του", στον κατάλογο της

έκθεσης *El Greco of Crete*, Δήμος Ηρακλείου, 1990, σελ. 56-111 (με παράλληλη μετάφραση του δοκιμίου στα αγγλικά).

6. "Painting in Greece during the last twenty years", στο (εκδ. S. Vryonis Jr.) *Greece on the Road to Democracy*, Aristide Caratzas, New Rochelle, Νέα Υόρκη, 1991, σελ. 317-327 και 385-392.

Β. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Art and the State - State Art - Political art: did anyone go beyond the French middle class of 1789-1793?" ανακοίνωση στο συμπόσιο *Culture and the Modern State* που οργάνωσε τον Απρίλιο του 1988 το Τμήμα Ιστορίας της Τέχνης του State University of New York at Binghamton.

2. "Die Kunst der französischen Revolution aus der Sicht der Kunst der Oktoberrevolution", συμμετοχή το Νοέμβριο του 1988 στο Projekt *Révolution-Révolte-Résistance* της Σχολής Καλών Τεχνών της Βρέμης.

3. Respondent στο τμήμα "National Identity and Cultural Production" της *Annual Conference of the Association of Art Historians*, Απρίλιος 1989, Λονδίνο.

4. "Mysticisme, ascetisme et la peinture du Greco", ανακοίνωση στο διεθνές συνέδριο *El Greco of Crete*, Ηράκλειο, Σεπτέμβριος 1990.

Γ. Διαλέξεις

15 Δεκεμβρίου 1987: "Ο Πικιώνης, η τέχνη και 'το πνεύμα της εποχής'", ομιλία στα πλαίσια των εκδηλώσεων που οργάνωσε η Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας της Σχολής Μωραΐτη για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Πικιώνη.

3-29 Απριλίου 1988: "Μπερνίνι και Ρέμπραντ", Κύκλος οκτώ διαλέξεων στο Τμήμα Ιστορίας της Τέχνης του State University of New York at Binghamton.

23 Μαΐου 1988: "Arte e realtà: le concezioni dell' Ottobre sovietico viste con gli occhi della Rivoluzione Francese", Πανεπιστήμιο του Μιλάνου, Αρχιτεκτονική Σχολή.

26 Ιανουαρίου 1989: "Metamorphosen El Grecos im zeitgenössischen Kunsturteil", Πανεπιστήμιο του Μονάχου.

8 Απριλίου - 6 Μαΐου 1989: "Art of the French Revolution" κύκλος οκτώ διαλέξεων στο Τμήμα Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας στο Λος Άντζελες.

27 Μαΐου 1989: " Η τέχνη της Γαλλικής Επανάστασης από την οπτική γωνία της Οκτωβριανής Επανάστασης", Πανεπιστήμιο Κρήτης.

13 Νοεμβρίου 1990: "Inequalities in the Work of El Greco and their Interpretation", Frank Davis Memorial Lecture, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, Courtauld Institute of Art.

Δ. Άλλες επιστημονικές δραστηριότητες - Τιμητικές διακρίσεις

Απρίλιος 1988: Distinguished Visiting Scholar in Art History, State University of New York at Binghamton.

Απρίλιος 1989: Επίσημος προσκεκλημένος στην Bicentennial Celebration για τη Γαλλική Επανάσταση από το University of California Los Angeles.

Οκτώβριος 1988 - Σεπτέμβριος 1990: Υπεύθυνος για το σχεδιασμό και την οργάνωση των εκδηλώσεων για τα 450 χρόνια από τη γέννηση του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου που

έλαβαν χώρα στο Ηράκλειο Κρήτης 1 Σεπτεμβρίου - 10 Οκτωβρίου 1990.

1989-1990: Μέλος της πενταμελούς επιτροπής που ανέλαβε να παρουσιάσει τη μόνιμη συλλογή έργων τέχνης του Κυπριακού κράτους στο νέο κτίριο της Εθνικής Πινακοθήκης της Κύπρου. Τα εγκαίνια έγιναν στις 8 Ιουνίου 1990.

1990: Από τον Οκτώβριο 1990 διευθυντής του "Κέντρου Δομήνικος Θεοτοκόπουλος" στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, ΙΤΕ.

ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΑΖΗΣ ΘΟΔΩΡΟΣ

Καθηγητής της Θεατρολογίας

A. Δημοσιεύματα

Άρθρα

1. "Η Μεγάλη Απεργία των ηθοποιών (1919) και τα πρώτα στάδια του συνδικαλισμού στο ελληνικό θέατρο", *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, (Γ. Μαυροκορδάτος - Χ. Χατζηιωσήφ, επιμ.), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σελ. 271-286.
2. "The silk route blocked: theories on the origin of the Greek Shadow Theatre", *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World*, Centre for Neohellenic Research/NHRF, Athens, 1991, σελ. 139-147.
3. "Croisés et nombrilistes: Le monde déchiré du théâtre grec contemporain", *Revue d'Esthétique*, 20, 1991, σελ. 107-112.

B. Συμμετοχή σε συνέδρια με ανακοίνωση

1. "Η ανάδυση της ελληνικής θεατρικής κριτικής στο ομογενειακό τύπο του 1870", Διεθνής Επιστημονική Συνάντηση αφιερωμένη στον Κ. Θ. Δημαρά, "Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων", Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 10-12 Μαΐου 1990.
2. "The silk route blocked: theories on the origin of the Greek Shadow Theatre", Επιστημονική Ημερίδα της UNESCO με θέμα "Πολιτιστικές και εμπορικές ανταλλαγές μεταξύ Ανατολής και ελληνικού χώρου", Εθνικό Ιδρύμα Ερευνών, Αθήνα, 27 Οκτωβρίου 1990.
3. "Ποιητής και Ιστορία: Η περίπτωση της *Σίβυλλας* του Άγγελου Σικελιανού", Επιστημονικό Συμπόσιο με θέμα "Η Ελλάδα του '40", Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 19-20 Απριλίου 1991.

Γ. Έρευνα

Από το Νοέμβριο του 1987, διευθυντής ερευνητικού προγράμματος για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, ΙΤΕ.

Η ΕΠΙΘΗΡΙΑ ΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΑΡΙΑΔΝΗ 6
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 700
ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΑΠΟ ΤΙΣ
ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΥΠΟΣΠΟΥΔΗ ΜΑΧΗΣ
ΠΟΤΑΜΩΝ 1 ΡΕΘΥΜΝΟ
74100 ΤΗΛ. 26906 / 51596 Η
ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΚΑΙ Η
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΩΝ
ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ
ΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΤΗΣ
ΚΟΣΜΗΤΕΙΑΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ Ο
ΓΙΩΡΓΟΣ
ΜΑΤΘΙΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΝΕΛΑΒΕ ΤΗΝ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ
ΕΚΔΟΣΗΣ ΚΑΙ ΣΧΕΔΙΑΣΕ
ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ
ΤΙΤΛΩΝ ΕΙΔΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΑΡΙΑΔΝΗ